

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
"ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ"

ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ XVI-XVII ст.

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ
ВИДАННЯ

Острог – 2008

ББК 63.3(2Ук)45
УДК 03:949(477) <<15-16>> + 008 + 378

*Друкується за ухвалою вченої ради
Національного університету “Острозька академія”*

Редакційна колігія:

І. Пасічник – доктор психологічних наук, професор, ректор Національного університету “Острозька академія” (голова редакційної колегії);

М. Ковальський – доктор історичних наук, заслужений діяч науки і техніки України (відповідальний редактор, заступник голови редколегії);

А. Атаманенко – кандидат історичних наук, декан факультету Міжнародних відносин Національного університету “Острозька академія”, директор Інституту дослідження української діаспори;

Л. Буняк – академік Острозького академічного братства, член-кореспондент УНГА;

Л. Корній – лауреат Державної премії України, доктор мистецтвознавства;

П. Ричков – доктор архітектури;

О. Скрипнюк – доктор юридичних наук;

В. Смолій – доктор історичних наук, Академік НАН України;

В. Атаманенко – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії ім. М.П. Ковальського;

П. Кулаковський – доктор історичних наук, завідувач кафедри Країнознавства Національного університету “Острозька академія”;

А. Криловець – кандидат філологічних наук, завідувач кафедри української філології Національного університету “Острозька академія”.

Рецензенти:

М. Жулинський – академік НАН України;

І. Мицько – кандидат історичних наук, науковий співробітник Національного університету “Острозька академія”;

В. Овсійчук – доктор мистецтвознавства, лауреат Державної премії України ім. Т.Шевченка.

Видання здійснене за рахунок добровільних внесків Управління магістрального нафтопроводу “Дружба” – генеральний директор, академік Острозького академічного братства, заслужений працівник промисловості України, Голова наглядової ради ОА **Л. Буняк**.

ISBN 966-95166-0-9

© Видавництво Національного університету
“Острозька академія”, 2008

ПЕРЕДМОВА

Яскравою й водночас недостатньо поцінованою сторінкою української історії є діяльність князя Василя-Костянтина Острозького, старанням і на кошти якого була заснована перша в Східній Європі школа вищого типу, Острозька академія, а також видана перша слов'яномовна Біблія. Діяльність цього князя значною мірою була зосереджена на захисті українських земель від спустошливих наїздів кримських татар. Такі наїзди в той час були чи не головною проблемою для українського населення. Вони вкрай негативно впливали на господарське життя, забирали як матеріальні, так і людські ресурси, породжували в людей почуття непевності, "тимчасовості". В таких умовах годі було сподіватися на нормальний економічний, політичний та культурний розвиток.

За часів князювання Василя-Костянтина Острозького Волинь, Київщина, інші українські етнічні території виявилися хоча б частково захищені від татарських наїзників. Це стало одним із важливих чинників розвитку господарського й культурного життя. Сам же князь зумів зосередити в своїх руках величезні матеріальні ресурси. В.-К. Острозького вважали не лише найбагатшим магнатом Речі Посполитої, а й усієї Європи. Його "домонархальний град" Острог перетворився в одне з найбільших міст України. Це був потужний ремісничий та торговий центр, який активно розбудовувався.

Будучи достатньо освіченою та ерудованою людиною й продовжуючи культурно-освітні традиції своїх попередників, Василь-Костянтин чимало уваги приділяв культурним питанням, які в той час були тісно пов'язані з церковним життям. У сфері його уваги знаходилося функціонування православних церковних інституцій. Він намагався зробити діяльність Православної Церкви в Україні ефективною, здатною протистояти католицькій експансії. Князь цікавився справами церковного життя й втручався в них. Навіть виношував план створення осібного православного патріархату на українських землях.

У цьому контексті варто осмислювати його культурну діяльність. Василь-Костянтин вважав необхідним зробити православне духовенство більш освіченим, здатним стояти хоча б на одному рівні з духовенством католицьким і протестантським. Про це він, зокрема, писав у своїх лис-

тах. З цією метою закладав школи, фундував різноманітні церковні й богословські видання. Найбільш значними у цьому плані були взаємопов'язані між собою такі його справи, як створення Острозької академії й видання Острозької Біблії. І хоча ця діяльність мала виражену конфесійну складову, вона вийшла за церковні межі. У Острозькій академії навчалися не лише люди, які пов'язували своє життя з церковною сферою. З її стін вийшли й відомі світські діячі. Прикладом тут можна вважати Петра Конашевича-Сагайдачного. Щодо Острозької Біблії, то вона використовувалася не тільки для суто літургійних цілей. Судячи з маргінальних записів на окремих її примірниках, ця книга читалася й трактувалася людьми різних станів. Сама ж підготовка даного видання вимагала масштабної редакторської роботи, яка, в свою чергу, сприяла розвитку філологічної науки як в Острозі, так і в Україні загалом.

Острог за часів існування академії був осередком, де відбувалося становлення оригінальної авторської літератури, яка, здебільшого, в дослідженнях іменується полемічною. Власне, ця література для тогочасної України й Білорусії була принципово новим явищем, породженим культурними й комунікаційними реаліями ранньомодерного періоду. У перспективі розвиток цієї літератури міг би привести до виникнення національної літератури народною мовою. Також тут розвивалася поетична творчість, свідченням чого є різноманітні віршовані передмови, панегірики, “ляменти” тощо.

У Острозі виникла одна з перших у східнослов'янському регіоні постійно діючих друкарень. У ній, окрім “королеви українських книг” Острозької Біблії, побачили світ різноманітні друки – богослужбові книги, полемічні твори, букварі і т. ін. Очевидно, далеко не все, що з'явилося в Острозькій друкарні, збереглося до нашого часу. Але навіть те, що дійшло, справляє сильне враження.

Культурне середовище, сформоване в місті, сприяло й розвитку історичної свідомості. Це, зокрема, знаходило вияв у творах полемічного характеру, в яких автори зверталися до історичного минулого, намагалися дати йому осмислення. Наслідком цих процесів стала поява Острозького літописця, де розповідалося про події, що відбувалися на Острожчині в кінці XVI – на початку XVII ст., а також поява Хроніки Острозького фарного костелу.

Хоча до нас дійшло дуже мало документів, котрі стосуються діяльності Острозької академії, не викликає сумніву, що вона, а також діячі, пов'язані з нею, відіграли помітну роль в розвитку української культури. Завдяки академії значно розширився в Україні прошарок освічених людей, які потім самі мали відношення до творення культурних інституцій. Острозька академія підтримувала тісні зв'язки з Львівським та Віленськими братствами, всіляко допомагала їм у плані культурному. Вона також стала імпульсом, який призвів до появи релігійно-культурного осередку в Дерманському монастирі, шкіль Київського й Луцького братств, а потім

– Києво-Могилянської академії. Сам же тип слов'яно-греко-латинської академії, започаткований і апробований в Острозі, отримав поширення в Східній Європі.

Діячі, пов'язані з Острозькою академією, відіграли важливу роль у перетворенні Києво-Печерського монастиря в потужний релігійно-культурний осередок. Вони заснували Скит Манявський та Межигірський монастир, котрі стали важливими православними святинями для українців.

Варто вказати й на міжнародні контакти Острозької академії. Вона підтримувала зв'язки з православними культурними осередками на Сході, зокрема Константинополем і Олександрією. Із діячами Острозької академії вів переписку один із найосвіченіших православних ієрархів того часу, патріарх Олександрійський Мелетій Пігас. Тут викладав Кирило Лукаріс, який з часом став патріархом Олександрії та Константинополя.

Академія дала поштовх для розвитку не лише в Україні, а й у православних слов'ян бібліїстики, грецистики, слов'янської філології. Саме випускник Острозької академії, Мелетій Смотрицький, уклав граматику старослов'янської мови, яка справила помітний вплив на філологічну науку в східно- й частково південнослов'янських народів. Тут сформувалася школа перекладачів із грецької, одним із найяскравіших її представників був Кипріан. На жаль, про цього культурного діяча зараз в Україні майже не знають. Але його дуже високо цінували на початку XVII ст. Зокрема, автор анонімного “Совітованії о благочестії”, написаного на початку 20-х рр. XVII ст., ставив Кипріана на один рівень з Іваном Вишенським.

На жаль, діяльність Острозької академії не була довготривалою. Виникнувши в середині 70-х рр. XVI ст., вона після смерті її фундатора в 1608 р. почала занепадати й у 30-их рр. XVII ст. припинила своє існування. Сталося це в результаті активного проникнення в Острог католиків і підтримкою їх з боку тодішньої власниці міста Анни-Алоїзи Ходкевич.

Однак культурні традиції, закладені В.-К. Острозьким у своєму домонахальному місті, не зникли, а лише зазнали суттєвих змін. Конкурентом, який свідомо витіснив Острозьку академію, її альтернативою став єзуїтський колегіум. Заснований у 1625 р. він з певними перервами проіснував до 1773 року. Це був один із найбільших і найкраще забезпечених навчальних закладів такого типу Речі Посполитої. Не випадково на його базі після ліквідації планувалося створення університету. Однак брак коштів, а також події, пов'язані з розпадом та розподілом Речі Посполитої, не дали змоги реалізувати цю ідею. Деякий час, з 1777 р. до переходу Острога під владу Російської імперії в 1793 р., на базі єзуїтського колегіуму працювала чотирикласна школа уніатів-василіан.

За часів царської Росії в Острозі функціонували православна духовна семінарія, повітові училища, чоловіча гімназія. З 1865 р. в місті офіційно почало працювати жіноче училище графа Д. М. Блудова, яке стало значною культурно-освітньою інституцією з потужною матеріальною базою.

Йому були передані приміщення колишнього католицького монастиря капуцинів, закритого в 1832 р., а в 1913-1914 рр. для потреб училища побудували велике двоповерхове приміщення, витримане в стилі неокласицизму.

Хоча дані навчальні заклади служили знаряддям русифікації, з їхніх стін вийшли люди, що зробили помітний внесок в українську національну культуру. Зокрема, в Острозькій чоловічій гімназії навчалися українські вчені-гуманітарії Агатангел Кримський та Іван Огієнко, а в жіночому училищі графа Д. М. Блудова – поетеса Оксана Лятуринська. Духовну семінарію в Острозі закінчив Орест Новицький – один із найкращих філософів України ХІХ ст. Звідси був родом і тут навчався Оникій Малиновський – видатний український вчений-правознавець. Неповдалік Острога, в Дермані, народилися українські письменники Микола Хомичевський, відомий під псевдонімом Борис Тен, та Улас Самчук. Останній ще дитиною бував у Острозі. Пам'ятки місцевої старовини справили на нього незабутнє враження, що знайшло відображення в його романі “Волинь”. Можна навести цілу низку імен відомих вчених, освітян, письменників, громадських та політичних діячів, митців та мистецтвознавців, лікарів, які походили з Острога або доля яких була пов'язана з цим містом.

Незважаючи на свою провінційність, Острог творив потужне культурне поле. Тому далеко не випадково в 1909 р. завдячуючи місцевій інтелігенції виникло Братство імені князів Острозьких, що мало на меті збереження, вивчення та відбудову пам'яток острозької старовини. Завдяки подвижницькій діяльності його членів було відреставровано пам'ятку архітектури Вежу Муровану, зібрані цінні старожитності, а в 1916 р. відкритий історичний музей. Останній зумів пережити воєнні лихоліття, зміну влад, постійно поповнювався експонатами й став важливим чинником збереження пам'яті про діяльність князів Острозьких і Острозьку академію.

Тому коли виникла найменша можливість відродити цей навчальний заклад, вона була реалізована. У період перебудови в Острозі виникло культурно-історичне товариство “Спадщина”, що об'єднало місцеву інтелігенцію. Члени “Спащини”, власне, і висунули ідею відродження Острозької академії. На той час ця ідея видавалася чистою утопією й зустрічала нерозуміння, а то й відверту протидію.

Проте завдяки зусиллям небайдужих людей її вдалося реалізувати. Велика заслуга в цьому належала керівнику товариства “Спадщина” П. Андрухову, відомому історично-острожанину, професору М. Ковальському, міському голові Острога М. Грищуку, академіку М. Жулинському, представнику Президента у Рівненській області Р. Василюшину, генеральному директору магістральних нафтопроводів “Дружба” Л. Буняку, Президенту Києво-Могилянської академії, професору В. Брюховецькому та іншим ентузіастам. Проте головну роль у становленні Острозької академії відіграв професор І. Пасічник, який з самого початку очолив цей навчальний заклад.

Варто відзначити, що відродження Острозької академії стало можливим лише в умовах незалежної Української держави, коли почали цінуватися набутки нашої національної освіти і з'явилося розуміння необхідності їхнього відновлення.

Сучасна Острозька академія пройшла непростий шлях від спеціалізованого навчального закладу, який знаходився під опікою Києво-Могилянської академії, до повноцінного університету, котрий має статус національного. Офіційний початок відродження академії поклав указ Президента України Л. Кравчука від 12 квітня 1994 року, що передбачив утворення Острозького колегіуму як спеціалізованого навчального закладу. Президент України Л. Кучма своїм указом від 5 червня 1996 року повернув йому стару історичну назву – Острозька академія. Указами Президента Л. Кучми Острозькій академії 5 червня 2000 року був наданий статус університету, а 30 жовтня цього ж року – статус університету національного. Ще одним указом від 21 серпня 2003 року Президент України Л. Кучма взяв Острозьку академію під президентський патронат. Цим же указом передбачалося, що “університет здійснює підготовку на основі експериментальних програм, індивідуальних нормативів організації навчального процесу, самостійно вирішує питання підготовки і перепідготовки кадрів”.

На початку функціонування для потреб академії були передані приміщення, що колись належали жіночому училищу графа М. Д. Блудова. Після закриття в 1923 р. цього навчального закладу, яке стало тоді російською приватною гімназією, в його приміщеннях знаходилися різноманітні інституції – польська учительська семінарія, педагогічне училище, госпіталь, німецькі учительські курси, німецький табір для відпочинку військових пілотів, школи-інтернати, середня школа тощо. Часті зміни власників не могли не позначитись негативно на цих приміщеннях. Острозькому колегіумі вони дісталися у вкрай занедбаному стані. Тим не менше, за час існування відродженої Острозької академії дані приміщення були не лише відреставровані, а й був побудований сучасний навчально-освітній комплекс, де органічно поєдналися елементи старовини й сучасності. Зокрема, в 2000 р. було побудоване котеджне містечко для викладачів, а в 2007 р. Президент України В. Ющенко урочисто відкрив віртуальну бібліотеку. На території академії функціонує унікальний музейний комплекс, який включає не лише музей цього навчального закладу, а й виставки стародруків та іконопису, підвали колишнього монастиря капуцинів, кімнату-музей училища графа М. Д. Блудова.

Острозька академія перетворилася в місце паломництва для людей, які шанують українські національні святині. Її відвідали Президенти України, високопоставлені урядовці, послы іноземних держав, відомі науковці, політичні й громадські діячі, письменники, журналісти тощо.

Академія зуміла стати одним із найбільш відомих і престижних вищих навчальних закладів України. Зараз тут здійснюється підготовка з таких

“традиційних” спеціальностей, як правознавство, економіка, історія, українська й іноземна філологія, політологія, документознавство та інформаційна діяльність, психологія, країнознавство, міжнародні відносини, релігієзнавство, державне управління. При цьому викладачі академія намагаються відновлювати традиції своєї знаменитої попередниці. Оскільки Острозька академія кінця XVI – початку XVII ст. була передусім навчальним закладом релігійного спрямування, де велика увага приділялася вихованню на християнських засадах і вивченню Святого Письма, керівництво нинішньої академії приділяє велику увагу даним питанням. Острозька академія стала осередком, де здійснюється підготовка вчителів християнської етики. А в 2007 р. в ній уперше в незалежній Україні був здійснений випуск магістрів теології. Також, як зазначалося вище, давня Острозька академія стояла біля витоків становлення новочасної української літератури. Тому закономірно, що нинішня академія є одним із небагатьох вищих навчальних закладів України, де здійснюється підготовка за спеціальністю “літературна творчість”. Заняття з майбутніми літературними творцями тут проводять не лише фахівці-філологи, а й відомі українські письменники.

Проте в стінах академії готують не лише висококваліфікованих спеціалістів. Керівництво навчального закладу спрямовує свої зусилля на те, щоб виховати високоморальних громадян, для яких українська ідея є не порожньою фразою, а визначає їхню національну самосвідомість.

Те, що Острозька академія стала помітним інтелектуальним, культурним осередком сучасної України, свідчать чисельні факти. Не випадково саме в її стінах Президент України В. Ющенко в 2007 р. проголосив свої соціальні ініціативи. У академії були проведені різноманітні наукові конференції, форуми, зустрічі, у яких брали участь не лише вчені, а й відомі політики, культурні діячі тощо. Навчальний заклад співпрацює з численними науковими інституціями як в Україні, так і за рубежом. Зокрема, плідна співпраця відбувається з Українським історичним товариством (США), яке очолює професор Л. Винар. Результатом цієї співпраці стали численні видання Товариства, здійснені на базі академії, а також створення в ній єдиного в Україні Інституту досліджень української діаспори. Систематичною також є співпраця Острозької академії та всеукраїнської газети “День”, яка зорієнтована на інтелектуальну аудиторію. За ініціативою редактора цієї газети Л. Івиної виник Острозький клуб, котрий має на меті вільне спілкування молодих інтелектуалів України.

Розбудова академії стала можливою не лише завдяки активній підтримці державних структур, а й національно свідомих меценатів. Велику матеріальну допомогу надали академії представники української діаспори США та інших країн Заходу. Долучилися до цієї справи й вітчизняні жертводавці. Їхні імена увічнені на меморіальних дошках на території академії.

Той поступ, який зробила Острозька академія за трохи більш ніж десятилітній строк свого існування, не може не вражати. Далеко не останньою

причиною цього є історія її славної попередниці. Чимало людей усвідомило, що Острозька академія, яка виникла в кінці XVI ст., є однією із найбільших культурних цінностей нашого народу, а її відродження є справою загальнонаціональною.

Із самого початку існування відродженої Острозької академії її працівники приділяли й продовжують приділяти увагу дослідженню Острозіани. Результатом цих досліджень стали численні публікації на сторінках наукових збірників й періодичних видань. Етапними були енциклопедичне видання “Острозька академія XVI-XVII ст.” (1997) та колективна монографія “Острозькі просвітники XVI-XX ст.”

Нині, у зв'язку з новими дослідженнями в цій сфері, виникла необхідність перевидання енциклопедії “Острозька академія”. Редакційна колегія, готуючи до друку цю роботу, свідомо зберегла її структуру та специфіку, які були притаманні першому виданню. Ця структура й специфіка значною мірою була визначена її попереднім відповідальним редактором, нині вже покійним професором М. Ковальським. Шануючи пам'ять про цього видатного вченого, ми не вважали за потрібне йти на радикальні зміни в даному плані, а також намагалися максимально зберегти й представити у нинішньому виданні його напрацювання.

Як уже зазначалося, в силу різних обставин, збереглося небагато документів, котрі стосуються Острозької академії XVI-XVII ст. Більшість з них мають опосередкований характер. Певно, не всі документи виявлені. Проте на сьогоднішній день нам не відомі джерела, які б висвітлювали особливості функціонування цього навчального закладу, склад його викладачів та студентів. Інтерпретація ж опосередкованих джерел, закономірно, може мати широкий діапазон, а окремі висновки дослідників гіпотетичний, а то й дискусійний характер.

Авторський колектив попереднього видання енциклопедії, враховуючи особливості документальної бази, прагнув звертатися не лише до автентичних джерел, а й до їхньої інтерпретації, соціокультурного контексту, в якому функціонувала Острозька академія, та до історичної пам'яті про неї.

У нинішньому ж виданні більше уваги приділено матеріалам, які стосуються безпосередньої діяльності Острозької академії XVI-XVII ст., діячам, котрі були пов'язані з нею. Зокрема, детально розглядаються питання Острозької Біблії, підготовку якої до видання здійснювали викладачі й можливо студенти академії.

Статті в цьому, як і в попередньому, виданні різні за об'ємом залежно від теми, джерельної бази й стану вивчення даної проблематики. Автори використали здобутки і досягнення попередніх студій, зазначаючи це в списках літератури і роблячи вказівки на джерело-археографічну продукцію та архівні збірки.

За змістом статті енциклопедії складають такі групи: оглядові статті про Острозьку академію і соціокультурний контекст, у якому вона функці-

онувала; персональні статті про викладачів і випускників академії, діячів культури XVI-XVII ст., які мали відношення до неї; статті про Острозьку друкарню та її продукцію; персональні статті про вчених XIX-XX ст., котрі досліджували історію Острога та Острозької академії, а також історіографічний огляд Острогівани, в якому розглядаються також напрацювання сучасних дослідників; статті про окремих діячів та інституції, котрі сприяли збереженню історичної пам'яті про Острозьку академію.

Окрему структурну частину цієї книги становлять ілюстративні матеріали-кольорові і чорно-білі фотографії, репродукції гравюр і портретів, старовинних ікон і скульптур. Вони мають наукове і пізнавальне значення.

Завершується видання короткими підсумками (резюме) українською, англійською, французькою, німецькою, польською, латинською та російською мовами з метою ознайомлення з ним ширшого кола читачів.

Сподіваємося, що дане видання стане ще одним вагомим кроком на шляху дослідження Острогівани і допоможе багатьом людям пізнати яскраву, але не достатньо відому сторінку нашої історії.

Ігор Пасічник, Петро Кралюк.

Список прийнятих скорочень

в енциклопедичних статтях:

а) назви книг, збірників статей, джерельних публікацій та періодичних видань

- Акты ЗР – Акты, относящиеся к истории Западной России
- АЮЗР – Архив Юго – Западной России
- ВзВ – Волання з Волині
- ВЕВ – Волынские епархиальные ведомости
- Возняк. Іст. укр. літ. – Возняк М. С. Історія української літератури: У 2-х кн. – 2-ге вид., випр. – Львів, 1992. – Кн. 1; 1994. – Кн. 2.
- ВЧ – Воскресное чтение (Варшава)
- ВИ – Вопросы истории
- Грушевський. Історія укр. літ. – Грушевський М. С. Історія української літератури. – Київ, 1995 (перевид.). – Т. 5. – Кн. 2: Перше Відродження (1580-1610)
- Грушевський. Історія України-Руси – Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Київ (факсимільне перевидання), 1991-1995. – Т. 1-8.
- Грушевський. Культ.-нац. рух – Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці // Духовна Україна: Зб. тв. – Київ, 1994. – С. 136-255.
- ЕУ – Енциклопедія українознавства
- Єфремов. Історія... – Єфремов С. Історія українського письменства. – Київ, 1995 (перевид.)
- ЖіС – Життя і слово (з грудня 1990 р.), Острозька районна газета
- Загайко – Загайко П. К. Українські письменники-полемісти кінця XVI – початку XVII ст. в боротьбі проти Ватикану і унії. – Київ, 1957.
- ЗНТШ – Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка
- ЗК – Зоря комунізму, Острозька районна газета
- Ісаєвич Я. Літературна спадщина – Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989.
- ИОНЛ – Историческое общество Нестора летописца при Киевском ун-те св. Владимира
- Ісаєвич. Преемники – Ісаєвич Я. Д. Преемники первопечатника. – Москва, 1981.
- КС – Киевская старина
- Кн. – Книга (Тематичний збірник наукових праць з книгознавства). – Москва.
- Максимович. Письма – Максимович М. Письма о князьях Острожских графине А. Д. Блудовой. – Київ, 1866.
- Марченко. Іст. укр. культури – Марченко М. І. Історія української культури. 3 найдавніших часів до середини XVII ст. – Київ, 1961.
- Махновець. Укр. письменники. – Українські письменники. Біо-бібліографічний словник: у 5-ти томах. – Київ, 1960. – Т. 1. Давня українська література (XI-XVIII ст. ст.) / Уклад Л. Є. Махновець.
- Мицько І. Матеріали... – Матеріали до історії Острозької академії (1576-1636): Бібліограф. довідник / Упор. Мицько І. З. – Київ, 1990.
- Мицько І. Острозька... академія. – Мицько І. З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). – Київ, 1990.
- ОИДР – Общество истории и древностей российских при Московском университете

- Описи Острожчини – Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. / Упоряд. В. Атаманенко. – Київ – Острог – Нью-Йорк, 2004.
- ОРЯИС – Отделение русского языка и словесности
- Острозька давнина – Острозька давнина. Дослідження і матеріали. – Львів, 1995.
- ППЛ – Памятники полемической литературы в Западной Руси
- Перлштейн І. – Перлштейн А. Описание города Острога // Чтения ОИДР. – 1847. – № 4. – С. 137-142.
- Перлштейн ІІ. – Перлштейн А. Несколько слов о княжестве Острогском // Временник ОИДР. – 1852. – Кн. 14. – С. 33-48.
- Полек – Полек В. Т. Історія української літератури X-XVII століть. – Київ, 1994.
- РЕІУ – Радянська енциклопедія історії України
- РИБ – Русская историческая библиотека / изд. археографической комиссией Теодорович. Описание... – Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1889. – Т. 2..
- Укр. поезія. Кінець XVI – поч. XVII ст. – Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст. / Упоряд. В. П. Колосова, В. І. Кречотень. – Київ, 1978.
- Укр. поезія XVII ст. (перш. пол.) – Українська поезія XVII століття (перша половина). Антологія / Упоряд., вступ. стаття та примітки В. В. Яременко. – Київ, 1988.
- УРЕ – Українська Радянська Енциклопедія
- ФЧ – Федоровские чтения
- Харлампович К. Западнорусские... школы. – Харлампович К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. – Казань, 1898.
- ЧИОНЛ – Чтения в Историческом обществе Нестора летописца
- Яковенко. Українська шляхта... – Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття (Волинь і Центральна Україна). – Київ, 1993.

* * *

- Вольфф – Wolff J. Kniazowie litewskoruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895
- Кардашевич – Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historyi Wołynia. – Warszawa; Kraków, 1913
- PВ – Rocznik Wołyński

* * *

- HUS – Harvard Ukrainian Studies
- WzW – Wołania z Wołynia

б) каталоги та описи стародруків

- Быкова. – Быкова Т. А. Каталог изданий Острожской типографии и трех передвижных типографий. – Л., 1972
- Бычков. – Бычков А. Ф. Заметки о некоторых церковнославянских старопечатных книгах // Отчет импер. Публичной библиотеки. – С.-Петербург, 1886.
- Запаско, Ісаєвич. – Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1981. – Кн. І (1574-1700).
- Запаско Я. Мистецтво... – Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII ст. – Львів, 1971
- Зьорнова. – Зернова А.С.Книги кирилловской печати, хранящиеся в заграничных библиотеках и не известные в русской библиографии // Тр. Гос. Биб-ки СССР им. В.И. Ленина, 1958. – Т. 2.
- Каменева, Гусева. – Каменева Т. Н., Гусева А. А. Украинские книги кирилловской печати XVI-XVIII вв. Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В. И. Ленина. – Москва, 1978. – Вып. I. 1574 г. – пер. пол. XVII в.
- Каратаев І. – Каратаев И. П. Описание славяно-русских книг, напечатанных кирилловскими буквами. – С.-Петербург, 1883. – Т. 1.
- Каратаев ІІ. – Каратаев И. П. Хронологическая роспись славянских книг, напечатанных кирилловскими буквами. 1491-1730. – С.-Петербург, 1861.

- Максименко. – Максименко Ф. П. Кириличні стародруки українських друкарень, що зберігаються у львівських збірках. – Львів, 1975.
- Малышевский. – Малышевский И. И. Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах русской церкви. В 2-х т. – Киев, 1872. – Т. 2.
- Петров, Бирюк, Золотарь. – Петров С. О., Бирюк Я. Д., Золотарь Т. П. Славянские книги кирилловской печати XV-XVIII вв. Описание книг, хранящихся в Государственной публичной библиотеке АН УССР. – Киев, 1958.
- Родосский. – Родосский А. Описание старопечатных и церковно-славянских книг, хранящихся в библиотеке С.-Петербургской духовной академии. – С.-Петербург, 1891. – Вып. I.
- Свенцицкий – Свенцицкий И.С. Каталог книг церковно-славянской печати. – Жовква, 1908.
- Строев И. – Строев П. М. Описание старопечатных книг славянских и российских, хранящихся в библиотеке графа Ф. А. Толстова. – Москва, 1829.
- Строев П. – Строев П.М. Описание старопечатных книг славянских, находящихся в библиотеке И. Н. Царского. – Москва, 1836.
- Ундольский. – Ундольский В. М. Очерк славяно-русской библиографии. – Москва, 1871.
- Ундольский – Кастерин – Каталог славяно-русских книг церковной печати библиотеки А. И. Кастерина / Сост. В. Ундольский // Чтения ОИДР. – 1848. – Т. 9.
- ДІМ – Дніпропетровський історичний музей
- ЛІМ – Львівський історичний музей
- ЛНБ ім. В.Стефаніка НАН України – Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України
- НАН – Національна Академія наук
- НБ С.-петербурзького ун-ту – Наукова бібліотека С.-петербурзького. ун-ту
- НМЛ – Національний музей у Львові (колиш. Львівський музей українського мистецтва)
- ОДКЗ – Острозький державний історико-культурний заповідник
- РГАДА – Російський державний архів древніх актів (у Москві)
- РГИА – Російський державний історический архів (у Петербурзі)
- РДАДА – Російський державний архів давніх актів (у Москві)
- РДВІА – Російський державний військово-історичний архів (у Москві)
- РДІА – Російський державний історичний архів (у Петербурзі)
- РНБ – Російська національна бібліотека (колиш. Державна публічна бібліотека ім. М. Салтикова-Щедріна)
- ЦДІА – Центральний державний історичний архів
- ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України – Центральна наукова бібліотека ім. В. Вернадського НАН України
- AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych
- AS – Archiwum Sanguszków

г) назви держав

ВКЛ – Велике князівство Литовське

в) скорочення назв архівів, музеїв, бібліотек, академічних установ

- БАНР – Бібліотека АН Росії або РАН (в Санкт-Петербурзі)
- ВР – Відділ рукописів
- ВУА – Воєнно-учений архів
- ВУАН – Всеукраїнська Академія наук
- ВОКМ – Волинський обласний краєзнавчий музей (у Луцьку)
- ДБР – Державна бібліотека Росії (колиш. Державна бібліотека СРСР ім. Леніна)

д) список скорочень слів

- авт. – автор, автори
- вид. – видання
- випр. – виправлений
- вип. – випуск
- газ. – газета
- друк. – друкарський, друкований
- енцикл. – енциклопедія
- журн. – журнал
- ін-т – інститут
- кн. – князь
- конф. – конференція

красз. – красзнавча, – ий
кс. – ксьондз
літ. – література
м. – місто
обл. – область
од. зб. – одиниця зберігання
оп. – опис
о. – отець
Острозька академія – ОА
передм. – передмова
перероб. – перероблений, перероблена
прим. – примітка
публ. – публікація
р-н. – район
рукоп. – рукопис
св. – святий
с. – село
спр. – справа
стовп. – стовпчик
стлб. – столбец
т-во – товариство
ун-т – університет
ф-т. – факультет
ф. – фонд

Акт поділу володінь кн. В.-К. Острозького між його синами Янушем і Олександром 1603 р.

Один із найважливіших документів історії Острога періоду діяльності ОА. Ще за життя її фундатора кн. В.-К. Острозького (1526-1608) між його нащадками, синами Янушем (1554-1620) і Олександром (1571-1603), відбувся поділ усього батьківського нерухомого майна – земельних володінь князів Острозьких. Був занесений до гродської книги міста Нового Корчина біля Сандомира (Польща) 20 березня 1603 року. Опис володінь розпочався 10 березня того ж року і тривав до 17 березня. Збереглася низка копій цього опису в архівах України, Польщі, Росії. В акті зафіксована тогочасна топографія Острога. Вказується розташування вулиць і будівель, оборонних, культових, замкових, публічних і приватних (міщанських і шляхетських) споруд, імена власників будинків, професії мешканців міста, їх повинності і обов'язки, розмір податків міського населення. Перераховані села і фільварки великої території не тільки цього, а й сусідніх регіонів. Також вказано місце розташу-

вання ОА – на території так званого “Пригородка” – біля Замкової гори в напрямку до міста (з північного боку). Тут знаходились “друкарня і школа” (тобто ОА), які перебували у спільній юрисдикції обох князів, синів кн. В.-К. Острозького. У цьому ж описі наявні імена трьох острозьких друкарів і місця їх проживання: “Федор Друкар” мешкав на “Заріччі і Залужжі за монастирем і ятками”, “Іван Друкар” проживав на Зарванській вулиці, а “Тишко Друкар” – на “Заваллі” (тобто за міським валом). Згаданий піп Наливайко, “Ігнатій”. Кілька разів трапляється прізвище *Лятош*. У другій частині міста в “Пригородку” записано: двір, “де Лятош мешкає”, а в першій частині міста після опису “Завалля” зазначені селяни (“хлопи”) різних власників, з них “хлопи панські, що Лятош держить”, їх перераховано 10 імен, а після жителів Бельмажа (сучасна околиця Острога) значиться: “хлопи, которие Лятос держит на Холюсе” (у польській транскрипції ця місцевість названа “Хорноща”). Там вказані 15 імен селян, назви двох порожніх ділянок, млиночок, солодовня і бровар. Вперше в науковій літературі фрагменти тексту цього акта подав Я. Перлиштейн.

Джс.: ЦДІА України. Київ. – Ф. 223. Ко-

лекція серія “Б”. – Од. зб. 332; РДІА (С.-Петербург). – Ф. 823. – Оп. І. – Канцелярія митрополитів греко-уніатських церков. – Од. зб. 262.; ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України. – Ф. Радзимінських. – № 181 – VI, Ч. 4; Краківський воєводський архів. Секція І (на Вавелі). Архів Сангушко (AS). – Од. зб. 63.

Видання: Описи Острожчини. – С. 75, 77, 78, 79, 82.

Літ.: Кардашевич. – С. 43, 44, 96-100; Ковальський М. П. До історії Острозької друкарні (кінець XVI – поч. XVII ст.) // Тези доповідей Другої наук. конф. Криворізького загальнонаукового фак-ту (Дніпропетровського держунту). – Кривий Ріг, 1965. – С. 31-33; Ковальський Н. П. Акт 1603 г. раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопр. отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вип. 2. – С. 113-137; Ковальський Н. П. Острог как политико-административный, экономический и политический центр XVI в. // ФЧ. 1981. – Москва, 1985. – С. 48-56; Ковальський М. П. Документальні письмові джерела з історії Острога // Матеріали І-ІІІ наук. – краєз. конф. “Острог на порозі 900-річчя” (1990-1992 рр.). – (Острог), 1992. – Ч. І. – С. 92-98; Мицько. Матеріали... – С. 28, 83, 84; Перлштейн І. – С. 137-139; Перлштейн ІІ. – С. 35-40, 45-47; Тучемський М. Город Острог. – Почаев, 1913. – С. 12-16.

Віктор Атаманенко

Акти (хроніка) Острозького парафіяльного костьолу

(“Akta kościoła farnego ostrogskiego”) – комплексне наративно-документальне джерело. Зберігається під № 1031 в Державному архіві у Кракові (Польща) в збірці князів Сангушків. Структура АХОПК схожа на структуру діаріушів або хронік: більшість тексту розміщена у хронологічному порядку, повідомлення продатовані. Це дає підстави називати джерело не просто актами, записами, а хронікою. Більш точно – хронікою, яка писалася при острозькому парафіяльному костьолі, оскільки не всі вміщені повідомлення стосуються виключно історії храму; автор звертає увагу й на події, що відбувалися за межами Острога. Джерело виконане, переважно, польською мовою, хоча існують включення, іноді об’ємні, латинських текстів; частина тексту наводиться паралельно двома мовами – староукраїнською та польською; уміщено невеличкий фрагмент по-гебрейськи. Помітним є пересипання мови повідомлень, особливо тих, які описують період перших десятиліть XVIII ст., латинськими формулами. АХОПК,

найвірогідніше, почали писатися у першій третині XVII ст. місцевим католицьким плебаном Вітковським Войцехом. Авторство наступних частин, за невеликими винятками, у джерелі не зазначається. Можна припустити, що писалися АХОПК наступниками Вітковського або людьми з їх найближчого оточення. Хронологічно джерело охоплює відтинок від близько першої половини XV ст. до 1804 року. У тексті присутні часові прогалини. За продовжуваністю АХОПК загалом можна поділити на три основні частини: прибл. 1 пол. XV ст. – 1497 р., 1616 – 1648 рр., 1699 – 1804 рр., окрім яких є тексти, датування котрих виходить за межі означених періодів. Кількість сторінок з деякими пізнішими додатками становить 368. Під час написання АХОПК використовувалися усні та письмові джерела. Окрім оригіналу, АХОПК відомо про два списки джерела. Перший був виконаний Станіславом Кардашевичем (сином острозького історика С. Кардашевича) у 1894 році. Місцезнаходження цього списку невідоме. Інший неповний список АХОПК зберігається в ЦДІАУ у м. Києві. Він виконаний паралельно польською та російською мовами. Назва “Akta kościoła farnego ostrogskiego, które zbierał i pisał począł Xiądz Wojciech

Witkowski około roku 1620” – “Летопись церкви фарной острожской, которую собирать и писать начал ксендз Войцех Витковский около 1620 г.”. Справа нараховує 30 арк. рукописного тексту, який є скороченим варіантом виписок найважливіших розділів із АХОПК і доведений не до 1804 р., а до 1799 року. В кінці справи запис: “Ці винятки з оригіналу, що його мені уділив п. Кардашевич (очевидно, йдеться про С. Кардашевича-молодшого, бо його батько помер у 1887. – *Авт.*), переписував пан Фелікс Весоловський в Гощі для мене, я ж займався пошуком (певно, відомостей, документів. – *Авт.*) з розпорядження гр. Ігнат'єва, київського і волинського генерал-губернатора, коли йшлося про відбудову острозького костьолу. Гоща, 22 липня 1898 року. Олександр Злотницький”. Низка виписок з АХОПК зберігається у фонді З. Л. Радзимінського у Відділі рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника. АХОПК значною мірою використав при написанні праці з історії Острога С. Кардашевич. У 30-х ХХ ст. фрагмент джерела опублікував у виданні “Rocznik Wołyński” Я. Гоффман. Археографічну публікацію фрагментів АХОПК на сторінках часопису “Wołanie z Wołynia=Воляння з Волині” розпочато проф. М. П. Ковальським та кс. В.-Й. Ковалівим у 1996 році. Зараз публікацію АХОПК здійснює Т. Вихованець. Джерело містить три згадки про Острозьку академію у XVII ст.: під 1617 повідомляється про бакалавра з академії Валентинуса Закліковича, котрий певний час працював у прикостьоль-

ній школі, і через недогляд якого в останній трапилася пожежа; учні католицької прикостьольної школи на 1620 ще (можливо, після пожежі, яка трапилася у школі в 1617) навчалися при “Академії Руській під Керівництвом ректора Руського”, після пожежі в католицькій прикостьольній школі у 1619 р. її учні певний час навчалися в “академії руській під керівництвом руського ректора”; повідомляється про Валентинуса Закліковича, бакалавра з академії, який певний час працював у прикостьольній школі; третя згадка про академію як “школу” міститься у фундації А.-А. Ходкевич острозькому парафіяльному костьолові від 1624 року. Тут же містяться унікальні відомості про синів *Олександра Острозького* – Адама та Януша, Дорогобузького архимандрита Луку, козацького гетьмана Бородавку.

Дж.: Archiwum państwowe w Krakowie (Polska). Archiwum Sanguszków. Rękopisy. – Sygn. 1031; Відділ рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника. – Радз. № 181/VI, 4 (ч.2). – Арк. 1-10; Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф.2227. – Оп.1. – Спр. 710.

До історії латинської школи в Острозі. “Budynek Szkoły Ostrogskiej przy Kościele Ostrogskim (1620)” / Підг. М. Ковальський // Wołanie z Wołynia=Воляння з Волині. – 1996. – № 9. – С.37-39 (згадка про острозьку академію); Початок острозької Хроніки / Підг. М. Ковальський // Там само. – 1997. – № 19. – С.45-47; Хроніка Острозької парафії. [Rok Pański 1618]. Śmierć Xzążęcia Konstantego / Підг. Т. Вихованець // Там само. – 1999. – № 31. – С. 46-47; Kronika parafii Ostrogskiej. [Rok Pański 1619]. Śmierć i testament X. Janusza. Testament X.

Janusza /Підг. Т. Вихованець // Там само. – 2000. – № 32. – С. 44-47; Kronika parafii Ostrogskiej. [Rok Pański] 1617. Odmiana w rządzie kościelnem / Підг. Т. Вихованець // Там само. – 1999. – № 30. – С. 45-46 (згадка про острозьку академію); Kronika parafii Ostrogskiej. [Rok Pański] 1621. Najazd kozacki do Os[t]roga szkodlywy / Підг. Т. Вихованець // Там само. – 1999. – № 29. – С. 46-47; Rok Pański 1621. Dział wieczny / Підг. Т. Вихованець // Там само. – 1999. – № 28. – С. 46-47; Akta kościoła farnego Ostrogskiego od 1622 r. /Wyd. J. Hoffman // Rocznik Wołyński. – Równe, 1934. – Т. III. – S. 192-212. Див. також *Вітковський Войцех*.

Лит.: Вихованець Т. Акти (хроніка) Острозького фарного костелу // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2004. – Вип.1. – С. 6-9; Його ж. Войцех Вітковський (р.н. невід. – 1623) // Острозькі просвітники XVI – XX ст. – Острог, 2000. – С. 148-154. Його ж. Хроніка острозького фарного костелу як джерело до вивчення генеалогій острозьких міщан // Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства. – Біла Церква, 2002. – Вип. 3. – С. 125-135. Його ж. Хроніка острозького фарного костелу як джерело до історії Острозької Академії // Студентські наукові записки. – Острог: РВВ Університету “Острозька Академія”, 2000. – Т.1. – С. 26-32; Ковальський М.П. Документи родинного фонду Сангушків Краківського Державного Воєводського Архіву як джерела з соціально-економічної історії України XVI-XVIII ст. // Архіви України. – 1983. – № 3. – С. 60-63; Gorczak B. Katalog rękopisów archiwum XX. Sanguszków w Sławucie. Ułożył i historią tegoż archiwum skreslił Bronisław Gorczak, konserwator zbiorów sławuckich. – Sławuta, 1902; Kardaszewicz S. Dzieje.

Тарас Вихованець

АКТОВІ **К**НИГИ

Узагальнена назва для книжкової документації судово-адміністративних установ, які діяли протягом XV–XVIII ст. на українських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського та Польського королівства (після 1569 р. – Речі Посполитої). Варіанти назв АК: книги судово-адміністративних установ, урядові, судові, замкові, гродські, земські, підкоморські, міські (лави, вйтівські). При повній втраті архівів ОА та міських установ Острога є наймасовішим джерелом, у якому наявні дані про пов'язаних з нею світських та релігійних діячів.

На підпольських українських землях (Галичина, Західне Поділля) поява актових книг пов'язана із запровадженням коронного права у 1434 р. (Руське воєводство) і в 1462 р. (Белзьке воєводство), яке спричинило уведення в дію гродських і земських судів, що існували в кожному повіті. На підлитовських українських землях (Київщина, Східне Поділля, Волинь) АК поширилися протягом другої третини XVI ст.

Види записів в АК: 1) документи офіційної влади (публічно-правові акти): розпорядження (привілеї, універсали, листи), верховної влади

(короля польського і великого князя литовського); 2) нотаріальні акти: заповіти, дарчі, купівля-продаж, застава, обмін маєтків; 3) судові документи: судові листи, вирoki, декрети, присяги, процесуальні дії; 4) заяви про збитки й шкоди, скарги, свідчення уповноважених, свідків; 5) записи про виконання судових вироків, двосторонніх угод та заповітів: уведення у володіння, сплата боргу, передача застави, межування земель, реєстрація майна, інвентаризація замків і маєтків. Найбільшими є дві останні групи.

На Волині до судово-адміністративної реформи 1564–1566 рр. актові книги запроваджувалися як у господарських замках (Луцьк, Володимир, Кременець) – на підставі великокняжого права, так і магнатських (Острог, Заслав, Дубне, Рівне, Олика тощо) – на підставі доменіального права. Найраніший із відомих виписів з луцьких замкових книг датується 12 березня 1520 року. У Кременці замкові книги були запроваджені бл. 1541 р., у Володимирі найраніші виписи із замкових книг сягають 1550-х рр. Після реформ 1564–1566 рр., коли були запроваджені гродські, земські і підкоморські суди, замкові уряди і книги залишилися у сфері доменіального судочинства магнатів, а нові

установи шляхетського самоврядування (земські й підкоморські суди) отримали право вести власні урядові книги. Замкові великокнязівські уряди трансформувалися у гродські суди, відповідно замкові книги стали називатися гродськими.

У маєтках князів Острозьких АК (замкові) велися на підставі доменіального права власників. В Острозі вони з'явилися не пізніше 1522 року. В акті 1542 р. на введення у володіння Острозькою волостю Беати і Гальшки Острозьких міститься унікальна згадка про 21 книгу, які зберігалися в Острозькому замку. У ХІХ ст. окремі міські книги Острога були в архіві Сангушків у Славуті; віднайдений лише фрагмент однієї, з документами 1662-1703 рр. (виявлена П. Кулаковським у Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського). Збереглася замкова книга Заслава за 1574–1576 рр. (Краківський воєводський архів на Вавелі) та міська із Козлина.

До нашого часу дійшли лише згадки про ведення замкових книг в Острозі, а також поодинокі виписи з острозьких замкових книг, внесені до книг інших установ або таких, що фігурують у формі виписів. Розташування володінь Острозьких по всій Речі Посполитій, поріднення князів з магнатами України, Білорусі, Литви та Польщі, посідання ними різних державних урядів мало наслідком відкладення свідчень про них в АК різних регіонів держави.

АК з українських земель Речі Посполитої зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (Волинь,

Київщина, Поділля) і Центральному державному історичному архіві України у м. Львові (Галичина).

Найбільше матеріалів, що стосуються діячів та покровителів академії, дослідники виявили у луцьких АК. Зокрема, тут віднайдено невідомо раніше згадка про фундування *Гальшкою Острозькою* ОА, низка документів про *Івана Федорова*, місцевих літераторів, публіцистів, книжників, друкарів.

Перспективним є виявлення аналогічних матеріалів в АК і в період після закриття академії, коли часто підтверджувалися давніші маєткові документи.

Лит.: Андріяшев О. В. Актові книги Київського центрального архіву давніх актів // Центральный архив стародавних актів у Києві. – Київ, 1929. – Вип. 1; Дашкевич Я. Р. Адміністративні, судові й фінансові книги на Україні в ХІІІ – ХVІІІ ст. (Проблематика, стан і методика дослідження) // Історичні джерела та їх використання. – Київ, 1964. – Вип. 4; Заповіт княжни Гальшки Острозької 1579 р., березня 16 / Підг. Л. Демченко // Острозька давнина. Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Вип. 1. – С. 110-111; Кіку І. О. Значення актових книг як джерела з історії України ХVІ – ХVІІІ ст. // VІХ. – 1983. – № 11; Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины ХVІ – первой половины ХVІІ в. – Днепропетровск, 1979. – Ч. 4; Малышевский И. И. Новое данные для биографии Ивана Федорова, русского первопечатника // Чтения в Историческом об-ве Нестора-летописца. – Киев, 1893. – Кн. 7. – С. 461-478; Мицько І. Острозька ... академія. – С. 81-115; Описи Острожчини другої половини ХVІ – першої половини ХVІІ століття / Упоряд. В. Атаманенко. – Київ, Острог, Нью-Йорк, 2004; Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (ХVІ – 1 пол. ХVІІ ст.): Зб. до-

кументів. – Київ, 1975; Проценко Л. А. Актові книги ЦДІА УРСР у м. Києві як джерело до вивчення історії міст і сіл України // Друга наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: Матеріали. – Київ, 1963; Пташицкий С. Л., Иван Федоров, московский первопечатник. Пребывание его во Львове. 1573-1583. Очерк по неизданным материалам. – Русская старина. – Москва, 1884. – Кн. 3. – С. 461-478; Яковенко Н. Цікавий документ // Жовтень. – Львів, 1985. – № 2. – С. 128; Bardach J., Leśnodorski W., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego. – Warszawa, 1998.

Володимир Поліщук

Андрухов Петро
(5 липня 1924, Острог –
† 6 серпня 1996, Острог)

Історик, краєзнавець, освітній і громадський діяч, засновник і перший голова Острозького науково-краєзнавчого товариства “Спадщина” ім. кн. Острозьких (1989-1996), член і один із засновників Острозького осередку українського історичного товариства, керівнику наукового Центру вивчення спадщини Острозької академії, Почесний професор цієї ж Академії.

Своїм подвижництвом він став нарівні з просвітниками XVI століття, видатними краєзнавцями кінця XIX – початку XX століть. Силою свого прикладу до благословенних дій по відродженню національних, духовних і культурно-освітніх традицій рідного краю ніс світло науки, культури і просвітництва в широкі верстви населення. Будучи патріотом України, глибоким знавцем історії Волині, він протягом останніх років (1991-1996) опублікував ряд історико-краєзнавчих праць і окремих книжок, які по праву можна назвати енциклопедією Волині. Це, зокрема, книги: “Волинська земля (Ровенщина) з глибини століть до сьогодні” (мала хронологічна таблиця), “Волинська земля” (хроніка-

джерела-постаті), “600 імен в історії Великої Волині”, “Волинь в легендах і переказах”, “Волинь: події, імена, джерела”.

Поважне місце належить цілій низці його статей у періодичній пресі з суспільної, краєзнавчої та історичної тематики, таких як: “Український Кембридж”. “До 420-річчя Острозької Академії”. “Як не сьогодні – то коли?”, “Вулиці нашого міста”, “Україна і українці” та ін.

Проблема відродження рідного краю органічно увійшла в коло його наукових зацікавлень, а також активної громадсько-освітньої діяльності в пору, коли український національний рух вступив у свою найвищу стадію – політичну і поставив на порядок денний питання про відновлення власної незалежної держави, утвердження національної символіки. Завдяки його ініціативі і постійній наполегливості були повернені історичні найменування вулицям міста, в назвах яких увіковічені прізвища істориків, дослідників минулого Острога та його околиць.

З Острогом пов’язане все життя Петра Андрухова. Тут він народився 5 липня 1924 року в родині службовців. Його батько, Зот Пантелеймонович Андрухов, був старшиною УНР. Після невдалих визвольних

змагань 1918-1921 рр. осів на теренах Волині. Він був людиною, відомою своїми прогресивними поглядами, відданою українській ідеї. Ці риси в повній мірі успадкував його син Петро. У довоєнні роки Петро Андрухов навчався в Острозькій базовій вселюдній школі при державному педагогічному ліцеї.

7 березня 1944 року Андрухов був мобілізований у Червону Армію. У червні 1944 р. у складі 190-го гвардійського стрілецького Ленінградського фронту отримав перше бойове хрещення. Участь у наступних військових операціях продовжувалася аж до 9 травня 1945 року. Війну закінчив під Кенігсбергом в чині командира взводу. Демобілізувався у березні 1947 року.

У перші повоєнні роки працював рахівником у заготівельній конторі. У 1949 р. вступив до Острозького педагогічного училища (заочно), повний курс якого закінчив у серпні 1950 р., отримавши кваліфікацію вчителя початкових класів. По закінченні педучилища працював вихователем дитячого будинку, а згодом учителем Білашівської семирічної школи.

У 1952 р. вступив на заочне відділення історико-філологічного факультету Львівського педагогічного інституту, який закінчив у 1957 році, отримавши спеціальність учителя історії середньої школи. Працював учителем Острозької вечірньої школи, а згодом – учителем Острозької СШ № 1.

З серпня 1965 по квітень 1968 року був директором Острозького краєзнавчого музею.

З 1968 р. він продовжував працювати в СШ № 1. Він перший в області у процес вивчення історії впровадив системно-краєзнавчий принцип, розробивши програми з історичного краєзнавства для загальноосвітніх шкіл.

Найбільшою заслугою Андрухова було створення за його ініціативою науково-краєзнавчого Товариства “Спадщина” ім. кн. Острозьких. Першим головою цього Товариства і був обраний.

Головним показником діяльності “Спадщини” було започаткування у вересні 1990 р. з ініціативи Петра Андрухова постійних щорічних науково-краєзнавчих конференцій “Острог на порозі 900-річчя”. Для проведення конференції був створений організаційний комітет. Головою оргкомітету обрали острожанина, доктора історичних наук, професора, зав. кафедрою історіографії Дніпропетровського держуніверситету Миколу Ковальського, заступником – голову міської Ради Миколу Грищука, відповідальним секретарем – Петра Андрухова. Для участі в майбутніх щорічних конференціях були запрошені науковці Острога, Кременця, Рівного, Луцька, Києва, Львова, Дніпропетровська та ін. На запрошення відгукнулася значна кількість учасників.

Завдяки старанням Андрухова вже опубліковані матеріали шести науково-краєзнавчих конференцій “Острог на порозі 900-річчя” і двох бюлетенів Товариства “Спадщина” ім. кн. Острозьких.

За проблемно-тематичним принципом ці матеріали поділяються на

сімнадцять груп. Серед них: історія Острога, Острожчини та Волині з найдавніших часів до сучасності, праці та зібрання джерел західної української діаспори, архівні збірки, музеї та музейні колекції, культура, освіта, література, образотворче мистецтво, музика, природа, медицина та ін.

Таким чином, публікації матеріалів Острозьких науково-краєзнавчих конференцій та бюлетенів, присвячені багатогранним аспектам історичного краєзнавства, культури та освіти – результат студій значної когорти дослідників Волинського краю, впровадження до наукового обігу цілої низки історичних джерел, повернення із забуття видатних культурних, державних і політичних діячів Волині та Острожчини.

Конференції стали засобом згуртування інтелігенції різних регіонів України з метою історичного, культурного та духовного відродження старовинного міста Острога, Острожчини та Волині. Завдяки їх проведенню і політичному зростанню престижу Острога в Україні стало можливим у 1994 р. відновлення в ньому вищого навчального закладу під назвою Колегіуму, який у 1996 р. одержав статус Академії. Андрухов належав до співробітників цього вищого навчального закладу, був першим Почесним професором Академії.

Заслуги Петра Зотовича високо оцінені громадськістю міста. Його іменем названо провулок (колишній ім. Куліша), де він проживав, і в 1997 р. встановлено меморіальну дошку на його будинку. В Академії запо-

чаткована стипендія ім. П. Андрухова кращим спудеям-історикам.

Публ.: Літературна спадщина П. Андрухова – окремі книги: Волинська земля (Ровенщина) з глибини століть до сьогодення (мала хронологічна таблиця). – Ровно, 1991. – 48 с.; Волинська земля (Хроніка-джерела-постаті). – Сокаль, 1992. – 88 с.; 600 імен в історії великої Волині. – Острог, 1993. – 98 с.; Волинь: події, імена, джерела. – Острог, 1996. – 264 с.; Волинь в легендах і переказах. – Острог, 1995. – 58 с.

Статті у періодиці: Спокута (із серії “Легенди волинського краю”) // Зоря комунізму. – Острог. – (далі – “ЗК”). – 1990. – 17 липня; Вулиці нашого міста // Життя і слово. – Острог. – (далі – “ЖіС”). – 1991. – 23 і 27 квітня; 18 травня; Усім близька “Спадщина” (бесіду вела А. Вертелецька) // ЖіС. – 1991. – 20 липня. – № 84; Як не сьогодні – то коли? // ЖіС. – 1991. – 29 жовтня. – № 127; Україна і українці // ЖіС. – 1992. – 22 серпня; Тіні Замкової гори // ЖіС. – 1993. – 27 листопада – 1 грудня; Втікачі // ЖіС. – 1994. – 11 травня; Віщий дзвін. Легенди рідного краю // ЖіС. – 1994. – 26 травня; Відступник. Легенди рідного краю // ЖіС. – 1994. – 27 липня. – № 56; Український Кембрідж. До 420-річчя Острозької Академії // Волинь /Рівне/. – 1996. – 9 серпня; Ковальський М. Петро Андрухов // Українська національна ідея: історія і сучасність. Наук. збірник (80-річчю УНР, 90-річчю від дня народження О. Ольжича присвячується). – Житомир, 1997. – С. 148; Ковальський М. Петро Андрухов (5.07.1924-6.08.1996) // Український історик, 1997. – 1-4 (132-135). – С. 328-329.

Мирон Кушнір

Аннич Тимофій_

(* ? – † ?)

Викладач ОА. 16 травня 1584 року “Тимофей Аннич, діяк школы русской острозской” разом із дерманським боярином Федором Наумовичем Гарабурдою купив і подарував Дерманському монастирю “Четвероевангеліє”. Інших згадок про Т.А. не виявлено. Є. Немировський ототожнював Т.А. з Тимофієм Михайловичем, який майже у той самий час підготував і видав у Острозі предметно-алфавітний покажчик до Нового Завіту “Книжка собраніє вещей нужнійших...”. Судячи з вищенаведеної згадки про Т.А., можна припустити, що він викладав у ОА старослов’янську мову.

Лит.: Голубев С. Археологические заметки о памятниках старины, находящихся в некоторых местностях волынской епархии // Труды Киевской духовной академии. – 1876. – Т. 1. – С. 626; Мицько. Острозька... академія. – С. 101-102; Немировский Е. Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров. – Москва: Книга, 1964. – С. 128-129.

Петро Кралюк

Антиризис

(1599-1600)

Твір, написаний *Іпатієм Потієм* – одним з ініціаторів Берестейської церковної унії, Володимирсько-Берестейським єпископом, а потім Київським митрополитом. Опублікований як українською, так і польською мовами. Це була полемічна відповідь на твір Христофора Філалета “*Апокрисис*”. У “*Апорисисі*” автор намагається відкинути аргументи щодо неправомірності укладення унії між православними й римо-католиками. Зокрема, *І. Потій* звертав увагу на кризові явища в православній церкві України й Білорусі. Православні священники, за його словами, в деяких місцях прирівнені до селян. А це веде до їхньої моральної деградації. Деякі з них, нехтуючи церковними канонами, по кілька разів одружуються, ченці шукають “ситнішої страви”, ошукують один одного і т. ін. Незадоволення *І. Потія* викликало й те, що серед православних віруючих є люди, які з підозрою ставляться до єпископів, вимагають, щоб церковні питання вирішувалися на соборах. Вихід із складного становища, в якому опинилася православна церква, *І. Потій* бачив в унії. Вона, на його думку, має не лише сприяти направі церкви, а й

зрівняти в правах римо-католиків та уніатів. У цьому сенсі унія є корисною для України та Білорусі. Але на заваді цьому, вважав *І. Потій*, стоять еретики, власне, протестанти. Вони руйнують “руську” віру, намагаються відвернути православних від католиків. Водночас *І. Потій* виступав за те, щоб зберегти традиції в “руській” церкві, яка пішла на унію з римо-католиками. При написанні “А” автор використовував різноманітний документальний матеріал, в т.ч. й своє листування з *кн. В.-К. Острозьким*. “А” є цікавим джерелом, що допомагає висвітлювати церковну й культурну діяльність князя, ті процеси, які відбувалися в церковному й культурному житті України того часу.

Дж.: Потей И. Антиризис // Русская историческая библиотека. – С.-Петербург, 1903. – Т. XIX.

Літ.: Возняк. Іст. укр. літ; Грушевський. Історія укр. літ; Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1995. – Грушевський М. Культурно-національний рух.

Петро Кралюк

Апокрисис (“Апокрисис”) 1598-1599 рр.

“Апокрисис” у перекладі з грецької мови – відповідь. Твір української полемічної літератури, опублікований вперше 1597 р. у Кракові польською мовою в друкарні антитринітарія Олексія Родецького невідомим автором під псевдонімом Христофор Філалет. Під цим псевдонімом слід розуміти ім’я діяча Острозького літературно-наукового гуртка другої половини XVI ст. протестанта *Мартина Броневського*. У 1598-1599 рр. цей твір було перекладено українською книжною мовою і видано (4°, 222 арк.) в Острозі під назвою “Апокрисис або відповідь на книжки про собор берестейський від імені людей старожитньої релігії грецької через Христофора Філалета швидко подана”. У перекладі були опущені незрозумілі вислови і слова. До розповіді Христофора Філалета про Флорентійську унію 1439 р. перекладач додав уривки з “Історії про лістрикійський синод” *Клірика Острозького*, що дало підставу С. Голубеву і М. Возняку припустити його (*Клірика Острозького*) безпосередню причетність до перекладу. “Апокрисис” написаний з позиції

критика книжки *Петра Скарти* “Собор Берестський”, що виправдовувала Берестейський уніатський собор 1596 р., а також захисника прав дисидентів (православних і протестантів) у тодішній Речі Посполитій. Основну увагу автор зосередив не на теологічних питаннях, а на питаннях політичних і правових. Зокрема, доводив, що рішення Берестейського уніатського собору є порушенням прав “руського народу”, власне, православної української й білоруської шляхти. Автор “Апокрисиса” доводив, що світська влада має обмежуватися державним законом, а взаємини між правителем і підданими ґрунтуватися на суспільному договорі як на добровільній згоді, законі Божому і природному праві. Важливим моментом твору є захист релігійної толерантності. Не випадково “Апокрисис” був присвячений впливовому польському політику того часу Янушу Замойському, який мав славу захисника шляхетських вільностей та віротерпимості. Ймовірно, книга була написана на замовлення князя *кн. К.-В. Острозького*, який у той час різко виступив проти Берестейської церковної унії. Відповідно висновків дослідника цього твору М. Скабалановича, автор “А” в основному використовував кальвіністську літературу. Джерельна

база твору налічує понад 60 праць різного характеру і 3 переклади Біблії. Аргументація автора “А” є дуже подібною до аргументації кальвіністського теолога Себранда Люберта, наведеної в книзі “Про Римського папу” (1594). Структурно “Апокрисис” складається з 4-х частин. Перша частина присвячена засудженню дій організаторів Берестейської унії, у другій стверджується законність православного антиуніатського собору в Бересті, що відбувався паралельно із собором уніатським і яким фактично керував *кн. В.-К. Острозький*. При цьому автор не відкидає думки про можливість злуки (унії) всього православ’я з католицизмом. Як відомо, на позиціях такої “універсальної унії” стояв *кн. В.-К. Острозький*. У третій частині автор, апелюючи до фактів з історії перших століть християнства, спростовує твердження *П. Скарти* про безальтернативність єдиновладдя Римського папи як Божого намісника. Тут він демонструє високу ерудицію, використовуючи праці істориків церкви, документи церковних соборів, листування ієрархів тощо. У четвертій частині автор “Апокрисиса” зосереджує увагу на проблемах відносин “руського народу” й “грецької церкви”, яка перебуває під владою турків. Водночас аналізуючи тогочасну ситуацію в Україні та Білорусі, він застерігає, що порушення прав “руського народу”, зокрема, права на сповідання “своєї” релігії, може призвести не лише до конфліктів, а й до громадянської війни, в результаті чого Річ Посполита опиниться беззахисною

перед зовнішніми ворогами. Поява “А” викликала гостру реакцію з боку прихильників унії, зокрема *І. Потія*, який написав “*Антиризи́с...*” – розгорнуту полемічну відповідь на цей твір. “А” належить до найкращих зразків полемічної літератури. Для православних полемістів вона служила своєрідним джерелом, звідки вони брали інформацію та аргументи для відстоювання своєї антиуніатської позиції.

Місця зберігання: Україна – Київ: ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України; Львів: НМЛ, ЛІМ; Росія – Москва: РДАДА, РДБ, Б-ка Моск. держ. ун-ту; Санкт-Петербург: РНБ, БАНР (примірник з автографом Петра Могили), Б-ка СПб. Держ. ун-ту; Литва – Вільнюс: Б-ка Вільнюс. ун-ту; Польща – Варшава: Національна б-ка та ін.

Видання: “Апокрисис” Христофора Филалета в перекладі на сучасний російський мову. – Київ, 1870; “Апокрисисъ”. Сочиненіє Христофора Филалета // РИБ.– С.-Петербург, 1882. – Т. 7. – ППЛ в Западной Руси. – Кн. 2. – Стлб. 1003-1820; Broniewski M. Apokrisis abo odpowiedź na książki o synodzie brzeskim 1596. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1994.

Каталоги стародруків: Быкова. – № 15. – С. 35-36; Запаско, Ісаєвич. – 1. – № 44. – С. 32; Каменева, Гусева. – № 9. – С. 13; Каратаєв І. – № 151. – С. 277-279; Каратаєв ІІ. – № 124. – С. 20; Максименко. – № 196. – С. 27; Петров, Бирюк, Золотарь. – № 38. – С. 28; Свенцицкий. – № 488(677). – С. 137; Строев І. – № 38. – С. 84-85; Ундольский. – № 132. – С. 21.

Літ.: Возняк. Іст. укр. літ. – Кн. 1. – С. 469-475; Голубев С. Библиографические замечания о некоторых старопечатных книгах // Труды Киевской духовной академии. – 1876. – Т. І. – С. 152; Грушевський М. Історія української літератури. – Київ, 1995. – Т. V. – Ч. 2. – С. 173-180; Грушевський. Культ.-нац. рух. – С. 184, 186, 212, 214; Сфре-

мов С. Історія. – С. 122-124; Каганов І. Я. Українська книга кінця XVI-XVII століть: Нариси з історії книги. – Харків, 1959. – С. 50-51, 57-58; Кралюк П. М. Особливості вияву національної свідомості в українській суспільній думці XVI – першої половини XVII ст. – Луцьк, 1996. – С. 45; Марченко. Іст. укр. культури. – С. 140-141; Скабаланович Н. Об “Апокрисисе”. – С.-Петербург 1873; Полек. – С. 77-79; Скрипнюк О. Апокрисис // Юридична енциклопедія. – Київ, 1998. – Т.1. – С.132; Яременко П. Український письменник-полеміст Христофор Філалет і його “Апокрисис”. – Львів, 1964; Byliński J. Marcin Broniewski – trybun szlachty wielkopolskiej z czasów Zygmunta III. – Wrocław, 1994.

*Петро Кулаковський,
Олександр Скрипнюк*

Артемій

(* ? – † ?)

Російський публіцист та церковний діяч, один із чільних представників “нестяжательства”. Мирське ім’я та походження невідомі. Довгий час був ченцем у Порфіровій пустелі поблизу Кирило-Білозерського монастиря. Саме тут сформувався як ідеолог “нестяжательства”. У 1551 р. на вимогу царя Івана Грозного А. викликали до Москви й призначили ігуменом Троїце-Сергієвого монастиря. Проте наступного, 1552 р., він покидає Троїце-Сергієвий монастир і повертається в Порфірову пустелю. Керівництво Російської православної церкви, яке негативно ставилося до “нестяжателів”, у 1553 р. притягнуло А. до суду. У 1554 р. його звинуватили в ересі й заслали до Соловецького монастиря. Звідти йому вдалося втекти і він разом з деякими іншими російськими еретиками опинився у ВКЛ. Жив у м. Слуцьку, при дворі кн. Ю. Ю. Слуцького. У білоруський період свого життя виступав активним захисником православ’я й борцем проти реформаційних впливів. Збереглося 16 послань А., із яких 11 належать до цього періоду. Ймовірно, брав участь у підготовці заблудівських видань Івана Федорова. У післямові львівського “Апос-

тола” 1574 р. анонімно вміщено його оригінальну молитву, у післямові “Євангелія”, надрукованого у Вільні (Вільнюсі) 1575 р. П. Мстиславцем, цитується одне із послань А. (Немировский Е. Иван Федоров в Белоруссии. – Москва, 1979. – С. 65). Можливо, що А. підтримував зв’язки з Острозьким культурним осередком. Його погляди часто були співзвучні поглядам Г. Смотрицького, В. Суразького, І. Вишенського та інших православних традиціоналістів, пов’язаних із Острогом. У деяких списках творів А. зазначено: “Книга Артемія старца острожского посланіе его к Симону Будному” (Вилинский С. Г. Послания старца Артемия (XVI века). – Одесса, 1906. – С. 289). Якщо це не помилка переписувачів, то є підстави вважати, що А. певний час жив у Острозі й, можливо, був причетний до становлення Острозької академії та підготовки Острозької Біблії.

Лит.: Послания старца Артемия // Русская историческая библиотека. – С.-Петербург, 1878. – Т. 4; Будовиц И. У. Русская публицистика XVI в. – Москва-Ленинград, 1947. – С. 262-270; Вилинский С. Г. Послания старца Артемия (XVI века). – Одесса, 1906; Зимин А. И. Пресветов и его современники. – Москва, 1958. – С. 153-168; Клибанов А. И. Реформационные движения в России в XIV – 1-й половине

XVI в. – Москва, 1960; Немировский Е. Иван Федоров в Белоруссии. – Москва, 1979. – С. 65; Мицько. Острозька академія. – С. 82; Казакова Н.А. Артемий // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Ленинград, 1988. – Вып. 2. – Ч. 1. – С. 71-73

Петро Кралюк

Афанасій (* ?, Росія, можливо, Москва – † v. 1612, Меж- игірський монастир)

Церковний діяч, засновник Межигірського монастиря. Відповідно до інформації Пом'яника цього монастиря від 1625 р., А. походив “з Москви”, з “рода славна же и велика”. Ще в дитячому році опинився в полоні й був вивезений до України. Виховувався при дворі *В.-К. Острозького* “в добром наказані книжном”. Ймовірно, навчався в ОА. Тут же, в Острозі, став ченцем. Його наставником був ієросхимонах *Варсонофій*. У грудні 1599 р. прибув до Києва (Мицько. Острозька... академія. – С. 82). У Літописі Густинського монастиря 1670 року є інформація, що А. перебував на Афоні, а в 1600 заснував Межигірський монастир, який став одним із найважливіших православних святинь Київщини (Летиписец... монастиря Густинського // Чтения в обществе истории и древностей российских. – 1848. – № 8).

Лит.: Летиписец... монастиря Густинського // Чтения в обществе истории и древностей российских. – 1848. – № 8; Мицько. Острозька... академія. – С. 82.

Петро Кралюк

Афанасій Китайчич (* ? – † після 1634, Росія)

Український та російський церковний діяч. Посилаючись на різноманітні документи, зокрема, пом'яники Дерманського та Межигірського монастирів, І. Мицько вважає, що А. К. навчався в Острозі або був пов'язаний із Острогом (Мицько. Острозька... академія. – С. 95). Принаймні не викликає сумніву, що А.К. походив з Острожчини або жив тут. Належав до представників консервативного, православно-традиціоналістського спрямування. Був ченцем Преображенського монастиря в Четвертні на Волині, де, можливо, співпрацював із Володимирсько-Берестейським православним єпископом Ієзикілем Курцевичем. У 1626 р., будучи делегованим Києво-Печерською лаврою та Київським братством, прибув до Москви. З 15 червня 1627 року оселився в Росії. Цього ж року рецензував “Євангеліє учительне” Кирила Транквіліона-Ставровецького – твір, у якому автор намагався відійти від грецьких зразків і дати свої оригінальні тлумачення євангельських текстів. Рецензія А.К. виявилася негативною, а цей твір у Росії був визнаний як єретичний. З 1627 до 1630 рр. А. К. був ігуменом

Нікітського монастиря в Переяславі-Залеському, з 1630 до 1634 рр. – архімандритом Володимирського Рождественського монастиря.

Літ.: Мицько. Острозька... академія. – С. 95; Харлампович. Западнорусские... школы. – С. 41, 110-111.

Петро Кралюк

Ахілеос Еммануїл (* ? – † ?)

Культурний діяч. У 1580-1584 рр. навчався у Римській грецькій колегії св. Афанасія, яка готувала католицьких місіонерів для православного Сходу. У надрукованому в 1593 р. Львівським братством посланні Мелетія Пігіса “Про християнське благочестя” вміщений грекомовний вірш А. Е. на честь його автора. 30 січня 1595 року написав листа з Острога до Дубна Кирилові Лукарісу. Ймовірно, співпрацював із діячами Острозького осередку, які широко використовували грецькі тексти. Міг викладати в ОА грецьку мову.

Лит.: Киселев Н. П. Греческая печать на Украине в XVI веке // Книга. – Москва, 1962. – Сб.7. – С. 191; Мицько. Острозька... академія. – С. 82.

Петро Кралюк

Балабан Ісайя Б(* ? – † 22.06.1619 і 9.05.1620)

Світське ім'я Іван, іноді після постригу в документах іменувався як Іоан – Іона. Церковний та культурний діяч, небіж Львівського єпископа Гедеона Балабана. Згідно з королівським привілеєм від 5 квітня 1595 року мав замінити його на цій посаді. Перед липнем 1597 р. став архімандритом Унівського монастиря, найвпливовішого на Львівщині. Надаючи Б. І. посаду Дерманського ігумена (15.02.1608), *кн. В.-К. Острозький* називає його архімандритом Унівським та нареченим єпископом Львівським. Справуючи в Дермані, Б. І. і надалі називається Унівським архімандритом, а також “строителем” інших монастирів *кн. В.-К. Острозького*. Ще до призначення в Дерманський монастир Б. І. був екзархом (тобто вищим управителем церковними справами на певній території) Константинопольського патріарха. Після 2.04.1616 свідчення про Б. І. як про Дерманського архімандрита відсутні. На думку Я. *Исаевича*, Б. І. в останні роки існування Острозької друкарні керував редакційними роботами *Д. Наливайка* і *Кипріяна*. У 1611

р., очевидно, під керівництвом Б. І., був підготовлений переклад “*Слова про ереси*” Федора Авукара, який збережений в рукописах. У ньому є вірш на герб князів *Острозьких* і залишено місце для його зображення (за іншими даними, твір перекладено якимось студентом). Переклад містить присвяту Б. І.

Лит.: Исаевич Я. Д. Острожская типография и ее роль в межславянских культурных связях (послефедоровский период) // ФЧ 1978. – Москва, 1981. – С. 34-46; Исаевич. Преемники. – С. 18, 33; Мыцко И. З. Дерманский культурно-просветительный центр и его участие в идеологической борьбе на Украине (70-е годы XVI в. – 30-е годы XVII в.) // ФЧ 1978. – Москва, 1981. – С. 47-56; Мицько. Острозька... академія. – С. 82-83; Петрушевич А. С. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – Львов, 1874. – С. 56.

Віктор Атаманенко

Бережананський (Підвисоцький) Іван (* ? – † 1642, Києво-Печерська лавра)

Церковний та освітній діяч. Походив із с. Підвисокою біля м. Бережан на Тернопільщині. В Острозі фігурує з 1621 року. Був священником Богоявленського собору. Судячи з деяких документів, знав не лише “словенську” мову, а й мови грецьку, латинську, добре орієнтувався в богословських питаннях, займався друкарською справою. Ймовірно, що навчався в ОА. Як “протопоп острозький”, брав участь у церковному суді над *М. Смотрицьким* у 1628 році. Після погрому православних в Острозі *Анною-Алоїзою Ходкевич* у 1636 р., Б. І. відмовився приймати унію і виїхав до Києва. Був київським протопопом, помер “в Печерську”. Перед смертю виготовив грецький шрифт для першої заснованої в Молдавії друкарні.

Лім.: Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. – Київ, 1971. – С. 139; Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – Київ, 1883. – Т. 1. – Приложения. – С. 313; Исаевич. Преемники. – С. 18, 93, 94; Мицько. Острозька... академія. – С.83.

Петро Кралюк

Берестейська (Радзивилівська) Біблія

Одне з перших польськомовних видань Біблії, що з’явилося при допомозі Миколая Радзивіла – покровителя реформаторів-кальвіністів у Речі Посполитій. Близько 1553 р. він заснував у Бересті протестантську громаду, а також культурний осередок кальвіністів. Тут були зібрані вчені-богослови, а також почала функціонувати друкарня. Головною справою берестейського кальвіністського осередку була підготовка до друку повного тексту Біблії польською мовою. На цю справу пішло близько 6 років. Зрештою в 1563 р. Берестейська (чи Радзивилівська) Біблія побачила світ. На видання цієї книги були витрачені величезні кошти. Їй видана вона була досить великим накладом. Князі *Острозькі* й *Радзивіли* перебували в родинних стосунках й між ними була своєрідна конкуренція. Тому створення в Бересті кальвіністського наукового осередку й видання тут польськомовної Біблії могло стати одним із стимулів для *кн. В.-К. Острозького*, який створив дещо подібний осередок у Острозі і видав тут Біблію старослов’янською мовою.

Лім.: Ільїн О. Брестська Біблія – одна з

причин створення Острозької? // Наукові записки / Острозька академія. – Острог, 2000. – Т. 3; Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608). Wojewoda Kijowski i marszałek ziemie Wołyńskiej. – Toruń, 1997; Szwejkowska H. Książka drukowana XY-XYIII wieku. – Wrocław, Warszawa, 1983.

Петро Крالیук

Бежановський Войцех
(Biezanowski Wojciech)
 (* бл. 1536 – † 1616) –
 острозький ксьондз плебан

Більшість відомостей про БВ походить з *Актів (хроніки) острозького парафіяльного костьолу*. Як повідомляє джерело, БВ народився у м. Денбовці, на жаль, не відомо, у якому воєводстві. Молоді роки Войцех провів “при Краківській Академії”, очевидно, навчаючись, а, можливо, згодом і викладаючи. Певний час перебував у сані священника в дієцезії Краківської катедри, отримавши свячення від її суфрагана Я. Мілевського. У 1582 р. БВ зустрівся у Кракові з К.-В. Острозьким, котрий запросив його до Острога. Два роки священник тримав одночасно Острозьку та Дубенську плебанії, на які у 1584 р. отримав від К.-В. Острозького презентацію, не беручи інвеститури. Як повідомляє згадане джерело, острозькі православні міщани ставилися вороже до прибулого священника. Щоправда, БВ відчував підтримку з боку деяких католиків – слуг при дворі К.-В. Острозького, та, зрештою, й самого князя, який, “як пан далекоглядний і побожний велику до нього свою ласку в добродійності й обороні своїй панській виявляв”. Незважаючи на

складності, вмів, як говорить автор, священник у труднощах Богові служити, сумлінно виконував ввірені йому обов’язки. Під опікою БВ були не тільки острожани, а й мешканці навколишніх населених пунктів. За Ф. Чижевським, 11 серпня 1616 року БВ споряджено тестамент, який було облятовано в Луцьку 20 лютого 1618 року, вже після смерті ксьондза. Згідно з *Актами...*, помер БВ у суботу 14 серпня 1616 року. Покладено БВ в острозькому костьолі у склепі під Великим вівтарем. Після смерті священника залишилася невелика бібліотека. В *Актах (хроніці) острозького парафіяльного костьолу* згадуються “брат” та “братова” БВ, а в акті розподілу володінь Острозьких між Олександром та Янушем Костянтинівичами від 1603 р. по вулиці Луцькій називається “Станіслав, брат ксьондза”.

Дж.: Archiwum państwowe w Krakowie (Polska). Archiwum Sanguszków. Rękopisy. – Sygn. 1031. – S. 101-113; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко. – Київ, Острог, Нью-Йорк, 2004. – С. 75.

Лит.: Вихованець Т. Войцех Бежановський (друга пол. XVI ст. – 1616) // Острозькі просвітники XVI–XX ст. – Острог, 2000. – С. 142-147; Czyżewski F. Wykaz księży proboszczów ostrogskich // Rocznik Wołyński. – Równe, 1934. – Т.3. – S. 212-213; Kardaszewicz S. Dzieje.–

S. 163-164; Kowalów W.J., ks. Szkice z dziejów kościelnych Ostroga i okolicy. – Biały Dunajec, Ostróg, 2001. – S. 92-95.

Тарас Вихованець

Бібліотека Острозької академії

Як висловився у 1600 р. придворний поет К.-В. Острозького *Симон Пекалід*, в Острозі “славиться бібліотека – достойний плід спільної праці”. Збереглося декілька книг, по крайні записи яких можуть підтверджувати їх перебування в бібліотеці ОА або місцевому замку: “Грецько-латинський словник” Калепіна (Базель, 1562 р.) з дописаним панегіричним віршем К.-В. Острозькому, “Трагедії” Евріпіда (Базель, 1551 р.), видані в Базелі промови Цицерона, грецька граматика Кленарда. Відсутні конкретні свідчення сучасників про бібліотеку, не збереглося її інвентарів, списків. Тому про неї можна судити лише на підставі посередніх відомостей. Насамперед, йдеться про текстологічний аналіз надрукованих в Острозі та Дермані видань, створених в ОА та пов’язаних з нею осередках копій творів традиційно-православної візантійської книжності чи оригінальних творів місцевих авторів. Копіювання в острозько-дерманських друках елементів художнього оформлення певних видань засвідчує їх зберігання в Острозі (бібліотеці ОА, діячів академії, К.-В. Острозького та його синів Януша, Олександра).

З першої передмови до Острозької Біблії 1581 р. відомо про пошуки біблійних текстів на території Римської імперії німецької нації, Кіпру та підпорядкованого йому грецьких островів, у Константинопольського патріарха Ієремії, грецьких, сербських та болгарських монастирях. Від царя Івана IV при посередництві дипломата *М. Гарабурди* було отримано список т.зв. Геннадіївської Біблії, перекладеної в Новгороді наприкінці XV ст. Інший список привіз від Папи Римського Григорія XIII *Діонісій Раллі*. Судячи з опублікованих в Острозі творів, крім традиційної богословської літератури, в бібліотеці були букварі, граматики старослов’янської мови, полемічні твори (“Послання” Максима Грека, “О ісхожденії Духа Святого” священника Никольського Василя з Дольної Русі 1511 р., новгородська переробка XV ст. болгарського трактату X ст. “Слова святого Козмы Презвитера на еретики...”).

В Острозі були: чеське та низка польських видань “Біблії” (краківське католицьке 1561 р., берестейське кальвіністське 1563 р., несвізьке антитринітарське С. Будного 1572 р.); лютерівські переклади “Книг повчань Сірахових” (Віттенберг, 1563) та “Притч Саломонових” (Віттенберг, 1535);

“Новий Завіт” антитринітарія М. Чеховича, твір Павла Гжегожа з Бжезін “Про правдиву смерть, воскресіння і вічне життя”.

Правдоподібно, що до Острога перейшла бібліотека Миляновицького літературно-перекладацького гуртка, після смерті його засновника А. Курбського (+1583). Принаймні у 1586 р. у вільнюській друкарні Мамоничів побачила світ “Кграматыка словенська языка”, отримана “з газофилакїи (скарбниці – І. М.) славного града Острога”. Тоді ж там вийшла книга Іоана Спангерберга “Діалектика”, перший у східних слов’ян друкований підручник логіки, скомпонований А. Курбським.

Можливо, після смерті покровителя академії К.-В. Острозького (+1608) частину її книгозбірні перебрали спадкоємці князя, інша потрапила до дерманського та дубнівського монастирів, приватних бібліотек діячів ОА, насамперед, Мелетія Смотрицького. Літургічні книги могли бути передані до храмів Острожчини. У 1616 р. Януш Острозький ще зберігав у дубнівському замку скриню “оправлених руських книжок” батька. Гіпотеза про те, що бібліотеку ОА успадкував острозький єзуїтський колегіум, позбавлена підстав.

Оправа з витисненим гербом К.-В. Острозького є у примірниках “Книжиці у десяти розділах” (Острого, 1598) та “Апокрисису” Христофора Філалета (Острого, 1597), що зберігаються в ЦНБ. Такі палітурки були виготовлені в острозькому видавництві для якоїсь частини накладу або спеціально для книг князівської чи академічної бібліотек.

Стародруки: Книжиця у десяти розділах. – Острого, 1598 (ЦНБ -N665)

Христофор Філарет. Апокрисис. – Острого, 1597 (ЦНБ.-Кол. Попова. N157).

Лит.: Анушкин А. Во славном месте Виленском. Очерки по истории книгопечатания. – Москва, 1962. – С. 68-71; Біблія. – Острого, 1581. – Арк.Знн; Волинский историко-археологический сборник. – Почаев, Житомир, 1896. – Вып.1. – С. 19-23; Галенченка Г. Я. XVI-XVIII ст. Стародрукования кірылічныя выданні // Книга Беларусі 1517-1917. Зводны каталог Мінск. – 1986. – С. 63-64, 65; Гнатенко Л. Слов’янська кирилична рукописна книга XV ст. З фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Каталог. – Київ, 2003. – С.47; Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів, 1983. – С. 86, 88-89, 101-102, 139; Колосова В. “Слово на еретики” Козмы Презвитера и предисловия к Острожской Библии Ивана Федорова” // Федоровские чтения 1983. Великий русский просветитель Иван Федоров. – Москва, 1987. – С. 176-177; Лосиевский И. Я. Библиотека М. Смотрицкого // Памятники культуры. Новые открытия. 1984. – Ленинград, 1986. – С. 87-96; Мицько І. Острозька... академія. – С. 24-25,45; Немировский Е. Л. Иван Федоров. – Москва, 1985. – С. 93-94, 171; Пекалід С. Про острозьку війну під П’яткою проти низових // Українська поезія XVI століття. – Київ, 1987. – С. 203; Поток К. Бібліотека Острозької академії // Острозька академія XVI-XVII ст.. Енциклопедичне видання. – Острого, 1997. – С. 21-22; Сотниченко П. А. К истории библиотеки Острожской школы. – Федоровские чтения 1981. – Москва, 1985. – С. 148-151; Харлампович К. Западнорусские... школы. – С. 265.

Ігор Мицько

Біблія Острозька

Видатна пам'ятка української та європейської культури. Будучи надрукованою на початку 80-х рр. XVI ст., вона отримала значне поширення серед православних слов'ян, а також молдаван та румунів. Це видання шанували й представники неправославних віровизнань, віддаючи належне ерудиції острозьких книжників. Шанобливе ставлення до цієї Біблії як з боку православних, так і представників інших християнських конфесій стало однією з причин того, що збереглося чимало примірників цього видання. При гіпотетичному накладі 1000-1500 примірників до нашого часу дійшло близько 300 примірників, які зберігаються в музеях, бібліотеках, архівах не лише України, але й також Росії, Білорусі, Польщі, Литви, Румунії, Ватикану, Греції, Сербії, Угорщини, Чехії, Естонії, Голландії, Болгарії, Франції, Великобританії, США, Канади, Австрії, Німеччини, Фінляндії, Узбекистану, Киргизії тощо. Хоча про БО існує чимала література, складно говорити, що вона є достатньо дослідженою.

Зокрема, це стосується джерел, які використовувалися острозькими книжниками при створенні Біблії.

Недостатньо вивчені її текстологічні особливості, а також особливості мови. Російські православні автори XIX ст., розглядаючи БО, акцентували увагу на тому, що ця книга була важливою “зброєю” в руках православних представників “руської народності” в боротьбі з експансією католиків, а також протестантських течій. Водночас спостерігалось намагання розглядати БО в загальноросійському контексті. Спеціально зверталася увага на те, що ніби її основою була т.з. *Геннадієва Біблія*, укладена в Новгороді наприкінці 1499 року. З часом витворився міф про *Геннадієву Біблію* як основне джерело БО, котрий активно експлуатувався російськими авторами. Цей міф прийняли також деякі українські й польські дослідники (*І. Франко, М. Возняк, Т. Кемпа та інші*). У “спадок” він дістався радянським науковцям. Цей міф давав підстави останнім вести мову про культурні зв'язки між росіянами й українцями, а також про те, що перші благотворно впливали на других. Теза про *Геннадієву Біблію* як основу Острозької стала ніби аксіомою і знайшла відображення в академічних виданнях з історії, а також виданнях енциклопедичного характеру. Для радянських авторів аналіз біблійних текстів, у

т.ч. БО, був справою ідеологічно неблагонадійною. Тому вони воліли це питання не чіпати. Якщо ж мова заходила про БО, то увага переважно зверталася на технічні моменти її видання. До того ж тут простежувався ідеологічно вдячний сюжет. Адже друкарем цієї книги виступав московит, тобто росіянин, *Іоан (Іван) Федоров* (в українських документах він часто іменується як Федорович). Це давало змогу говорити про російсько-українську дружбу, а також про наставництво “старшого брата”, тобто росіян, над українцями. Тому в радянських дослідників мова про БО часто пов’язувалася саме з іменем *Івана Федорова*. Звісно, цей друкар здійснив велику роботу щодо її видання. Можливо, він також був причетний до редагування цієї книги. Однак цілеспрямоване вип’ячування ролі *Івана Федорова* у виданні БО вело до помітного зміщення акцентів. На задньому плані опинялася особа *кн. В.-К. Острозького*, на кошти якого й було здійснене це дороге видання. Те саме можна сказати й про *Герасима Смотрицького*, автора передмов до БО, який, наскільки можемо судити, очолював групу книжників, що здійснювали складну роботу з редагування цієї книги. Певна робота щодо вивчення БО була здійснена видатними українськими істориками й мовознавцями на початку ХХ ст. Так, *Михайло Грушевський* у своїй фундаментальній “Історії України-Руси” в 6 томі (1907 р. видання) твердить, що саме робота над виданням БО стала важливим чинником інтенсифікації культурного життя в Острозі та й за-

галом в Україні наприкінці ХVІ ст. Культурна діяльність Острозького осередку була в центрі наукових інтересів *Івана Франка*. З цим питанням були пов’язані його дослідження творчості *Івана Вишенського* та інших письменників-полемістів. *І. Франко* спеціально цікавився Біблією, виданою в Острозі. Йому належить наукова розвідка “Причинок до студій над Острозькою біблією”. Це перша в науковій україністиці робота, де порушувалися питання текстуального аналізу цього видання. Цікаві думки щодо джерел БО висловив *Михайло Возняк*. Хоча він теж, як і багато сучасних йому дослідників, говорить про вплив на це видання *Геннадієвої Біблії*, однак звертав увагу на широкий спектр інших джерел, в т.ч. й на видання *Франциска Скорини*. Ще далі в питанні перегляду джерел БО пішов видатний мовознавець і культуролог *Іван Огієнко*. Його перу належить розвідка “Острозька Біблія 1581 року”, що побачила світ у 1931 році. Посилаючись на передмову до БО, написану від імені *кн. В.-К. Острозького*, *І. Огієнко* говорить про роль цього мецената в справі її видання. Вважає, що князю з Росії передали *Геннадієву Біблію*. До думки взяти для видання БО саме її князя підштовхнули московські емігранти, зокрема, *Андрій Курбський*. Однак, справедливо вказує дослідник, текст *Геннадієвої Біблії* не був якісним. Довелося звертатися до інших текстів. Тому для укладання Острозької Біблії використовувалися південнослов’янські, а також грецькі й латинські тексти. За основу, вва-

жає *І. Огієнко*, острозькі редактори взяли грецький текст – *Септуагінту*, не надавши єврейському тексту великого значення. З одного боку, це було виявом традиційного підходу, оскільки *Септуагінта* вважалася канонічним текстом. З іншого, такий погляд підказали ті греки, що тоді перебували в Острозі. І це, вважав дослідник, було виявом грецького націоналізму. Спеціально звертає *І. Огієнко* увагу на мову цього видання. Відзначаючи, що вона загалом була старослов'янською, проте на ній позначилися впливи тогочасної української розмовної мови. Дослідник вказував, що БО фактично стала канонічною для православних слов'ян, а також отримала визнання серед українських та білоруських греко-католиків. Попри загалом високу оцінку цього видання, *І. Огієнко* все ж відзначав низку її недоліків. Зокрема, вважав, що БО була укладена на основі різних текстів (до того часто випадкових). Великим недоліком він вважав використання *Септуагінти* як основи Старого Заповіту. Відповідно, *І. Огієнко* наголошував, що острозькі книжники мали б при підготовці старозавітної частини Біблії брати за основу не *Септуагінту*, а єврейський текст. *І. Огієнко* звертав увагу не лише на текст БО, а й на технічний бік її видання. На його думку, це видання стало результатом колективної праці своєрідного “друкарського цеху”, на чолі якого стояв *Іван Федоров* (*І. Огієнко* іменував його *Хведоровичем*). Дослідник зазначав, що в літературі відомі два видання Біблії: 1580 р. і 1581 р. Ці видання майже

цілком однакові: заголовний лист один, із зазначенням 1581 р., ті самі передмови, головна відмінність: післямови друкаря *Івана Хведоровича* в обох виданнях цілком різні, часом помічається різниця в шрифті, складах і прикрасах. *І. Огієнко* також спробував простежити подальшу долю додруковування та реалізації БО. Вважав, що частина цього видання додруковувалася у Львові та Вільнюсі. Питання видання БО вивчав сучасний український історик *Я. Д. Ісаєвич* у контексті вивчення спадщини *Івана Федоровича*. Він не лише систематизував та інтерпретував уже відомі джерела щодо діяльності цього першодрукаря, але увів деякі нові. Зокрема, ним було знайдено й опубліковано заяву гравера *Блазіуса Ебіша* із *Шенберга*, датовану 3 червня 1578 року, в якій той давав згоду виконати замовлення книгодрукаря *Івана Федоровича* на виготовлення 150 гравірованих на міді кліше для ілюстрації БО. В останні два десятиліття до розгляду БО зверталися дослідники, які займалися острогіаною, зокрема, *М. П. Ковальський*, *І. З. Мицько* та інші. Значний внесок у дослідження БО зробив доктор теології – отець *Рафаїл* (*Роман Торконяк*). Він здійснив переклад БО сучасною українською мовою. При цьому у низці своїх досліджень показав, що БО – це перше в Європі науково-критичне видання біблійних текстів, при підготовці якого використовувалося надзвичайно широке коло джерел.

Дослідники сходяться на думці, що активна робота щодо підготовки БО розпочалася у середині 70-х рр.

XVI ст. Саме в березні 1575 р. управителем *Дерманського монастиря* кн. В.-К. Острозький призначив Івана Федорова (Федоровича). У 1575 р. чи 1576 р. роках виник гурток вчених, які працювали над підготовкою до друку БО. Паралельно з цим вони викладали в школі підвищеного типу, готуючи для себе заміну і залучаючи учнів для перекладу й редагування біблійних текстів. Робота над повним корпусом Біблії була складною справою. Необхідно було зібрати різноманітні тексти, відредагувати їх. У той час, коли почали готувати до друку БО, існував як єврейський текст Старого Заповіту, вживаний іудеями, так і низка грецьких перекладів. Для православної церкви саме останні мали важливе значення, оскільки всі цитати у творах отців церкви були взяті з грецьких перекладів. Найбільш авторитетним для православних був переклад сімдесяти двох (*Септуагінти*), який до того ж вважався богонатхненним. Якщо перед редакторами БО не виникало особливих проблем щодо укладення Нового Заповіту, оскільки існували відповідні переклади новозавітних книг старослов'янською мовою, то цього не скажеш про Старий Заповіт. Їм необхідно було вирішити, який старозавітний текст брати за основу. Зрештою вони зупинилися на перекладі Сімдесяти двох. І цей вибір, з огляду на існуючу православну традицію, видавався цілком логічним. Інша не менш важлива проблема, яка постала перед острозькими книжниками, була проблема вироблення біблійного канону. До появи БО в православ-

них слов'ян не було повного тексту Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Відповідно, не було в них біблійного канону. Реально канон вони отримали з виходом у світ БО. В основі його лежить Александрійський канон Сімдесяти двох, однак помітний у ньому вплив канону друкованих видань римо-католиків. Порядок книг у Старому Заповіті відповідає послідовності, яка існує у виданнях римо-католицької церкви. Однак всі назви книг подані згідно з грецькою назвою. Не викликає сумніву, що острозькі книжники були знайомі з поділом, використаним у *Вульгаті*. Тому у відсилках до книг, розміщених на маргінесах, вони, неодноразово помиляючись, подавали назви з *Вульгати*. З цього випливало, що острозькі книжники були обізнані з проблематикою канону. Вони не вибирали одне з наявних рішень, а діяли самостійно. І тому виробили окремий канон Біблії. Порядок, встановлений БО, ніхто не заперечив. Ніяких книг до неї не було ні додано, ні віднято. Лише в подальшому видавці Єкатеринівського видання зважилися зробити незначні зміни. Ще однією проблемою для острозьких книжників був поділ біблійного тексту на глави й вірші. Поділ на глави був упроваджений приблизно в 1227 р. професором Паризького університету Стефаном Лангтоном. Поділ на вірші почав утверджуватися в XVI ст. Перший відомий текст, у якому Старий в Новий Заповіті були поділені на вірші, дійшов з 1528 року. Сучасний же поділ на вірші запровадив паризький видавець Роберт Естієн (Робертус Стефанус),

який у 1551 р. видав Новий Заповіт із таким поділом. У БО був застосований лише поділ на глави. Щодо поділу на вірші, то, ймовірно, редактори БО вважали його нетрадиційним та необґрунтованим. Та чи не найголовнішою проблемою, яка постала перед редакторами, було питання, який текст взяти за основу для БО. Про це, зокрема, йдеться в першій передмові до цього видання, написаній від імені *кн. В.-К. Острозького*. Там говориться про те, що не було знайдено ні однієї книги Біблії, куди б входили всі книги Старого Заповіту, перекладені старослов'янською мовою. Щоправда, така книга виявилася у великого князя московського *Івана Васильовича*, яку в нього випросив *Михайло Гарабурда*, писар ВКЛ. Очевидно, малася на увазі *Геннадієва Біблія*, але про неї говорилося так, що вона була перекладена ще за часів Володимира Великого. Було знайдено також багато інших біблійних текстів різними мовами й досліджено їх. Проте між ними виявилися значні відмінності, що дуже збентежило князя. Далі він говорить про те, що сумнівався, чи вдасться йому довершити роботу, яку розпочав. Зрештою, вирішив не припиняти роботу. Йому вдалося добути біблійні тексти з римських країв, кандійських островів, грецьких, сербських і болгарських монастирів, а також з Константинополя. Порівнявши тексти, князь вирішив зупинитися на грецькому перекладі Сімдесяти двох, оскільки він найкраще узгоджувався з єврейським та слов'янськими текстами. Аналіз тексту БО значною мірою підтвер-

джує свідчення передмови до цієї книги. Використовуючи вже наявні старослов'янські переклади, укладачі Біблії звиряли їх з *Септуагінтою*, як цього вимагала традиція східних церков. Вибраний текст був близький як до слов'янського, так і до єврейського тексту. Отже, простежувалося бажання подати такий текст, який би максимально був наближений до обох традицій. З певністю можна твердити, що острозькі книжники послуговувалися такими виданнями *Септуагінти*, як Альдінська Біблія та Комплютенська Поліглота. Вони могли мати й рукописний грецький текст, придбаний у Константинополі. Окрім того, використовувалися ними й *Вульгата*, тексти різних слов'янських та неслов'янських перекладів, можливо, також і староєврейський текст. Вважається, що за *Септуагінтою* острозькі книжники виправили попередньо зроблений з латинської Біблії переклад старослов'янською мовою книг Параліпоменон, Ездри, Неемії, 1-ї та 2-ї книг Маккавеїв. Додатково з грецької мови переклали книги Естер, Пісню пісень, Премудростей Соломона. Редактори БО, схоже, використовували текст Вульгати, виданий у Лювені в 1547 році. Можна говорити про те, що три книги Старого Заповіту (3 Езра, Товія та Юдит) були безсередньо перекладені з латинської мови, а не з грецької. Не викликає сумніву, що в острозьких книжників були польські та чеські переклади Біблії. У примітці до третьої книги Маккавеїв говориться, що ця книга не існувала ні в латинській,

ні в польській, а лише в грецькій та чеській бібліях. Тобто укладачі БО, окрім старослов'янського, грецького й латинського текстів, мали також переклади польські й чеські. В окремих місцях острозькі книжники могли використовувати єврейський оригінал. Єврейський текст Старого Заповіту вперше з'явився друком у Бомбергу в 1518 р., а в 1571 р. його було передруковано в Антверпені. Ці друковані тексти, як і тексти рукописні, могли знаходитися в Острозі. Адже в той час тут існувала єврейська синагога, а також школа при ній. Однак вказати важко, де використовувався єврейський текст для виправлення старослов'янського. В основі БО лежали різні слов'янські тексти, які були виправлені на підставі грецьких, латинських, польських, чеських і, можливо, єврейських джерел. Старий Заповіт переважно дотримується викладу Александрійського кодексу, щоправда, з певними відхиленнями. Окреме місце в цьому виданні займає текст листа Мардохея від імені царя Артаксеркса до підданих своєї держави, який міститься в книзі Естер. Цей уривок характерний тим, що до нього і після нього переклад достовірно передає грецький текст. Сам же текст листа – це такий вільний переклад, що його неможливо порівняти ні з грецьким текстом, ні з латинським. Тут або був використаний неіснуючий нині текст, або, можливо, редактори не виправили текст, зроблений перекладачем. Щодо Нового Заповіту, то острозькі редактори використали загальноживаний грецький текст. Хоча, трапляються

відхилення від цього тексту, однак в переважній більшості можна знайти грецькі рукописи, які мають подібне читання. Рідко бувають додатки, які неможливо знайти у відомих нам рукописах.

Аналізуючи текст БО, варто мати на увазі, що в той час не існувало наукових критичних видань біблійних книг. Власне, вивчення біблійних текстів, їхнє порівняння лише робили перші кроки. Сьогодні в науковому світі вважається недоречним творити біблійний текст, де змішані грецька й єврейська традиції. Однак у XVI ст. таких застережень не існувало. Острозькі вчені діяли згідно з традиціями свого часу. Вони підготували переклад високої якості, який в своїй основі не лише не поступався кращим тодішнім перекладам, а й перевищував їх. Їхню працю можна окреслити як спробу вивести з оригінальних текстів виправлений переклад Святого Письма старослов'янською мовою. Подібну роботу в той час робила лише Римо-Католицька церква, яка підготувала Сиксто-Клементинське видання *Вульгати*. Але це видання вийшло в 1590-1592 рр., через десять років після появи БО. Редактори БО виконали велетенську роботу, здійснивши порівняльний аналіз різноманітних біблійних текстів. Навіть у Західній Європі, де філологічна наука була достатньо розвинутою, до подібної роботи лише приступали.

Про те, хто здійснював укладання й редагування Острозької Біблії, на жаль, ми не маємо достатньо інформації. Висловлювані міркування з цього приводу переважно мають

гіпотетичний характер. Ймовірно, ця робота здійснювалася під керівництвом *Герасима Даниловича Смотрицького*. Саме він виступає автором прозової та віршованої передмов до БО. Також можна припустити, що *Г. Смотрицький* є автором вірша-присвяти на герб князів *Острозьких*, яким, власне, й відкривається Біблія. Низка дослідників вважає, що він також є автором передмови, написаної від імені *кн. В.-К. Острозького*. Важливу роль в укладенні БО відіграв також *Іван Федоров*. Він є автором післямови до цього видання, де говорить, що надрукував книги Старого й Нового Заповіту. Із післямови випливало, що друкар не просто виконував технічну роботу, друкуючи Біблію, а й переймався тим, щоб не було помилок у книзі. Отже, міг виконувати якусь редакторську роботу. Щоправда, нам важко встановити, до чого вона зводилася. При виданні БО *І. Федоров* виконав технічно складну роботу. Видання цієї книги стало результатом колективної праці своєрідного “друкарського цеху”. Сам друкар писав, що працював разом із помічниками і однодумцями. Ми не можемо точно датувати вихід БО. Збереглося два типи примірників цієї книги з різними колофонами (вихідними даними на останній сторінці). На одних стоїть дата 12 липня 1580 рік, на інших – 12 серпня 1581 рік. Трапляються також примірники з обома колофонами. Післямови *Федорова* в Бібліях з різними колофонами теж різняться між собою, як і шрифти та прикраси. Існують різні версії щодо цього. Так, *І. Огієнко*

вважав, що БО в основному закінчили друкувати ще в липні 1580 року. Проте ця книжка ще не була готова до виходу, її до кінця не відредагували. Тому книгу в світ не пустили. Деякі листи змушені були передрукувати. Можливо також, що нову книжку перед випуском у світ давали читати якимсь окремим особам, а все це протяглося більше року. Однак російська дослідниця *А. С. Зернова* вважає, що видання БО було одне – 1581 року. Спершу, мовляв, планували завершити друк Біблії в 1580 році. Проте коли це виявилось неможливим, почали друкувати з новою датою – 1581 рік. Все-таки більш переконливою вбачається версія *І. Огієнка*. На користь її свідчить існування різних післямов, а також те, що БО складається з п’яти частин, з окремою пагінацією кожної (276, 180, 30, 56 і 78). Можливо ці частини друкували в міру виправлення. Та й після 1581 р. *Іван Федоров* продовжував додруковувати Біблії, торгуючи ними. Тобто видання БО аж ніяк не можна розглядати як одномоментний акт. Ця справа розтягнулася в часі. Тому реально ми маємо кілька видань БО.

Біблія була досить об’ємним виданням. Окрім 5 частин з окремою пагінацією, вона мала ще 8 листів передмов. Отже, її об’єм становив 628 листів, чи 1256 сторінок. Видана вона була форматом *in folio*. Текст розміщувався переважно в два стовпці. Для друкування книги був відлитий особливий шрифт – дуже дрібний у той час (24,8 мм), однак виразний і легкий для читання, що засвідчує високу майстерність дру-

карів. Початкові (заголовні) букви БО дещо нагадували великі букви Скориненських видань. Біблію прикрашено різними гравюрами. Проте прикраси надто скромні. Це – герб *кн. В.-К. Острозького*, витончена архітектонічна рамка на титульному аркуші, кіноварна в'язь, що прикрашає назви розділів, а також заставки, кінцівки, дереворитні ініціали (їх 1339) і виливні, суто декоративні прикраси (зірочки, хрестики, листочки тощо). Не дивно, що в наступні роки були спроби здійснити ілюстроване видання БО. Зокрема, такий проект існував за часів Петра Могили.

До укладачів БО є підстави віднести *Тимофія Михайловича*. У 1580 р. він видав твір під назвою “Книжка, собраніе вещей нужнійших въ кратці скорого обрѣтенія в Книзе новаго завіта” (тобто – скорочене зібрання найпотрібніших речей, що допомагають швидко відшукати в Новому Заповіті потрібні місця). Це був алфавітно-предметний покажчик до Нового Заповіту. Укласти його могла лише та людина, що добре знала новозавітні тексти. Очевидно, саме *Тимофій Михайлович* працював над редагуванням Нового Заповіту до БО. Певний стосунок до роботи над БО мав *Михайло Гарабурда*. Він був королівським секретарем, відомим у той час дипломатом. Неодноразово виїздив із дипломатичними місіями до Москви, зокрема, в 1566-1573 роках. Саме тоді й привіз *кн. В.-К. Острозькому* примірник повної Біблії від царя *Івана Грозного*. Про це, як зазначалося, йшлося в передмові до БО. Відомо, що і сам *М. Гарабурда*, і

його син *Василь* цікавилися давніми рукописами, збирали їх. Вони також намагалися здійснювати видавничу діяльність. Ймовірно, *Гарабурда* не лише передав *кн. В.-К. Острозькому* привезений із Москви примірник повного тексту Біблії, але й давав консультації острозьким книжникам. Певну роль у підготовці до видання БО міг відіграти грецький емігрант *Діонісій Раллі*. У низці документів є згадка, що *Діонісій* привіз князю *кн. В.-К. Острозькому* із Риму примірник Біблії, переданий папою Григорієм XIII. Можна припустити, що *Д. Раллі* працював з грецькими й, можливо, латинськими текстами біблійних книг, оскільки добре володів як рідною грецькою мовою, так і латинською. Ймовірно, ще одним ученим греком, котрий працював над БО, був *Євстахій Натаніель*. Близько 1579 р. він був учителем дітей *кн. В.-К. Острозького*. Цілком правдоподібно, що *Євстахій* міг перекладати біблійні тексти з грецької мови на старослов'янську. До можливих укладачів БО варто віднести також і *Василя Суразького*, якого дослідники ототожнюють із Малюшицьким *Василем Андрійовичем*. Не без того, що певний стосунок до редагування БО мав *Олексій*, про якого є згадки в листах, котрі приписують *Андрію Курбському*. Із них випливає, що *Олексій* був наближеною людиною до *кн. В.-К. Острозького*. Останній цінував його як ученого книжника. Сам же *Олексій* вів активну публіцистичну діяльність й нетрадиційно коментував Святе Письмо. Можливо, до укладення БО мав причетність й *Андрій Римша*.

Якраз у той період, коли готувалося це видання, він надрукував у *Острозькій друкарні* свою віршовану “Хронологію” (5.05.1581 р.). Відомо також, що *А. Римша* перебував на службі в князів Радзивілів. Тому міг ознайомити острозьких книжників із польськомовною *Радзивілівською Біблією*. Існує думка, що остання дещо вплинула на БО. Незважаючи на те, що БО до друку готувалася різними фахівцями (знавцями сакральних мов та біблійних текстів, ученими-філологами, майстрами друкарської справи), все-таки головну роль у її появі відіграв *кн. В.-К. Острозький*. Саме він зумів зібрати вчених редакторів, запросив до себе друкаря *Івана Федорова*. За його завданням збиралися біблійні тексти з різних країн. Зрештою, він виділив великі кошти для роботи над Біблією і для її друкування. Мотиви видання БО (принаймні, частково) були пояснені в передмові до Біблії, написаній від його імені. Князь говорив, що відважився на видання Святого Письма, сподіваючись на милосердя Боже, знаючи, як нелегко людям спастися. Для *кн. В.-К. Острозького* видання Біблії передусім було богоугодною справою. Водночас князь звертає увагу на справи земні, власне, на міжконфесійну боротьбу, що точилася в той час на українських землях, ведучи мову про переслідування “Христової Церкви”, тобто православ’я. Зазначені мотиви подані в передмові з суб’єктивної позиції. І це зрозуміло. Можна не сумніватися, що мотиви особистого спасіння, яке князь сподівався отримати завдяки здійсненню бого-

угодних справ, у т.ч. й друку Біблії, а також намагання зміцнити позиції православної церкви, покровителем якої в Речі Посполитій він офіційно вважався, стояли на першому місці. Певну роль у цій справі міг відіграти й “магнатський гонор”. Князеві важливо було зробити таку справу, завдяки якій про нього б заговорили, зріс його престиж та й завдяки якій він би залишив про себе пам’ять нащадкам. Про це (хай навіть дещо завуальовано) також йдеться в передмові. Проте якими б мотивами не керувався *кн. В.-К. Острозький*, немає сумніву, що саме він був ключовою фігурою в творенні БО. Князь не просто виступав меценатом цього видання, а й здійснив чималу організаторську роботу, підібрав потрібних людей, спеціально збирав різноманітні біблійні рукописи. Не без того, що він сам безпосередньо включався в підготовку Біблії до друку, визначав, які тексти мають бути базовими в цій книзі.

Вихід БО викликав значний резонанс. Книга отримала значне поширення, добре розходилася. Після 1581 р. окремі її примірники додруковувалися *І. Федоровим* у Львові та *Кузьмою Мамоничем* у Вільнюсі. Оскільки БО швидко розійшлася, з’явилася потреба її перевидання. Дещо перероблене видання цієї книги планував здійснити київський митрополит *Петро Могила*. У 1638-1639 рр. над її текстом працював колектив учених ченців на чолі з *Сильвестром Косовим*. У цей же час *П. Могила* доручив ченцю-граверу *Іллі* виготовити близько 500 ілюстрацій для майбутнього видання

Біблії. Багато з них були зроблені в першій половині 40-х рр. XVII століття. Але обставини не дали змоги здійснити це ілюстроване перевидання.

Перевидання БО здійснили в Москві. Сталося це в 1663 р. за царя Олексія Михайловича. Біблія була передрукована з невеликими виправленнями у правописі, також були зроблені зміни наголосів. Власне, це мало на меті наблизити текст до російського варіанту старослов'янської мови. Ще в тексті вираз “народ русский” замінили на “народ великороссийский”. Це видання отримало назву “первопечатной” Біблії. У передмові до нього говорилося про “незадовільність” тексту БО. Але водночас вказувалося, що виправлення тексту вимагає часу, умілих редакторів і т. ін. У той час в Московському царстві не було людей, які б могли здійснювати редагування біблійних текстів. З часом таких спеціалістів почали запрошувати з України. У наступні десятиліття в Росії постійно зверталися до питань виправлення тексту Біблії та її видання. З приводу цього виникали різноманітні дискусії. У 1741 р. вирішено було перенести підготовку й друкування Біблії в Москву. Текст доручили відредагувати архимандриту Тадею (Кокуйловичу) та префекту Московської слов'яно-греко-латинської академії, ієромонаху Кирилу (Флорінському). Вони трудилися протягом року й подали до Священного Синоду текст і доповідь. У доповіді редактори високо оцінили БО. Вони писали, що в своїй роботі переважно викорис-

товували Александрійський список Септуагінти. Це обумовлювалося тим, що БО була перекладена з Александрійського списку, який, на їхню думку, є дуже близьким до єврейського тексту. Також Тадей та Кирило у своїй доповіді порівняли БО з першим критичним виданням Біблії латинською мовою, т.з. Секстиною. Вони вважали, що остання містить чимало пропусків. У той час, як БО таких пропусків не має, а її текст є близьким до тексту єврейського. Проте поданий Тадеєм та Кирилом текст викликав дискусії. Його переглядав Священний Синод. Зрештою в 1747 р. роботу над редагуванням старослов'янського тексту Біблії було доручено Варлааму Лящевському та Гедеону Слонімському – викладачам Києво-Могилянській академії. Завершили вони свою працю в 1751 році. Ці редактори звірили всі книги Біблії з грецьким текстом. Однак в основі їхнього перекладу все-таки лежав текст БО. Виправлені ними місця стосувалися старозавітних книг, за винятком Псалтиря. Книги Товіт та Юдит, які в БО були перекладені з *Вульгати*, вони переклали з грецької мови, а третю книгу Ездри, якої не було в *Септуагінті*, перенесли на кінець Старого Заповіту. 18 грудня 1751 року з'явився друком виправлений В. Лящевським та Г. Слонімським переклад біблійних книг. Це видання отримало назву Єлизаветинської Біблії від імені цариці Єлизавети, яка правила в Росії в той час. Воно неодноразово перевидавалося, зокрема, було взято за основу для Почаївської Біблії 1798 р., яку над-

рукували греко-католики. Ця Біблія вийшла в п'яти томах великого формату. Цей текст Біблії, але вже з ілюстраціями, був перевиданий у Перемишлі в 1859 році. До сьогодні Єлизаветівська Біблія залишається тим старослов'янським біблійним текстом, яким користується Російська православна церква. Таким чином, Біблія, видрукувана в Острозі в 1581 р. (хай у дещо видозміненому вигляді), стала канонічною для Російської православної церкви, а також інших православних церков, які використовували старослов'янську мову.

Літ.: Бойко М. Острозька Біблія – королева українських книг. – Блумінгтон, Індіана. – 1981; Бондар Н.П. Примірники острозької Біблії у фондах НБУВ // Український археографічний щорічник. Нова сер. – Вип. 8-9. – Київ – Нью-Йорк, 2004; Бондар Н. Унікальний примірник Острозької Біблії 1581 р. з фондів НБУВ // Волинська книга: історія, дослідження, колекціонування. Наук. збірник. – Вип. 1. – Острог, 2005; Врядий А. А. Первопечатные книги Ивана Федорова (“Острожская библия” 1581 года) и “Грамматика” М. Г. Смотрицкого // Ученые записки Узбекского научно-исследовательского института педагогических наук. – 1975. – Вып. 26; Врядий А. А. Морфологическая характеристика имен существительных в “Острожской библии” 1581 г. печати Ивана Федорова и “Грамматика” М. Смотрицкого // Сборник научных трудов Ташкентского педагогического института. – 1976. – Т. 166; Горский А., Невоструев К. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. Отдел первый. Священное писание. – Москва, 1855; Гусева А. А. Издания кирилловского шрифта второй половины XVI в.: Св. каталог. – Кн.1. – Москва, 2003; Жукалюк М., Степовик Д. Коротка історія

перекладів Біблії українською мовою. – Київ, 2003; Зернова А. С. Начало книгопечатания в Москве и на Украине. – Москва, 1947; Исаевич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів: Вища школа, 1975 (друге видання 1983 р.); Исаевич. Преемники; Исаевич Я. Д. Новое об Иване Федорове // Вопросы истории. – 1979. – № 9; Исаевич Я. Д. Новый документ об Иване Федорове // Федоровские чтения, 1978 – Москва, 1981; Ковалів В. –Й. “Острозька Біблія” очима католика // Наукові записки / Острозька академія. – Острог, 1999; Ковальський М. П. Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-их – на початку 80-их рр. XVI ст.). – Дніпропетровськ, 1972; Ковальський М. П. Біблія Острозька // Джерелознавство історії України. Довідник. – Київ, 1998; Ковальський М. 400-річчя Острозької Біблії на форумі Федорознавців у Львові і Острозі 1981 р. // Наукові записки / Острозька академія. – Острог, 1999. – Т.2. – ч.2; Кралюк П. Контекст передмов до Острозької Біблії // Наукові записки / Острозька академія. Острог, 2000. – Т.3; Кралюк П. Острозька Біблія як форпост православно-слов'янського світу // Відомості митрополії УАПЦ у діаспорі й єпархії у Великій Британії. – Лондон, 2004. – ч. 1; Кралюк П. Острозька Біблія: текст і контекст // Визвольний шлях. – 2006. – Кн. 10; Кралюк П. М. Острозька біблія в дослідженнях М. Грушевського, І. Франка та І. Огієнка // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Вип. 3; Кралюк П. М., Турконяк Р., Пасічник І. Д. Острозька Біблія в контексті української та європейських культур. – Острог, 2006; Кралюк П. Попередники Острозької Біблії // Історія музейництва та пам'ятникоохоронної справи в Острозі і на Волині. – Острог, 2006; Кушнір М. Острозька Біблія 1581 року в науковій спадщині Івана Огієнка // Наукові записки / Острозька Академія. – Острог, 1999. – Т. 2. – ч.2; Матеріали I-III науково-краснознавчих

конференцій “Остріг на порозі 900-річчя” (1990-1992 рр.). – Сокаль, 1992. – Ч. 2; Сокаль, 1993. – Ч. 1, 1993; Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”. – Сокаль, 1993; Матеріали V науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”. – Остріг, 1994; Мицько. Острозька... Академія; Немировский Е. Л. Начало книгопечатания на Украине: Иван Федоров. – Москва: Книга, 1974; Немировский Е. Л. Читатель изданий Ивана Федорова: Опыт анализа владельческих записей // Федоровские чтения. 1976. – Москва, 1978; Немировский Е. Л. Острожская Библия // Федоровские чтения. 2005. – Москва, 2005; Огієнко І. Історія українського друкарства. – Київ, 1994; Митрополит Іларіон (Огієнко І.) Князь Костянтин Острозький. – Без м/в: М.П.”Світязь”, 1992; Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української православної церкви. – Київ, 1993; Острозька Біблія: Вступи, гравюри, дослідження / Опрацював та приготував до друку ермнх. Архимандрит др. Рафаїл (Роман Торконяк). – Львів, 2005; Острозька давнина: Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Ч.1; Рафальський Г. Главный источник Острожской Библии // Волинские епархиальные ведомости. – 1901. – Часть неофициальная. – № 42. – С. 15-25; № 43. – С. 75-84; Франко І. Причинок до студій над Острозькою біблією // Франко І. Зібрання творів: У п’ятидесяти томах. – Київ, 1982. – Т. 37; Цуркан Р. К. Славянський переклад Біблії. – Москва, 1999; Чистович І. А. История перевода Библии на русский язык. – Москва, 1999.

*Петро Кралюк,
о. Рафаїл Торконяк, Ігор Пасічник*

Блудова Антоніна (* 1812, Стокгольм – † 7.04.1891, Москва)

Громадська й освітня діячка. Дочка голови державного і культурного діяча Росії пер. пол. XIX ст. графа Дмитра Миколайовича Блудова (1785-1864), одного із засновників літературного гуртка “Арзамас”. БА сформувалася в середовищі російської інтелектуальної еліти, що значною мірою визачило її культурну діяльність. Пребуваючи в Острозі, виступила засновницею православного церковного Кирило-Мефодіївського братства та братської бібліотеки (1865), вищого жіночого училища ім. графа Д.М.Блудова (1866), братської церкви святих Кирила й Мефодія (1867), а також низки благодійних установ. Діяльність Б. А. об’єктивно сприяла культурному розвитку Острога, збереженню пам’яток старовини, пробуджувала інтерес до історії Острозького князівства. Видатний український історик і культурний діяч *М. Максимович* написав до Б. А. відкриті “Листи про князів Острозьких”, де розглядав діяльність представників цього князівського роду.

Джс.: Блудова А. Известия о Св. Кирилло-Мефодиевском Братстве. 10 ноября 1869 г., г.Острог // Волинские епархиальные ведомости. – 1870. – Ч. неофиц. – № 2. – С. 52-60; РДАДА (Москва). – Ф. 1274. Панины – Блудовы; ОДІ-КЗ. Відділ фондів. Документи А. Д. Блудової, епістолярії.

Літ.: Быков Н. П. Острожское Св. Кирилло-Мефодиевское православное церковное братство. Очерк его возникновения и деятельности. Материалы к истории Братства. 1865-1910. – С.-Петербург, 1910; Быков Н. П. 50-летие Острожского православного Св. Кирилло-Мефодиевского Братства. – С.-Петербург, 1915; Бобровницька Т. Розповідають поживклі сторінки // ЖіС. – 1991. – 19 верес.; Графиня Антонина Дмитриевна Блудова и Кирило-Мефодиевское Острожское Братство / Под. ред. И. П. Хрущова. – С.-Петербург, 1903; Известие об Свято-Кирилло-Мефодиевском Братстве. – С.-Петербург, 1885; Левитский К. Памяти графини Антонины Дмитриевны Блудовой // Волинские епархиальные ведомости. – 1891. – Ч. неофиц. – №1 5. – С. 464-475; Максимович М. А. Письма о князьях Острожских к графине А. Д. Блудовой // Максимович М. А. Собр. Соч. – Київ, 1876. – Т. 1. Отдел исторический. – С. 164-196; Позіховська С. В. Листи В. Жуковського і В. Ганки графу Д. М. Блудову в колекції Державного культурно-краєзнавчого заповідника м. Острога // Матеріали VI наук. – краєз. конф. “Острог на порозі 900-річчя”. – Острог, (1996). – С. 167-170; Платонова Н. Н. Кохановская (Н.С.Соханская) 1823-1884. Биографический очерк. – С.-Петербург, 1902; Родевич М. Женское графа Блудова училище. – С.-Петербург, 1887; Чекановська Л. Минулого сторінки незабутні: [В 1865 р. в Острозі було засноване Кирило-Мефодійське православно-церковне братство, при якому в 1866 р. відкрито жіноче училище ім. графа Блудова] // ЖіС. – 1991. – 29 серп.

Петро Кралюк.

Богословська та філософська думка в Острозькій академії

Створення ОА і пов'язане з цим видання Острозької Біблії, в певному сенсі, стало відповіддю української еліти на культурні виклики католицького й протестантського Заходу. Острозькі інтелектуали працювали в напрямку творення конкурентоздатної богословської й філософської культури, яка б могла протистояти західній культурній експансії. При цьому вони намагалися максимально використати потенціал візантійської та давньоруської традицій, обережно адаптуючи елементи культури Заходу. Власне, в ОА (хай і не безпроблемно) творився синтез культур Сходу й Заходу, синтез, на основі якого мала б постати оригінальна культурна традиція.

Своєрідним виявом цієї тенденції стала *Острозька Біблія*, укладена за допомогою викладачів й, очевидно, студентів ОА. З одного, боку, вона була відповіддю на закиди *П. Скарги*, що старослов'янською мовою неможливо богословствувати (а отже, й філософствувати). Давши повний корпус біблійних книг цією мовою (реально – створивши слов'янський біблійний канон), острозькі книжни-

ки продемонстрували, що існує база для богословствування цією мовою. Звідси стають також зрозумілими намагання українських полемістів кінця XVI – початку XVII ст. подати старослов'янську мову як “божественну”. Наприклад, це чітко простежується в *І. Вишенського*. Також у цьому контексті варто осмислювати появу різноманітних азбук, граматик, словників цієї мови, вершиною яких стала “ГраMATика” *М. Смотрицького*. *Острозька Біблія* кодифікували оновлений українцями варіант старослов'янської мови, який набув поширення в православному слов'янському світі. Власне, мова *Острозької Біблії* – це вже не мова Кирила й Мефодія, на що звертав увагу *І. Франко*. Це була українізована старослов'янська мова. Видання *Острозької Біблії* стимулювало формування цією мовою релігійної, богословської термінології й розвиток богословської думки.

З іншого боку, *Острозька Біблія* стала певною адаптацією західних традицій на українському ґрунті. І справа не лише в тому, що для її випуску скористалися технікою книгодрукування, яка прийшла із Заходу. При її укладенні використовувалися як старослов'янські й грецькі тексти, що відповідало духу давньоукраїнських візантійських традицій,

так і тексти, що прийшли із Заходу – чеські біблійні переклади (фактично пропротестантського характеру), Вульгата, що була канонічним старозавітним текстом для католиків, можливо, також і протестантські польськокомвні переклади.

Острозька Біблія стала прелюдією для появи наприкінці XVI – початку XVII ст. полемічної православної, переважно богословської літератури, написаної тогочасною українською книжною мовою, наближеною до оновленого варіанту старослов'янської мови. Ця література переважно створювалася викладачами, учнями ОА або авторами, наближеними до їхнього середовища.

На початковому етапі вони виступали традиціоналістами, які переважно апелювали до візантійських та ранньохристиянських джерел. Здебільшого це були твори неоплатонічного характеру, що цілком відповідало культурній традиції Київської держави, в якій елементи християнського неоплатонізму були представлені досить вагомо. Так, Г. Смотрицький у “Ключі царства небесного” закликав прислухатися до “світільників великих” і “стовпів церковних, учителів грецьких” Василя Великого, Григорія Богослова, Йоана Златоустого, Афанасія, Кирила, Йоана Дамаскіна та інших. При цьому підкреслював, що саме від грецьких богословів увесь світ має богословську мудрість, без якої Рим нічого не знає. Широко використовував твори візантійських отців церкви і твори ранньохристиянських авторів Василь Суразький у “Книжциці

в шести розділах”. Це був перший у православної українській полеміці трактат, що зачіпав широке коло дискутованих із католиками богословських питань – про сходження Святого Духа, про примат Римського папи, про вживання прісного й квашеного хліба в таїнстві євхаристії, про целібат пресвітерів та дияконів, а також про чистилище.

Окрім отців церкви й ранньохристиянських авторів, на острозьких книжників справив певний вплив ісихазм, що зародився у пізній Візантії і мав помітне поширення в Болгарії, зокрема, на представників Тирновської школи, твори яких були добре відомі на українських землях. Елементи ісихазму досить помітними були в І. Вишенського, інших представників консервативного крила в українській суспільній думці кінця XVI – початку XVII століття. У практичному плані вони знайшли вияв у створенні відомих монастирських обителей – Скиту Манявського, Межигірського монастиря, в оновленні *І. Борисковичем Дерманського монастиря*. Своєрідні відголоски ісихастських практик можна побачити у “втечі від світу” Г. Сковороди.

Консерватизм та зорієнтованість на візантійську та давньоруську традиції призвели до того, що на початковому етапі острозькі книжники ігнорували філософію. Варто мати на увазі, що в давньоруській традиції філософія фактично була синонімом богослов'я. Наприклад, Галицько-Волинський літопис іменував філософом князя Володимира Васильковича за те, що той читав

“святі книги” і вмів трактувати їх. Наприкінці XVI ст. в Україні філософію почали сприймати як “латинську науку”, що прийшла із Заходу й використовувалася католиками для захисту свого віровчення. У певному сенсі, так воно й було. У західній схоластичній традиції відбулося чітко розмежування “чистої” філософії й теології. Філософія трактувалася передусім як логічні знання, необхідні для захисту католицької доктрини, тобто вважалася служницею католицької теології. Із зрозумілих причин така філософія не могла бути прийнятою острозькими книжниками. Звідси їхня “антифілософська спрямованість”. Особливо вона чітко простежується в *І. Вишенського*, який закликає відкинути Аристотеля, інших філософів, а звертатися до біблійних і богослужбових текстів. Таку “антифілософську спрямованість” маємо також у “*Пересторозі*”, інших творах, навіть у “Треносі” *М. Смотрицького*.

Однак незважаючи на ці моменти, йшов поступовий процес адаптації острозькими книжниками західної філософської традиції на українському ґрунті. Показовому в цьому плані можна вважати переклад *Кипріаном* трактату Гавриїла Севера “Синтагматіон...”. Цей трактат використовував філософські методи й логічні побудови латинської теології. Адаптації культурних надбань Заходу на українському ґрунті сприяло й те, що при дворі *кн. В.-К. Острозького* панувала культурна й релігійна толерантність і діяли представники різних традицій. В ОА працював запрошений із Краківського універси-

тету католик *Ян Лятош*, якого, до речі, називали й філософом. В Острозі жив *С. Пекалід* – автор поеми “Про Острозьку війну”, яка була написана в ренесансному дусі. На замовлення *кн. В.-К. Острозького* з’явився твір “*Апокрисис...*”, в якому простежуються протестантські моменти. У кінцевому рахунку все це вело до того, що острозькі книжники засвоювали ідеї ренесансного гуманізму й Реформації.

У цьому сенсі цікава творчість вихованця ОА *М. Смотрицького*, особливо його “Тренос...” Незважаючи на певні консервативні моменти, присутні в цьому творі, його автор, поряд із візантійськими авторами, намагався використовувати твори західних авторів. Хоча про “Тренос...” писалося багато, однак головна увага зверталася на його перший розділ, котрий високо цінувався через свої художньо-літературні достоїнства. Інші ж частини, що мали переважно теологічний характер, належним чином не досліджувалися. Проте богословська частина “Треноса...” цікава з багатьох причин. З одного боку, тут бачимо певні спроби адаптувати деякі надбання західної культури на українському ґрунті. З другого, перекласти здобутки східної богословської думки на одну з мов західного богословствування (польську). Зрештою в українській суспільній думці визріла думка про необхідність прийняття філософії античності, яку використовували католицькі теологи. Теоретичне обґрунтування її здійснив *З. Копищенський* у “*Палінодії...*”, де він писав, що Аристотель, інші філософи,

яких використовують латиняни, це філософи грецькі. І тому їх можуть і повинні прийняти православні.

Очевидно, філософія як окрема дисципліна не викладалася в ОА. Принаймні про це немає ніяких відомостей. Та й в умовах тогочасної конфесійно-ідейної боротьби це здається малоімовірним. Однак певні філософські ідеї (переважно християнських неоплатоніків) були присутні у творах острозьких письменників-полемістів. Також у творах острозьких книжників, зокрема *Г. і М. Смотрицьких*, простежується цікаве намагання “підняти” народну українську мудрість, народне світосприйняття і світовідчуття до рівня філософської рефлексії. На жаль, тенденції синтезу різних культур у теологічній та філософській сферах в Острозі так і не набули свого логічного завершення. Подальший розвиток цієї тенденції відбувався в Києві, куди перенесло свою діяльність чимало вихованців ОА.

Лит.: Кралюк П. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. – Острог, 2007; Мицько І., Стратій Я. Роль Острозького культурно-освітнього осередку в розвитку української духовної культури // Українське барокко. – Київ, 1993. – С. 154-166; Стратій Я. Значення острозького культурно-освітнього осередку для розвитку української духовної культури і філософської думки на зламі XVI-XVII ст. // Острозька давнина. – Львів, 1995. – С. 90-96; Ясіновський А. Внесок острозького культурного осередку в розвиток української богословської думки (кінець XVI – початок XVII ст.) // Ковчег. – Ч. 3. – Львів, 2001. – С. 217-227.

Петро Кралюк

**Борецький Іван (Іов)
Матвійович (* ? Бірче,
тепер Львівської обл. –
† 12. III. 1631, Київ)**

Відомий церковний, освітній і політичний діяч першої пол. XVII століття. Походив із дрібношляхетської родини. Сам згадував про “убогую отчизну (тобто, спадок по батькові – *І.П.*) нашу в Борчу, ... церков і монастир св. Онуфрія”. Навчався у школі Львівського Ставропігійського братства та, можливо, в ОА.

У 1604 р. він став керівником школи Ставропігії, зобов'язуючись безкоштовно викладати греку та латину. Тоді “принятый былъ отъ всего братства до школы за ректора Іоанъ Борецкій, которому брата подали въ маю школу, также и порядки школьные и поступили му на каждый кварталъ давати по золотых польских 10, за що онъ подяковавши братиямъ, такову контентацію завдячне принялъ и офѣрвался дѣтей и грецкого и латынского языка учить”. Невідомо, як довго тут працював І. Борецький. Принаймні, демонстративно вписуючись поряд з іншими відомими діячами України та Білорусі до вільнюського православно-братства 2 червня 1605 року, він вказав лише: “Іван Матві-

йович Борецький рукою своєю”. У 1605 р. він перебував у *Дерманському монастирі*, де співпрацював з *Ісакієм Борисковичем*, *Даміаном Наливайком*, *Іовом Княгиницьким*. На початку цього року Борецький переклав Олександрійського патріарха Мелетія Пегаса публіцистичний “Листъ ... до велебного епископа Іпатія Потѣя, будучого еще на тотъ часъ епископа володимерського, о отступленьи его з напомнимемъ отцевъскимъ до него писаний”. Послання патріарха, датоване 14 жовтня 1599 року, побачило світ у дерманській друкарні 6 лютого 1605 року. Перекладач згаданий у долученому вірші:

“Листъ той въ Єгипте
авсоньски начертанный
рускимъ языкомъ
в Сарматехъ дарованный
Борецькимъ, наддеръ
Апольлови коханымъ
и в Парнасъсе на лоне музъ
выхованымъ”

Правдоподібно, згадка про Парнас натякає на навчання І. Борецького в ОА.

У 1609 р. в Ставропігійській друкарні вийшла “Бесѣда о воспитаніи чадъ”. До цієї, призначеної батькам книжечки, увійшли деякі бесіди Іоанна Златоуста про виховання, фраг-

менти повчання на морально–етичні теми св. Василя Великого. На думку деяких дослідників, підготував це видання Іван Борецький.

Йому ж приписують переклад з грецької мови (між 1602 і 1606) полемічного послання Мелетія Пегаса “Диалог альбо розмова о православной и справедливой вѣрѣ единое кафолическое Восточное Церкве, свѣтло сіяющему князю Костантину Василеви Острожскому, благочестія извѣстному непреложному блюстителеви, и сыну своему въ Духу такожде и всему російского народа множеству...”

У 1610-х р. Іван Борецький згадується як священник київської Воскресенської церкви. Він став також одним з організаторів Київського Богоявленського братства. З 1615 р. до 1618 р. був першим ректором його школи, вочевидь, при ній же викладав богослов'я. Для неї 20 червня 1617 року “Ивань Борецкий, прызвитер храма Воскресеніа Х[ри]с[то]ва, ректор школы братское в Києве” купив у львівської Ставропігії 20 примірників граматики грецької мови. У 1619 р. прийняв постриг під ім'ям Іова і став ігуменом Києво-Михайлівського монастиря. 9 жовтня 1620 року, під час відновлення Єрусалимським патріархом Феофаном православної ієрархії, його обрано Київським митрополитом. Ставши владикою, Борецький почав активно обстоювати права своєї церкви. 28 квітня 1621 року він разом з Володимирсько-брестським єпископом Єзекиїлом Курцевичем та Перемишльським єпископом Ісаєю Копинським написав польськомов-

ну “Протестацію та побожне усправедливлення...”. Будучи за призначенням адміністративно-судовим документом, фактично ж вона являла собою публіцистичний твір. У “Протестації” виправдовувалась діяльність Єрусалимського патріарха Феофана, якого уніати звинуватили у шпигунстві на користь Османської імперії. Патріарх завітав до Києва відкрито, отримавши від короля та сенаторів відповідні дозволи. Відновлення православної ієрархії відбулось згідно з канонічним правом, за королівськими привілеями, сеймовими постановами Отже, стверджували владики: “ніякої претензії до нього бути не може, крім нехоті за те, що посвятив єпископів та що унію зганив, і досади на те, що здоровий і цілий од'їхав. А се його шпигуном та ...облудником не чинить, бо ж його обов'язок оцінювати і святити” (С. 318 за “Шинкарук В. Пам'ятки...”).

Владики стали в обороні козаків, несправедливо звинувачені в тому, що вони ніби-то є “простаками, котрі знань і розуму не маючи, піддалися намовам духівництва” (С. 323). Ці славні лицарі, маючи природний розум і даровану від Бога кмітливість, довели свою побожність добрими справами: вони з “невірними воюють, невольників визволяють, церкви нові, монастирі будують, мурують і збагачують”. Вони перші за духівництво, “за права своєї віри на прю ставали, скарги писали, посольства посилали і присяги складали”. У боротьбі за православну віру саме козаки були прикладом для духівництва і міщан. “Протестація”

закінчується словами: “Отож, таку нашу універсальну протестацію й юстифікацію пишемо і розсилаємо, аби нас, як німе бидло, не різано, а щоб і свої, і народи землі відали, які люди і нащо та яким претекстом і способом за віру нас переслідують, в’язнять і мучать” (С. 327).

15 травня 1621 року І. Борецький вніс у київські гродські книги іншу протестацію проти антиправославних акцій, яка носила суто юридичний характер.

У Києві І. Борецький активно залучився до видавничих справ. У надрукованому 1619 р. в лаврській друкарні Анфологоні – монументальному літургічному виданні – він звів текст із грецьким оригіналом та зробив новий переклад деяких частин. Владика підтримував приватних друкарів – волинянина *Тимофія Вербицького* (бл. 1624-1628) та білоруса Спиридона Соболя (бл. 1527-1631). Він же протегував православному шкільництву. Так, у 1622 р. разом з представником запорожців Оліфером Голубом митрополит передав до Ставропігії 1500 злотих, записаних гетьманом Петром Конашевичом-Сагайдачним на школу та вчителя грецької мови. Десь того ж року він затвердив, разом з Константинопольським патріархом Кирилом Лукарісом, права і порядки школи при новопосталому луцькому братстві.

1 березня 1631 року митрополит Іов склав тестамент, яким заповів використати своє рухоме майно на потреби освіти, “щоб школы въ братстве Киевскомъ для цвиченя дѣтокъ хрестианскихъ, а не гдѣ ин-

дей фундованы были”. Свої латинські та грецькі книги І. Борецький віддав Петру Могилі, слов’янські та польські книги – київському Свято-михайлівському монастиреві (деякі з них збереглись).

Сильвестр Косов у 1635 р. писав так: “Іов Борецький – людина добре освічена, в вільних науках, в знанні грецької, латинської та слов’янської мов мало хто був йому рівний. Школам був покровителем, сам в них навчав і учнів усім необхідним забезпечував”.

Твори І. Борецького: Возняк М. С. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. – Львів, 1954. – С. 25-56 (публікація “Перестороги”); Духовное завещание Киевского митрополита Иова Борецкого (1631 г. Марта1) // Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – Киев, 1885. – Т.1. – Приложение. – С. 395-399; Жукович П. Протестация митрополита Иова Борецкого и других западнорусских иерархов. Отдельный оттиск из “Сборника по славяноведению”. – С.-Петербург, 1909. – Т.3. – С. 1-19 “Лист Мелетія... патріарха александрійського до ... Іпатія Потія” // Мальшевский И.П. Александрийский патріарх Мелетій Пигас и его участие в делах русской церкви. – Киев, 1872. – Т. 2. – С. 103-140. (Рукопис у Національному музеї укр. мистецтва у Львові); “Протестація” // Пам’ятки братських шкіл на Україні. – Київ, 1988. – С. 313-328;

Лит.: Возняк М. С. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. – Львів, 1954; Исаевич Я. Преемники первопечатника. – Москва, 1981. – С. 26, 49, 54, 61, 66, 67, 70, 71, 84; Мицько І. Острозька ... академія. – С.83; Махновець. Укр.. письменники. – С. 216 – 221; Науменко Ф. І. Педагог-гуманіст і просвітителі І. Борецький. – Львів, 1963; Харлампович К. Западнорусские ...школы. – С. 307, 309, 310,

311, 329, 343, 352, 355, 358, 361, 367,
388-390, 394; Шинкарук В. І. Пам'ятки
братських шкіл на Україні. Кінець XVI
поч. XVII ст. – Київ, 1988; Kossow S.
Patericon.... – Kijów, 1635. – S.180.

Ігор Пасічник

Борискович Ісакій
(Святогорець)
(* ? – † 30.12.1643,
Межигірський монастир)

Церковний та культурний діяч. Ісакій – чернече ім'я. З наведених ним біографічних даних (у листі до російського патріарха Філарета) видно, що був близьким до Александрійського патріарха Мелетія Пігаса (від нього одержав дияконське звання, називав себе його учнем), наступник якого *Кирило Лукаріс* надав йому пресвітерський ступінь. 15 років перебував в Афоні. 1597 р. згадується як ігумен Степанського монастиря. Як такий, можливо, брав участь у Берестейському антиуніатському соборі 1596 року. Був посланий 1600 р. до Константинополя, Антіохії, Александрії, ймовірно, для узгодження дій проти уніатів. Повертаючись в Україну, за дорученням Мелетія Пігаса, організував на Афоні серед співвітчизників відповідь на твір *П. Скарти* “Про єдність церкви божої”. Результатом стала поява наприкінці 1599-1600 рр. двох полемічних творів, у створенні яких брали участь Б. І. та *Вишенський Іван* (інший погляд – автором є тільки *І. Вишенський*). Після повернення у 1602 р. обіймав становище ігумена

на Дерманського монастиря, маючи звання протосингела Александрійського патріарха. Реорганізував життя в монастирі, залучав до роботи в Дерманському культурному осередку різних діячів (у т. ч. *Княгиницького Іова*). Саме за його справування Дермань за короткий час став одним із найбільших культурних, освітніх, друкарських центрів України. Тоді було надруковано “Лямент дому княжат Острозьких...” (після 2.12.1603), “Октоїх” (12.09.1604), “Лист... до єпископа Іпатія Потія” Мелетія Пігаса (6.02.1605). Не раніше 15 лютого 1605 року Б. І. повертається в Степань. У 1614 р. знову відвідує Афон, у листі з якого називає себе колишнім проігуменом дерманським, не згадуючи Степань. У 1617 р., будучи ігуменом Чернчицького монастиря, виступає одним із засновників Луцького Хрестовоздвиженського братства. У 1621 р. висвячений єрусалимським патріархом Феофаном на єпископа Луцького й Острозького, при цьому був, судячи з підпису під інвентарем Степанського монастиря від 11 березня 1627 року, його ігуменом. Існує думка, що Б.І. міг бути автором твору “Совітованіє про благочестя”, який пов'язується з Луцьким Хрестовоздвиженським братством. Перебував у близьких стосунках з І.

Борецьким, що, очевидно, вплинуло на вибір Б.І. для поїздки в Москву (1624). Помер у Межигірському монастирі.

Лит.: Исаевич Я. Д. Новые материалы об украинских и белорусских печатниках первой половины XVII в. // Книга. Исследования и материалы. – Москва, 1977. – Сб. 34. – С. 149-154; Кралюк П.М. Луцьке Хрестовоздвиженське братство. – Луцьк, 1996. – С.25-28; 43-44; Кралюк П. “Совітованіє о благочестіі”: контекст, ідеї, автор // Філологічні студії. – Луцьк, 1997. – Вип. 2. – С. 81-87; Мыцько И. З. Дерманский культурно-просветительный центр и его участие в идеологической борьбе на Украине (70-е годы XVI в. – 30-е годы XVII в.) // ФЧ. – 1978. – Москва, 1981. – С. 50; Мицько. Острозька...академія. – С. 84.

Віктор Атаманенко

Братство ім. кн. Острозьких в Острозі

Громадська релігійно-просвітницька і науково-краєзнавча організація в Острозі, заснована у 1909 р. місцевою інтелігенцією під впливом відзначення 300-річчя з дня смерті кн. В.-К. Острозького (1908) та перенесення з Острога з Києво-Печерської лаври частини мощів преподобного князя Федора Острозького. Крім традиційної для православних братств початку ХХ ст. сфери інтересів (опіка над храмом, добродійність, поширення культу святого патрона братства), воно поставило за свою мету збереження, вивчення, відбудову пам'яток острозької старовини, розробило широку історико-просвітницьку програму. В центрі її знаходилась освітня і культурна діяльність князів Острозьких та ОА. Установчі збори Б. відбулися 2-го лютого 1909 року. 18-29 квітня 1909 року ухвалою синоду був затверджений його Статут, доведений до широких верств громадськості в Острозі 11 травня того ж року. Головним попечителем Б. став відомий церковний діяч архієпископ Волинський і Житомирський Антоній (Храповицький), першим головою Ради Б. – директор Острозької чоловічої гімназії І. К. Окойомов, якого з часом

замінив мировий посередник Ілля Івашкевич. Діловодом й фактичним керівником Б. був священник М. А. Тучемський, завдяки якому було налагоджено зв'язок із відомими науковими установами та істориками. Науково-методичну допомогу надав Б. історик-краєзнавець і музеєзнавець О. А. Фотинський (1863-1931). Братство уже в перший рік свого існування залучило до своїх лав 162 члени, розгорнуло роз'яснювальну роботу. 1910 р. постало очолюване М. А. Тучемським братське давньо-сховище. У результаті цілеспрямованої дослідницької і збиральницької праці членів і прихильників Б. формувалися музейні колекції стародруків, рукописних книг, архівних документів, портретного живопису, церковних старожитностей, насамперед, пов'язаних з острозькою давниною і добою князів Острозьких. Серед них – *Острозька Біблія* 1581 р., два латунні п'ятисвічники 1575 р., що належали кн. В.-К. Острозькому, печатка з гербом м. Острога 1700 року. Зусиллями Б. при підтримці Київського товариства охорони пам'яток старовини та імп. Археологічної Комісії у 1912-1913 рр. на народні пожертви було здійснено реставрацію Вежі Мурованої XIV ст. на Замковій горі в Острозі (архітектори-реставратори академік

П. Покришкін, В. Леонтович), у приміщенні якої 11 (24) серпня 1916 року відкрився для відвідувачів історичний музей Братства ім. кн. Острозьких. Початок систематичної науково-музейної праці в Острозі пов'язаний з іменами членів Б.: М. Тучемського – засновника, першого керівника і хранителя музею, М. Струменського – автора першого музейного друкованого каталогу, куди ввійшли рукописні книги (Струменський М. Из Острожской старины. – Сергиев Посад, 1916), Й. Новицького. У міжвоєнне двадцятиріччя Б. ім. кн. Острозьких було позбавлене польською державною адміністрацією права власності на музей і усунуте від керівництва ним, зосередившись виключно на внутріпарафіяльних справах *Богоявленського собору* і виступаючи під назвою Свято-Федорівське братство. Після 1939 р. діяльність його припиняється. Заснований Б. ім. кн. Острозьких музей під різними назвами продовжував свою діяльність, незважаючи на зміни державної влади, суспільного устрою, кордонів. 1981 р. на його основі створений Острозький державний історико-архітектурний заповідник, якому належать три чинні музеї (краєзнавчий з історичним і художнім відділами, музей книги та друкарства, музей історії с. Вілія). До складу заповідника ввійшли унікальні архітектурні пам'ятки доби кн. Острозьких (XIV-XVII ст.): замкові та міські оборонні вежі, культові споруди, приміський оборонний монастир у Межирічі (див. – *Межиріч: історія та архітектура (музеологічні аспекти)*). Б.

ім. кн. Острозьких заклало міцний ґрунт краєзнавства і музейної справи в Острозі, продовжило просвітницькі традиції Острога XVI – перш. пол. XVII ст.

Опубл. дж.: Устав Братства имени князей Острожских под покровом преподобного Федора. – Почаев, 1909.

Лит.: Баженов Л. В. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія. – Хмельницький, 1995. – С. 82-83; Струменський М. Реставрація замка князей Острожских в г. Остроге // ВЕВ. – 1917. – № 2-3. – С. 16-17; Тучемський М. Братство имени князей Острожских под покровом преподобного Федора // ВЕВ. – 1903. – № 6. – С. 137-140; Тучемський М. Первые страницы жизнедеятельности Братства имени князей Острожских в г. Остроге // ВЕВ. – 1909. – № 41 (11 окт.). – Неофиц. часть. – С. 867-872; Ульяновський В. І. Краєзнавча діяльність Братства імені князів Острозьких // Минуле і сучасне Волині: Тези доп. і повід. II Волинської іст. – краєз. конф. – Луцьк, 1988. – Ч. 2. – С. 210-213; Хведась О. А. Архів Братства князів Острозьких, як важливе джерело у вивченні історії організації Острозького краєзнавчого музею // Матеріали IV наук. – краєз. конф. “Остріг на порозі 900-річчя”. – (Острог, друк. Сокаль), 1993. – С. 179-181; Niec J. Dział rękopisów w bibliotece Wołyńskiego T-wa przyjaciół nauk w Łucku // Archejon. – 1936. – Т. XIV. – S. 51-55.

Микола Манько

Броневський Мартин
(Marcin Broniewski)
(* 1568 – † 1624)

Політичний діяч. Народився у великопольській родині (правдоподібно, з Познанського воєводства), що належала до протестантської спільноти Чеських Братів. Перший, джерельно підтверджений, виступ Б. датується 1595 р., коли на Торунському синоді протестантів (кальвіністів, лютеран і Чеських Братів) він працював у комісії, що розглядала теологічні питання. Вже тоді Б. виробив власну політичну програму, яка полягала в консолідації різновірців (протестантів та православних) для забезпечення їх переваги в Речі Посполитій. З цією метою, як посол Торунського синоду, Б. виїжджав до Руського воєводства, чим викликав протести місцевої, особливо сяноцької католицької шляхти в 1596 р.. Ймовірно, Б. брав участь у коронному сеймі 1597 р. у складі групи послів-різновірців. Починаючи з 1598 р. діяв на численних шляхетських сеймиках за наказом *кн. В.-К. Острозького*. На його замовлення і під безпосереднім наглядом князя, як доводив Я. Билінський, Б. написав “*Апокрисис*”. Отримав від князя в оренду Вільську волость на Житомирщині. Пізніше Б. виступав посе-

редником між *кн. В.-К. Острозьким* та віленським воєводою Криштофом Радзивиллом, найвпливовішим представником протестантських кіл Речі Посполитої, з метою координації дій православних і протестантів. Зусиллями цих трьох осіб у травні – червні 1599 р. у Вільні був зібраний спільний з’їзд протестантів і православних, на якому Б. від імені шляхти Київського воєводства повітав керівника Чеських Братів С. Турновського і отримав від нього проект угоди православних із протестантами. Тоді ж Б. зав’язав стосунки з *Кирилом Лукарісом*, представником Александрійського патріарха Мелетія Пігаса у Речі Посполитій. Активно шукав Б. союзників не лише в Речі Посполитій, а й за її межами. Зокрема, став політичним агентом протестантських бранденбурзьких курфюрстів. Поза релігійною діяльністю Б. постійно відстоював інтереси великопольської шляхти. На сеймі 1605 р. від імені шляхти Познанського воєводства звернувся з проською до короля щодо надання вакантних урядів. Б. взяв участь у рокоші М.Зебжидовського, спрямованого проти нетолерантної релігійної політики короля Сигизмунда III. Б. є автором “рокошових пунктів” і за дорученням рокошан прочитав їх на Сандомирському з’їзді 1606 року.

“Пункти” вирізнялися різкою критикою, спрямованою проти короля і католицького духовенства. Після закінчення рокошу Б. декілька разів виступав послом до сейму, однак великої активності там не виявляв. На сеймі 1621 р. був обраний комісаром до “stanawienia pratie rerum” (“до вирішення нагальних справ”).

1623 р. увійшов у комісію “до припинення жовнірської конфедерації й сваволі”, того ж року призначений ревізором Коронного скарбу. На думку Й.Третяка і К.Ходиніцького, Б., крім “Апокрисису”, є автором ще однієї друкованої праці – “Respons...”.

Твори: Апокрисисъ албо отповѣдь на книжки о съборѣ берестейскомъ, именемъ людий старожитной релѣи греческой черезъ Кристофорѣ Филѣлета врихлѣ дана. – Острог, 1588 – 1599; Respons w poruwczą дану na upominanie de ewangelików o zburzeniu zboru krakowskiego w roku 1592. – (s.l., s.a.).

Лит.: Возняк. Іст. укр. літ. – Кн. I. – С. 469-475; Грушевський М. Історія української літератури. – Київ, 1995. – Т. V. – Ч. 2. – С. 173-180; Грушевський. Культ.-нац. рух. – С. 186; Єфремов С. Історія... – С. 122-124; Мицько І. Острозька... академія... – С. 84-85; Мицько І. З. Чар архівних свідчень. М-ли до біографій славетних публіцистів. // Жовтень. – Львів, 1987. – № 3. – С. 89-90; Скабаланович Н. Об “Апокрисисе”. – С.-Петербург 1873; Яременко П. Український письменник-полеміст Христофор Філалет і його “Апокрисис”. – Львів, 1964; Яременко П. К. Хто був автором “Апокрисиса”? // Наук. зап. Львівськ. пед. ін-ту. – Т. 13. – С. 3-22; Byliński J. Marcin Broniewski – trybun szlachty wielkopolskiej z czasów Zygmunta III. – Wrocław, 1994; Chodyncki K. Broniewski Marcin // Polski Słownik Biograficzny – Kraków, 1936. – Т. 2. – С. 462-464; Łukaszewicz J. O kościołach braci czeskich w dawniej Wielkiej Polsce.

– Poznań, 1835. – S. 174-186; Tretiak J. Skarga i Filalet // Przegląd Powszechny. – 1912. – Т. 113. – С. 136-148; Wojtyska H. Broniewski Marcin, błędnie Broński Krzysztof // Encyklopedia katolicka. – Lublin, 1989. – Т. 2. – С. 1089.

Петро Кулаковський

Будівлі Острозької академії

Ні самі вони, ані їх описи не збереглися, дійшли лише принагідні загальні згадки. В Острозькому букварі 1578 р. говориться, що Бог повелів К.-В. Острозькому “оустроити домъ на дѣло книг печатныхъ, к тому же еще домъ и дѣтемъ къ наоученію... и избравши мужей въ б[о]ж[ес]твеномъ писаніи искусныхъ, въ греческомъ ꙗзыцѣ и в латиньскомъ, паче же и в руском и приставі ихъ дѣтищному оучилищу”. Таким чином, протягом 1576-1578 рр. для школи був зведений поруч із друкарнею будинок. У ньому повинно бути принаймні не менше 3 кімнат-класів, для одночасного проведення лекцій різними викладачами. Згодом приміщення перебудували або звели нові. Про це йдеться в листуванні папського нунція в Речі Посполитій А. Болоньєтті, добре обізнаного зі справами на князівському дворі. У його листах 1583 р. йдеться про “колегіум, який тепер ... майже з королівським розмахом споруджується в Острозі”, що запрошені до нього викладачі “будуть жити в колегіумі й там будуть на утриманні, а пізніше князь дасть їм одяг і достатню кількість грошей на їхні потреби”.

Актом поділу володінь... 1603 р.

зазначалось таке: “В пригородку стайня з подвір'ям. При ній друкарня і школа, які мають бути в спільному подаванні із зверхністю і покірністю... Двір, де *Лятош* (викладач ОА – *I. М.*) мешкає. Друкарня має бути у спільному зі школою подаванні, зверхності і підпорядкуванні. Стайня на Загородді перед замком і при ній пекарня”. Окрім того, тут же зазначалося, що “храмів всіх, як католицької, так і грецької релігії, і монастиря або шпиталю в місті Острозі над рікою Вілією розташованого, і добр йому приналежних, і добр духовних – має бути у спільному поданні, зверхності і підпорядкуванні”. Приміщення ОА могли зазнати якихось ушкоджень 1604 р., коли “пожога великая була, всі міста разом горіли, неможная рече рятувати, аж сами мусили з міста убо утікати, а скрині і інше метали у воду, бо по землі горіли тріски, мости аж до самої води, і млини”.

В інвентарі частини окольного замку 1620 р., приналежій до того покійним Адамові-Костянтинові та Янушеві Олександровичам Острозьким, біля стайні та маштарні фіксуються “академія, школи і друкарня та інші будівлі колегіальні, польські і українські” – у спільному із Янушем Костянтиновичем Острозьким праві роздавати духовні місця. Зга-

дана тут польська школа – це збудовані ксьондзом 1619 класна кімната та помешкання вчителя. В інвентарі 1621 р. зазначено “біля того замку дуже поганий паркан. Коли згорів разом із брамою – огорожено палями і недобудовано брами (тобто від Загороддя). На тій брамі від міста годинник. Руська школа – у спільному володінні”. У “Постанові на академію острозьку” (бл. 1621) фіксуються видатки “до 7 (4?) кімнат зимою і до пекарні з кухнею дерева... направа печей, вікон усюди в школі, кімнатах, на потреби і різне начиння до кухні”.

Будівлі ОА, правдоподібно, були двоповерховими та дерев’яними, в іншому випадку люстратори мали б відзначити їх мурований характер. Дерев’яними та у два поверхи були семи- та десятиверхі князівські палаци в дитинці та пригородку, єпископський двір Кирила Терлецького (збудований між 1585-1591). До речі, приміщення зведеної перед 1750 р. василіанської школи у волинському м. Гощі також були з дерева.

Очевидно, в академії жили деякі викладачі та студенти. Це була звична для тих часів практика. Так, наприклад, в описі академії Любранського в Познані (1560-і рр.) читаємо: “Є в ній 6 ogrіваних світлиць, з них одна склеписта..., призначена для професорів, друга доволі велика – спальня. Є в тій будівлі на долі і на горі чимало світлиць для учнів”. Що ж до розподілу навчальних приміщень за “школами”, то не виключено, що вільнюське братське училище взяло їх за зразок, коли у 1617 р. вимурувало нове при-

міщення. Як повідомляв близький до Острога діяч Леонтій Карпович, “сооружихомь каменнымь назданімь домь школный во пять училищ раздѣленный, оть нихже во трех латинская наука... четется, въ четвертомь руская, пятое во словенскаго и греческаго языка наказаніе”.

Місця розташування колишніх будівель ОА не встановлено. Виявити їх можливо, віднайшовши під час археологічних розкопок оригінальні за планом фундаменти стаєнь.

Лит.: Акты Западной России. – С.-Петербург, 1851. – Т. 4. – С. 506; АЮЗР. – Киев, 1859. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 203, 319; Боротьба Південно-Західної і України проти експансії Ватікану та унії (X-половина XVII ст.). – Київ, 1988. – С. 78, 90, 91; Інвентар частини замку в Острозі / Підгот. М. Боянівська // Острозька давнина. Дослідження і матеріали. Львів, 1995. – Т. 1. – С. 122; Інвентарі дворів та замочків Острожчини 1621 р. // Там само. – С. 128; Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С. 111; Мицько І. Як могли виглядати приміщення Острозької академії // Матеріали IV науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя. – Остріг, 1993. – С. 112-114; Kardaszewicz S. Dzieje. – S. 97, 99-100, 103-106, 140-141; Lukaszewicz S. Obraz historyczno-statyczny miasta Poznania w dawnych czasach. – Poznań, 1838. – Т. 2. – S. 14-15; Monumenta Poloniae Vaticana. – Cracoviae, 1938. – Т. 6. – Pars. 2. – P. 198, 387, 397.

Ігор Мицько

Буквар (вірогідно, знадрукований в Острозі не раніше 1598 р.)

Збережений примірник некомплектний, дефектний, форматом 8°, 23 арк., з яких 3 рукописні, рядків 15, гравюри дві, прикрашені двома заставками з двох дощок. Дослідники книги – болгарський вчений П. Атанасов, українські Я. Запаско, Я. Ісаєвич, російський В. Лук'яненко. На їх думку, текст передрукований з острозького видання 1598 р. – “*Книжка словенскаа рекомаа грамматика...*” (*Буквар*), яка зберігається також за кордоном України – в Англії, в Бодлеянській бібліотеці в Оксфорді. Виявив і опублікував Б. відомий болгарський дослідник П. Атанасов. Єдиний збережений примірник (некомплектний) знаходиться у Софії (Болгарія). Ксерокопії цього болгарського примірника “Букваря” надіслані в ОА на наше замовлення у червні 1997 р. із Софії директором Народної бібліотеки “Кирил и Методий” проф. Кирилом Топаловим. Здійснений в Острозі в 1997 р. в ОА аналіз цього примірника, названого проф. П. Атанасовим “Софійським фрагментом”, у порівнянні з бодлеянським екземпляром, переконливо засвідчив, що збереже-

ний у Софійській бібліотеці стародрук є лише одним із примірників другого видання 1598 р. Острозького букваря, що зберігся у Бодлеянській бібліотеці.

Каталог стародруків: Запаско, Ісаєвич. – І. – № 36. – С. 31.

Лит.: Атанасов П. Унікален паметник на руската средновековна култура в Народната библиотека “Кирил и Методий”: Славянската граматика от Иван Фьодоров и България // Известия на Народна библиотека “Кирил и Методий”. – 1971. – Т. 12 (18). – С. 60-71 та додатки; Лук'яненко В. И. Переиздания первопечатной Азбуки Ивана Федорова 1574 г. // Книгопечатание и книжные собрания в России до середины XIX в. – Л., 1979. – С. 23-24.

*Микола Ковальський,
Олександр Позіховський*

Буквар Острозький (Азбука) 1578 р.

Перша відома книга *Острозької друкарні*. Вийшла 15 червня 1578 року, умовно названа дослідниками “Буквар”, або “Азбука”. На титульному аркуші її оригінальна назва вказана таким чином: ”Напечатана сіа книжка по греческій альфавита, а по рускій азъ буки”. Титульний (заголовний) аркуш, оточений прямокутною набірною рамкою, є важливим автентичним джерелом, що коротко інформує про ініціатора видання *кн. В.-К. Острозького*, заснування в Острозі поряд із друкарнею школи, тобто ОА, а також залучення до неї викладачів. Початок тексту: “Всесильною десницею, вышнаго Бога, умышленіємъ и промышленіємъ Благочестиваго князя Коньстантина, Коньстантиновича княжати Острозскаго, воєводи кієвскаго, маршалка земли волыньское, старосты володимерьскаго”. Поєднання відкриття друкарні зі школою (Академією) вказано таким чином: “Повелѣвшу ему, устроити домъ на дѣло книг печатныхъ. К тому же еще домъ и дѣтемъ къ наученію въ своємъ отчизном, и славномъ градѣ Острозѣ, еже есть лежащій въ земли волыньстей”. Вказувалося також, що

до Острога були запрошені вчені-викладачі, богослови, знавці мов: “И избравши мужей, въ божественномъ писаніи искусныхъ, въ греческомъ языцѣ и в латиньскомъ. паче же и в руском. И пристави ихъ дѣтищному училищу”. Ім’я друкаря вказане наприкінці титульного аркуша: “И сея ради вины, напечатана сіа книжка... много грѣшнымъ Іоанномъ Феодоровичемъ”, а на звороті титула: продовження цього речення “в лѣто от създанія миру ЗПС [7086], а от воплощенія. Господа нашего, І[и]суса Хр[и]ста АФОИ [1578]. мѣсяца, июня, ІІ [18] днѣ”. Нижче – герб князів Острозьких зі словами вгорі “Константин Константинович” а під гербом “Княжа Остроское”. Два аркуші 31 і 32 цієї книги є в екземлярі копенгагентської б-ки. Єдиний, майже повний примірник цієї книги, не має пагінації, складається із 56 нумерованих аркушів (тобто 112 сторінок). Він зберігся до нашого часу в Дослідницькій (Земельній) бібліотеці м. Гота (ФРН). Чотири аркуші є в Державній бібліотеці Росії (Москва). Готський примірник цієї книги був переплетений і отримав палітурку не раніше 2-ої половини XVII ст. На другому форзаці томика з Готи є запис його власника-сходознавця Еліаса Хуттера, датований 1583 роком. Потім цей примірник пе-

рейшов до професора І. Є. Герхарда, після смерті якого його бібліотеку “Герхардину” купив Фридрих І, герцог Заксен-Гота-Альтенбурзький. Про належність цієї унікальної книги до бібліотеки Герхарда свідчить наявний екслібрис (книжковий знак) з позначенням: “... Bibliothecae Gerhardinae...”. Бібліотека була перевезена із Єни до замку Фриденштайн у м. Гота, столицю тюринзьких ландграфів. На звороті титульного аркуша зазначено в овальній рамці латинською мовою “Bibliotheca ducalis Gothana. 1799” (“Бібліотека готських князів. 1799”). Про це острозьке видання не було жодних звісток у літературі до 60-х рр. ХХ ст. У 1946-1956 рр. Готська бібліотека була вивезена як військовий трофей з Німеччини до СРСР, знаходилась в Академії наук і була повернена в Готу, в тодішню НДР. Каталог слов’янських книг Готської бібліотеки склав учений-бібліолог Гельмут Клаус у 1961 р. і в додатку фоторепродукцій (№ 2) опублікував титульний аркуш цього, як зазначено, “унікату” (№ 190), якого не знав до цього часу жодний з істориків книги й укладачів каталогів стародруків, зокрема І. Каратаєв, В. Ундольський, Я. Головацький, П. Строев, І. Свенціцький. Лише в 1968 р. вперше про цей примірник свої студії опублікували двоє вчених – німець Г. Грасгофф і англієць Дж. І. Г. Сіммонс (відомий професор-славист із Бодлеянської наукової бібліотеки в Оксфорді (Англія) – Bodleian Library, Oxford, Oxon). У тому ж році український історик і культуролог Я. Ісаєвич помістив у журналі

“Україна” статтю про Острозький буквар. Тоді ж російський дослідник історії друкарства Є. Л. Немировський висловив свої спостереження над текстом острозького “Букваря”. Г. Грасгофф, Дж. Сіммонс, Я. Ісаєвич вважали, що це два окремі видання. Детальний опис змісту й архітекtonіки книги подали Є. Немировський в окремій праці як складової частини факсимільного видання “Букваря” у Москві в 1983 р. (видавництво “Книга”) та Я. Ісаєвич у двох виданнях монографії про І. Федорова і в роботі (1989) про літературну спадщину цього ж друкаря. Структура “Букваря”: перша частина (арк. 1-8) включає титульний аркуш, таблицю грецького алфавіту і молитви, надруковані паралельно двома шпальтами, наприкінці цієї частини вміщена гравюра друкарської марки (знака) Івана Федорова, така сама як у Львівському Букварі (Граматиці) з літерами “Іван”; друга частина (арк. 9-57) починається дереворитною заставкою і заголовком в’язю “Начало оученія дѣтемъ”. 9-47 арк. повторюють текст львівського Букваря 1574 р.; третя частина (арк. 48-56) – “Сказаніє како состави святий Кириль философъ азъбуку, по языку словеньску и книги преведе, от греческихъ на словенській языкъ” – варіант твору “Про письмена” Чорноризя Храбра.

Публ.: Азбука Ивана Федорова 1578 / Факс. изд. подг. Е. Л. Немировским. – Москва, 1983; Исаевич Я. О. Литературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989 (текст титульної сторінки – С. 111), Grasshoff H., Simmons J.S.G. Ivan Fedorovs griechisch-russisch / kirchenslawisches Lesebuch von 1578

und der Gothaer Bukvar' von 1578 / 1580 / Mit einem Beitrag von H. Claus. Zur Geschichte der deutschen Besitzer des Gothaer Bndchens. – Berlin, 1959. – 30 S., 33 Tafeln.

Каталоги: Slavica-Katalog der Landesbibliothek Gotha / Bearb. von Helmut Claus. – Berlin, 1961. – S. 32 (№ 190, – Bukvar); Taf. 2; Запаско, Ісаєвич. – 1. – С. 25-26.

Лит.: Ботвинник М. Б. Историография изучения „Азбуки“ Ивана Федорова в СССР // Книга, библиотечное дело и библиографии Белорусии – Минск, 1974. – С. 93-114; Ботвинник М. Б. „Азбука“ Ивана Федорова – источник просвещения восточнославянских народов в XVI-XVII вв. // Из истории книги, библиотечного дела и библиографии в Белорусии – Минск, 1970 – С. 150-167; Быкова Т. А. Место „Букваря“ Ивана Федорова среди других начальных учебников // Известия АН СССР. Отделения лит. и яз. – 1955. – Т. 14. – Вип. 5. – С. 469-470; Ісаєвич. Літературна спадщина... – С. 110-115, 156-157; Ісаєвич Я. Д. Острозький Буквар Івана Федорова // Україна. – 1968. – № 9. – С. 8-9; Ісаєвич Я. Д. Острожская „Азбука“ Ивана Федорова // Книга. Исслед. и материалы. – 1968. – Сб. 16. – С. 237-238; Ісаєвич Я. Д. Невідомий Острозький Буквар Івана Федорова (1578) // Рад. літературознавство. – 1969. – № 1. – С. 83-84; Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів, 1975. – С. 76-85; Ісаєвич Я. Д. Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – 2-е вид. перероб. доп. – Львів, 1983. – С. 75-83; Ковальський М. П. Острозька „Азбука“ – невідома книга Івана Федорова // Пам'ятки України. – 1970. – № 1. – С. 21-24; Ковальський Н. П. Новые источники о деятельности Ивана Федорова на Украине. 1. Острожская „Азбука“ 1578 года – неизвестное издание Ивана Федорова // Некоторые проблемы социально-экономического развития Украинской ССР: Темат. сб. статей проф.-преп. состава кафедры истории СССР и УССР (Днепроп. ун-та) – Днепропетровск, 1970. – С. 189-195;

Ковальський М. П. Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х – на поч. 80-х рр. XVI ст.) – Дніпропетровськ, 1972. – С. 27-30, 67; Лабынцев Ю. А. Московский фрагмент Азбуки Ивана Федорова // Федоровские чтения 1983. – Москва, 1987. – С. 170-173; Немировский Е. Л. Выдающийся памятник русской и украинской культуры // Полиграфия. – 1968. – № 11. – С. 41-44; Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV-XVII ст. – К., 1985. – С. 36-44.

Микола Ковальський

Варсонуфрій
(Варсонофій)
(* ? – † після 1612)

Церковний діяч, ієросхимонах. Жив у Острозі, був архімандритом Дубнівського монастиря. Правдоподібно, належав до православно-консервативного крила діячів Острозького культурного осередку; викладав у ОА. Пом'яник Межигірського монастиря біля Києва називає його наставником Афанасія, який, очевидно, навчався в ОА, а потім став засновником монастиря в Межигір'ї.

Лит.: Мицько. Острозька... академія. – С.82, 85.

Петро Кралюк

Вербицький Тимофій
Олександрович
(* ? – † після 1642)

Друкар Києво-Печерської лаври. Можливо, походив із Волині. Бував у Острозі, зокрема, в квітні 1625 р., де намагався придбати залишки обладнання уже неіснуючої *Острозької друкарні*. Існує припущення, що саме він друкував книги К.-Т. Ставровецького в Почаєві та Рахманові в 1618-1619 роках. У 1621-1624 рр. працював у друкарні Києво-Печерської лаври. З 1624 р. заснував власну друкарню. Потім, близько 1627 р., знову повернувся до лаврської друкарні. Звідти був направлений на Волощину, де організовував друкарню в м.Кимполунзі. І. Мицько висловлює гіпотезу про його можливу тотожність зі згаданим 1647 р. “Тимофієм Олексовичем зграцьким... друкарем Ілвовским”, та припущення про його походження з с. Вербівки, розташованого біля волинського містечка Згоран.

Лит.: Верьовка Л.С. Вербицький Тимофій Олександрович // Києво-Могилянська академія в іменах XVII-XVIII ст. Енциклопедичне видання. – Київ, 2001. – С. 111; Исаевич. Преемники. – С. 68; Мицько. Острозька... академія. – С. 85.

Петро Кралюк

Вишенський Іоан

(* XVI ст. – † між 1621-1633 рр.)

Видатний український письменник-полеміст кінця XVI – початку XVII ст. Себе іменував “Иоанн русин, реченный Вишенский”, “Иоанн мних Вишенский”, “Иоанн инок з Вишні”. Вважається, що походив з Підгір’я (Перемишльщини), оскільки до цього краю виявляв симпатії у своїх творах. Ймовірним місцем його народження вважається містечко Судова Вишня. Звідси й, відповідно, прізвисько В. Молоді роки письменника пройшли в Луцьку, про що він сам писав у творі “Короткослівна відповідь Феодула...” Його твори фіксують перебування В. у Жидичині, Острозі. Можливо, тоді він бував і в інших містах на Волині, наприклад, у Дубні, де знаходилася резиденція *кн. В.-К. Острозького*. У 80-х чи 90-х рр. XVI ст. став ченцем і поселився на Афоні. На думку В. Колосової, постриження В. відбулося в Дубнівському Преображенському монастирі (Колосова В. П. Автограф Івана Вишенского // Федоровские чтения, 1978. – Москва, 1981. – С. 128-132). У 1604 р. відвідав Україну й жив тут близько двох років у Львові, Дуб-

ні, Унівському монастирі та інших місцях. Анахорет І. Вишенський не міг і не мав права втручатися до позамонастирських, навіть церковно-політичних справ. Саме це під час відвідин України стало причиною його конфлікту з львівськими братчиками. Повернувся на Афон, де й помер. Відома нині літературна спадщина В. – це 15 творів (трактатів, послань, листів), написаних у проміжку між 1588 і 1616 роками. Десять з них письменник об’єднав у рукописну “Книжку” – “Викриття диявола-світодержця...”, “Писання до князя Василя і всіх православних християн...”, “Порада, як очиститися Христовій церкві...”, “Писання до всіх, що живуть у Лядській землі...”, “Писання до єпископів, що відступилися від православної віри...”, “Коротке повідомлення про латинську звабу...”, “Про еретиків...”, “Загадка філософам латинським...”, “Короткий слід, що приводить до збагнення та вивчення науки...”. За життя В. лише один його твір “Послання до... єпископів” (в скороченій редакції) був опублікований у полемічному збірнику “Книжка” (Острог, 1598). Окрім цих творів, відомі ще такі його послання – “Короткослівна відповідь Феодула...”, “Чесній і благородній стариці Домнікії...”, “Зачіпка мудрого

латинника з дурним русином...”, “Христолюбивому братству Львівському та іншим братіям”, “Благочестивому братові моєму во Христі, отцю Йову...”, “Писання, яке зветься “Видовище мислене”...” Більшість творів письменника переписувалися від руки і швидко поширювалися. Вони носили полемічний характер й були спрямовані проти римо-католицької церкви й частково протестантів. Особливо гостро письменник критикував верхівку православної церкви України й Білорусі, представники якої погодилися на унію з римо-католиками. При цьому В., засуджуючи своїх конфесійних та ідейних супротивників, часто виступав з осудом наявних соціальних порядків. У “Посланні до стариці Домнікії” він так відповів Юрію Рогатинцю на його пропозицію залишитися в Україні і захищати інтереси рідного народу: “...я з народом заповітів не складав і відповідей не творив, і народу я не знаю, в бесіді з ним не спілкувався і на очі не здибувався. Про що каже пан Юрко, не знаю. Чому мене чекають? Може, позичив що у кого і маю віддати борг?.. Що за привід – народні страсті і якого народу, не можу зрозуміти” (Вишенський І. Твори / З книжної укр. мови перекл. В. Шевчук. – Київ, 1986. – С. 178-179). Вважається, що В. відвідував Острог і навіть належав до Острозького літературно-наукового гуртка. На користь цього свідчить згадка про це місто у його творі “Порада”, твір “Писання до князя Василя”, у якому він звертається до мецената даного гуртка князя *кн. В.-К. Острозького*.

Острозького, а також публікація в “Книжці”, що вийшла в *Острозькій друкарні* в 1598 р., “Послання до... єпископів”. Зокрема, в “Писанні до князя Василя” В. засудував князя за відхід від християнської простоти. Вважав, що саме це стало причиною безплідності могутнього роду. *І. Франко* допускав, що В. міг бути слугою князя *кн. В.-К. Острозького*. (Франко І. Іван Вишенський і його твори // Франко І. Збір. творів у 50-х т. – Київ, 1981 – Т. 30. – С. 180-181). У полемічному творі “*Антиризис*” єпископ *Інатій Потій* повідомляє, що йому лист князя В. Острозького від 21 червня 1593 року, де йшлося про умови унії, був переданий “через пана Василя Суразького і через пана Вишенського” (Потей І. Антиризис // Русская историческая библиотека. – С.-Петербург, 1903. – Т. XIX. – С. 575, 589).

Твори: Вишенский И. Сочинения. / Ред. И. П. Еремин – Москва-Ленинград, 1955; Вишенський І. Твори. – К., 1959; Вишенський І. Твори / З книжної української мови перекл. В.Шевчук. – Київ, 1986.

Літ.: Возняк. Іст. укр. літ. – Кн. 1. – С. 399-438; Грушевський. Історія України-Руси. – Т. 5. – С. 407-411, 469-477; Грушевський. Культ.-нац. рух. – С. 172-178, 214-218; Єрьомін І. П. Іван Вишенський і його громадсько-літературна діяльність // Вишенський І. Твори. – Київ, 1959. – С. 3-34; Єфремов. Історія... – С. 131-135; Житецкий И. П. Литературная деятельность Иоанна Вишенского // КС. – 1890. – Т. 29. – VI (июнь). – С. 494-532; Загайко. – С. 40-60; Каганов І. Я. Українська книга кінця XVI-XVII століть: Нариси з історії книги. – Харків, 1959. – С. 52-53; Ковальский Н. П. Произведения Ивана Вишенского как источник по социально-политическому положению

на Україні конца XVI–XVII ст. ст. // Некоторые проблемы социально-экономического развития Украинской ССР. – Днепропетровск, 1970. – С. 180-188; Кралюк П. Вишенський і Волинь. – Луцьк, 1996; Крымский А. Иоанн Вишенский, его жизнь и сочинения [рец. на д-р дис. І.Франка “Іван Вишенський і його твори”. – Львів, 1895] // Крымський А. Твори у 2-х т. – Київ, 1972. – Т. 2. – С. 380-455; Марченко. Іст. укр. культури. – С. 217-222; Махновець Л. Є. Сатира і гумор української прози XVI-XVIII ст. – Київ, 1964; Пашук А. І. Іван Вишенський – мислитель і борець. – Львів, 1990; Пінчук С. П. Іван Вишенський: Життя і творчість. – Київ, 1968; Полек. – С. 90-96; Сумцов Н. Ф. Иоанн Вишенский (южно-русский писатель начала XVII ст.) // КС. – 1885. – Т. 3-4. – С. 648-677; Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994. – С. 225-232; Мирон (Франко Іван.) Сочинения Иоанна Вишенского [Книжка] // КС. – 1889. – Т. 25. – Кн.4-Апрель. – С. 21-27 (аналіт. стаття), 27-36 (публ.); Франко І. Іван Вишенський його час і письменська діяльність // Франко І. Зібр. творів у 50-х т. – Київ, 1980 – Т. 28. – С. 260-278; Франко І. Іван Вишенський і його твори // Франко І. Зібр. творів у 50-х т. – Київ, 1981 – Т. 30. – С. 7-211.

*Анатолій Криловець,
Олександр Скрипнюк*

ВІТАЛІЙ (* ? – † після 25.IX.1607 – 1612, Вільнюс)

Проповідник, перекладач. Очевидно, він згаданий у документі Святоуспенської обителі біля Львова 12.VI.1601 року як “Віталій нотарій и анагностер (церковний чтець – *I. M.*) монастира Уневского”. 6.VII.1603 року К.-В. Острозьким була видана “презента, після відмови служебника Олександра Путятицького, на ігуменство (в дубнівському монастирі – *I. M.*) св. Хреста для священника ієродиякона Віталія благочестіє подвигаючого”. Письменник *Іван Вишенський* у своєму “Посланні до Домнікії” (Унів. 3.IV.1605), різко реагуючи на закид деяких українських діячів про те, що він виступає проти освіти, відповів: “Не бо аз хулю грамотичное учение и ключь к познанию складов и речей, яко же нѣцци мнят и подобно глаголют: “Зане же сам не учился, того ради и нам завидит и възбраняет”. Сей же глас, мню, в первых пан Віталій, казнодѣя волынский, отрыгал”.

Останній відомий документ про “Віталія, ігумена Чеснохрестського” у Дубні походить з 25.IX.1607 року. Пізніше він переїхав до Вільнюса, можливо, сталося це після смерті

його покровителя К.-В. Острозького (†13.II.1608).

За свідченням вільнюських білоруських братчиків “при обиранию стану живота своего, все што мѣл, тоєсть маєтность дочасную, тѣло тлѣнное и свѣт марный продавши, клейнотъ вѣры а перло наукъ б[о]годухновенныхъ в куплю житія своего набывъши проповѣди слова Б[о]жого обрал собѣ катедру”. Будучи тяжко хворим, він однак “день и ночь працювалъ к грецького и латинського языка книгъ переводу”. Відомий лише один його твір “Діоптра”, збірник загальноморальних, насамперед, аскетичних висловів та роздумів. Відсутні Ґрунтовні текстологічні дослідження пам’ятки, зокрема, не встановлені її джерела. Лише *І.Франко* опублікував розвідку про наявні в ній вірші.

Список, який, вочевидь, походить від оригіналу перекладу Віталія, а не друку, має такий заголовок: “Діоптра мірозрительна а[льбо] Зерцало извѣстно оуказоующее соєтоу мира настоѣщаго и ѡпасно в нем жити ч[олові]ка наставляющее многими с[вят]ыми догматы ѡческими оудобренное. И словенски многогрѣшнымъ Віталиемъ игуменом Ч[е]стного Кр[е]ста в Дубнѣ. Въ наставленіе и оутѣшеніе православнымъ христианомъ чор-

ниломь ново изображено лѣта Ѡ
Ѡкоупленіа мира ꙗхѣд”. Насправді,
завершена книга була десь на початку
наступного року, бо в заголовку
другого, передостаннього розділу,
відзначено, що написаний він 25.ХІІ.
1604 року.

Заголовок друку 1612 р.: “Діоптра
сиречь зеркало. Албо изобразеніе
язвѣстное живота ч[е]л[ові]ч[ес]
каго въ мирѣ. Ѡ многих С[вя]тых
Б[о]ж[е]ственных писаній и Ѡческих
догмат съставленнаа. На словенскій
язык вѣчное памяти годным Ѡцемь
Виталіем ігуменом в Дубнѣ прело-
жона и написана”. Твір видавався
ще в білоруських друкарнях у Вевісі
(1642), Кутеїні (1651,1654), Могі-
льові (1698).

Образна система віршів та прози
“Діоптри” близька до деяких частин
анонімного віршованого полемічно-
го комплексу кінця ХVІ – початку
ХVІІ ст.

“Архидіакон, учитель и любо-
мудрець Виталій” згаданий у най-
відомішому православному поле-
мічному творі “Палінодії” (1622)
Захарії Копистянського. Фігурує він
поряд з грецьким діячем Арсенієм
Елласонським, викладачем грецької
мови у львівській братській школі,
вчителем та проповідником Стефа-
ном Зизанієм, писарем, керівником
вільнюської білоруської друкарні
Леонтієм Карповичем.

Дж.: Віталій ерод., Діоптра. Кінець 1604-
початок 1605 // ЦНБ – В.Р. – NІ 4001;
Віталій ерод., Діоптра. – Вевіс, Дру-
карня вільнюського братства. – 1612.
– Арк. 1нн-1нн зв., 2нн зв. – 3нн.

Літ.: Возняк М. Історія української літе-
ратури. – Львів, 1992. – Кн.1. – С. 389-
390;

Іван Вишенський. Вибрані твори. Львів,
1980.-104-105; Мицько І. Острозька...
академія. – С. 86, 126-127; Памятники
полемической литературы. – Кн.1. –
С.-Петербург, 1876. – Кн.1. – Ствп.913;
Перетц В. Н. Отчет об экскурсии Се-
минария русской филологии в Жито-
мир 21-26 октября 1910. – Универси-
тетские известия. – Киев, 1911. – С.
24-27; Франко І. Забутий український
віршописець ХVІІ віку // ЗНТШ. –
Львів, 1898. – Т.22. – С. 1-16.

Ігор Мицько

Вітковський Войцех
(Witkowski Wojciech)
(* ? – † 1623) – острозький
ксьондз плебан

Після смерті у 1616 р. *Бежановського Войцеха* католицька парафія протягом певного періоду не мала священика, в результаті чого підупала так, що, як зазначається в *Актах (хроніці) острозького парафіяльного костюлу*, біднішою від неї не було в усій дієцезії. ВВ прийняв пропозицію *Костянтина і Януша Олександровичів Острозьких* зайняти вакантне місце острозького плебана, проте наштовхнувся на незгоду Я. К. Острозького. Останній передав парафію кс. Бранвицькому. Стурбоване станом острозького костюлу духовенство у 1619 р. в Олиці на синоді постановило просити рівненського плебана ВВ взяти острозьку парафію під свою опіку. Як свідчать *Акти...*, ВВ погодився на пропозицію. Незабаром священик отримав презентацію, а згодом й інвеституру. Покращення становища парафії стало основним завданням новоприбулого плебана. Окрім іншого, ксьондз запровадив фінансову звітність острозького духовенства, зайнявся питанням повернення костюльної маєтності – с. Лючина, провів судовий процес з

острозьким старостою Станіславом Закжевським про віддання забраних ним костюльних грошей та коштовностей, збудував для католицької школи два нових навчальних приміщення, найвірогідніше розпочав написання *Актів (хроніки) острозького парафіяльного костюлу*. Помер ВВ у кінці квітня 1623 р. під час поїздки до Львова.

Дж.: Archiwum państwowe w Krakowie (Polska). Archiwum Sanguszków. Rękopisy. – Sygn. 1031. – S. 101-202; До історії латинської школи в Острозі. “Budynek Szkoły Ostrogskiej przy Kościele Ostrogskim (1620)” / Підг. М. Ковальський // *Wołanie z Wołynia=Воляння з Волині*. – 1996. – № 9. – С. 37-39; Початок острозької Хроніки / Підг. М. Ковальський // Там само. – 1997. – № 19. – С. 45-47; Хроніка Острозької парафії. [Rok Pański 1617]. *Obmyślanie Xzaząt Ich M. w podawaniu X. Plebana* / Підг. Т. Вихованець // Там само. – 2000. – № 34. – С. 46-47; Хроніка Острозької парафії. [Rok Pański 1618]. *Przyjazd Je[go] M. X. Officiała do Ostroga* / Підг. Т. Вихованець // Там само. – 2000. – № 36. – С. 45-46; Хроніка Острозької парафії. [Rok Pański 1619]. *Synod w Olicie u Comenda Ostrogska* / Підг. Т. Вихованець // Там само. – 2001. – № 42. – С. 54-55; Хроніка Острозької парафії. [Rok Pański 1620] / Підг. Т. Вихованець // Там само. – 2002. – № 47. – С. 46-47; Хроніка Острозької парафії. [Rok Pański 1620]. *Droga Jarosławska. Wesele Jegom[ości] P. Woiewody Kiiowskiego P. Thomasza Zamoyskiego*

/ Підг. Т. Вихованець // Там само. – 2002. – № 48. – С. 46-47; Хроніка Острозької парафії. [Rok Pański 1620]. Legatum X. Plebana Ostrowskie[g]o X. Woyciecha Witkowskiego. Sprawa z P. Zakrzewskim Starostą Ostrowskiem / Підг. Т. Вихованець // Там само. – 2002. – № 46. – С. 46-47; Хроніка Острозької парафії. [Rok Pański 1620]. Sprawa P. Stanisława Zakrzewskiego Na Trybunale (ciąg dalszy) / Підг. Т. Вихованець // Там само. – 2003. – № 50. – С. 46-47; Хроніка Острозької парафії. [Rok Pański 1620]. Sprawa P. Stanisława Zakrzewskiego Na Trybunale (продовження) / Підг. Т. Вихованець // Там само. – 2003. – № 51. – С. 46-47; Хроніка Острозької парафії. Rok 1620. Wiachanie X. Plebana Do Ludczyna Maietnosci Koscielney // Там само. – 2003. – № 54. – С. 46-47; Хроніка Острозької парафії. Rok Pański 1620. Sprawa P. Stanisława Zakrzewskiego Na Trybunale (Закінчення). Obieście Ostroga przez P. Zamoyskiego Woiewodę Kiiowskiego. Legatum Doroty Mamki i Sługi P. Bądzynskiey Miecznikoweу Wołyńskieу / Підг. Т. Вихованець // Там само – 2003. – № 52. – С. 46-47; Kronika parafii Ostrogskiej. [Rok Pański 1620]. Sprawa P. Stanisława Zakrzewskiego Na Trybunale / Підг. Т. Вихованець // Там само. – 2002. – № 49. – С. 46-47; Kronika parafii Ostrogskiej. [Rok Pański] 1617. Odmiana w rządzie kościelnem / Підг. Т. Вихованець // Там само. – 1999. – № 30. – С. 45-46.

Лит.: Вихованець Т. Войцех Вітковський (р.н. невід. – 1623) // Острозькі просвітники XVI – XX ст. – Острог, 2000. – С. 148-154; Його ж. Костянтин і Януш Олександровичі Острозькі // *Studia historica res gestas Ostrogliae illustrantia*. – Острог, 2001. – Vol. 2. – С. 29-30; Czyżewski F. Wykaz księży proboszczów ostrogskich // *Rocznik Wołyński*. – Równe, 1934. – Т. 3. – С. 212-213; Kardaszewicz S. Dzieje. – С. 164-167.

Тарас Вихованець

Віршѣ на жалосный погребѣ зацного рыцера... Петра Конашевича-Сагайдачного” Касіяна Саковича (1622 рік)

Оригінальна назва на обкладинці (титульному аркуші) – “Віршѣ на жалосный погребѣ зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана войска его кор. милости запорозкого”. Тут же зазначене авторство цих віршів: “Зложоньи презь инока Касіана Саковича ректора школь кіевских”. Цей твір – урочиста поетична віршована декларація (формально від імені спудеїв) у жанрі панегірика, що прославляв померлого діяча, вихованця ОА, і має назву (у транслітеруванні “ѣ” на “і” та поданні тексту староукраїнською мовою): “Вірші на жалосний погреб Петра Конашевича-Сагайдачного, гетьмана війська його королівської милості запорозького, зложонії презь інока Касіана Саковича, ректора шкіл кіевських в братстві, мовленії від його спудеїв на погребі того зацного рицера в Києві в неділю провідну року Божого тисяча шістьсот двадцять второго”. Обсяг цього твору – 24 нenum. арк.; вихідні дані:

друкарня Києво-Печерської Лаври, 1622. Автор твору К. Сакович – теолог, філософ, письменник, освітній і релігійний діяч.

Публікація “Віршів...” включає опис герба запорізького козацтва з його гравюрою, передмови (“Предмови”), 20-и декламацій від імені спудеїв, імена і прізвища яких вказані таким чином: Стефан Почаський; Петро Созонович Балака; Феофілакт Іоаннович, бурмистрович київський; Іоанн Тарнавський, протопопович київський; Феодор Скарєвський; Леонтій Балака, бурмистрович київський; Ієремія Старовецький; Іоанн Стецький; Николай Отрешкович; Іоанн Козарин; Іоанн Пельчицький; Євтихий Самуйлович; Матвей Кізимович; Григорій Кондратович; Димитрь Кривкович; Лукаш Беринда; Георгій Воронич; Карпо Михайлович і Симеон Шульга (правопис імен і прізвищ подаємо мовою оригіналу). У “Віршах...” зазначена роль князів Острозьких у розвитку освіти і науки в Україні, насамперед в Острозі. Не випадково *П.-К. Сагайдачний*, як зазначено у цьому творі, “Шов... до Острога, для наук уцтивих, которії там квітли за благочестивих княжат, котрії ся в науках кохали, на школи маєтностей много фундували, аби ся млодь в науках уцтивих цвічила, церкві і тиж ойчизні пожитечна била. Дай, Боже, би тая там фундація трвала, жеби одтоль хвала Божія помножала”. “Вірші...” є унікальним свідченням про навчання майбутнього гетьмана запорозьких козаків в ОА. Про це нижче в тому ж самому тексті в словах 13-го спудея (Є. Самуйловича)

говориться, що в Острозі “Там теди Конашевич час немалий живши і наук в письмі нашом словенськом навикши...”. Про військовий таланти бойові успіхи П.-К. Сагайдачного говориться: “І рицерських дільностей там доказуючи, гетьманом по том собі войско го обрало, із ним менжне татаров і турков бивало. За свойого гетьманства взяв в Турцех місто Кафу, аж і сам цесар турський бив у великому страху, бо му чотирнадцять тисяч там люду збив, катарги єдині палив, другії потопив, многих тогди з неволі християн свободив, за що го Бог з воїнством його благословив...” Окремо зазначено роль П.-К. Сагайдачного у відновленні православної ієрархії в Україні: “Жеби могли пастирей православних міти в церкві своїй на місцях владиков – унітов, которих маєт народ наш за єзуїтов“. У своїх “Віршах...” К.Сакович підкреслив підтримку П.К. –Сагайдачним українських православних братств, зокрема – Київського (Богоявленського, на Подолі): “При церкві Братської чесно в Києві похован, в котроє ся братство зо всім Войськом вписав. І на нього ялмужну значную одказал з того гетьмана кождый рицар нех ся учить, як би тиж мів на світі тот живот свой кончить...”. Про надання гетьманом субсидій іншому в Україні визначному братству – Львівському Успенському – вказано у “Віршах...”: “Видів он і Львовське братство, хоть далеко церков їх в місті наділив не ледаяко, суму значную грошей до братства лекговав, а жеби науки там били, пильне жадав...”. Справді пророчою

була оцінка особистості гетьмана П.-К. Сагайдачного у таких словах “Віршів...”: “Несмертельної слави достойний гетьмане, твоя слава в мовчанню нікгда не зостане, поки Дніпр з Дністром многорибнії плинути будуть, поти дільності теж твої слинути. Не зайдеш в глибокоє нікгда запоміння, ані то літа пустить в довгоє мовчіння”. Про патріотичне спрямування цього твору і безперечні симпатії до запорізького козацтва, його історії, що прославлена в даному поетичному панегірику, свідчить наведена історична паралель між запорізьким козацтвом і давніми слов’янами, які “за Олега, російського монархи, пливали в човнах по морі і на Царград штурмували... Бивали межі войськом тим князі і пани, з которих виходили добрії гетьмани, яким і тот їх гетьман, Петр Конашевич, бив, которий справ рицерських дільністю всюди слив.” Твір пронизує глибоке розуміння ролі запорізького козацтва: “О Войську Запорозьком кождий может знати, як оно ойчизні єст потрібно, уважати, Україна тим войськом вцале зостаєт, а где запорозцов ніт, татарин впадаєт...”.

Каталоги стародруків: Запаско, Ісаєвич. – № 137. – С. 41; Максименко. – № 214. – С. 40; Ундольский. – № 249. – С. 35.

Публ.: Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – В 2-х т. – Київ, 1883. – Т. 1. – С. 17-46; Тітов Хв. Матеріали до історії книжної справи на Україні в XVI-XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків. – К., 1924. – С.37-51; Укр. поезія. Кінець XVI – поч. XVII ст. – С. 322-338; Українська література XVII ст. – К., 1987 (Серія:

Бібліотека української літератури). – С. 220-238; Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія у 2-х ч. – К., 1995. – Ч. 2. – С. 231-249.

Літ.: Возняк. Іст. укр. літ. – Кн. 1. – С. 533-539; Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – Київ, 1898. – Т. 2. – С. 321-402; Запаско, Ісаевич. – 1. – С. 41; Маслов С. Вірші Касіяна Саковича “На жалосний погреб П.К.Сагайдачного” // Укр. літерат. – 1942. – № 5-6. – С. 222-226; Харлампович. Западнорусские... школы. – С. 352 -360, 393-396, 402-404, 431-438, 513-514, 519-524.

Микола Ковальський

Гарабурда **Василь Михайлович** (*? – † після 1582)

Немировский Е. Иван Федоров. Около 1510-1583. – Москва, 1985. – С. 168.

Ігор Мицько

Син *Михайла Галабурди*. У 1570 р. був співробітником заблудівської друкарні І. Федорова. Можливо, співпрацював з ним і в Острозі. У Дермані 1576 р. згаданий його родич Наум Гарабурда, 1584 р. Федір Наумович Гарабурда з колишнім співробітником Івана Федорова *Тимофієм Анничем* вклав у Дерманський монастир друковане Євангеліє 1575 року. Відома згадка А. Курбського про те, що К.-В. Острозький дав переписати російському емігрантові “та пану Гарабурді” книжку, прислану з Афону. Близько 1580 р. у своїй друкарні (чи не в Слуцьку?) випустив анонімно “Учительне Євангеліє”, повторивши аналогічний заблудівський друк 1569 року. У Вільнюсі 4.VIII. 1582 року “трудивыся многогрешныи и великонедостойный раб божий Василем Михайлович Гарабурда” надрукував “Октоїх”.

Катал.: Галенченка Г. Я. XVI-XVIII ст. Старадрукування кірылічныя выданні // *Кніга Беларусі 1517-1917. Зводны каталог* Мінск. – 1986. – С. 60-61, 62.

Лит.: Кравченко В. Соратник першодрукаря // *Жовтень*. – Львів, 1985. – № 4. – С. 94; Мицько І. Острозька...академія. – С. 86;

Гарабурда Михайло Богданович (*? – † після 12.07.1586)

Відомий дипломат др. пол. XVI ст., вважався експертом із російських справ при дворах Сигизмунда-Августа і Стефана Баторія. Спочатку дяк (1560-1563), королівський секретар (з 1563), писар канцелярії Великого князівства Литовського (1566-1579), нарешті мінський каштелян (1584-1586). Родова маєтність Г. – Климовці – була розташована у Гродненському повіті, порівняно недалеко від укріпленого замку Григорія Ходкевича в Заблудові. 1579 р. Г. отримав від короля Свислоцьке староство у тому ж повіті. Г. все життя сповідував православ'я, що, не в останню чергу, сприяло його багаторічним дружнім стосункам з такими визначними меценатами і захисниками православної релігії та культури, як *В.-К. Острозький*, Г. Ходкевич, *А. Курбський*. Брат Г. – Лукаш, згаданий 1557 р. як писар великокнязівської канцелярії, у перші роки Лівонської війни потрапив до московського полону. З метою визволити брата Г. під час своїх дипломатичних місій до Москви налагоджував широкі неофіційні зв'язки на царському дворі.

Тоді ж, на думку Є.Немировського, він познайомився з *І. Федоровим* і *П. Мстиславцем*. Досконале знання російської мови і звичаїв двору великого князя московського сприяло тому, що Г., поза спорадичними поїздками до Криму (1559, 1561) та Інфлянт, переважно здійснював дипломатичні місії до Москви (1558, 1560, 1563, 1566, 1572., 1573, 1581, 1582, 1584, 1586). Під час їх виконання Г. зумів здобути визнання з боку *Івана Грозного*, одночасно проявив себе прихильником литовської експансії на Схід, але дипломатичними засобами. Великий особистий внесок зробив Г. для укладення в 1582 р. перемир'я між Річчю Посполитою і Московською державою у Ямі Запольському. Це сприяло входженню Г. в коло найбільш довірених людей литовського канцлера Л. Сапєги і коронного – Я. Замойського. У 1573 р. Г. перебував у Москві, пропонуючи коронувати на престол Речі Посполитої сина Івана Грозного Федора при умові прийняття ним католицтва та укладення унії між двома державами. На думку М. Ковальського, тоді ж або на рік раніше він отримав *Геннадієву Біблію*, яка була використана при укладенні *Острозької Біблії*. Ще раніше (1560) Г. за дорученням господарського писаря О. Воловича намагався дістати у московського

дяка Івана Вісковатого “Євангельські бесіди” Іоанна Златоуста, перекладені з грецької Силуяном – учнем Максима Грека, з наміром видати їх у Литві друкарським способом. Як і вважає білоруський дослідник Г. Голенченко, Г. протягом 1570-х рр., крім *Геннадієвої Біблії*, роздобув у Москві ще низку рідкісних рукописів. Деякі з них пізніше з’явилися друком або у Віленській друкарні Мамоничів, або в *Острозькій – Івана Федорова*. Близькі стосунки Г. з *І. Федоровим* підтверджуються ще низкою фактів. Зокрема, слуга Г. *Тимофій Михайлович* склав покажчик до федоровського *Нового Заповіту 1580 р.*, а також на замовлення друкаря купував книги у віленських міщан. На думку Є. Немировського, дуже близькими людьми до *І. Федорова* у дерманський період його діяльності були місцеві бояри Наум Гарабурда і його син Федір, які доводилися родичами Г.

Белорусии.– Москва, 1979; Haraburda (Michał) // Encyklopedia powszechna S. Orgelbranda. – Warszawa, 1883. – Т. 5. – S. 146; Lepszy K. Haraburda Michai // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1960-61. – Т. 9. – S. 270; Wolff J. Senatorowie i dygnitarze Wielkiego księstwa Litewskiego. 1386-1795. – Kraków, 1885. – S. 110, 266, 269, 270.

Петро Кралюк

Дж: Гарабурда М. Донесение посланника, отправляемого чинами Великого княжества Литовского в Москву в 1573 г. // Вестник Европы. – 1815. – Ч. 83. – № 19; Skarbiec historii Polski. – Paryż, 1840. – S. 63-67 (relacja poselstwa Michaia Haraburdy do w. ks. Iwana Groźnego 1572-3); Zbiyr pamiktnikuw do dziejuw polskich. – Warszawa, 1858. – Т. 3. – S. 58-65 (Poselstwo moskiewske przez Haraburdk sprawowane dnia 29. XII w r. 1572)

Лит: Голенченко Г. Идейные и культурные связи восточно-славянских народов в XVI – середине XVII в. – Минск, 1989. – С. 32, 73; Ковальський М. П. Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х на початку 80-х років XVI ст.) – Дніпропетровськ, 1972. – С. 32-33; Немировский Е. Иван Федоров в

Геннадієва Біблія

Перше відоме нам відносно повне зібрання біблійних книг у перекладі старослов'янською мовою. Дійшла в рукописах. Є підстави вважати, що стимулом до появи ГБ став рух ожидовілих (жидовствующих), який набув поширення на східнослов'янських землях у другій половині XV століття. Ожидовілими іменували християн, які виявляли інтерес до іудаїзму, зокрема, зверталися до старозавітних текстів. З цією метою ними було перекладено низку біблійних книг старослов'янською мовою. Ці книги, судячи з їхньої форми, могли використовуватися прихильниками іудаїзму. Це – Псалтир, який нагадує іудейський молитовник “махазор”, книга пророка Даниїла, книги Царств, Есфір, П'ятикнижжя, Малі Пророки, Іов, Руф, Еклезіаст, Пісня Пісень, Причті Соломона тощо. Переклади вказаних книг увійшли до низки збірників. Найбільш відомий серед них – Віленський збірник, що датується кінцем XV – початком XVI ст. Супротивники ожидовілих, православні традиціоналісти, відповідно, теж змушені були звернутися до старозавітних текстів. З цим пов'язана й поява ГБ. Ця Біблія була укладена

новгородськими книжниками під керівництвом архієпископа Геннадія. Останній виступав як активний борець проти ожидовілих. Про це, зокрема, свідчать його послання. Для потреб боротьби з єретиками і був створений під його керівництвом біблійний корпус, остаточну редакцію якого відносять до 1499 року. При цьому укладачі Біблії використовували тексти латинської *Вульгати*, із яких був здійснений переклад ряду книг – Товіт, Юдіф, Маккавеїв та інші. Тому в певному сенсі ГБ варто розглядати як результат західних (латинських) впливів. Чимало дослідників, особливо російських, розглядали Г.Б. як предтечу *Острозької*. При цьому вони посилалися на згадку в передмові до *Острозької Біблії* про те, що князь кн. В.-К. *Острозький* отримав від князя *Івана Васильовича (Грозного)* повний текст Старого Заповіту Біблії, який ще ніби за часів Володимира був перекладений старослов'янською мовою із грецької Септуагінти. Цей текст ідентифікують з ГБ. Насправді ж ні об'єктивний аналіз передмови до *Острозької Біблії*, ні аналіз її тексту не дає підстав так вважати. Справді, князь В.Острозький збирав різноманітні біблійні тексти старослов'янською мовою. Серед них була й ГБ, яка користувалася

авторитетом як давня, “автентична” збірка біблійних книг. За основу ж для перекладу старозавітних книг острозькі книжники взяли грецький переклад Сімдесяти двох (Септуагінту).

Лит.: Горский А., Невоструев К. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. Отдел первый. Священное писание. – Москва, 1855; Жукалюк М., Степовик Д. Коротка історія перекладів Біблії українською мовою. – Київ, 2003; Зернова А. С. Начало книгопечатания в Москве и на Украине. – Москва, 1947; Казакова Н. А., Лурье Я. С. Антифеодальные еретические движения на Руси XIV – начала XVI в. – Москва–Ленинград, 1955; Копреева Т. Н. Западные истичники в работе новгородских книжников конца XV – начала XVI в. // Федоровские чтения. 1979. – Москва, 1982; Лурье Я. С. Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV – начала XVI в. – Москва–Ленинград, 1960; Митрополит Іларіон (Огієнко І.) Князь Костянтин Острозький. – Без м/в: М.П.”Світязь”, 1992; Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української православної церкви. – Київ, 1993; Острозька Біблія: Вступи, гравюри, дослідження / Опрацював та приготував до друку ермнх. Архимандрит др. Рафаїл (Роман Торконяк). – Львів, 2005; Рафальский Г. Главный источник Острожской Библии // Волинские епархиальные ведомости. – 1901. – Часть неофициальная. – № 42. – С. 15-25; № 43. – С. 75-84; Франко І. Причинок до студій над Острозькою біблією // Франко І. Зібрання творів: У п’ятидесяти томах. – Київ, 1982. – Т. 37; Цуркан Р. К. Славянский перевод Библии. – Москва, 1999; Чистович И. А. История перевода Библии на русский язык. – Москва, 1999.

Петро Кралюк

Гоффман Якуб
(**Hoffman Jakub**)
(*.**03.1896**, м. Коломия
(тепер – Івано-Франків. обл.)
– † **27.12.1964**, Лондон)

Польський освітній діяч, краєзнавець, організатор досліджень у галузях історії, етнології й історичної бібліографії Великої Волині, терену Волинського воєводства в 1921-1939 рр., що включало сучасні Рівненську і Волинську області (крім північних поліських районів) і північ Тернопільської області (Кременеччину), зокрема, місто Острог і Острожчину.

Г. був засновником і головним редактором неперіодичного видання “*Rocznik Wołyński*” (“Волинський щорічник” – РВ), який виходив у м. Рівне в 1930-1939 роках. Вийшло 8 томів. Профіль цього видання – науковий з галузями: краєзнавство, географія, історія, етнологія (етнографія) і бібліографія Волині в її історичних межах. Народ. Г. 19 березня 1896 року у м. Коломії в сім’ї вчителя. Схильність до вчительської праці Г. успадкував від батька з юних років, у 20-30-х рр. працював у різних школах учителем та займався позашкільною освітою і діяльністю. У 1925-1926 рр. навчав-

ся у Кракові на вищих учительських курсах. Г. учасник двох воєн – Першої світової у складі австрійської армії та польсько-більшовицької у 1919-1920 роках. Через це він користувався довір’ям серед польських урядово-адміністративних кіл, що мало неабияке значення у підтримці його краєзнавчої і видавничої діяльності у Рівному. Найбільш плідний період його діяльності відбувався у м. Рівному з 1923 р. до початку 40-х років. Президією охорони пам’яток доісторичної доби у 1924 р. призначений уповноваженим з державної охорони доісторичних пам’яток на території усього Волинського воєводства. Найвагомішою його справою, що спричинилась істотно до розвитку волинської історіографії, археографії, етнології, краєзнавства, бібліографії, була організація та десятирічне видання РВ. Після встановлення на землях Зах. України більшовицького режиму, Г. був репресований. Під час формування армії генерала Андерса, він переїхав на Близький Схід, а з 1951 р. – у Великобританію, де брав діяльну участь у роботі польських історичних часописів. Помер Г. у Лондоні 27 грудня 1964 року. На сторінках РВ опублікував низку фрагментів “Актів фарного Острозького костела”, починаючи з 1622 р. з перерахуванням

будинків і мешканців Острога 1622 року. У цій публікації згадується острозький вїйт Войтех Медведський, острозький староста пан Хоментовський (кальвініст), бургграфій острозький пан Заблоцький; зустрічаються прізвища докторів, аптекаря, інтролігатора (палітурника). Згадується також Острозька школа, “хлопчик Григорій, сирота, відданий до школи” (можливо, це католицька школа). Є згадка про парафіяльний архів. Згадуються також документи-екстракти з острозьких міських книг.

– S. 185; інформації в тогочасній пресі про “Рочнік Волинський”: “Express poranny”. – 1930. – 30.06, “Gazeta Warszawska”. – 1931. – 25.06, “Kurjer Warszawski”. – 1930. – 16.09.

Микола Ковальський

Джс.: Комплект щорічника “Rocznik Wołyński”. – Równe, 1930-1939. – Т. 1-8 і особистий фонд – “Якуб Гоффман, професор і історик, посол на сейм” у Державному архіві Рівнен. обл. (Ф. 160. – Оп. I), а також у фондах ВОКМ.

Лит.: (Гоффман Я.) “Історія Рочника Волинського” // WzW=ВзВ. – 1996. – № 5 (12). – Вересень. – Жовтень. – С. 39-40; Дмитрук В. Матеріали Якуба Гоффмана у фондах Волинського краєзнавчого музею (ВКМ) // Волинь незабутня: Тези VI регіональної наук. – практ. конф. “Нові краєзнавчі дослідження у контексті національного відродження України”. – Рівне, 1995. – С. 48-49; Зіневич Є. 100-а річниця Якуба Гоффмана (1896-1996) // Сім днів (Рівне). – 1996. – 16 берез.; Зіневич Є. Якуб Гоффман (1896-1964) // WzW=ВзВ (Острог). – 1995. – № 3 (4). – Травень. – Червень. – С. 23-24; Прищеп О. Рівненські адреси Якуба Гоффмана // Вечірнє Рівне. – 1997. – 1 берез.; Татаркін В. Ю. “Річник Волинський” Якуба Гоффмана – важливе джерело для вивчення минулого Волинської землі (“Rocznik Wołyński” m. Równe) // Матеріали IV наук. – краєз. конф. “Острог на порозі 900-річчя”. – (Острог), 1993. – С. 168-171; Śreniowska K. Hoffman Jakub // Słownik historyków polskich. – Warszawa, (1994).

Гринь (Григорій) Іванович (* ? – † 1584)

Друкар, соратник *І. Федорова*. Народ. в білоруському м. Заблудові, де, можливо, познайомився з *І. Федоровим*. В Острозі – один із найближчих соратників і співробітників його друкарні. Протягом двох років на кошти друкаря навчався живописному мистецтву у відомого львівського художника Лаврентія (Лавриша, Лавриська) Пилиповича Пухали. Крім цього ремесла, як свідчить текст мирової угоди, підписаної 26 лютого 1583 року між Г. та *І. Федоровим*, “... навчався... малярства..., столярства, форшнайдерства (різьби на дереві. – ред.), вирізування на сталі літер та інших речей, а також друкарства...” Виконав шрифти для острозьких видань *І. Федорова*, а також, можливо, дошки орнаментних прикрас для них. У 1582 р. без дозволу друкаря поїхав у Вільнюс, де для друкарні К. Мамонича (пом. 1608) “виготовив два види руського шрифту”. Повернувшись зі Львова, 26 лютого 1583 року підписав в Острозі мирову угоду з *І. Федоровим* і зобов’язався “... не... робити і виготовляти без (його) волі і поради аж до його смерті жодно-

го шрифту для друкарства і жодної друкарні ані для себе, ані для інших сторонніх людей”.

Дж. і літ.: Александрович В. Мистецьке середовище Острога епохи академії (1570-і -1630-і рр.) // Острозька давнина. Документи і матеріали. – Львів, 1995. – С. 67, 68; Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): Зб. документів. – Київ, 1975. – С. 47-51; Ісаєвич Я. Д. Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – 2-е вид., перероб., допов. – Львів, 1983. – С. 71, 77, 107, 108; Мицько. Острозька... академія; Немировский Е. Л. Путешествие к истокам русского книгопечатания. – Москва, 1991. – С. 135-136.

Олександр Позіховський

**Грушевський
Михайло (17.09.1866 р.,
м. Холм, тепер Польська
Республіка – † 25.11.1934 р.,
Кисловодськ,
Російська Федерація)**

Видатний український історик. Перу Г. належать близько двох тисяч наукових праць. Найголовніші: “Історія України-Руси” (11 тт., 1898-1936), “Історія української літератури” (6 тт., 1923-1927), “Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці” (1912). У деяких роботах, зокрема, “Історія України-Руси”, наук.-популяр. монографії “Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці”, окремі розділи присвятив діяльності ОА. Оскільки ці студії мають синтетичний характер, то відповідно при висвітленні проблематики ОА вчений уникає детального її аналізу і зосереджується на загальновідомих фактах. Г. у них дає власну оцінку діяльності ОА. “Острозький епізод в історії духовного життя XVI століття” він характеризує через призму своїх народницьких поглядів на особу засновника осередку. Тому вважає його “недовговічним” та “ефемерним”. Пояснення цього історик шукає в особистих прикметах

кн. В.-К. Острозького як фундатора острозького наукового-освітнього центру-осередку. На думку Г., кн. В.-К. Острозький був типовим представником українського магнатства XVI ст., для якого приватні інтереси стояли вище від публічних. Але навіть і в приватних справах князь, на думку Г., “не показував енергії, рішучості, ініціативи”. Така вада одного з найбільших можновладців виявилась навіть у тій сфері, де він зробив найбільше – в культурно-релігійній. Тут князь, згідно з Г., виявляє себе людиною малорішучою і непослідовною. До певної “дріб’язковості і слабкості характеру”, “вродженого індеферентизму” прилучались тісні зв’язки князя з польською і литовською аристократією і культурою, що ще більше унеможливило якусь тверду і послідовну лінію цього українського магната в проведенні культурно-національної політики. Все це, за Г., наклало відбиток на діяльність князя щодо організації друкарні і школи в Острозі. Поряд з тим, саме заснування ОА, як вважає Г., перебувало в тісному зв’язку з потребою видання слов’янської Біблії, організацією друкарні і зосередженням в Острозі освічених, “книжних” людей для літературної і видавничої діяльності. На думку Г., ОА була відкрита в 1570-х роках. Щодо того,

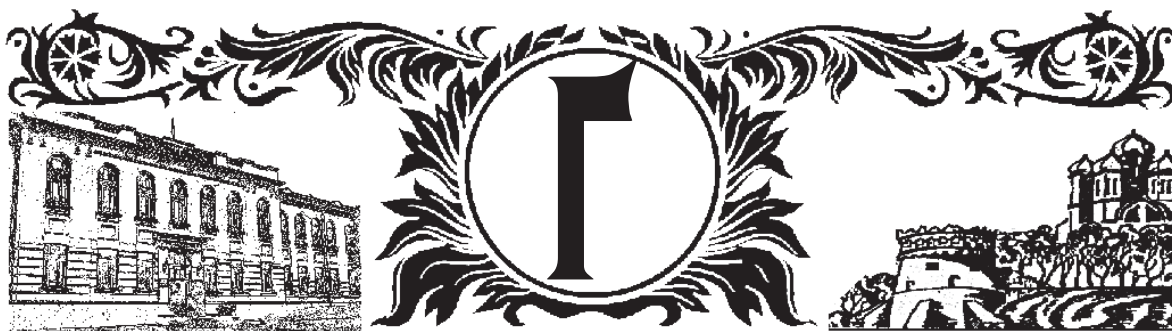
до якого типу шкіл належала ОА, то вчений з цього питання не мав чіткої позиції. Хоча Г. і називає її “першою школою вищого типу на Україні”, але в іншому місці зазначає, що її фундатори і провідники лише “хотіли зробити з неї школу вищого академічного типу”, але це не вдалося, оскільки не вистачало наукових сил. І тут Г. дорікає *кн. В.-К. Острозькому*, який, на його погляд, при таких величезних засобах, що були в його розпорядженні, міг би “постягати найкращі наукові сили сучасної Європи”. Крім того, певну роль тут відіграв страх князя перед “введенням неправовірних елементів у школу”. Очевидно, що дослідник відводив ОА місце десь посередині між “старою школою, яка не сягала понад науку русько-слов’янського читання і письма”, і школою вищого гатунку. Незважаючи на недоліки в діяльності ОА, зумовлені, за Г., вищезгаданими суб’єктивними чинниками, цей навчальний заклад відіграв велику роль у культурно-національному русі кінця XVI – поч. XVII ст. Насамперед, ОА “своїм живим прикладом збила гадки, мовби при православній вірі неможлива ніяка організована школа, ніяка освіта, ніяка наука”. По-друге, ОА, як припускає Г., була певним взірцем для організації подібних навчальних закладів в інших містах України, – наприклад, Львівської братської школи. Нарешті, головною заслугою ОА дослідник називає її літературну продукцію. У цьому контексті цікавими і колоритними є замальовки Г. про окремих діячів Острозького науково-літературного гуртка та

їхні твори: *Герасима Смотрицького* (“Ключ царства небесного”), *Мелетія Смотрицького* (“Тренос”), *Василя Суразького* “О єдиной православной вере” (“Книжиця в шести розділах”), *Клірика Острозького* – дві відповіді *І.Потію* з 1598-1599 років („Отпис на лист...”, *І.Потія*), *Христофора Філалета* (*Мартина Броневського*) “Апокрисис” (“Апокрисис”).

Дж.: Грушевський. Історія укр. літ; Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1995. – Т.6; Грушевський. Культ.-нац. рух.

Літ.: Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації (Статті і матеріали). – Київ, 1995; Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвячений 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994; Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924-1934). – Київ, 1993; Сохань П. О., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М., М. С. Грушевський і Academia. – Київ, 1993.

Віталій Яремчук

Горович Ісайя (* 1555 – † 1630)

Народ. в м. Празі, Чехія. Відомий в Європі і на Близькому Сході знавець та дослідник Талмуда і кабалістики, один із керівників громадського життя єврейства наприк. XVI – на поч. XVII ст., равин багатьох єврейських громад у країнах Східної і Центральної Європи (Познань, Краків, Франкфурт-на-Майні близько 1606, Прага – 1614), в т. ч. на Волині. З 1621 р. до смерті проживав у Палестині. Г. – сучасник Острозької слов'яно-греко-латинської академії, у період її розквіту тривалий час обіймав равинські посади у волинських володіннях князів Острозьких у Дубні (1600) та в Острозі (1603), стояв на чолі вищої талмудичної школи (*Єшиботу*) при *Острозькій синагозі*.

Лит.: Горович Исайя // Еврейская энциклопедия: Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – С.-Петербург, (б.г.). – Т. 6. – С. 705-707.

Микола Манько

Дерманський культурно-освітній осередок

Знаходився в Дерманському Свято-Троїцькому монастирі (тепер с. Дермань Здолбунів. р-ну Рівнен. обл.). Розташований недалеко від Острога, Дермань був резиденцією князів *Острозьких*, підтримував з Острогом тісні зв'язки, зокрема, і культурні. Тому створення ОА і Острозького культурно-освітнього гуртка відобразилось на житті Дерманського монастиря. Призначення *кн. В.-К. Острозьким* справцею монастиря у 1575 р. *І. Федорова* могло, на думку *О. Фотинського*, свідчити про бажання створити саме тут початково культурно-освітній заклад. Посідання *І. Федоровим* посади справці могло не тільки служити матеріальним забезпеченням друкаря. Перебування його тут могло сприяти підготовці до друку *Біблії Острозької* (монастир мав бібліотеку, а також давно налагоджені зв'язки з православними релігійно-культурними осередками Балкан та Сходу). *І. Федоров* залишався справцею монастиря у 1580 р., коли *Острозька Біблія* вже була підготовлена до друку. У кінці XVI – на поч. XVII ст. архімандритом монастиря був *Геннадій*, афоніт і колишній намісник Львівського Онуфріївського

монастиря, котрий знаходився в підпорядкуванні Ставропігійського братства. З часів ігуменства *Геннадія* походить перше свідчення про культурну діяльність у *Дерманському монастирі*: у 1599 р. тут було перекладено збірник афоризмів “*Пчела*”, здійснений *Кипріяном*. Перетворення монастиря у значний культурно-освітній осередок відноситься до 1602 року. Як вважає *Я. Ісаєвич*, це було викликане погіршенням здоров'я *кн. В.-К. Острозького*, по-друге, підготовкою поділу його володінь між ворогуючими між собою за маєтності синами – православним Олександром та католиком Янушем. Цей конфлікт міг суттєво ускладнити діяльність такої світської інституції, як ОА. Тому в 1602 р. монастир був переданий ченцям під “общее житие” з тим, щоб до нього приймалися “способнейшие до наук” для навчання “письма словенського, грецького і латинського”. Все це мало вберегти Дерманський осередок від можливих репресій з боку патронів-католиків. Згідно з новим статутом до монастиря приймалися не лише ченці, котрі визнавали права “общего жития”, а і ті, що “ся зышли до науки”. Таким чином, очевидно, передбачалось фактичне перенесення Острозького осередку як слов'яно-греко-латинського на-

укового закладу. Мала бути сюди перенесена і друкарня.. Д. О. був безпосередньо пов'язаний з участю східних патріархів у справах православної церкви України й Білорусі. Його перенесення до Дерманя пов'язане з іменем *Борисковича Ісакія*, котрий не один рік перебував при Александрійських патріархах М. Пігасі і *Кирилові Лукарісі*, у 1600 р. відвідав Александрійського, Константинопольського, Антіохійського і Єрусалимського патріархів та святу гору (Афон) з метою організації спільних дій проти унії (у зв'язку з цією поїздкою з'явилися два полемічні твори, авторство яких приписують *Іванові Вишенському*). У реорганізації Дерманського монастиря значна роль належала ще одному афоніту, випускникові ОА, *Іову Княгиницькому*, запрошеному в Дермань *І. Борисковичем*. Саме *І. Княгиницький* переклав і відредагував тексти для надрукованого в Дермані "Октоїха" (1604), після чого повернувся в Галичину. Ще один діяч Дерманського осередку був відомий зв'язками з Афоном і східними патріархами "суший от града Острога муж в еллинском диалекте искусный, в Енетиях (Венеція) и Патавиях (Падуя) любомудрствующий" ієромонах *Кипріян*, учасник Берестейського православного собору 1596 р., де виступав перекладачем протосинглера Никифора. Він є можливим перекладачем "*Пчелы*" (1599) та "*Синтагматікона*" митрополита Філадельфійського Гавриїла (1603); переклав "*Бесіди Іоана Златоустого та євангеліє від Іоана*" (1605) і "*Бесіди Іоана Златоустого*

на чотирнадцять послань Апостола Павла" (надрук. 1623 в Києві). Правдоподібно, він керував перекладом "*Октоїха*" (надр. 1604 в Дермані). В діяльності Д.О. могли брати участь рогатинський грек, учень Львівської братської школи, чернець Дерманського монастиря (прийняв постриг у 1591) Антоній Грекович; ігумен Дубенського монастиря, знавець латинської, грецької мов *Віталій*; *Василь Суразький*, *Клірик Острозький*, *Іов Борецький*. Очоловав друкарню в Дермані *Д.Наливайко*, який, крім того, готував твори до друку, писав передмови і післямови (в т.ч. і віршовані) до них. На думку К.Копержинського, для діячів Д.О. характерна належність до консервативного напрямку. Дерманськими друкарями, виходячи з розташованих у кінці "Октоїха" літер "ІФДР", вважають Івана і Федора (Я.Ісаєвич), який згадується в акті поділу Острога 1603 (див. – *Акт поділу володінь кн. В.-К. Острозького між його синами Янушем і Олександром 1603*) чи *І.Тростянецького* (Є.Киян) з придерманського села Тростянець. З 1605 р. діяльність Д.О. занепадає, друкарня повертається до Острога.

Дерманські друки: "Лямент дому княжат Острозских над зашлым с того свѣта ясне освещеным княжате Александром Константиновичем княжате Острозским воеводою волынским" (після 2.XII.1603, можливо – 2.II.1604); "Октоїх" (12.IV.1603 – 12.IX.1504); "Лист... Милетія (Пігаса) до... єпископа Іпатія Потія" (6. II. 1605).

Лит.: Исаевич Я. Д. Острожская типография и ее роль в межславянских культурных связях (послефедоровский период) // ФЧ 1978. – Москва, 1981. – С. 34-46; Исаевич. Преёмники. – С.

16-18; Ковальський М. П. Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х – на поч. 80-х рр. XVI ст.). – Дніпропетровськ, 1972. – С. 51-52; Копержинський К. Острозька друкарня в Острозі та Дермані після Берестейської унії (1596), її видання та діячі // Бібліологічні вісті. – 1924. – Ч. 13. – С. 75-82; Мыцько И. З. Дерманский культурно-просветительный центр и его участие в идеологической борьбе на Украине (70-е годы XVI – 30-е годы XVII в.) // ФЧ 1978. – Москва, 1981. – С. 47-56; Мицько. Острозька... академія. – С. 37-38, 63-64; Памятники. Изданные Временною комиссией для разбора древних актов... – Киев, 1859. – Т. 4. – Отд. 1. – С. 34-38 (Грамота К.В.кн.Острозького від 2 червня 1602 на реорганізацію монастиря в общежительний); Фотинский О. Очерк из истории быта монастырских крестьян на Волыни в XVII-XVIII вв. // Тр. общества исследователей Волыни. – Житомир, 1910. – Т. 3. – С. 1-46.

Наталія Лопачька

Дерманський Свято-Троїцький монастир (тепер с. Дермань Здолбунівського району Рівненської області)

Точна дата заснування ДМ та ім'я його фундатора невідомі. Доказом давнього існування монастиря є те, що 1499 князь Костянтин Іванович Острозький подарував Свято-Троїцькій церкві ДМ рукописну книгу „Поучень”. У 1512 р. шляхтичем Семеном Олізаровичем монастиреві було подаровано 30 кіп грошей та с. Білашів. Окрім нього у володінні монастиря перебували села: Дермань, Кунин, Коршів, Глинськ (останнє було замінене на с. Мізочик). Відомі інвентарні описи ДМ 1571, 1627 та 1689 років. У першому зафіксовані: „Будівлі церковні. Церква дерев'яна невеличка св. Трійці, при ній збоку каплиця невеличка дерев'яна св. Дмитрія. Будинки старі”. Муровані будівлі відносяться до початку XVII ст., правдоподібно, браму, мури, дзвіницю, церкву звів львівський муляр Матвій Калиновський. ДМ монастир знаходився у володіннях князів Острозьких. Тому впродовж його функціонування між Дерманем та Острогом існували тісні адміністративні, економічні й культурні

зв'язки. Особливо яскраво це простежувалось у 70-х рр. XVI ст., коли в Острозі набув розмаху культурно-просвітницький рух. Це безпосередньо повпливало на ДМ *кн. В.-К. Острозький* навесні 1575 р. управителем (справцею) ДМ призначив друкаря *Івана Федорова*. Ченці могли допомагати друкареві у справі видання, підготовки друків, перекладу тощо. У монастирі була бібліотека, яка на 1571 р. нараховувала 40 позалітургічних книжок (у тогочасних українських умовах це була значна книгозбірня), Крім того, дерманські ченці мали постійні зв'язки з Балканами та Константинополем. Перебуваючи під патронатом князів *Острозьких*, ДМ був одним із найбагатших православних духовних осередків. Отримуючи великі прибутки від монастирського маєтку, кошти могли використовуватись на фінансування поїздок до країн Близького Сходу, купівлі рукописів, книг. З 1591 р. до 1601 р. ДМ управляв архімандрит *Геннадій*, афоніт і колишній намісник Онуфріївського монастиря у Львові. Початок XVII ст. ознаменувався ігуменством *Ісакія Борисковича*. Він запровадив “общежительний” (спільножитний) статут ченців, що функціонував на Афоні. За ним вводились суворіші правила чернецого співжиття; ченці позбавлялись

права мати власне майно. Перенесений на Україну був афонітом *Іовом Княгиницьким*). У 1602 р. *І. Борискович* розпочав реорганізацію Дерманського монастиря, одночасно залучав до осередку відомих культурних діячів. 15 лютого 1608 року *кн. К.-В. Острозький* дерманським архімандритом призначив унівського ігумена *Ісайю Балабана*: „для слухних і важних причин, а зважаючи особливо на заслугу ку церкви”. Це сприяло інтенсифікації релігійних та культурних зв’язків Волині та Галичи, і, насамперед, Острога зі Львовом. На цих двох посадах він перебував до своєї смерті († між 22 червня 1619 та 9 травня 1620), *Балабан* брав активну участь у культурно-освітній діяльності в м. Острозі. Як екзарх Константинопольського патріарха посідав впливове становище серед православної ієрархії Речі Посполитої. У 1620-1622 рр. управителем Дерманського монастиря було призначено *Олександра Путятинського*. За сприяння власника частини Острожчини князя *О.Заславського* дерманським архімандритом став *Іезекеїль Курцевич*. Останній навчався в Падуанському університеті, жив на Афоні; у 1623 був архімандритом козачого Трахтемирівського монастиря. В червні 1625 р. *І. Курцевич* та значна частина дерманців емігрували до Росії. В монастирі часто зупинялись відомі закордонні православні діячі. Так є свідчення про перебування тут у 1609 та 1620 рр. грецького Стагонського єпископа *Аврамія*. З червня 1627 до 1633 р. управління монастирем у Дермані здійснював Полоцький архієпископ

Мелетій Смотрицький. Перебуваючи у ДМ, М. Смотрицький став уніатом, відійшов від громадського життя, основні зусилля направляв на монастирські справи. У час його справування бібліотечні фонди обителі поповнились чималою кількістю цінних видань, рукописів. Змінений був зовні і сам монастир: замість дерев’яних жилих споруд були зведені кам’яні. Було придбано до обителі ікони, атрибути для вівтаря, літургічний одяг. З серпня 1633 р. здоров’я архієпископа погіршилось. Управління Дерманською обителлю було доручено уніатському архімандриту *Дубенського монастиря Касіяну Саковичу*. Помер М. Смотрицький 27 грудня 1633 року в Дермані. У часи унії настоятелі М. були Дерманськими та Дубнівськими архімандритами. З початку 30-х рр. XVII ст. обитель втратила свою роль культурно-просвітницького центру Дерманські друки: „Лямент дому княжат Острозких над зашлым с того свѣта яснѣ освещоным княжате Александром Константиновичем княжате Острозским воєводою волинським” (після 2.ХІІ.1603, можливо – 2.ІІ.1604); „Октоїх” (12.ІV.1603 – 12.ІХ.1604); „Лист Мелетія, Святішого Патріарха Александрійського, до велебного Єпископа Іпатія Потія” (6.ІІ.1605).

Джерела, друковані джерела, каталоги стародруків: Відділ фондів Державного історико-культурного заповідника м. Острога (ОДІ-КЗ). Дерманський пом’яник. КН. – 961 – VI – С – 565; Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам’ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. – Львів, 1981. – Кн.1 (1574-1700). – 135 с.; Описи

Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. / Упор. В. Атаманенко. – Острог, 2004. – С. 329-333; Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.): Збірник документів. – Київ, 1975. – 343 с.; Стародруки Речі Посполитої XVI – XVII ст.ст. у зібраннях Музею книги та друкарства м.Острога та Волинського краєзнавчого музею. Каталог. – Луцьк, 2005. – 104 с.

Лит.: Бойко М. Бібліографія церковного життя Волині. – Бломінгтон, Індіана, 1974. – С. 54; Бухало Г. В. Деякі проблеми історії Дерманського Святотроїцького монастиря // Матеріали I-III науково-краєзнавчих конференцій „Остріг на порозі 900-річчя” (1990-1992). – Остріг, 1992. – Ч. 1. – С. 32-33; Вуйчик В. Дерманський монастир-фортеця // Лавра, 2000. – № 2. – С. 42-48; Годованюк О. М. З досліджень Дерманського архітектурного комплексу // Українське мистецтвознавство. – Київ, 1974. – Вип. 6. – С. 191; Голубев С. Археологическая заметка о памятниках старины, находящихся в некоторых монастырях Волынской губернии. Дерманский монастырь // Труды Киевской духовной академии. – Київ, 1876. – Т. 1. – С. 617; Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – Киев, 1883. – Т. 1; Єфімчук Ф. О. Нариси історії дерманських шкіл (до 400-ліття дерманської школи та друкарні). – Дермань, 2002. – 112 с.; Исаевич Я. Д. Острожская типография и ее роль в межславянских культурных связях (послефедоровский период) // ФЧ 1978. – Москва, 1981. – С. 34-46; Исаевич Я. Д. Преёмники первопечатника. – Москва, 1981. – С. 16-18; Князенко А. Дерманський монастир // Життя і знання. – Львів, 1933; Ковальський М. П. Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х – на поч. 80-х рр. XVI ст.). – Дніпропетровськ, 1972. – С. 51-52; Ковальський Н. П., Атаманенко В. Б. Новые сведения о пребывании Ивана Федорова в Дермани // Исследования по археографии

и источниковедению отечественной истории XVI – XX вв.: Межвуз. сб. науч. тр. – Днепропетровск, 1990. – С. 60-64; Копержинський К. Острозька друкарня в Острозі та Дермані після Берестейської унії (1596), її видання та діячі // Бібліологічні вісті. – 1924. – Ч. 13. – С. 75-82; Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004. – С. 692-694; Максимович М. Собрание сочинений. – Київ, 1876. – Т. 1 – С. 182; Т. 3. – С. 671-672; Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні. – Львів, 1997. – С. 89-91; Мицько. Острозька... академія (1576-1636). – С. 37-38, 63-64; Мыцко И.З. Дерманский культурно-просветительный центр и его участие в идеологической борьбе на Украине (70-е годы XVI – 30-е годы XVII в.) // ФЧ 1978. – Москва, 1981. – С. 47-56; Немировский Е. Л. Иван Федоров (около 1510-1583). – Москва, 1985. – С. 166-169; Немировский Е. Л. Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров. – М., 1974. – 197 с.; Огієнко І.І. Історія українського друкарства. – Київ, 1994. – С. 210-216; Рожко В. Є. Православні монастирі Волині і Полісся: Історико-краєзнавчий нарис. – Луцьк. – 2000; Сперанский М. Переводные сборники изречений в словянорусской письменности: исследования и тексты // Чтения в обществе истории и древностей российских. – 1905. – Кн. 1. – С. 372-374; Фотинський О. Очерки из истории быта монастырских крестьян на Волыни в XVII-XVIII вв. // Тр. общества исследователей Волыни. – Житомир, 1910. – Т. 3. – С. 1-46; Харлампович К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. – Казань, 1898. – С. 259; 269; Biblioteka ordynacyi Krasnińskich. Muzeum Konstantego Swidzińskiego. – Warszawa, 1876. – Т. 2. – S. 201-202; Harvard library of early Ukrainian literature: Texts. Collected Works of Meletij Smotryc'kuj. – USA, 1987. – Vol.1.

Гуцаленко Т. Три найдавніші інвентарі Дерманського монастиря // Давні обителі України, Архітектура. Тематичний збірник Святопокровського жіночого монастиря Студійського монастиря [Львів, 2001]. – Вип. 13. – С. 60-64 (публікація монастирських інвентарів 1571, 1627, 1689); Мицько І. Святоуспенська лавра в Уневі (кінець XIII ст. – кінець XXст.). – Львів, 1998. – С. 22-27, 78, 115, 135, 139-140, 257.

Наталія Лопецька

Джерела з історії Братства ім. кн. Острозьких в Острозі (1909-1920 рр.)

Джерела з історії діяльності Б. ім. кн. Острозьких збереглися нерівномірно. Як правило, вони зосереджені в Острозі, Києві (ЦДІА) та у Волинському обласному краєзнавчому музеї. Найвні джерела можна розділити на ряд груп. Група письмових свідчень про діяльність Б. об'єднує найбільш значну кількість документальних, нарративних (описових, або розповідних) та епістолярних джерел. Окреме місце у джерельній базі з цієї проблематики складає періодика – часописи. До історіографічної бази відносяться окремі видання брошур Б., різноманітні статті. Іконографічну, менш чисельну групу джерел, становлять фотографії. У фондосховищі ОДІ-КЗ зберігається Статут Б. (він же є і у Волинському музеї), який був затверджений 29 квітня 1909 року, виданий у Почаєві 1909 року. Важливим документом у діяльності Б. є систематичний “Каталог древнехранилища Братства. Часть I-III”, в якому занотовані музейні предмети, що надходили до майбутнього музею. Тут зберігаються окремі документи фінансової ді-

яльності, які свідчать про одержання членських внесків, повідомлення про загальні збори Б., звіт про діяльність Б. за перший рік його існування тощо. Історіографічні джерела репрезентує часопис ВЕВ № 49-50 за 1910, де на С. 928 подається досить важлива інформація про відкриття при Б. “древнехранилища, которое постепенно имеет расширяться в “исторический музей”, подається перелік (близько 30 одиниць) найбільш цінних музейних предметів, які надійшли до сховища. Той же часопис (№ 3 за 1917) повідомляє про відкриття музею в Острозі 11 серпня 1916 року (С. 10). Про видавничу діяльність Б. свідчать видання окремих брошур членами Б., зокрема першим завідувачем музею священиком *М. Тучемським* “Преподобный Федор кн. Острожский” (Почаев, 1911), його ж “Город Острог” (Почаев, 1913), музейний каталог члена Б., студента Московської духовної академії *М. К. Струменського* “Из Острожской старины” (Сергиев Посад, 1916) та ін. До іконографічних джерел відносяться фотографії. У їх складі світлини, які відображають реставрацію замку (1912-1913), перебування членів Імператорської Археологічної комісії в Острозі, окремі фотографії голови товариства *І. П. Івашкевича*, членів *Б. Д. І. Бич-*

ковського, Г. Є. Рейна, В. Г. Леонтовича, Ф. П. Кутневича, *Й. В. Новицького* та інших. Група документів, яка відноситься до діяльності Б. ім. кн. Острозьких, зберігається у фонді Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва (ЦДІА України у Києві, фонд № 725). Серед них є документи “Про організацію історичного музею в Острозі” (Там само. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 28-29 за 1911), клопотання Б. до Київського товариства про надання допомоги у реставрації замку (Там само. – Оп. 1. – Од. зб. 6), повідомлення Б. від 20 січ. про зарахування Київського товариства почесним і прижиттєвим (колективним) членом Б. (Там само. – Оп. 1. – Од. зб. 23. – Арк. 3 зв.). У фонді один із документів містить пропозицію секретаря Київського відділу Імператорського Російського військово-історичного товариства про створення в одній із оборонних башт Острога місцевого музею. Як свідчить документ, “собрание киевскаго общества оставило этот вопрос об музее открытым” (Там само. – Арк. 5 зв.). Окремі документи Б. відносяться до діяльності Б. в роки громадянської війни (1919-1920). Це – копія листа Б. на адресу коменданта Острога від 3 серпня 1919 року (№ 31) з проханням дозволити зібрання членів Б. щодо підбиття підсумків роботи Б. за минулий рік, виборів нового складу Ради Б. і ревізійної комісії, розгляду і затвердження інструкції науково-освітнього відділу (Комісії) Б. і його музею, прийому членських внесків, підготовці до свята на честь преподобного кн. Федора Острозького

тощо. Наступний документ датований 19 травня 1920 року. Це “Акт” голови Б. священника *М. Тучемського* на адресу Острозького повітового інспектора п.Серейка. Він містить протест членів Б. з нагоди насильницького закриття музею 19 травня і передачі його ключів “без всяких требуемых законом в таких случаях формальностей и соответственных документов...” Значна частина архіву Б. з іншими документами у 1935 р. з Острога була передана Волинському товариству приятелів науки у Луцьку, якому був підпорядкований місцевий музей. Про це, зокрема про діяльність Б., розвиток його музею та комплектування збірок давньо-сховища рукописами і стародруками, церковними і монастирськими документами (з кляштора с. Межирічі, церковні метрики і рукописи *А. Сендутьського*), родинним архівом кн. Єло-Малинських (с. Новомалин) розповідає варшавський часопис “*Archicon*” у статті *J. Nieć Dział rękopisów w bibliotece Wołyńskiego T-wa przyjacół nauk w Łucku.* – 1936. – Т. XIV. – S. 51 – 54. Стаття містить інформацію про склад переданих архівних збірок, серед яких був архів Б. імені кн. Острозьких. Це корпус різноманітних документів, об'єднаних у декілька книг, які зберігаються у сховищі Волинського обласного краєзнавчого музею і мають інвентарні номери КДФ №№ 553/16158, 561/16157, 22/15453 і 2064. Архів Б. містить у собі листування членів Б. і його голови з різноманітними установами і окремими особами у справі реставрації замку князів Острозьких, збору екс-

понатів, рукописів та стародруків для музею Б., вшанування пам'яті Івана Федорова та кн. Острозьких, видавничу діяльність Б., листи, телеграми, брошури, списки книжок, які надходили до наукової бібліотеки Б. тощо. У збірці документів КДФ № 553/16158. – Ч. 6., до складу якої входять протоколи Б. за 1916-1917 рр., містяться такі дані: за 2 січня 1917 року подаються матеріали про організацію наукового відділу, головним завданням якого є “об'єднання людей, працюючих в області науки, любителів науки, любителів історії та археології”, які, приїжджаючи до Острога, “могли би в научному відділі читати лекції, ділячись своїми знаннями, робити реферати, доповіді, звітні”.

До новоствореного відділу увійшли С. А. Шереметинський, Є. І. Левицький, Д. І. Бичковський, В. В. Коцюбинський, М. Я. Немоловська, О. І. та М. З. Лисенки, священики М. Тучемський та М. Рихліцький. На цьому засіданні від 2 січня 1917 року було заслухано повідомлення М. К. Струменського про вченого Кипріяна, про *езуїтський колегіум* в Острозі. На другому засіданні в березні 1917 р. відзначалося, що до бібліотеки музею посилено надходять рукописи і стародруки, етнографічні та археологічні предмети (Там же. – С. 4), про завершення в замку реставраційних робіт, про розміщення на верхньому поверсі відреставрованої споруди невеликого музею, історичної бібліотеки тощо. Тут же є інформація про перебування в замку у серпні 1916 р. дійсного члена Імператорської Академії мистецтв, акаде-

міка архітектури В. А. Щуко і т. ін. Корпус документів Б., об'єднаних у КДФ № 561/16157, зосередив інформацію про підтримку думки членів Острозького Б. Київським товариством охорони пам'яток щодо використання верхнього поверху замку з метою розташування тут музею, історичної бібліотеки тощо (Там само. – С. 3). Про організацію історичного музею Б. красномовно свідчать такі слова документа: “...Пусть на том историческом месте древней Волини, где впервые напечатана библия, где создана первая академия... красуется ныне музей и историческая библиотека нашего края...! Братство с особой благодарностью принимает пожертвования памятников старины для образования музея, а также книги и документы, особенно по истории нашего края, для образования исторической библиотеки” (С. 5). Ця збірка документів налічує понад тисячу аркушів, які містять інформацію про фінансовий стан Б., реставрацію замку, переказ для цієї справи зі всіх кінців імперії відповідних коштів (С. 20, 44, 593-594, 1019 та ін.). Цінна інформація про діяльність Острозького відділення Володимир-Васильківського братства під час Першої світової війни міститься на С. 1058 і 1064. Тут подаються дані про організацію в замку міста шпиталю на 20 ліжок, а також подібних медичних закладів у с. Плужне, Плосці, Стадниках, Оженині, м. Здолбунові та Острозі кількістю 150 ліжок. У зшитку документів КДФ № 22/15453 на С. 138 подається інформація про історію походження двох примірників *Острозької Біблії 1581*

р., які зберігаються в Богоявленській церкві міста (див. *Богоявленський собор*) та у місцевому Кирило-Мефодіївському братстві, про створення при Б. “історичного музею”, опис давньосховища тощо (С. 137). На с. 161 подається опис нагрудного знака Б. трьох ступенів, зокрема: першого ступеня – золотий знак; другого – срібний; третього – бронзовий, з детальним їх описом. 12 травня 1908 року в Острозі було урочисто відзначено 300-річчя з дня смерті *кн. В.-К. Острозького*. З цієї нагоди в наступних документах йдеться про урочисте вшанування пам’яті *кн. В.-К. Острозького* встановленням мармурової плити в Острозькій чоловічій гімназії (зараз експонується в краєзнавчому музеї), подається інформація про рішення членів урочистого зібрання про відкриття в Острозі “общества имени князей Острожских с просветительскими целями для... укрепления исторической деятельности князей на Волыни” (С. 28). Збірка документів КДФ № 2064 охоплює комплекс листів, які надійшли на адресу Б. від колишніх вчителів церковно-парафіяльних шкіл Острозького повіту, які були призвані на війну (С. 18), подається інформація про відкриття 11 серпня 1916 року музею (С. 135), аналізується архів Б. та його бібліотека (С. 245, 265). Виявлені джерела дають можливість детально охарактеризувати реставраційну, науково-просвітницьку діяльність Б. імені *кн. Острозьких* і, насамперед, його роль в організації музею в Острозі.

Низкам давніх релігійних рукописів XVI-XVIII ст. з братської бі-

бліотеки після Другої світової війни потрапила до Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові. У 1994 вони були передані до ОДІКЗ.

Джс.: ВОКМ. Архів Братства імені князів Острозьких. КДФ № 553/16158, 561/16157, 22/15453, 2064; ОДІКЗ. Фонд В.Г.Леонтовича по реставрації замку князів Острозьких 1912-1914 рр.; Систематичний каталог давньосховища. КН № 26984; ЦДІА (Київ). – Ф. – № 725 Київського товариства охорони пам’яток старовини і мистецтва. – Оп. 1. – Од. зб 3, 6, 23; Устав Братства имени князей Острожских под покровом преподобного князя Феодора Острожского. – Почаев, 1909.

Лит.: Баженов Л. В. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія. – Хмельницький, 1995. – С. 82; Івашкевич А. Город Острог в его историческом прошлом и ныне. – Здолбунов, 1918; Окойомов И., Тучемский М. Деятельность Братства имени князей Острожских под покровом преподобного князя Федора за первый год своего существования /1909 – 1-е августа 1910 г. // ВЕВ. – 1910. – № 49-50. – С. 928; Струменский М. Реставрация замка князей Острожских в Остроге // ВЕВ. – 1917. – № 3. – С. 10; Струменский М. Из Острожской старины. – Сергиев Посад, 1916; Тучемский М. Город Острог. Сторожевой замок князей Острожских. – Почаев, 1913; Тучемский М. Город Острог в современном князю Константину Константиновичу Острожскому состоянии. – Почаев, 1913; Хведась А. О. Архів Братства князів Острозьких як важливе джерело у вивченні історії організації Острозького краєзнавчого музею // Матеріали IV наук. –краєз. конф. “Остріг на порозі 900-річчя”. – Сокаль, 1993. – С. 179; Nieć S. Dział rękopisów w bibliotece Wołyńskiego towarzystwa przyjaciół nauk w Łucku // Archeion. – Warszawa, 1936. – T. 14. – S. 51-54; Piotrowski W. Muzeum

ks. Ostrońskich na Wołyńiu // Przegląd
Lubelsko-kresowy. – Lublin, 1925. –
R. 1. – № 8; Hoffman J. Bibliografia
Wołyńia // Rocznik Wołyński. – Równe,
1937. – T. 5-6. – S. 520-521.

Анатолій Хведась

Джерела з історії Острозької академії XVI-XVII ст.

Реальна джерельна база (тобто той корпус джерел, що дійшов до нашого часу) про ОА порівняно невелика. Більшість джерел 60 років XVI – 30 років XVII ст. про ОА не збереглося, а саме відсутній документ про точну дату її заснування, склад спудеїв і викладачів, дидактичні матеріали та ін. Інформація з цих питань носить пересічно гіпотетичний і умовний характер. Наявні письмові свідчення про ОА складають три роди джерел: документальні (актові), наративні (оповідні, описові, розповідні) і стародруки. Найістотніші документальні джерельні свідчення про ОА: 1. Заповіт княжни *Гальшки Острозької*, складений у Турові 16 березня 1579 року і внесений до Луцької земської книги 10 січня 1583 року (ЦДІА України, м. Київ – Ф. 26. Луцький земський суд. – Од. зб. 4 (2097). – Арк. 38-39); 2. Запис “на Академію Острозьку” (“*Postanowienie: Na Akademię Ostrozka*”), після 1608 (кончина *кн. В.-К. Острозького*) із зазначенням розміру прибутку в тисячу польських злотих з суразької аренди “на школу острозьку і на співаків ост-

розьких” і ряд сіл на утримання Академії – село Звіждже під Степанем, фільварок Більмазький “під Острогом, здавна наданий на школу і в розподіл (маєтностей між синами князя *В.-К. Острозького Янушем і Олександром*. – ред.) (*Акт поділу володінь князя В.-К. Острозького між його синами Янушем і Олександром 1603 р.*) князів їх милості вписаного особливим листом вказано було”, “для привезення дров й всякої допомоги і поправка із села Завидова...” Вказані розміри плати “на кожний квартал панам греко-слов’янському і латинському і з підбакалаврам”. У цьому ж документі – свідчення про постачання, харчування та обслуговування персоналу Академії (AGAD. Зібрання Браніцьких із Сухої. – Од. зб. 323 / 409. – С. 638-639). 3. Опис Острога 1620 р. фіксує у *Пригородку* біля князівського замку (як і в акті 1603) “Академія, школи та інші приміщення польські і руські колегіатські” (Національна бібліотека ім. Оссолінських у Вроцлаві. – Відділ рукописів. – № 12 / 3669. – Арк. 196). Щодо цього є декілька свідчень різних видів наративних джерел. “Акти Острозького фарного костелу” – своєрідна костельна хроніка або літопис – свідчать, що після пожежі 1617 р. в Острозі учні польської католицької школи навчались

“при Академії Руській під юрисдикцією руського ректора”. Особливе місце в системі джерельної бази про ОА належить епістоляріям, які становлять два інформативних масиви, різні за своєю вірогідністю: документальна (фактична) частина із зазначенням конкретних фактів і подій та описова-інтерпретація (роз’яснення, висвітлення) фактів через призму сприймання їх окремим суб’єктом (суб’єктами). У таких листах є факти, що не знайшли відображення і фіксації в інших джерелах. Серед них заслуговує на увагу, зокрема, лист папського нунція (посла) А. Болоньєтті з Кракова 21 березня 1583 року до *кн. Януша Острозького* з пропозицією допомогти в реорганізації ОА. Із послання (Краків, 8 липня 1583 р.) *кн. В.-К. Острозького* до папи римського Григорія XIII стало відомим про такий важливий факт, як передача папою *кн. В.-К. Острозькому* Біблії через відомого тоді грецького вченого “шановного Діонісія Палеолога”, що викладав в ОА, хоч залишається невідомим, коли саме ця книга надійшла до Острога і чи була вона рукописна, чи друкована і якою мовою написана. У латиномовному творі бакалавра мистецтва – панеґірику князям Острозьким польського поета Симона *Пекаліда* “Про Острозьку війну під П’яткою проти низовців” (виданій у Кракові в 1600) – зазначено: “Радуйся наша Волинь войовнича..., саме тобі дім острозький дарує лицей той тримовний,... кращого в світі від вільних мистецтв ти нічого не знайдеш” (Українська поезія XVI століття. – Київ, 1987. –

С. 214). У “*Палінодії*” (1621) *Захарія Копистенського* відмічена наявність в Острозі у попередній період когорти вчених: “розличные любомудрцы”, “докторове славнии в греческом, славенском и латинском языках выщвѣчонны..., математикове и астрологе превыборныи...” (Палінодія... Ч. 4. – Розд. 2. – Арт. 3). У виданій у 1587 р. збірці творів Г. *Смотрицького* “*Ключ царства небесного*” та “*Календарь римски новы*” вказано: “написано у Академии Острозькой”.

Публ. дж.: Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.): 36. документів і матеріалів. – Київ, 1988. – С. 94-95; Ковальський М. До історії латинської школи в Острозі. – Публ.: *Budynek szkoły Ostrogskiej przy kościele Ostrogskim (1620 r.) // WzW=BzB.* – Острог та ін. – 1996. – № 2 (9). – С. 17-19; Острозька давнина. Досл. і мат. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 110-111, 120-121; *Monumenta Confraternitatis Stauropigianaе Leopoliensis.* – Leopoli, 1895. – Т. 1. – № 57, 97, 159, 256, 257 та ін. – Р. 88-89, 152-153, 254-257, 398-399, 401 та ін.; *Monumenta Poloniae Vaticana.* – Cracoviae, 1938. – Т. VI. *Alberti Bolognetti nuntii apostolici in Polonia. Epistolae et acta 1581-1585.* – № 8, 20, 56, 174, 195, 205, 227, 305, 346, 356, 364, 366, 394, 410. – Р. 13, 52, 109, 312, 348, 361-366, 396-399, 400-401, 548, 607, 623, 642, 650, 693, 770.

Лит.: Ковальський М. П. Документальна джерельна база з історії міста Острога XVI-XIX ст. (Проблеми евристики та типології) // V Всеукраїнська конф. “Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України” (жовтень, 1991): Тези доповідей та повідомлень. – Київ, Кам’янець-Подільський, 1991. – С. 147-148; Ковальський М. П. Документальні джерела з історії м. Острога і Острожчини, виявлені в Головному архіві давніх

актів (АГАД) у Варшаві // Матеріали IV наук. – краєз. конф. “Остріг на порозі 900-річчя”. – (Острог, друк. м. Сокаль) 1993. – С. 65-69; Ковальський М. П. Документальні письмові джерела з історії Острога // Матеріали I-III наук. – краєз. конф. “Остріг на порозі 900-річчя” (1990-1992 рр.). – (Острог, друк. м. Сокаль), 1992. – Ч. I. – С. 92-95; Ковальський М. П. – Джерела про діяльність князів Острозьких. – Там же. – С. 98-103; Мицько. Острозька... академія; Содомора П. Острозька академія у листах папського нунція Альберто Болоньєтті // Матеріали IV наук. – краєз. конф. “Остріг на порозі 900-річчя” – (Острог, друк. Сокаль), 1993. – С. 161-163.

Микола Ковальський

Дорофейович Гаврило (* ? – † після 1624)

Освітній і культурний діяч. Ймовірно народився у Львові або десь на Галичині. У 1590 р. фігурує серед членів Львівського Успенського братства. Його знав *Кирило Лукаріс*. Існує два пояснення про місце їх знайомства: Константинополь, куди приїздив Д., або Венеція чи Падуя, де навчався *К. Лукаріс*. Прибувши в 1594 р. до Острога, *К. Лукаріс* викликав зі Львова Д. для вдосконалення знання грецької мови. В Острозі Д. бував також у 1595 та 1596 рр. У жовтні 1595 р. працював у львівського єпископа Г. Балабана та викладав грецьку мову в братській школі. У конфлікті між Г. Балабаном та Львівським братством підтримав єпископа, у зв'язку з чим у 1601 р. був виключений із братства, але наприкінці того ж року був там відновлений. Існує думка, що Д., перебуваючи в Острозі, писав вірші, що не збереглися. Натомість у виданій Львівським братством “Книзі о священстві” Іоанна Златоуста (30.07.1614) вміщено його вірш-панегірик (підписаний Г.Д.) “До вельможного пана Олександра Балабана”. Вважають, що йому належить і вірш “На Златоустого” з цієї ж публікації. Коли друкарня

Г. Балабана була придбана Києво-Печерською Лаврою, Д. переїхав до Києва (не пізніше 1616), працював перекладачем та викладачем грецької мови у лаврській школі. Існує гіпотеза, що Д. виступав під псевдонімом “*Клірик Острозький*”. Д. переклав з грецької “Книгу о священстві” та “Бесіди на діяння святих апостолів” Іоанна Златоуста (надрукована 24.03.1624 в лаврській друкарні).

Твори.: Укр. поезія XVII ст. – С. 58-59 (вступ. стаття), 59-60 (публ.).

Літ.: Атаманенко А. Гаврило Дорофейович (Дорофеевич) // Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. – С.108-113; Исаевич Я. Д. Острожская типография и ее роль в межславянских культурных связях (послефедоровский период) // ФЧ 1978. – Москва, 1981. – С. 39; Махновець. Укр. письменники... – Т. 1. – С. 306-307; Мицько. Матеріали... – С. 23-24; Мицько. Острозька... академія. – С.88-89;

Харлампович К. Западнорусские православные школы. – С. 387-390; Коляда Г. Я. Гаврило Дорофеевич, український літератор XVII ст. // Радянське літературознавство. – Київ, 1958. – № 3. – С. 49-59.

Алла Атаманенко

Дубнівський релігійно-культурний осередок

Розташовувався в м. Дубні, головній резиденції князя К.-В. Острозького. Не був формалізований, активною релігійною діяльністю займалися ченці розташованих на островах Спаського (Преображенського) та Воздвиженського (Чеснохрестського) монастирів, кліриками міських церков. На князівському дворі 1584 р. відбувся з'їзд православних богословів України та Білорусі для вирішення актуальних ідеологічних питань. Спаський ігумен Василій та "Костянтин Остропольський, протопоп Дубнівський, настоятель Воскресенської церкви" брали участь у Брестському антикатолицькому соборі 1596 року. Через три роки на спільний з'їзд протестантів та православних до Вільнюсу відправилася делегація православних теологів у складі Луки Білгородського, дубенського ігумена Ісаака та дубенського архидиякона Гедеона.

В осередку перебували книжники та письменники. Іов Желізо (*? – †28.X. 1651, Почаїв), відомий згодом український анахорет, у Воздвиженському монастирі переписував книжки (зберігались там ще у II половині XVII ст.). У ньому ж ігуменствував єромонах *Віталій*, перекладач

з грецької та латинської мов, автор "Діоптри". Тут же постригався у монахи полеміст Іоан Вишенський.

Головним був Спаський монастир, до чого спричинилась певна суб'єктивна обставина. К.-В. Острозький, особливо вшановуючи Чотиридесятницю, щороку її перший день проводив у цій обителі, в молитві, перодягнувшись у чернечий одяг.

У джерелах згадуються ігумени Йосиф (1572) та Антоній (1585), ієромонах Авин (1588). У 1592 р. обитель була перетворена в общезительну (зі суворими правилами співжиття, спільним майном), що значно підвищило її вагу в українській церкві. Реформи здійснив ігумен, старець Василій, згодом іменованій архимандритом; був на цій посаді принаймні до 1602 року. Іларіон Масальський, перед тим архимандрит білоруського Супрасльського монастиря, 1603 фігурує як "архимандрит монастиря св. Спаса". Після Пасхи 1605 р. виїхав до Вільнюса. Ієросхимонах Варсонуфрій Вільневець вже перед 1599 р. перебував при К.-В. Острозькому; після Василя став ігуменом Спаського монастиря, тут же отримав сан архимандрита. У 1607 р. вже перебрався до вільнюського білоруського братства. Протягом 1606-1622 рр. у Спаській обителі жив болгарський

Софійський митрополит Неофіт. Ігумен, вихованець *Іова Княгиницького* Антоній Рудницький, 1624 р. ввів тут нові чернечі правила.

У Воздвиженському монастирі, судячи зі збережених даних, концентрувалися найосвіченіші ченці. Під 1582-1583 рр. згадується ігумен Василь, можливо, пізніший ігумен Спаський. В обителі став монахом майбутній православний письменник Іоан Вишенський. З нею підтримував і надалі контакти: відвідуючи Україну 1605 р. подарував книгу Василя Великого “О постничестві” (Острог, 1594). Від 6.VII.1603 року і принаймні до 21.IX.1607 року ігуменом тут перебував ієродиякон *Віталій*, відомий своїм твором “Діоптра”, створеному тут наприкінці 1604 – на початку 1605 року. За житієм Іова Желіза, останній був тут ігуменом 20 (!) років. Можливо, фігурує в документах як “Ісак ігумен дубенський” (1599) та “Ісая, архімандрит дубенський” (1602). 4.IX.1623 року в обителі згадується *Кипріан*, можливо, тотожний відомому перекладачеві, якого, разом з Іваном Вишенським, українці 1621 р. просили повернутися з Афону.

К.-В. Острозький ставив керівниками монастирського маєтку світських осіб. У 1598 він призначив “в справах церковних... відомого і умієнтного” Гліба, свого підскарбія. Можливо, що саме йому направив лист Олександрійський патріарх Мелетій Пігас, у якому вихваляв стійкість у вірі адресата. Бл. 1602 р. керував маєтком також добре обізнаний у релігійних питаннях шляхтич Олександр Путятицький (1620-х рр.

управитель Спаського монастиря).

Інтенсивні релігійні та культурні зв'язки Дубне мало із львівським Ставропігійським братством, його Святооноуфріївським монастирем, єпископським Святоуспенським унівським монастирем на Львівщині, вільнюськими міщанами-білорусами. Контакти з українцями Закарпаття, правдоподібно, налагодив у першому двадцятилітті XVII ст. Мукачівський єпископ Сергій Тисмянський, “прономій єпископії Острожской и Дубенской”. Контакти з іноземними православними монастирськими та єпископськими осередками могли нав'язуватися під час відвідування їх представниками двору К.-В. Острозького.

Лит.: Досифей іером., Житіє блаженнаго отца нашего Іова Желѣза // Гора Почаевска. – Почаїв, 1742. – Арк. [ме-на]; Колосова В. Автограф Івана Вишенського // Федоровские чтения 1978. – Москва, 1981. – С. 128-132; Малышевский И. Александрыйский патрярх Мелетий Пигас и его участие в делах русской церкви. Приложения. – Киев, 1872. – Т. 2. – С. 68-70; Мицько І. Острозька... академія. – С. 45-46, 81, 82, 85, 87, 93, 98, 101, 106, 108, 111; Janczynski R. Collectanea... // Польська республіка. – Б-ка Оссолінських у Вроцлаві. – № 627/I. – Арк. 242-243.

Ігор Мицько

Едельс Самуїл (Маршуе) (*1555 – † 1632)

Єврейський освітній і культурний діяч, коментатор Талмуду. Народився в Кракові, де закінчив гімназію та Ягеллонський ун-т. Володів широкими знаннями з філософії та астрології. З раннього дитинства вивчав Талмуд та коментарі до нього, брав участь у створенні ешибота (єврейського навчального закладу) в Кракові та викладав філософію. В 1592 р. переїхав у Холм равином, а 1594 р. призначається головним равином Любліна і ректором місцевої школи равинів. У 1599 р. переїхав до Острога, де отримав посаду головного равина та був обраний ректором школи равинів при *Острозькій головній синагозі*. Вона стала провідною в Європі, а її ректор – лідером талмудистів. За ініціативою Е.С. в Острозі була заснована друкарня, яка успішно працювала понад 200 років та була закрита в 1832 р. у зв'язку з тим, що там друкувались матеріали польських повстанців. За свої кошти Е.С. в 1611-1612 рр. відремонтував синагогу та прибудував до неї жіноче відділення, що перетворило синагогу на найбільшу на Волині. Протягом багатьох століть найбільша синагога Острога носить ім'я Едельса. Помер він в Острозі в

1632 р. та був похований на місцевому єврейському кладовищі в спеціально побудованому пантеоні.

Лит.: Андрухов П. 600 імен в історії великої Волині. – Острог, 1993. – С. 48; Бібер М. В пам'ять равинів м. Острога. – Бердичів, 1907. – С. 41-48 (на івриті); Кардашевич. – С. 117-119; Перлштейн І. – С. 138; Финкель Х. Острог – важний культурний центр // Острог. – Тель-Авив, 1987 (на мові ідиш). – С. 18-20; Эдельс Самуил // Еврейская энциклопедия. – С.-Петербург, 1911. – Т. 16. – С. 154-155; Шпізель Р. Самуель Едельс (Маршуе) // Острозькі просвітники XVI-XVII ст. – Острог, 2000. – С. 155-159; Encyklopedyja powszechna. – Warszawa, 1883. – Т. 4. – S. 6.

Рафаель Шпізель

Екзетезис... (1597)

Твір полемічного характеру, спрямований проти Берестейської унії 1596 року. Містив документальні матеріали, в яких висвітлювався хід Берестейського антиуніатського собору 1596 р., наводилися документи, прийняті на ньому. Укладений Е. був у Острозі. Надрукований у Кракові в друкарні антитринітарія Олексія Родецького.

Лит.: Мицько. Острозька... академія. – С. 120-121; Kawecka-Gryczowa A. Arianskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego. – Wrocław, 1974. – S.155-156.

Петро Кралюк

Єрлич Йоаким (Ян)
Є (* 19.05.1598 р.,
с.Колимлі під м. Острогом
– † після 1674 р.)

Письменник-мемуарист. Народився в сім'ї потомственного слуги князів *Острозьких* Олізара Єрлича та Катерини Сосницької, що походила теж з шляхти “Острозького дому”. З невідомих причин десь у 1606 р. Олізар був позбавлений княжої опіки. З того часу він згадується вже не як власник Колимлів, а як “державця” певних селищ на Київщині. Є. в своїх мемуарах згадує, що навчався в школі й “вмів читати й писати по-руськи”. Деякі дослідники (І. Тесленко та ін.) вважають, що це була ОА. Проте існує думка, що це могла бути якась київська школа. Таку думку, зокрема, проводить Н. Яковенко в останніх своїх публікаціях. У молоді роки Є. служив у війську, брав участь у Хотинській битві 1621 року. Деякий час також працював канцеляристом. У середині 20-х рр. постригся в ченці у Київському Пустинно-Микільському монастирі, взявши чернече ім'я Йоаким. Ченці цього монастиря в 1633 р. зазнали переслідувань з боку новообраного митрополита П. Могили. Після цього Є. деякий час перебував у Києво-

Печерському монастирі. А потім покинув чернече життя й у 1635 р. одружився з Мар'яною Рогуською, яка народила йому дев'ятеро дітей. Подружжя мешкало в с. Бикові, а потім у с. Болячеві на Київщині. На початку повстання під проводом Б. Хмельницького Є., рятуючись від переслідувань козаків, оселяється в Києво-Печерському монастирі, де живе до 1652 року, а потім переїжджає до своєї родини, яка перебралася на Волинь (під Дубно). Тут він провів останні роки, де й помер. Після себе Є. залишив твір мемуарного характеру, котрий сам назвав “Літописець, або кронічка”. Це твір гібридної структури, де поєднуються мемуари, безпосередні щоденникові нотатки, літописні фрагменти, записи різноманітних історій, документи, листи, промови, вірші, тексти пісень тощо. Є. свій “Літописець...” писав уривками з 20-х до початку 70-х рр. У ньому ведеться мова про важливі події того часу – про битви під Цецорою, Хотином, козацьке повстання під проводом Б. Хмельницького. Є. виступав як речник української православної шляхти, засуджував дії козаків-повстанців, прагнув зміцнення Речі Посполитої. У творі з пієтетом говориться про могутність вигаслих українських князівських родів, в т.ч. й *Острозьких*. Загалом

автор володів деякою інформацією про родинні справи *Острозьких* і навів її у “Літописці...” Свідчення Є. щодо цього князівського роду викликають у дослідників певні застереження. Зокрема, він стверджував, що *кн. Олександр Острозький* був отруєний своїм слугою в 1603 р., а його сини Костянтин і Януш померли у молодому віці від вживання алкоголю і надмірної розпущеності. Кілька разів у “Літописці...” фігурує Острог. Наприклад, коли йдеться про події 60-х років.

– Warszawa, 1863. – Т. 13. – S. 255-257; Wyjciecki K.W. Joachim Jerlicz i latopisiec albo kroniczka jego od r. 1620 do 1673 // Biblioteka Warszawska. – 1853. – Т. 2. – S. 183-204.

Петро Кралюк

Дж.: Летопись Иоахима Ерлича // Военно-исторический вестник. – Київ, 1910. – № 1-2. – С. 39-51; Jerlicz J. Latopisiec albo kroniczka różnych spraw z dziejów dawnych i terażniejszych czasów. – Petersburg, 1853.

Лит.: Возняк М. Українські пісні й польські вірші з “Літописця” Ерлича // Записки НТШ. – Львів, 1931. – Т.СІІ; Кардашевич. – С. 41, 48, 51, 65, 75-77; Мицик Ю. Національно-визвольна війна українського народу сер. XVII ст. очима Ерлича // Архіви України. – 1995. – № 4-6. – С. 33-40; Тесленко І. Родинний клан Ерличів // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 4. – Київ, 2004. – С. 135-188; Яковенко Н. Нові джерела до історії Острозької школи – першого учбового закладу вищого типу у східних слов'ян // Прогресивна суспільно-політична думка в боротьбі проти феодальної реакції та католицько-уніатської експансії на Україні: Тези... конф. – Львів, 1988. – С. 40-42; Яковенко Н. Життєпростір versus ідентичність руського шляхтича XVII ст. (на прикладі Яна / Йоахима Ерлича) // Україна XVII століття: суспільство, філософія, культура. – Київ, 2005. – С. 475-509; Perenda J. Jerlicz (Irlicz) Joachim // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1964. – Т. 11. – S. 175-176; Wójcicki K.W. Jerlicz (Joachim) // Encyklopedia powszechna Orgelbranda.

Єшибот в Острозі

Вища талмудична школа при Великій єврейській синагозі міста (див. – *Синагога (Велика) острозька*), що працювала тут упродовж XVI–XVIII ст., в т.ч. у роки діяльності ОА. Термін “єшибот” (або “єшива”) означає засідання, збори чи нараду учнів під головуванням “старшого” (вченого-равина). Такі школи перебували на утриманні єврейських громад. Глава Є. (рош-єшива), маючи щедre утримання, міг без турбот завідувати школою і займатися вченою діяльністю. Громада утримувала за свій рахунок також його учнів, яких називали бахурами. Водночас кожному з цих учнів призначалося не менше двох хлопчиків, яких вони повинні були навчати, вправляючись тим самим у викладанні Талмуда. Крім учнівської молоді, заняття в Є. відвідували вчені євреї як з місцевої, так і з інших громад, що вже здобули талмудичну освіту і бажали поглибити її під керівництвом цього рош-єшиви. Обов’язкове для учнівської молоді навчання у своєму єшиботі тривало протягом двох семестрів – приблизно з квітня до липня і з жовтня до січня. Під час щоденних занять у центрі зали сидів рош-єшива, навколо нього ставали вчені талмудисти і

учні-єшиботники. Заняття розпочиналися з відповідей і роз’яснень ректора на запропоновані присутніми складні талмудичні питання; після цього рош-єшива читав чергову лекцію із власними тлумаченнями і доповненнями. Після лекції він організовував науковий диспут, побудований найчастіше на зіставленні суперечливих місць у Талмуді чи коментарях до нього. Наприкінці літнього і зимового семестрів призначалися підсумкові диспути для учнівської молоді за участю Рошєшиви. Є. в Острозі, як і місцева єврейська громада, виникнення якої відноситься до кінця XIV ст., був одним із найстаріших на Волині. Острозькій єврейській громаді – одній із чотирьох “головних волинських громад” – належала значна роль у кагальному самоуправлінні єврейства Речі Посполитої. Економічний розквіт острозького єврейства в XVI – 1-й пол. XVII ст., релігійна і етнічна толерантність, характерна для міського життя різномовного і багатоконфесійного Острога, сприяли формуванню в місті відомого у Східній і Центральній Європі осередку єврейської культури, центром якої став місцевий Є. Значення Є. в житті острозької громади підкреслювалося одночасним, як правило, зайняттям його рош-єшивою посади

головного міського равина. Вищий талмудичний навчальний заклад в Острозі існував уже на початку XVI ст., коли його очолював равин Калман Габеркастен. Здобуття острозьким Є. авторитету в єврейському світі пов'язане з діяльністю рош-ешив Соломона Лур'є (Лурії), який очолював його в 1550-1568 рр., *Ісайї Горовича* (поч. XVII ст.), *Самуїла Едельса* (до 1631). Всупереч панівному в тогочасній ешиботній системі навчання методу схоластичних дискусій, де красномовство і дотепність цінувалися вище, ніж ерудитія і глибина обізнаності з першоджерелами, *С. Едельс* в основу навчання в острозькому Є. впровадив вивчення текстів самого Талмуда і найавторитетніших коментарів до нього, а не пізніших равинських кодексів; водночас він негативно ставився до поширених тоді містичних учень. Останнім з острозьких рош-ешив перед 1648 р. був равин Давид Галеві. Сучасники неодноразово відзначали високий рівень викладання в острозькій вищій равинській школі, прекрасний склад і підготовку її учнів, щедрі пожертви євреїв-острожан на її утримання. Вихідців з Острога зустрічаємо серед громадських діячів, равинів, представників талмудичної релігійно-етичної і правової літератури в єврейських громадах низки європейських і близькосхідних країн. Про високий авторитет острозької громади та її Є. у єврейському світі свідчить найменування Острога "Волинським Єрусалимом" і тлумачення власної назви міста як "Місто Закону", "Місто Тори" (Ost-Torach).

Лит.: Вишницер М. Иешибот // Еврейская энциклопедия: Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. – С.-Петербург: Общество для научных еврейских изданий и Издательство Брокгауз и Ефрон, (б.р.). – Т. 8. – С. 725-734; Острог, // Там же. – Т. 12. – С. 149-152; Эдельс Самуил Елизар бен – Иуда // Там само. – Т. 16. – С. 154-155; Biber M. Maskeret le – Žedole Ostroha. – Бердичів, 1907 (на івриті).

Рафаель Шпізель

Живопис портретний Острожчини XVI – I пол. XVII

На поч. XVI ст. на західноукраїнських землях під впливом низки чинників (росту прошарку міщанства, поширення гуманістичних ідей, зростання індивідуалізму) відбувався процес становлення портрета, відокремлення його від іконопису і перетворення на самостійний жанр. Тоді в європейському мистецтві вже були вироблені принципи нового світського портрета. Тому на формування українського портретного живопису найбільший уплив справляло портретне мистецтво Західної Європи, Польщі. Також і на Острожчині портрет був тісно пов'язаний із західноєвропейським стандартом. Про це свідчать портрети князів Острозьких XVI-XVII ст. Не виключено, що вони могли бути написані місцевими живописцями. За податковим реєстром 1576 р. в Острозі працювало 6 малярів: Харитон, Лазко Гаврилович, Дашко, Духніч, Богдан і Федір. Очевидно, це були церковні живописці. На користь того, що при дворі Острозьких були свої художники, свідчить і той факт, що у Троїцькому францисканському монастирі с. Меж-

иріча до 1866 р. знаходився портрет секретаря *кн. В.-К. Острозького* Яна Богдана Сусли. Можливо також, що авторами перших портретів князів *Острозьких* були придворні живописці королів Сигизмунда I та Сигизмунда-Августа. Цю думку підтверджують тісні зв'язки князів Острозьких з польським королівським двором, а також стилістична схожість портретів Острозьких з королівськими портретами. Найбільш раннім із портретів Острозьких може вважатися портрет Костянтина Івановича (1460-1530), який, очевидно, є копією XVII ст. з прижиттєвого оригіналу, а не вигаданим зображенням. На користь цього свідчать характерні індивідуальні риси обличчя князя, а також сама концепція образу, яка відповідала духу Ренесансу, коли гуманістична тенденція виявлення характерних рис портретованого переважала над репрезентативністю. Художник не зобразив у портреті ніяких атрибутів влади, а сконцентрував увагу на обличчі князя, намагаючись передати насамперед не високе суспільне становище портретованого, а його власну гідність як особи, розкрити його розум, силу волі, владність. Крім Острозького музею, портрети К. І. Острозького знаходяться у Львівському історичному музеї, у

Львів. Нац. музеї, в Мінському художньому музеї. Всі вони написані з одного оригіналу. Автором одного з портретів був художник Ян Косинський, який працював у другому десятилітті XVII ст. для Замоїських. Дочка князя Олександра Острозького, правнучка Костянтина Івановича Катерина, була одружена з Томашем Замоїським. В одному з листів до О. Замоїського Я. Косинський писав, що збирається написати портрет К.І.Острозького. Всі ці портрети схожі на скульптурний портрет К. І. Острозького в його надгробку, спорудженому *кн. В.-К. Острозьким* в Успенській церкві Києво-Печерської лаври. Портрети *кн. Василя-Костянтина Острозького*, які знаходяться в Житомирському й Острозькому краєзнавчому музеях, Історичному музеї в Москві, Історичному музеї у Львові та музеї-заповіднику “Києво-Печерська лавра”, є копіями оригінального портрета, виявленого Н. А. Кітіциним у 1883 р. в замку Сосновських у с. Новомалині на Острожчині. Цей твір був написаний за зразком портрета Сигизмунда-Августа школи Луки Кранаха Молодшого, який знаходиться в зібранні Чарторийських у Кракові. Про це свідчать подібна композиційна схема та колорит портрета. В Новомалинському замку Н. А. Кітіциним був виявлений також портрет дружини *В.-К. кн. Острозького* – Софії Тарновської. У 1883 р. портрет належав О. М. Лазаревському, був опублікований у журналі „Киевская старина”, потім його втратили. Портрет Софії Тарновської за своєю композицією

дуже подібний до портретів дочок Сигизмунда I (Ізабелли та Анни), Ельжбети Габсбурської, Барбари Радзивіл, що також належать пензлю майстра школи Луки Кранаха Молодшого. До цієї ж групи портретів належить портрет дружини брата *кн. В.-К. Острозького* – Іллі – Беати Костелецької, дочки Анджея Костелецького та Катерини Слежанки (Тельничанки) з Шльонська, фаворитки Сигизмунда I. Портрет міг бути написаний з приводу шлюбу Беати з Іллею Острозьким, що відбувся в Краківському королівському палаці 14 лютого 1539 року. В Острозькому музеї зберігається копія портрета, написана у XVIII ст. На початку XVII ст. поряд із портретом ренесансного типу виникає новий репрезентативно-декоративний напрям, пов’язаний з ідеологією сарматизму, в якій шляхта, вважаючи себе нащадками войовничих сарматів, підкреслювала винятковість свого стану. Найбільш характерними творами цього напрямку є портрети *Януша та Олександра Острозьких* (синів *кн. В.-К. Острозького*), які дійшли до нас у копіях XVIII ст. У них бачимо всі характерні елементи парадного магнатського портрета: герб роду у верхньому кутку полотна, пишне драпування, стіл, на якому лежить шапка, а також – імпазантні пози та жести рук, одна з яких на поясі, а інша – на ефесі шаблі. Одяг переданий у декоративно-площинній манері. Поряд із творами репрезентативно-декоративного напрямку на теренах Острожчини на поч. XVII ст. були написані портрети реалістичного характеру. Найкращий з

них – портрет невідомого в червоній шубі, що походить із замку в селі Новомалині Острозького р-ну. Цей портрет можна назвати “психологічним”. Автор чудово зумів передати важкий “марсовий” погляд магната, в якому відбилися його розум, сила та владність. Портрет відзначається високими живописними якостями. У костелі фарному Острога до початку ХХ століття знаходився портрет онуки кн. В.-К. Острозького – Анни-Алоїзи Ходкевич. Нині в музеї зберігається його копія, виконана місцевим художником Владиславом Жолтовським. Анна-Алоїза зображена в чернечому одязі, в руках її – чотки. Художник створив образ набожної монахині, що відреклась від земних радощів і поринула у справи церкви. Очевидно, багато зразків портретного живопису Острожчини не збереглося до нашого часу. Але те, що дійшло, свідчить про нові тенденції в українському малярстві.

we Lwowie. – Wrocław; Warszawa – Kraków. 1969. – S. 110; Rastawicki E. Słownik malarzów Polskich. – Warszawa, 1950. – S. 217-218.

Ярослава Бондарчук

Літ.: Александрович В. Джерела до історії монументального малярства та іконопису Волині XII-XVI ст. // Родовід. – 1994. – № 8. – С. 20; Белецкий П. А. Украинская портретная живопись XVII-XVIII вв. – Ленинград, 1981; Жолтовський П. М. Український живопис XVII-XVIII ст. – Київ, 1978. – С. 120, 125, 128, 132, 133, 139; Острожский Константин (портрет и статья) // КС. – 1883. – Т. 7. – (XI) ноябрь. – С. 523-528; Острожская София княгиня (портрет и статья) // КС. – 1883. – Т. 7. – (XII) дек. – С. 714-716; Александрович В. Мистецьке середовище Острога епохи академії (1570-і – 1630-і рр.) // Острозька давнина. Джерела і матеріали. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 59-68; Овсійчук В. А. Українське мистецтво др. пол. XVI – першої пол. XVII ст. – Київ, 1985. – С. 161-165; Gębarowicz M. Portret XVI-XVIII wieku

Земка Тарасій Левкович
 (* ?, Острог –
 † 13.09.1632, Київ)

га в культурних взаєминах України із слов'янами і греками // Острозька давнина. – Львів, 1995. – С. 97-103.
 Monumenta Ucrainae Historica. – Romae, 1965. – Vol.2. – P. 130

Український культурний діяч, видавець, перший ректор Києво-Могилянської академії. Походження із Острога та досконале володіння старослов'янською, грецькою та латинською мовами дозволяє припустити, що він навчався в ОА. Був учителем Львівської братської школи. На запрошення Є.Плетенецького переїхав до Києва. 1616 р. вписався до Київського братства й вчителював у Київській братській школі. Був одним з організаторів лаврської друкарні, редагував її видання, був автором низки передмов, віршованих епіграм та емблем. 1627 р. став ігуменом Київського братського монастиря. Сприяв об'єднанню лаврської школи, заснованою П.Могилою, та школи Київського братства. Став першим ректором об'єднання цих шкіл, які, власне, й започаткували Києво-Могилянську академію.

Петро Кралюк

Лит.: Колосова В.П. Земка Тарасій Левкович // Києво-Могилянська академія в іменах. – Київ, 2001. – С.224; Мицько І., Стратій Я. Роль острозького культурно-освітнього осередку у розвитку української духовної культури // Українське барокко. – Київ, 1993. – С. 154-166; Ясіновський А. Роль Остро-

Зизаній Лаврентій (* ?, Потелич – † між 1630-1640, Корець)

Український письменник, освітній і церковний діяч. Очевидно, походив із міщанської родини. Його прізвище Зизаній є грекомовним перекладом прізвища Кукіль, яке мав його батько. Рідним братом З.Л. був Стефан Зизанія – відомий український письменник-полеміст кінця XVI ст. активний борець проти унії. Судячи з усього, в молоді роки З.Л. міг бути пов'язаним із Львівським братством. На початку 1592 р. З.Л. перебрався до Берестя, а звідти у 1595 р. – до Вільнюса. Активно співпрацював з друкарнею братства, зокрема у випуску підручників: „Граматики словенської“ (1596); оригінальної „Азбуки“ (1596, разом із братом Стефаном). Ймовірно, він підготував „Катехізіс“ (1600) та „Книгу о вірі“ (близько 1596). Упродовж 1597-1600 рр. навчав у Боркулабові коло Мінська сина князя Богдана Соломирецького „по руску грамоте і по кгрецку“. У вересні 1600 р. повернувся в Галичину, спочатку у м. Львів, а згодом перебрався до м. Ярослава, де стає домашнім учителем дітей князя *Олександра Острозького*. Після смерті

останнього (це сталося 12.12.1602) його дружина Ганна Костчанка позбавила З.Л. цієї посади. Вже в документах за 1606 р. він значиться як „Лаврентій Зизаній Тустановицький Ярославський“. Його нове прізвище, наймовірніше, походить від села Тустановичі (що біля Дрогобича). Це, на думку І.Мицька, є свідченням або його перебування там, або прийняття шляхетства, оскільки брат його, Стефан Зизаній, цього прізвища не мав. У 1612 р. З.Л. став священником соборної церкви в м. Корці (тепер Рівненщина), в маєтку кн. Іоакима Корецького. На заповіті Катерини Корецької, виданому в Корці 29 серпня 1618 року, підписався як „отець Лаврентій Зизаній-Тустановський, протопоп корецький“. Перебуваючи тут, брав участь у підготовці до випуску книг Києво-Печерської друкарні. Десь у 1619 р. прибув до Києва, звідти у травні 1626 р. вирушив до Москви, аби видати свій Катехізіс, і жив тут до лютого 1627 року. Видання Катехізіса (після полеміки з росіянами) у світ випущене не було; наклад книги, за окремими винятками, був спалений. Після цього Лаврентій Зизаній повернувся до Києва, де у 1628 р. був учасником київського собору у справі *Мелетія Смотрицького*. Пізніше повернувся до Корця. На по-

чатку 1634 р. був ще живий. Автор літописних заміток Кирило Іванович із Замостя відзначив, що Т. „умер в Корцу, зкориговавши Біблію з грецького до Даниїла”.

фана Зизанія і словничка Лаврентія Зизанія); Франко І. Бібліографічні рідкості // ЗНТШ. – 1897. – Т. 20 (Miscellanea). – С. 2-6.

Олександр Мазур

Твори.: Зизаній Лаврентій. Грамматика словенска съвершеннаго искусства осми частій слова и иных нуждных. Новосъставленно Л. Z. – Вільно, 1596; Зизаній Лаврентій. Катехізис.– Москва, 1627; Зизаній Лаврентій. Сія книга, глаголема катихисис... – Гродно, 1783 (ще є видання у тому ж самому місті в 1787, 1788, а також у Москві в 1874).

Біо-бібліографія: Махновець. Укр. письменники. – С. 346-349.

Лит.: Ботвинник М. Лаврентий Зизаний. – Минск, 1973; Возняк М. Грамматика Лаврентія Зизанія з 1596 р // ЗНТШ. – 1911. – Т. 101. – С. 5-38; – Т. 102. – С. 11-87; Возняк М. С. Історія української літератури. – Львів, 1992. – Кн. 1. – С. 371, 373-377; (огляд Граматики і Букваря Лаврентія Зизанія; біографічні відомості про нього; характеристика проповіді на похороні Чарторийської і Катихизм); Возняк М. Причинки до студій над писаннями Лаврентія Зизанія // ЗНТШ. – 1908. – Т. 83. – С. 31-88; Исаевич Я. Д. Новые материалы об украинских и белорусских книгопечатниках первой половины XVII в. // Книга.– Москва, 1977. – Сб. 34. – С. 151; Мицько І. Острозька... академія. – С. 90; Огоновський О. Історія літератури руської. – Львів, 1887. – С. 147-148, 181-184 (біографічні дані про Лаврентія Зизанія Тустановського; огляд його Катехізиса і граматики); Строев П.М. Библиологический словарь и черновые к нему материалы / Приведены в порядок и изданы под ред. акад. А. Ф. Бычкова.– С.-Петербург, 1882. – С. 184.(реєстр творів Лаврентія Зизанія; біографічні дані); Филарет (Гумилевский). Обзор русской духовной литературы. 862-1863. – Изд. 3-е с попр. и дополн. автора.– С.-Петербург, 1884. – Кн. 1 и 2. – С. 178 (реєстр творів Л.Зизанія.; Опис книжечки про антихриста Сте-

Зінківсько- маначинський список Старого Завіту

Найбільш повний список Старого Завіту Біблії, що виник під впливом Скориненських видань. Складається із двох взаємодоповнюваних частин. Перша укладена “писарчиком” Дмитром із Зінкова, друга – під керівництвом священика Івана з “неславною градо Маначина”. Зінківський список Дмитра містить П’ятикнижжя, книги Ісуса Навіна, Суддів, Руф, чотири книги Царств, дві книги Параліпоменона й початок молитви Манасії. Маначинський рукопис містить продовження молитви Манасії й решту старозавітних книг за винятком Псалтиря й закінчення книг Маккавеїв. У книгах даного списку зустрічаємо низку різних згадок, що відносяться до 1573-1577 рр. – якраз того періоду, коли почалася робота над укладенням *Острозької Біблії*. Є певні підстави вважати, що зінківсько-маначинський список з’явився на Волині, у володіннях князів *Острозьких* та *Вишневецьких* (можливі місця його появи села Зінки та містечко Маначин). Тому острозькі книжники могли бути знайомі з ним і використали при укладенні *Острозької Біблії*.

Літ.: Возняк М. Історія української літератури: У 2-х книгах – Львів, 1992. – Кн.1; Грушевський М. Історія української літератури. – Київ, 1995. – Т.V, кн.1; Кралюк П. М., Торконяк Р., Пасічник І. Д. Острозька Біблія в контексті української та європейської культур. – Острог, 2006.

Петро Кралюк

Іван IV Васильович
(Грозний)
(* 25.VIII. 1530, Москва –
† 18.III. 1584, Москва)

Великий князь Московський (з 1533), перший російський цар (1547–1584), публіцист. Близько 1547 р. намагався запросити з Німеччини друкарів, знавців мов. Іван IV став ініціатором створення першої російської державної друкарні, в якій Іван Федоров та Петро Мстиславець випустили Апостол (1564) та Часовник (1565). Цар вважається автором трьох публіцистичних послань до князя Андрія Курбського, російського емігранта, що проживав на Волині. У передмові до *Острозької Біблії* зазначено, що він передав кн. В.-К. *Острозькому* через М.Гарабурду список повної Біблії, укладений ще за кн. Володимира Святославовича. Вважається, що це була *Геннадієва Біблія*.

Лурье Я.С., Роменская О.Я. Иван IV Васильович Грозный // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Ленинград, 1988. – Вып. 2. – Ч. 1. – С. 371–384; Гладкий А. И., Цеханович А. А., Курбский Андрей Михайлович // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Ленинград, 1988. – Вып. 2. – Ч. 1. – С. 494–503

Петро Кралюк

Іконопис
Острожчини XVI –
першої пол. XVII ст.

Найраніший документ, який стосується І.О., – заповіт князя Іллі Костянтиновича Острозького від 16 серпня 1539 року, в якому говориться про оздоблення сріблом намісних ікон Богоявлення та Богородиці в *Богоявленській церкві (соборі)* Острозького замку, ікони Архангела Михаїла та ікони із с. Межиріч. Згадані в заповіті ікони вказують на давній варіант намісного ярусу іконостасу *Богоявленської церкви*, відомого на Волині ще з часів князя Володимира Васильовича. У другій половині XVI ст. Острог став одним із найбільших осередків іконопису України. Якщо в інших містах Волині працювали поодинокі майстри, то в Острозі, за податковим реєстром 1576 р., названі 6 малярів: Харитон, Лазко Гаврилович, Дашко, Духнич, Богдан і Федір. Цей документ підтверджує і той факт, що в середині XVI ст. іконописання виходить за межі монастирського середовища. Ікони створюються вже не тільки в монастирях, але й окремими майстрами, пов'язаними із міщанським середовищем. Ці майстри починали, хай ще несміливо, наділяти лики

святих земною фізичною красою, одягати їх у міщанське вбрання XVI ст. Цей процес можна простежити на іконах “Богородиця Одигітрія”, “Різдво Богородиці” XVI ст. з с. Стадники, “Юрій Змієборець” XVI ст. із с. Точивики, “Богородиця Одигітрія” XVI ст. з Троїцького монастиря в с. Межирічі. У зображенні обличчя іконописець застосовував як графічні прийоми, прокреслюючи ніс, брови, круги під очима темно-коричневими лініями і висвітлюючи опуклі місця пробілами, так і живописні, застосовуючи кольорові градації від рожево-червоного на щоках до темно-коричневого в затінених місцях обличчя. Тло ікони декороване складним суцільним рослинним орнаментом та позолочене. Ікону “Різдво Богородиці” із с. Стадник зближує з візантійською традицією побудова простору за законами зворотньої перспективи, площинне зображення людей та предметів, локальність кольорів. Разом із тим змінюється стиль візантійської іконографії обличчя, їх пропорції. Це вже не видовжені обличчя із витягнутими рисами, а округлі – з короткими носами та пухкими щоками. Від візантійської іконографії залишилися лише надзвичайно великі очі з ледь опущеними верхніми повіками. На іконі “Юрій Змієборець” XVI ст. з с. Точивики одяг царівни Єлисави, як помітила дослідниця О. Соловка, відповідає одягу волинської красуні (біле вишите плаття). Батьки царівни також в одязі заможних міщан. Відхід від традиційної іконографії і нові реалістичні елементи в іконах помітив та негативно оцінив острозький

теолог і письменник *Василь Суразький* у своєму творі “*Книжиця*” (у 6-ти розділах) (Острог, 1588). Консервативні церковні кола розуміли, що суб’єктивні порушення іконописного канону, введення реалістичних елементів руйнують саму суть ікони як образу потойбічного світу, перетворюють ікону на картину релігійного змісту. Виявлено декілька документів, що стосуються розвитку іконописного малярства на Острожчині на початку XVII ст. Найраніший із них – запис від 6 вересня 1600 року в рукописному Євангелії про спорядження для церкви Різдва Богородиці в с. Юсківці на Острожчині “помислом и накладом” острозького священника Ігнатія трьох намісних ікон – Спасителя, Богородиці та Різдва Богородиці, а також образу Спаса Нерукотворного. Цей запис дає уявлення про розвиток іконостасу на Острожчині, який складався із трьох намісних ікон та образу Спаса Нерукотворного над ними. В *акті поділу володінь кн. В.-К. Острозького між його синами Янушем і Олександром 1603 р.* названі майстри: Дашко із вулиці Красна Гора, Іван, що мешкав на вулиці Зарванській, Іван Ставрович, який працював на поч. XVII ст. в Буську, де виготовляв іконостас. Ще про одного острозького маляра Петра, котрий був боржником львівського аптекаря Яна Кучковського, натрапляємо в *акті 1610 року*. В ікону I пол. XVII ст. все частіше привносяться елементи реалізму. Іконописці намагаються максимально наблизити зображення до життя, актуалізувати його. Візантійські типи обличчя замінюють-

ся українськими, які приваблюють не тільки своєю духовною, а й землею, тілесною красою. Змінюється психоемоційне трактування образів. Замість суворості і аскетизму – відверта доброзичливість і лагідність. В іконах все більше застосовуються елементи декору: посріблення та позолочення тла, гравіровані та різані по левкасу орнаменти. Ікона стає не тільки об'єктом поклоніння, а й об'єктом замилювання. Ці риси можна прослідкувати в іконах “Св. Микола з житієм” з церкви с. Бродова, “Трійця старозавітна” з церкви с. Милятина, “Апостоли Андрій та Іаков” з с. Точивик та багатьох інших пам'яток перш. пол. XVII ст. Поширення естетики бароко призвели до подальшого розвитку іконопису. Спокійні, урівноважені, гармонійні композиції змінюють твори, сповнені драматичного напруження, динамізму та експресії. В іконописі поширюються героїчні образи воїнів-переможців Архангела Михаїла, Юрія Змієборця. У героїко-монументальному плані трактований образ Спаса Еммануїла в іконі “Великого совіта ангел” XVII ст. з с. Лючина Острозького р-ну. Міцна поколінна постать юнака, здається, ледь втискується у відведену площину ікони. І хоча Спас зображений у позі непорушного стояння, з нерухомим обличчям, внутрішня експресія відчувається в напруженій колористичній гамі гарячих яскравих фарб.

Реалістичні тенденції острозького іконопису проявились, зокрема, і в традиційній за схемою іконі “Страшний суд” (середина XVII ст.),

що зберігалась в одній з церков Острога. Серед персонажів пекла тут зображено фанатичних католиків співвласників міста К.Ходкевича та його дружину *Анну-Алоїзу Ходкевич*.

Лит.: Александрович В. Джерела до історії монументального малярства та іконопису Волині XII-XVI ст. // Родовід. – 1994. – № 8. – С. 23; Александрович В. Малярі та система малярських осередків Волині XVI століття // Матеріали IV наук.-краєз. конф. “Остріг на порозі 900-річчя”. – (Острог, друк. Сокаль), 1993. – С. 5-7; Жолтовський П. М. Український живопис XVII-XVIII ст. – Київ, 1978. – С. 9-13, 73, 77, 119-123, 127, 128, 131, 135, 138, 139; Овсійчук В. А. Львівський портрет XVI-XVIII ст.: Каталог виставки. – Київ, 1967. – С. 68; Овсійчук В. А. Українське мистецтво другої половини XVI – першої половини XVII ст. Гуманістичні та визвольні ідеї. – Київ, 1985. – С. 162, 164, 165, 168; Сидор О. Волинське малярство XVII-XVIII століть // Образотворче мистецтво. – 1988. – № 2. – С. 18-21; Скоп – Дружок Г., Скоп Л. Творчість волинського іконописця XVIII ст. (автора ікони “Христос-Виноградар”) // Волинська ікона: питання історії, вивчення, дослідження та реставрації: Тези та матеріали наук. конф., присвяченої 90-річчю П. М. Жолтовського. – Луцьк, 1994. – С. 18-21.

Истомин М.П. Главнейшие черты в иконописи Волини // Искусство и художественная промышленность. – Москва, 1893. – № 14. – Ноябрь. – С. 72.

Ярослава Бондарчук

Кардашевич Станіслав
(Kardaszewicz
Stanisław) (* 8.05.1826,
Білгородка – † 6.10.1887,
Острог)

Дослідник історії м. Острога. Походив із волинської шляхти. У 1844 р. вступив на службу в повітовий суд в Острозі секретарем. Перебував на цій посаді до 1869 року. Був секретарем останнього маршалка Острозького повіту Ксаверого Йотки. Проживаючи в Острозі, К. глибоко зацікавився історією міста і краю. Особливо приваблювала його історія Острога. Її вивчення стало для нього життєвим покликанням. К. відшукував, збирав, систематизував, опрацьовував і вивчав писемні джерела як у самому місті, так і у фамільних архівних, рукописних збірках на Волині і Поділлі, особливо багато цінних матеріалів знайшов у Славутському архіві князів Сангушків. Відсутні будь-які портрети К. – малюнки, дагеротипи або фото. Інший острозький краєзнавець, археолог, продовжувач його на ниві історичної Острогіїани *Йосип Новицький* (1878-1964), через багато років (у 1939) так описав зовнішній вигляд К.: “Пам’ятаю його постать: високий, темний блондин, без боро-

ди, дещо сутулий, замислений, спокійний”.

Відома лише одна його книга з історії Острога, котра була надрукована видавничою спілкою В. Л. Анчица вже після смерті автора в 1913 році. Оригінал рукопису зберігається у Варшаві в Національній бібліотеці (Biblioteka Narodowa). Монографія К. “*Dzieje dawniejsze miasta Ostroga*” (“Давня історія міста Острога”) вийшла під редакцією польського історика Александра Яблоновського (1829-1913) з його передмовою. Вступну статтю написав інший польський історик Генрик Мосьціцький (1881-1952). Відомості про ОА і *Острозьку кириличну друкарню* другої пол. XVI – першої пол. XVII ст. є в різних розділах монографії К. У роботі автор використав і проаналізував *акт 1603 поділу Острога між синами В.-К. Острозького Янушем і Олександром*. У 2-му розділі монографії зазначив місце розташування ОА в пригородку (С. 99-100). В обох частинах Острога К. виділяє місця, пов’язані зі знаменитим краківським астрономом *Лятошем*, який переїхав до Острога і, ймовірно, викладав у ОА. Окремий розділ К. присвятив ОА. Щоправда, мова про неї ведеться лише на 3 сторінках (С. 137-139). Заснування ОА К. пов’язував із реформаційним рухом

у XVI ст., коли землі Волині вкрилися протестантськими “зборами”, школами і друкарнями. К. зазначає, що князь *Василь Острозький* почав сам діяти в інтересах “нез’єднаної церкви”. Автор наводить у додатку до монографії текст листа *кн. В.-К. Острозького* до Львівського Успенського братства від 1 грудня 1592 року з Дубна, де констатується, що “маємо потребу у вчителях і без них терпимо голод”, а також слова із листа князя до новообраного Володимирського єпископа *І.Потія* про те, що конче потрібно мати своїх пресвітерів і добрих проповідників, бо через відсутність наук “велика... грубість серед наших духовних” (С. 137). Як зазначив К., саме для “піднесення... освіти і моралі на Русі *кн. Василь* заклав... першу в Острозі руську школу, звану Академією, на зразок латинських шкіл” (Там само). При цьому К. помилявся, датуючи її виникнення “наприкінці другої половини XVI ст.”, бо фактично перша точна звістка про Академію сягає вже 1578 року. К. зазначив, що *кн. В.-К. Острозький* “стягував до неї (Академії. – ред.) звідусіль вчених і школу ту віддав під керівництво вченого русина Герасима Смотрицького, першого тієї школи ректора, і вченого грека Кирила Лукаріса”. Серед викладачів Академії К. називає Павла Паліурія (помилково, бо цей діяч перебував у Великопольщі) і *Яна Лятоша*, а з вихованців – *Мелетія Смотрицького* і *Петра Конашевича-Сагайдачного*. Твердження про роль ОА і час припинення її діяльності видаються дискусійними. Він вважав, що “не-

довго існувала острозька школа і небагато принесла для краю користі” (С.139). К. відзначив, що *Анна-Алоїза Ходкевич* наказала “руським бакалаврам”, щоб “у цій школі не навчали по-польські і по-латині, а тільки по-руськи” (С. 139). Точного часу припинення існування “школи” і друкарні К. не подав, але пов’язує це з буремними часами “розбоїв козацьких” (Там само). Важливо, що К. локалізував “школи” разом з друкарнею тереном Острозького замку в так званому “дольному (нижньому – ред.), у тому місці, де є тепер прогімназія” (Там же). У розділі VI (“Друкарні слов’янські в Острозі і Дермані”) подаються дані про видання в Острозі книг *І. Федоровим Нового завіту і Біблії*, а також *Хронології Андрія Римші*, подається стислий огляд книжкової продукції післяфедорівського періоду 1583-1612 рр. і згадується сумнівне видання 1640 (книга “преподобного... Нікона ігумена Чорнії гори...”).

Саме *Й. Новицький* відшукав місце захоронення в Острозі праху К. на старому польському католицькому цвинтарі, де в 1938 р. був споруджений на кошти Польського Краєзнавчого товариства новий пам’ятник К. Він був із піщаника, складався з двох покладених один на один різного розміру постаментів, а на верхньому був виточений хрест. На пам’ятнику польською мовою був напис: “Stanisław Kardaszewicz sekretarz sądu powiat. w Ostrógu 1844-1869 r. Historyk m. Ostroga. Ur. w Białogrodce 8 maja 1826 r. Um. w Ostrogu 6 paźdz. 1887 r.” (“Станіслав Кардашевич, секретар повітового

суду в Острозі 1844-1869 рр., історик м. Острога, народився в Білгородці 8 травня 1826 р., помер в Острозі 6 жовтня 1887 р.”) Цей цвинтар XVII-XIX ст. проіснував до кінця 50-х років ХХ ст. і був знищений за розпорядженням тодішньої влади, а на його місці побудували стадіон. Лише один постамент надгробового пам’ятника К. із цього цвинтаря перевезений на Замкову гору і поставлений біля “Будинку мурованого”, де розміщений краєзнавчий музей. Перебування цього пам’ятника просто неба призвело до повної руйнації решток напису на більшій частині поверхні.

Рукопис праці К.: Biblioteka Narodowa. Warszawa. Rękopisy. – N IV 5612

Основна праця: Kardaszewicz St. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historyi Wołynia. / Z przedmową A. Jabłonowskiego oraz życiorysem autora przez H. Mościckiego. – Warszawa, Kraków, 1913.

Літ.: Мицько. Матеріали... – С. 59.

Петро Кралюк

Карпович Леонтій
(світське ім'я – Лонгин,
* бл. 1580 – † 1620, Вільнюс)

Церковний і культурний діяч, один із непримиренних супротивників Берестейської унії. Народився на Пінщині в шляхетській родині. Бував на Острожчині, зокрема в с.Кунині. Підтримував зв'язки з *Дерманським монастирем*. Можливо, за прикладом цієї обителі запровадив у братському Святодухівському монастирі у Вільнюсі, архімандритом якого він був, спільножительні правила. Про можливе співробітництво К.Л. з острожанами засвідчують його тісні контакти з *М. Смотрицьким*. Він брав участь у випуску “Треноса” *М. Смотрицького*, за що був ув'язнений. Також виступав наставником цього письменника-полеміста, коли той прийняв чернецтво. *М. Смотрицький*, зі свого боку, надзвичайно високо цінував К.Л. Проголосив промову (казаньє) на його похороні, а також написав “Лямент... на жалісну смерть ...Леонтія Карповича”.

Дж. та літ.: Маслов С. И. Казанье Мелетия Смотрицкого на честный погреб о.Леонтия Карповича. – Київ, 1908; Мицько. Острозька... академія. – С.93; Смотрицький М. Лямент світу вбогих на жалісну смерть... Леонтія Карпови-

Грамати́ка словєньска языка” Вільнюс, 1586

Дана грамати́ка старослов'янської мови була укладена в Острозі викладачами ОА і видана у Вільнюсі в 1586 р. на основі трактату “О осьми частѣхъ слова”. У післямові до публікації твору зазначено: “За прозбою жителєй столици великаго князства литовьскаго града Вильни. Сиа грамати́ка словєньска языка, з газ(о)вилакім славного града Острога властное отчизни яснѣ вельможнаго пана Константина Константиновича княжати на Острогу... З щодробливоє єго... ласки видана для научєньа и виразумѣньа божественнаго писаня”. Першодрук пам'ятки зберігся лише у двох примірниках, причому обидва неповні. Надрукований варіант належить до східнослов'янської редакції. Характерною особливістю першого віленського видання праці є те, що на полях її надруковано латинські відповідники слов'янських термінів, наприклад, Praesens, Futurum, Casus та ін.

Лит.: Книга Беларусі. 1517-1917. Зводны каталог. – Мінск, 1986. – С. 63-64; Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV-XVII ст. – К., 1985. – С. 69-145.

Віра Захарчин

Кипріан (* ? – † після 1623 р.)

Український церковний та культурний діяч, відомий передусім своїми перекладами з грецької мови. Походив, очевидно, з Острожчини. У списку перекладу трактату Гавриїла Севера “Синтагматікон...”, здійсненого К., вказано прізвисько перекладача “Розьвяніцький”. Це може бути потрактовано в тому сенсі, що він походив із с. Розваж неподалік Острога. У передмові Захарії Копистенського до “Бесід на 14 послань апостола Павла” Йоана Златоуста, виданих у друкарні Києво-Печерського монастиря 2 квітня 1623 року, про К. сказано, що він “суща от града Острога” (тобто народився чи жив там) і “любомудрствовавша” “въ Єнетіихъ же и Патавії”, тобто Венеції й Падуї. Також у цій передмові відзначено, що він добре знав грецьку мову. Зрозуміло, перед тим, як продовжити студії за кордоном, мусив отримати певні знання на батьківщині. Ймовірно, освіту здобував у ОА, де міг навчитися греки, а потім вдосконалювати свої знання в Італії, оскільки там існували значні осередки грецистики. І. Мицько припускає, що світське ім'я К. – Кирило, і ототожнює його з відомим діячем Львівського братства

Кирилом, який зазнав переслідувань з боку єпископа Гедеона Балабана, а потім змушений був перебратися до Вільнюса. Правда, таке припущення базується лише на певній “логіці подій” і не має навіть опосередкованого документального підтвердження. Наступний епізод у житті К. був пов’язаний з *Дерманським монастирем*. К. стає одним із діяльних членів культурно-освітнього осередку, що виник у цій обителі і на чолі якого стояв *Ісакій Борискович*. Саме тут К. здійснив низку важливих перекладів з грецької мови. Першим дерманським перекладом К. вважається переклад збірки “Пчола”, який був завершений 29 березня 1599 року. Ця збірка була складена у Візантії в XI ст. й містила близько 2500 висловів античних авторів, отців церкви, візантійських письменників, уривків із Біблії. Існували переклади “Пчоли” з часів Київської держави, однак К. їх проігнорував. Переклад здійснив, ймовірно, із грецького видання 1546 р., опублікованого Конрадом Гесснером у Цюріху. Наступний переклад, що теж гіпотетично пов’язується з іменем К., є трактат “Синтагматікон, або про святі сім таїнств церковних...”. Грецький оригінал цього твору належав Гавриїлу Северу, митрополиту Філадельфійському з кафедрою у Венеції. Написаний він був у останній чверті XVI ст., а надрукований у Венеції в 1600 року. Враховуючи “венеціанський епізод” у біографії К., стає зрозумілим його інтерес до цього твору. “Синтагматікон...” представляв нове явище в тогочасній грецькій богословській думці

– т.з. релігійний гуманізм, представники якого намагалися відійти від православного традиціоналізму й використовували логічні побудови латинської теології. У “Синтагматіконі...” широко використовувалися не лише біблійні тексти, а й твори східних отців церкви, візантійських богословів й постанови церковних соборів. Перекладений К. “Синтагматікон...” справив помітний вплив на розвиток української богословської думки, зокрема, це виявилось в творах Петра Могили, Тарасія Земки, Сильвестра Косова та інших. У лютому 1605 р. К. завершив переклад “Бесід на Євангеліє від Йоана”, автором яких був Йоан Златоустий. Цей текст раніше перекладався старослов’янською мовою Силуяном, учнем Максима Грека. Однак у Силуянівському перекладі були деякі пропуски. К. же переклав твір в повному обсязі. Дещо пізніше він здійснив переклад іншого Златоустового твору “Бесіди на 14 послань апостола Павла”, що був надрукований у Києво-Печерській лаврі. У передмові до цього друку, наводяться певні біографічні свідчення про К. Зокрема, говориться про його перебування на Афоні. У “Совітованії о благочесті”, творі, який з’явився приблизно в той самий час і, очевидно, належав *Ісакію Борисковичу*, пропонується повернути К. з Афону на батьківщину.

Лит.: Мицько. Острозька... академія. – С.94-95; Харлампович. Западнорусские... школы. – С. 274-275; Ясіновський А. Внесок Острозького культурного осередку в розвиток української богословської думки

(кінець XVI – початок XVII ст.) // Ковчег. – Ч. 3. – Львів, 2001. – С. 217-227;
Podskalsky G. Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821). – München, 1988. – S.117-180.

Петро Кралюк

Клієнтела кн. Василя-Костянтина Острозького

Її творила шляхта, яка визнавала князя *В.-К. Острозького* своїм патроном або лідером, а взамін за свою вірність / лояльність розраховувала на його оборону і милість (фінансову, політичну й ін. підтримку) і була пов'язана з ним у формальний або неформальний спосіб.

Як встановила Н. Яковенко (на прикладі дітей М.Зорі та О.Єрлича), в ОА здійснювалась і підготовка кадрів служителів для двору К.-В.Острозького та його синів, вочевидь, безкоштовно. Тому цілком вірогідним є навчання багатьох представників клієнтели в цьому навчальному закладі. Її формування розпочалося після смерті батька В.-К. Острозького, великого гетьмана литовського Костянтина Івановича (1530). Щоправда, через малолітство княжича, якому на той час виповнилося 4 роки, і активні дії зі збирання спадщини його старшого брата Іллі, при боці останнього опинилася більшість давніх слуг дому. Тільки за два десятиліття по тому, внаслідок сприятливих обставин, навколо князя Василя почала зосереджуватися потужна група підтримки, і 1550-

1570 рр. стали вирішальними для піднесення його авторитету і могутності. Спочатку, після смерті брата Іллі (1539) і поділу батьківщини з його вдовою Беатою Костелецькою і дочкою Гальшкою (1541), Острозькому вдалося повернути половину родових володінь і осілих на них батьківських слуг. У 1550 р. завдяки підтримці всесильного клану Радзивилів князь Василь, як маршалок Волинської землі, ввійшов до складу великокнязівської ради, а як воєводський староста почав формувати штат місцевого замкового уряду, пізніше трансформованого в гродський суд. Ще один судовий округ – київський – потрапив під контроль Острозького у 1559 р., після отримання ним привілею на київське воєводство. Обіймати уряди в зазначених судах могли виключно місцеві жителі, відтак контингент князівських слуг розширився і вже не обмежувався представниками родів, відданих Острозьким з діда-прадіда. У 1553 р. відбулися знакові події в житті князя, кожна з яких суттєво вплинула на вигляд і розміри його клієнтели. Перша – одруження з Софією Тарновською, дочкою найпотужнішого малопольського магната, великого коронного гетьмана і краківського каштеляна Яна Амора Тарновського († 1561). Не-

сподівана смерть у 1567 р. її брата Яна-Кшиштофа, який не залишив нащадків, дозволила Острозькому, – хоч і не без проблем у вигляді збройної протидії інших претендентів, – заволодіти величезними володіннями свого тестя. Клієнтела Тарновських у цей час поділилася на два табори, одна її частина (ймовірно, менша) симпатизувала українському князеві і надалі залишилася йому вірною (Заборовські, Колачковські, Куровські, Лисаковські, Лонцькі, Менжинські, Щуцькі, дрібна православна шляхта з Підгір'я та ін.). Друга подія сталася у вересні 1553 р., коли Острозький спробував прибрати до своїх рук втрачене під час поділу з братовою родове гніздо і встановити контроль над тими спадковими володіннями, що за законом належали сім'ї його брата Іллі. Запланована князем “весільна авантюра”, внаслідок якої Гальшку Іллівну силоміць віддано заміж за Дмитра Сангушка, а її матір вигнано з замку, завершилася в цілому невдало. Але в ході її реалізації стало зрозумілим, на чієму боці знаходяться симпатії потомствених ленників дому Острозьких. Князь не зустрів особливого опору з боку слуг Беати Острозької, які, попри обов'язок захищати свою пані, поставилися до акції гетьманича лояльно. Після кількох тижнів він залишив Острог, разом з ним поїхали і деякі люди Беати, готові полишити службу при дворі чужої їм княжни-польки заради свого, українського пана. Поступовий відтік кадрів у тому ж напрямку продовжився у 60-х і на початку 70-х років XVI ст.,

коли вдова Іллі Костянтиновича відписала землі “Острозького князівства” своєму другому чоловіку поляку Ольбрахту Лаському, а той, врешті, переказав їх королю Сигизмунду II Августу. Зростання чисельності клієнтели князя в останній третині XVI ст. був запрограмований у декреті королівського суду 7.04.1574 року. Як опікун небоги Гальшки, Острозький отримав право управління належною їй частиною всіх родових добр і, таким чином, став найбільшим землевласником Речі Посполитої. Посідання величезних маєтків на той час гарантувало не лише значні прибутки, але й давало змогу змагатися за статус політичного лідера у власному регіоні чи й у державі. В. Соколовський називає політичне угруповання В.-К. Острозького одним з чотирьох найпотужніших у Речі Посполитій кінця XVI – початку XVII ст. На перший погляд, це твердження виглядає дискусійним, адже православний магнат з Русі у розпалі сеймових баталій особливою активністю і красномовством не вирізнявся. Активною, натомість, була позиція і дії його прибічників. Слуги Острозького з войовничого середньовічного рицарства пере kwalіфікувалися у групу його політичної підтримки, в руслі змін, які відбулися в регіоні у другій половині XVI століття. Після проведення земських реформ 1565-1566 рр. і укладання Люблінської унії 1569 р. на українських землях поширилася політична модель шляхетської демократії, що передбачала делегування частини влади монарха і його найближчого оточення (сена-

ту) шляхетським органам самоврядування (сеймикам), які діяли в провінції. Зібрана на сеймиках шляхта з'ясовувала не лише локальні питання. Відряджаючи своїх представників на загальнодержавний сейм, вона брала участь у вирішенні ключових проблем внутрішнього життя Речі Посполитої і її зовнішньополітичних контактів. Усі рішення провінційні сеймики приймали шляхом голосування, право участі в якому мала осіла і навіть неосіла в повіті шляхта, зазвичай поділена за своїми симпатіями на кілька потужних кланів, очолюваних магнатами. Інтереси цих людей і зіштовхувалися на подібних зібраннях. Так, волинські сеймики кінця XVI ст. були своєрідним полем для змагань київського воєводи В.-К. Острозького, великого коронного канцлера Я. Замойського і брацлавського воєводи Я. Збараського. Найзапекліша боротьба на сеймику точилася навколо обрання послів на сейм, депутатів до Люблінського Трибуналу (найвищого апеляційного суду Корони) і кандидатів на ключові в повіті земські уряди (підкоморій, земські суддя, підсудок і писар). З огляду на процедуру прийняття сеймикових рішень, велике значення мала чисельність представництва кожного з угруповань. У цьому плані група підтримки Острозького була в Речі Посполитій однією з найбільших, позаяк у розлогих родових маєтках князь утримував на власний кошт кількатисячний “електорат” зі своїх слуг-шляхтичів. Особливо міцні позиції київський воєвода мав в Україні – у Волинському, Київському,

Брацлавському і Руському воєводствах, слабші – в Малій Польщі (Сандомирське і Краківське воєводства) і Білорусі (Берестейське і Новогрудське воєводства). Роздаючи землі потенційним прибічникам і просуваючи найактивніших представників рицарської братії на земські і навіть сенаторські уряди, князь В.-К. Острозький – до того один з волинських магнатів, українець і покровитель “старожитних руських” домів – у 70–90-х рр. XVI ст. поступово перетворився на значну політичну фігуру всього королівства. Служба при його боці стала привабливою для шляхти навіть із найвіддаленіших куточків Речі Посполитої і з-поза її меж (кн. Гедройці з Литви, Пересецькі з-під Вітебська, Кандиби, Любовицькі і Свяцькі з Троцького воєводства, Галчиновські і Цетнери з Сілезії, Прущинські з Помор'я, Кшешовські і Хорковські з Ленчицького, Куровські з Каліського воєводств, Богуцькі, Вільги, Гоздзіковські, Мошенські, Риминські, Станішевські з Мазовії і т.д.). Це різноманіття відданої Острозькому шляхти з усіх усюд, поєднане з його казковим багатством і князівським / “монаршим” походженням, створювало навколо князя ареол правителя, володаря своєрідної держави у державі. Зовнішнім проявом можливостей київського воєводи слугували його урочисті в'їзди на сейм у супроводі кількатисячного почту слуг, убраних у парадне вбрання. Витрати патрона на утримання поза межами власних володінь такого числа людей були надзвичайно високими. Ця акція, ілюструючи особливий статус

Острозького, справляла неабияке враження на присутніх. Князь, як і кожен магнат, потребував слуг-професіоналів: юристів, економістів, архітекторів, лікарів, поміж яких траплялися енергійні вихідці з простолюду та іноземці (підскарбій Семен Кричевич, степанський урядник Богдан Омелянович, особистий лікар Острозького француз Раймунд Каркасон, придворний архітектор німець Ян-Ульріх Франкенштайн і т.д.). Серед інших шляхів формування клієнтели “некоронованого короля Русі” варто пригадати ще один, рідше згадуваний: в оточення князя на певний час потрапляли слуги тих магнатів, які в заповітах призначали князя опікуном власних родин і маєтків. Так, зокрема, за часів опіки над малолітніми дітьми польного литовського гетьмана Романа Сангушка († 1571) Острозький пригорнув під своє крило цілу фракцію відомого полководця, притому дехто з людей Сангушка (Андрій Заленський, Каспер Лушковський, Мартин Менжинський та ін.) пов’язав з новим покровителем усе життя. Розміри клієнтели ще не встановлені. Князь, розмірковуючи у 1595 році над мобілізації свого угруповання на збройний виступ проти “католицької партії”, називав, очевидно, дещо завищену цифру в 15-20 тисяч осіб. Йшлося, насамперед, про ленників князя, його гайдуків, бояр, але також і всіх інших слуг та прибічників. Відповідно до майнового та соціального статусу членів “фамілії”, рівня їхньої залежності від патрона, характеру взаємних зобов’язань і тривалості стосунків клієнтелу,

можна поділити на кілька груп за ієрархією.

1. “ПРИЯТЕЛІ” (клієнти) – земські урядники і сенатори, послані на сейм, депутати до Люблінського трибуналу, що походили здебільшого із заможних панських (князівських) родів і були зобов’язані своєю кар’єрою чи майновим становищем Острозьким. Клієнтами були і шляхтичі середньої руки, що добровільно йшли на ситуативний союз, підтримували ініціативи князя, надавали йому дрібні послуги (наприклад, супроводжували на сейм). В обох випадках “приятелі” декларували незацікавленість у матеріальному стимулюванні своїх послуг, хоча зазвичай і отримували від Острозького певну допомогу (протекція у просуванні кар’єрою драбиною, заступництво у конфлікті із сильними суперниками і т. ін.) чи навіть грошову винагороду. В. Соколовський називає серед клієнтів князя та його синів лише кілька імен: київського хорунжого Щенсного і його брата, луцького підкоморія Яна Харленських, київського хорунжого Гаврила Гойського, володимирського войського Василя і його небожа Дем’яна Гулевичів, луцького земського суддю Остафія і його брата Матвія Єловичів-Малинських, Лавріна Древинського, луцького ключника Олександра Жоравницького, луцького войського, а згодом київського каштеляна Івана Чаплича-Шпановського, а також політичних повірників князів Острозьких – кам’янецького каштеляна Якуба Претвича і Єронима Язловецького. До цього списку слід додати зем-

ських урядників і одного сенатора, що починали свою кар'єру у володимирському та київському гродських судах. До фракції Острозьких належали майже всі луцькі, володимирські і кременецькі військи другої пол. XVI – поч. XVII ст., на призначення яких князь мав плив як маршалок Волинської землі. Цю ж групу у різні часи поповнювали родичі: підляський, згодом волинський воєвода Януш і його син волинський каштелян Олександр Заславські, володимирський городничий, пізніше брацлавський каштелян Василь Загорівський, а крім того: більшість земських урядників київського воєводства зазначеного періоду, кременецький підкоморій Адам і його брат волинський стольник Андрій Боговитини-Козерадські, луцький городничий Іван Волинець-Чернчицький, луцький земський суддя Ярофій Гойський, володимирський земський суддя Андрій Заленський, волинський чашник Федір Урсул-Рудецький, волинський ловчий Якуб Мошенський, брацлавський підкоморій Михайло Шашко-Долбунівський і його син брацлавський хорунжий Василь Шашкович, львівський земський писар Ян Свошовський і багато інших. 2. ДВІРСЬКІ урядники і слуги Острозького входили до його найближчого оточення. Перебуваючи поруч із князем в його резиденціях і супроводжуючи його під час подорожей, вони виконували спеціальні завдання, мали певний визначений у двірській ієрархії титул і отримували за свою службу грошову винагороду. Деякі з двірських урядників і слуг київського

воєводи мали плебейське походження і вербувалися відповідно до професійних здібностей чи симпатії князя. Найважливіше місце в оточенні київського воєводи займав маршалок, або старший слуга, функції якого нагадували обов'язки підкоморіїв при дворі польських королів. Маршалок опікувався безпекою та облаштуванням апартаментів Острозького, а водночас наглядав за дотриманням при його дворі порядку. Джерела називають імена двох старших слуг князя Василя-Костянтина: у 1576 р. ним був колишній київський підвоєвода Василь Рай, а з 1580-х років і, певне, до самої смерті Острозького цей титул носив Гаврило Гойський (Гостський) з Погорини. Він отримав у дарунок від патрона ряд володінь і завдяки його ж протекції у 1605 р. обійняв уряд київського хорунжого (на схилку життя, вже після згасання роду Острозьких, енергійний шляхтич одержав привілей на київське каштелянство, посівши таким чином місце у сенаті). За наповненням князівської скарбниці і усіма витратами стежив підскарбій. У різний час на цьому уряді бачимо Івана Городиського, *Герасима Смотрицького*, Семена Кричевича, ближче невідомих нам Павла і Гліба, лише перші двоє були шляхтичами. Функції підскарбії іноді перехрещувалися з обов'язками секретарів (Станіслав Велицький, Якуб Мошенський, Стефан Смотрицький), які наглядали за архівом Острозького, піклувалися про належний стан збереження маєткових документів і важливої кореспонденції. Канцеляристами київського воє-

води, що оформлювали і подавали на підпис князю його листи і розпорядження, були писарі (Мартин Менжинський, Стефан Грабович). Уряд цей був дуже важливий, позаяк Острозький рідко писав власноручні листи, а після 1593 р. такий вид кореспонденції взагалі зникає. Помічниками маршалка і секретаря, а водночас слугами зі спеціальних доручень були комірники, імена яких досить часто фігурують у джерелах (Петро Бережницький, Василь Буневський, Гапон Дубицький, Станіслав Крашевський, Филип Круневич і т.д.). Серед інших двірських урядників у 1557 році згадується конюший Ян Вітинський, який наглядав за князівськими стайнями. До найближчого оточення князя належали його лікарі Раймунд Каркасон (1570-1584) і Курцій (Курціуш, 1604-1606), сповідники отець Іван (1570) та *Дем'ян Наливайко* (кінець XVI – початок XVII ст.), крайчі, покойові слуги, кухарі, візники та ін. Сам двір князя Василя-Костянтина, залежно від місця перебування патрона і ситуації, міг нараховувати від кількох десятків до кількох тисяч осіб. У подорожах Острозького супроводжувала його надвірна міліція, ленники, інші слуги і клієнти.

3. УРЯДНИКИ ГРОДСЬКИХ (до 1566 р. замкових) судів, в компетенції яких знаходилися кримінальні і деякі цивільні справи шляхти певного повіту. Як володимирський староста і київський воєвода князь формував з числа власних слуг штат володимирського і київського городських судів, до складу яких входили суддя, підстароста (у Києві підвоєвода

– заступники князя під час його відсутності на уряді) та писар. Як власники дідових маєтків, ставленики старости почувалися більш незалежними порівняно з т.зв. рукодайними слугами Острозького чи його зем'янами. Однак обранці князя ніколи не чинили всупереч інтересам свого патрона навіть тоді, коли він був неправий. Для більшості з них городський суд був своєрідною годівницею, що дозволяла покращити матеріальне становище, а для декого він став ще й проміжною сходинкою в розвитку кар'єри на шляху до земського уряду і навіть сенаторського крісла. У будь-якому разі, рідко хто з городських урядників залишався на своєму місці все життя. Володимирський городський суд перебував у віданні князя у 1550-1579 і 1588-1603 рр. За згодою короля уряд володимирського старости у 1579-1588 рр. обіймав середній син князя – Костянтин Костянтинович, а з 1603 р. брат останнього Януш. Серед суддів, підстарост і писарів найчастіше бачимо українців, представників середньої шляхти, здавна осілої під Володимиром, а також вихідців із сусіднього Луцького повіту. П'ятеро з місцевих урядників завдяки підтримці клану Острозьких змогли зробити добру кар'єру (Михайло Козинський, підстароста 1551-1562, з 1553/54 володимирський городничий, 1566-1568 волинський каштелян; Василь Гулевич, підстароста 1561-1566, володимирський військовий 1566-1601; Михайло Павлович, підстароста 1569-1574, луцький військовий 1585; Мацей Стемпковський, городський суддя 1591-1606,

підстароста 1606-1616, підчаший волинський 1616-1624, брацлавський каштелян 1624-1634; Станіслав Прокшич-Кандиба, гродський писар 1588-1612, володимирський городничий 1613-1615). Київський гродський суд формувався з відданих Острозькому людей упродовж 1559-1608 рр. (з перервою на початку 70-х рр. XVI ст., коли князь після приїзду до Києва королівських справців фактично втратив владу у воеводстві). Київські урядники Острозького були вихідцями з місцевого дрібного і середнього рицарства православного походження, хоча траплялися шляхтичі з тюркським корінням, литовці і поляки. Четверо з десяти відомих підвоєвод походили з Волині: кн. Остафій Ружинський, кн. Матеуш Воронецький, Тимофій Головинський і Вацлав Вільгорський. Багатьом урядникам завдяки протекції всесильного на Київщині князя та його нащадків вдалося досягти чималих успіхів у просуванні по кар'єрній драбині (Федір Тиша-Биковський, підвоєвода 1565, київський земський підсудок 1566-1573; Богуш Гулькевич-Глібовський, гродський писар 1571-1577, київський городничий 1595; кн. Матеуш Воронецький, підвоєвода 1584-1592, київський стольник 1592-1613; Еразм Стравінський, гродський писар 1588-1590, київський вїйт 1593, троцький конюший 1603-1625; Іполит Родкевич, гродський писар 1590-1600, київський мечник 1618-1630; Філон Стрибиль, підвоєвода 1592, гродський суддя 1595-1605, київський чашник 1594-1633; Ян Аксак, підвоєвода 1592-

1600, київський земський суддя 1599-1627; Василь Козаревський, гродський суддя 1592-1593, київський чашник 1591-1593; Вацлав Вільгорський, підвоєвода 1600-1609, київський стольник 1613-1618; Петро Злотопольський, гродський суддя 1605-1609, київський земський підсудок 1614-1629). Як київський воєвода князь посідав Білоцерківське негородове староство, у 1591 р. за згодою короля відмовився від нього на користь свого сина Януша. Про склад місцевого замкового уряду збереглося обмаль даних; відомі лише імена двох місцевих намісників князя – Остафія Шкаревського (1571-1577) та волинянина кн. Дмитра Булиги-Курцевича (1578-1596).

4. ЮРИСТИ (адвокати, “практики”, “умоцвані”). До кінця 1580-х рр. представниками Острозького в судах різних інстанцій найчастіше були ті його слуги, що пройшли відповідну школу в канцеляріях Володимирського і Київського гродів або урядували в матках князя (Петро Бережницький, Петро Білчинський, Богдан Борейко-Кнерутський, Василь і Ждан Боровицькі, Андрій Заленський, Петро Злотопольський, Миколай Зубрик, Матяш Іваницький, Станіслав Прокшич-Кандиба, Філон Котельницький, Дем'ян Павлович та ін.). Наприкінці XVI ст. при київському воєводі з'являються четверо визнаних фахівців у коронному й литовському праві. Більшість усіх судових справ князя та його родини вели: вихідці з дрібної шляхти поляки Ян Прилепський, Миколай Гротовський, Кшиштоф Гуйський і литовець Олек-

сандр Глебов-Соколдський. Перший – фахівець у коронному праві – відстоював інтереси князя в особливо складних процесах, які точилися поза межами Волині, зокрема, на Люблінському Трибуналі (вищому апеляційному суді Польської Корони). У 1598 р. він захищав у сеймовому суді звинуваченого у шпигунстві учасника Берестейського церковного собору константинопольського протосинкела *Никифора*. Гротовський, Гуйський і Соколдський виступають на Волині, як “умоцovanі” князя в місцевих ґродських і земських судах. Усі отримували за службу велику платню, а дехто ще й земельні пожалування. Гуйський тримав на службі село Вілію під Острогом, Соколдський (“старший стрoїтель Острозького шпиталя”) – цілу Суразьку волость. Прилепського князь зробив своїм підстаростою у Володимирі. Після 1608 р., коли київський воєвода помер, усі названі вище “практики” залишилися вірними домові Острозьких. У 1621 р., через кілька місяців після смерті останнього чоловічого представника роду князя Януша, Миколай Гротовський та Олександр Соколдський отримали від опікунів його спадкоємця Францішка Заславського розпорядження “завідувати усіма справами цього нащадка, які припадатимуть на Волині – в Луцьку, в Кременці, і в підкоморських судах”. 5. УРЯДНИКИ в маєтках – управителі, що резидували в центрах волостей Василя-Костянтина Острозького, а також їхні помічники, що виконували за наказом князя наглядові, фіскальні та інші функції.

Очоловав управлінський апарат у волості намісник (“урядник”, або “староста”), яким найчастіше був один з місцевих зем’ян. У його руках зосереджувалися судово-адміністративна влада, яка поширювалася лише на розташовані навколо замку села (на чолі міської громади стояв війт, а у містах з маґдебурзьким правом ще й бурмистр). З найвідоміших управителів Острозького, які тривалий час перебували на своєму уряді і користувалися повною довірою свого патрона, слід назвати багаторічного дубенського старосту Гнівоша Вороновича (1560-1583), Яцька Бутовича (Кузьмин, Костянтинів, Колодне: 1561-1575), Яна Змієвського (Здетель: 1566-1580), Василя Іллінського (Звягель: 1570-1588), Прокопа Мервицького (Берездів: 1575-1586), Василя Шашковича (Костянтинів: 1581-1594), Ждана Боровицького (Остріг: 1587-1600), Богдана Омеляновича (Степань: 1591-1608). Помічниками намісника були підстароста (піднамісник) та писар, який видав замковою канцелярією. Більшу частину грошового податку, що збирався по селах спеціально відрядженими бирчими, урядник мав разом з іншими прибутками пересилати до князівського підскарб’я. Заради контролю над місцевою владою до волосних центрів час від часу навідувалися ревізори і справці маєтків Острозького. Джерела другої пол. XVI – поч. XVII ст. згадують у володіннях київського воєводи дрібніших урядників та слуг, зокрема, замкових городничих, ключників, бурґрабіїв, пушкарів, воротних і наділених вла-

дою у волості сінничих, лісничих, фільваркових урядників. 6. ЗЕМ'ЯНИ (у першій половині XVI ст. замкові “бояри”) – слуги, що з руки Острозького посідали у певній волості землю і за право отримувати прибутки з осілих на ній підданих повинні були за викликом пана з'являтися до його військових загонів. Ленниками могли бути як слуги благородного походження – шляхтичі, так і вихідці з міщанських чи заможних селянських родин. Розміри зем'янської “вислуги” коливалися від кількох сіл до кількох дворів у одному селі. Це володіння було лише в умовній власності зем'янина, який не міг його вільно продати чи переказати в чужі руки. Разом з тим, поки зем'янин служив Острозькому, він забезпечував усім необхідним свою родину та міг сподіватися на протекцію князя. Зв'язок ленника з його паном базувався на взаємній довірі, а іноді і на давній традиції: відомі випадки, коли представники певного роду впродовж багатьох поколінь тримали якесь сільце і з нього несли службу князям Острозьким. Зем'янські роди Золотолинських з-під Степані, Бейзим, Влашин і Медведівських з-під Шульжинець чи Шашкевичів з околиць Острога, що служили ще К. І. Острозькому († 1530), згадуються в переліках слуг і зем'ян його далекого нащадка Януша Сангушка у 1754 році. Багато таких залежних родів носили прізвища, утворені від назви спадкової вислуги, наприклад, Білашівські з Білашева, Богдашівські з Богдашева, Гніздицькі з Гніздична, Драчівські з Драчів, Житинські з Житина,

Зарудські з Заруддя, Капустинські з Капустина, Костенецькі з Костенця, Лукарівські з Лукарівки, Мокренські з Мокрого, Ремчицькі з Ремчич, Суємські з Суємець і т. ін. 7. “НЕО-СІЛП” слуги – найчисельніша група слуг князя. До неї потрапляли представники дрібної шляхти, що мали в своєму розпорядженні лише один-два двори в якомусь селі чи місті київського воєводи, найчастіше без підданих. Сюди ж слід зарахувати сільське населення: панцирних і путних (листовних) бояр, гайдуків, лісових стрільців, лісних, гайових, побережників, пташників, які крім окресленої служби іноді відробляли нарівні з простими селянами певну повинність і платили податки.

Джс.: ЦДІАУ в м. Києві. – Ф. 21, 22, 25, 26, 28; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко. – Київ, Острог, Нью Йорк, 2004; Akta publiczne do interesu Ordynacyi Ostrogskiej nalezace. – S. l., s.a.; Górnicki L. Dzieje w Koronie Polskiej od r. 1538 do r. 1572 / Opr. Henryk Barycz. – Wrocław, 2003. – S. 94-95; Niesieckie K. Herbarz polski. – Lipsk, 1841. – T. 7. – S. 183; Urzędnicy wojewodztw kijowskiego i czerniechowskiego XV-XVIII wieku. Spisy / Opr. Eugeniusz Janas i Witold Klaczewski. – Kórnik, 2002; Urzędnicy wolyńscy XIV-XVIII wieku. Spisy / Opr. Marian Wolski. – Kórnik, 2007.

Літ.: Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. – Київ, 2008. – С. 105-106, 280-281; Мицько І. Острозька... академія. – С. 87, 97, 103, 107, 111-112; Соколов Л.В. Князь К.-В. Острожский как лидер “русского народа” Речи Посполитой / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Московский Государственный университет им. М.В. Ломоносова. Исто-

- рический факультет. – Москва, 2002. – С. 13-14; Старченко Н. Умоцвані – прокуратори – приятелі. Хто вони ? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст.). // Соціум. Альманах соціальної історії. – Київ, 2002. – Вип. 1. – С. 111-144; Тесленко І. Боротьба за Острог: князь Острозький проти острозького старости // Соціум. Альманах соціальної історії. – Київ, 2003. – Вип. 3. – С. 99-120; Тесленко І. А. Острозька волость у 1565-1608 роках: формування території, структура землеволодінь та механізм управління. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Національний університет “Києво-Могилянська академія”. – Київ, 2006; Яковенко Н. Василь (Костянтин) Острозький // Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – Київ, 1997. – С. 119-129; Ї ж. Нові джерела до історії острозької школи – першого учбового закладу вищого типу у східних слов’ян // Прогресивна суспільно-політична думка в боротьбі проти феодальної реакції та католицько-уніатської експансії на Україні. Тези республіканської науково-теоретичної конференції. 20-22 квітня 1988р. – Львів, 1988. – С. 40-42; Ї ж. Топос “з’єднаних народів” у панегіриках князям Острозьким і Заславським (біля витоків української ідентичности) // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – Київ, 2002. – С. 231-269; Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – Київ, 1993. – С. 89-94, 104-113, 115-120, 243-257; Augustyniak U. Dwór i klientela Krzysztofa Radziwilla (1585-1640). Mechanizmy patronatu. – Warszawa, 2001. – S. 76-83, 88-89, 109-120, 135-137, 141-146; Czapliński W., Długosz J. Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII w. – Warszawa, 1976. – S. 56, 71-98; Dworzaczek Wl. Hetman Jan Tarnowski. – Warszawa, 1985. – S. 264-265, 395-405; Góralski Z. Encyklopedia urzędów i godności w dawnej Polsce. – Warszawa, 2000. – S. 91-92, 112, 130, 141; Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej. – Toruń, 1997. – S. 88-90; Łoziński W. Życie polskie w dawnych wiekach. – Kraków, 1978. – S. 54-62, 199-201; Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569-1648. – Warszawa, 2006. – S. 134-193; Maczak A. Klientela. Nieformalne systemy władzy w Polsce i Europie XVI-XVIII w. – Warszawa, 1994. – S. 7-34, 112-148; Ejusdem. Nierówna przyjaźń. Układy klientalne w perspektywie historycznej. – Wrocław, 2003. – S. 159-207; Rolle A. Bazyli Ostrogski i jego zatarg z Kosińskim // [Rolle] Dr. Antoni J. Opowiadania historyczne. – Lwów, 1887. – Serya 6. – S. 61-67; Wojciech S. Politycy schyłku złotego wieku. Małopolscy przywódcy szlachty i parlamentaryści w latach 1574-1605. – Warszawa, 1997. – S. 26-28, 138.

Igor Tесленко

Клірик Острозький (* ? – † ?)

Анонімний письменник, який вів полеміку з *І. Потієм*. Його перу належать: 1) надрукована в Острозі 1598 р. відповідь *І. Потію*; 2) відповідь тому ж *І. Потію* 1599 р., котра відома в рукописах. Більшість дослідників дотримується думки, що К.О. змушений був приховувати своє справжнє ім'я, боячись переслідувань з боку прихильників унії. Правда, в той час анонімність була поширеним у літературі явищем. До того ж К.О., фактично відповідаючи *І. Потію* від імені кн. В.-К. Острозького й висловлюючи позицію цього можновладця та його оточення, мав би взяти “узагальнюючий” псевдонім. Існують різноманітні гіпотези щодо того, хто ховався під іменем К.О. У даному випадку називають *І. Борецького*, *Г. Дорофейовича*, *К. Лукаріса*, *В. Суразького*, острозького протопопа *Ігнатія*, молодого *М. Смотрицького*. Існує також думка, що за псевдонімом К.О. приховувалася група авторів. *І. Потій*, котрий був непогано поінформований про те, що робилося в оточенні кн. В.-К. Острозького, називає К.О. учнем ОА. Сам же К.О. веде мову про свої молоді літа й алегорично порівнює себе з пастушком, який пасе гуси.

Все це може бути потрактоване в тому сенсі, що К.О. міг бути старшим учнем ОА, якому доручали навчати молодших учнів. М. Смотрицький писав, що Д. Наливайко розповів йому про обставини випуску першої відповіді К.О. І. Потієві. Судячи з цієї інформації, твір К.О. жваво обговорювався в колі книжників при дворі кн. В.-К. Острозького. Самого ж К.О. М.Смотрицький у своїх пізніших творах уніатського періоду характеризував украй негативно й називав “схожим до Зизаня дидакалом” (тобто, викладача). К.Сакович свідчив, що К.О. за свою роботу отримав від кн. В.-К. Острозького якісь села чи містечка. Це видається цілком ймовірним, оскільки князь саме так оплачував працю книжників. Достатньо вірогідною є гіпотеза, що К.О. виступав перекладачем з польської на тогочасну книжну українську мову “Апокрисису” Христофора Філлалета, додавши до цього твору “Історію про розбійницький Флорентійський собор”.

Твори: Ответ Клирика Острожского ИпатіюПотею.1598//ППЛ.–С.–Петербург, 1903. – Кн. 3. – Стовп. 377-432; История о разбойничьем Флорентийском соборе, изд. Клириком Острожским в 1598 году // ППЛ.– С. –Петербург, 1903. – Кн. 3. – Стовп. 433-476; На

другій лист велебного отця Іпатія володимирського і берестейського єпископа, до ясношанованого княжати Костянтина Острозького... // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. – Львів, 1906. – Т. V. – С. 201-229; Відпис на листа в Бозі превелебного отця Іпатія... // Слово многоцінне. – К., 2006. – Т. 1. – С. 432-459.

Літ.: Возняк. Іст. укр. літ. – Кн. 1. – С. 475-480; Грушевський. Історія української літератури... – Т. 5. – Кн. 2. – С. 177-180; Грушевський. Культ. нац. рух. – С. 186; Завитневич В. “Палинодия”. – С. 56-59; Єфремов. Історія... – С. 124-125; Квасюк Л. В. “Клірик” Острозький // Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. – С.123-130; Мицько. Острозька... академія. – С. 95; Мицько; І. Чар архівних свідчень: Матеріали до біографій славетних публіцистів // Жовтень. – Львів, 1987. – № 3. – С. 87-89; Полек. – С. 79-82; Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури. – Львів, 1910. – С. 49-59; Яременко П.К. Спроба розкриття псевдоніма Клирика Острозького // Наук. зап. Львів. держ. педін-ту. – 1960. – Т. 16; Яременко П. К. Памфлети Клірика Острозького – українського письменника-полеміста кінця XVI віку // Питання літератури. Наукові записки (Дрогобич пед. Ін-ту). Серія літературознавча. – Дрогобич, 1962. – Вип. 7. – С. 117-179.

Петро Кралюк

Ключ царства небесного”, “Календарь римски новы” (1587р.) Герасима Смотрицького

Формат видання – 4⁰. Пагінація – дві нумерації: 16 с. ненумерованих і 28 с. нумерованих. Шрифти: 10 рядків- 50,5, близько 80, близько 40 мм. Зміст книги: Передмова-присвята кн. *Олександру Острозькому* (С. 1-5); Передмова: „До народовъ руськихъ короткая а пилная предмовка. (С. 7-14); “Ключь царства небесного и нашее християнское духовное власти нерешимий узель“ (С. 1-8); „Календарь римский новый“ (С. 9-28). У збережених примірниках відсутня відома з літератури ХІХ ст. післямова. За свідченнями Остафія Киселя з 1632 р. книга надрукована Стефанієм Зизанієм у 1596 році. Можливо, вона побачила світ у вільнюській братській друкарні.

Поява полемічних творів Г. Смотрицького була спричинена релігійно-політичною ситуацією в Речі Посполитій. На початку 80-х років ХVІ ст. посилювалась антиправославна діяльність королівської адміністрації та польсько-католицьких кіл. У 1584 р. католицький Львівській архієпископ Д. Соліковський спробував на-

сильно ввести серед українців новий григоріанський календар. Конфлікт набрав загальнодержавного звучання. 1585 р. його вдалося владнати при безпосередній участі К.-В. Острозького; в присутності короля, костельної ієрархії та магнатів була укладена угода між католиками і православними про припинення взаємних виступів. Однак наступного року вона була порушена ярославським єзуїтом Бенедиктом Гербестом, якій видав у Кракові книгу “*Wiary kościoła rzymskiego wywody*”. В ній автор, зокрема, зневажливо висловлювався про східних слов’ян, їх традиції. У відповідь на неї Герасим Смотрицький написав дві невеличкі статті, які об’єднав, разом з передмовами, у збірник.

У першій передмові автор звертається до молодшого сина *В.-К. Острозького*, свого учня – князя Олександра (*1571 – †1603), який саме тоді досяг повноліття. Глибокий політичний підтекст закладений в її титулі “Яснеосвецоному и вельможному княжати а пану Александрови Константиновичови Божию милостю княжати Острозькому”. За середньовічною традицією титулом “Божою милістю” користувались лише незалежні спадкові володарі. І в Речі Посполитій його мав право уживати лише польський король та

великий князь литовський. Такий вираз міг бути натяком на обрання того ж року на престол Сигізмунда III, представника молоді, лише столітньої шведської династії.

Основна ідея передмови – князь Олександр є єдиним православним спадкоємцем найблагороднішого і найдавнішого в Речі Посполитій роду Острозьких, прямим спадкоємцем Хрестителя Русі. „Благословением почтилъ и увелбилъ Богъ оного великого Владимира, преславно и много чудно крестившаго землю рускую, которого церкви и роду зацная линѣя и донынѣ неустала. Въ нейже истинный наслѣдникъ и властный потомокъ ваша княж. милость есть еси и на мѣсце оныхъ великосановныхъ и многославныхъ предковъ своихъ наступаешь” [с. 232 за АЮЗР].

Правдоподібно, роду Острозьких стосувався наступний полемічний пасаж: “К тому лихитые зміе, образные шепталци, которымъ наши Еввы волно нахилиють ухо, показываютъ имъ сличные в поставкахъ и словьвахъ яблущка, а при нихъ можность и славу свѣта того. Зачимъ южь и Адамове даются зводити” [с. 234]. Стосується він, вочевидь, брата князя Олександра, Костянтина. Після переходу в католицизм найстаршого брата Януса, останній склав присягу, що не покине православ'я. Однак 1583 р. таємно від батька, разом з дружиною Олександром Тишкевич, перейшов у католицизм.

Г. Смотрицький пише про те, що все на цьому світі минає і люди “коротько ли долго ли на свѣте

побывавши, до общей матере своее ворочаются, а иные на мѣстца их наступаютъ” [с. 233]. Проте кожна мудра і благочестива людина, яка “собѣ подобного отъ сѣмени и церкви своей наслѣдникомъ ... зоставляетъ” [с. 233] смертю переходить із земного життя у вічність. Ці люди “смертью зъ дочасного на вѣчное премѣняются, ... якобы и не умирають” [с. 232]. Тому молодий князь повинен наслідувати князя Володимира, не сумніватися у родинній вірі. “А колебаня у вѣре не уставичного или пременения, Господи, сохрани, кгдажь з Богомъ жартовати, у вѣрѣ о немъ отмѣняючися, зле” [с. 234]. Передмова закінчується віршованою кінцівкою, в якій обігрується одна з афористичних сентенцій античного письменника Плутарха (45-127) про те, що треба мати друзів, яким благочестя дорожче за багатство.

“А которым милша роскош,
ниж цнота,
Пред такими кажи замыкать
ворота” [с. 235].

У другій передмові йдеться про посилення католицької пропаганди серед православних. “Учителеве костела римського ... з великою пилностью а потужнымъ старанемъ ... удаются до вас, народове рускіе, ... выносячи... звирхность своихъ папезовъ римськихъ и отъ нихъ уставленные законы и вѣры также, а вашихъ патріарховъ кгрецкихъ, и отъ нихъ держаную вѣру и законъ... явне топчуть ногами а призываютъ васъ въ едность” [с. 236]. Бенедикт Гербест – “единъ с таковыхъ учителей”

пише “што ся ему подобало, єдножь с правдою далеко ся минало” [с. 237]. Багато людей попадають у тенета його неправдивих писань. Необхідно дати йому належну відповідь, захистити православну церкву, як матір, яка “многослезно плачеть, єдинихъ же отъ нее отступають, другихъ, же о тое не дбають” [с. 239]. Смотрицький закидує Б. Гербесту, що у своєму трактаті він “нѣкоторые слова Христовы и апостоловъ его святыхъ на свой млынъ римский криво опачиною натягаль, ... з многихъ историковъ и каноновъ соборныхъ письма приводиль ... папезовъ усѣхъ подъ небо выносячи, а с патріарховъ многихъ еретиками указуючи” [с. 240]. Єзуїт обмовлює православну церкву, чисту і непорочну, якщо “и мѣжи намѣстниками апостольскими же ся находили еретикове... иные патріархове святіи и увесь духовный стан за то винни не были” [с. 241]. Г. Смотрицький виступає проти догмату зверхності та непогрішимості Римського Папи. Він пише, що Бенедикт Гербест “превѣчную Божественную власть и силы без баченя и страху зъ Христа дереть да на своего папу кладеть” [с. 240]. Неможливо, щоб серед пап не було грішників і відступників. “Кгдыжь межи десяти чиновъ ангельскихъ нашолся злый, межи дванадесять особъ апостоловъ нашолся недобрый, а межи колко сотъ папезовъ римскихъ жебы не мѣль быти жадень злый и еретикъ, то речъ неподобная” [с. 242].

У першій статті збірника розглядається одне з найактуальніших тогочасних питань про колегіальність

і одноосібність духовної влади у православній та католицькій церквах. На підтвердження свої думки письменник залучає тексти Святого Писання. Ієрархія східної церкви, на чолі якої стоять чотири патріархи, на його погляд, заснована на висловах Христа: “Иж кгда бы ся з васъ два зезвольли на земли о всякую речъ, которое бы просили, станется имъ от отца моего, который есть на небесѣхъ або вѣмъ, где суть два або три собрани во имя мое, тамъ естем в посредку ихъ” [с. 243]. Ці слова, на думку публіциста, стверджують колегіальність, а не одноосібність, свідчать про прагнення Христа не виділяти нікого з апостолів, як свого намісника, а урівняти всіх апостолів, як братів. “А ижь самъ пастырь нашъ небесный не хотѣль мѣти межи апостолы и ихъ истинными намѣстниками разности и единого вмѣсто себе, старшого и всѣмъ головою. Толко во всемъ ровною братею, якъ были апостолове” [с. 245]. Отже, церквою Христовою повинно управляти декілька намісників-апостолів, а не один. Спочатку християни, не відступаючи від слів Христових, “обрали намѣстниками апостолскими и учинили пять, сообразно пятерочюственной десницы Божой, правячи всю поднебесную” [с. 246]. Така колегіальність давала змогу успішно боротися з ересями. “А если ся што нарушало и казило разнымъ еретичествомъ оногo пекелного волка и райского зміа справою так со стороны, яко и посредку ихъ, они, збираючися соборно... оные волки и зміи отгоняли” [с. 246]. Проте п'ятий намісник апостоль-

ський Римський Папа “за наданемъ великихъ панствъ и богатствъ звеный, отступилъ дороги правое и оного товаришества и братства, собѣ ровнаго, где могъ единъ друго-го простерегати и направляти” [с. 247]. Він намагається звести православних патріархів “в подданство и в мушеное послушенство”, прагнучи поклоніння, “протягаєть тленные и не нескверные ноги в целоване гордостное всѣмъ, приходячим к нему”, забуваючи, що “богу належачихъ поклоновъ предъ человекомъ чинити не годится” [с. 248]. Твір закінчується закликком бути вірними Східній Церкві, молитися в православних храмах, якщо навіть вони бідні й убогі і немає в них дзвонів: “безъ звоновъ и органовъ Бога хвалити и ему ся молити можемъ. Кгдыжъ болше смотритъ на сердца, нижли на тые гуки” [с. 249].

А “о свободѣ роскоши, можности богатстве и славе свѣта того, тое все якъ за старыхъ давныхъ вѣковъ так и теперъ болше межи поганых бывало, нижли межи вѣрными” [с. 249]. Вірність своїй вірі – це і є ключ царства небесного, який відкриє дорогу до вічного життя. Таке твердження, як і назва статті, стоїть у зв’язку з висловом Г. Смотрицького у першій передмові до Острозької Біблії: “Тако и всакъ хотѣи виити в сеи градъ ц[а]рѣ великаго, въ дворъ овецъ пастырѣн[e]б[e]снаго, б[о]ж[е]ственаго писанія, подобаєть входити искусно съ тщаніємъ, въземше ключъ совѣсти съ вѣрою, сквозѣ двери”.

У другій статті критикується реформа папи Григорія XIII з приведенню церковного календаря у від-

повідність астрономічному. Зміни були науково обґрунтованими. Але в умовах України православні сприйняли “римський” календар як один із засобів посилення польсько-католицької експансії. Через це ще більше загострились стосунки між східною і західною церквами, “великая васнь и ненависть межи людми с того поправленя всчалася, тягнуци за собою много трудностей и утратъ безпотребныхъ невинне” [с. 253]. Г. Смотрицький підкреслює, що таке нововведення ускладнює життя насамперед простій людини, яка “отъ працы рукъ своихъ и в потѣ лица мусить ясти хлѣбъ свій. И с тое жь працы и поту мусить досыть чинити и давати пану, што ему розкажуть. Звыклъ былъ отъ предковъ своихъ отдавати, што належало Богу и што належало пану” [с. 253]. Тепер же він не може віддати належне Богу, тому що “панъ ему кажесть у дни святые ... робити”. А “паньское тежъ свято приидеть, радъ бы бѣдный убозство свое роботою подпомогъ, боится пана, мусить лишити, а часомъ за тыми бедами не толко панского нового свята не памятаєть, але и своего старого забываетъ” [с. 254].

Реформа створила незручності і для міщан, і “у справах купецьких”. Внесла вона незгоди в стосунках між чоловіком і жінкою, якщо один з подружжя католик, а інший православний. “Кгдыжъ единому бываєть средопостье, а другому мясопусты, потомъ единому – жалостное роспамятоване Христовыхъ страстей, а другому – веселье роспусти” [с. 255]. На думку автора, “само небо, або на немъ сѣдячий противится”

введенню нового календаря. Саме тим він пояснює, що весна 1587 р. була надзвичайно холодною. За старим календарем Великдень мали святкувати 26 квітня, а за новим – 29 березня, коли знялася велика хуртовина, “такъ бурливое і страшное зимно, з великимъ снегомъ. Же не каждому волно было и колачи до костела святити отослати” [с. 258].

У своїй полеміці автор з народним гумором тлумачить деякі різниці між східною та західною церквами, зокрема, безженьство латинського кліру. Використовує він і псевдоаргументи, які в той час повсюдно використовували супротивники латинян: легенду про папісу, тлумачення ім'я Григорія XIII цифрою “666”, яка вважалась знаком сатани.

Місце зберігання: Відомі 2 дефектні примірники, без кінця (ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України, ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України).

Публікації: АЮЗР. – Київ, 1887. – Ч. 1. – Т. 7. – С. 235-265 (цитати наведені за цим виданням).

Каталоги стародруків: Запаско, Ісаєвич. – I. – № 18. – С. 29; Каратаєв I. – № 116. – С. 235-236; Каратаєв II. – № 94. – С. 16; Максименко. – № 186. – С. 35; Петров, Бирюк, Золотарь. – № 26. – С. 23-24; Ундольский. – № 101. – Ствп. 17.

Літ.: Возняк. Іст. укр. літ. – Кн. 1. – С. 395-397; Грушевський М. Історія української літератури. – Київ, 1995. – Т.5. – Кн.2. – С. 60-83; Исаевич. Преємники. – С. 9; Каганов I. Я. Українська книга кінця XVI-XVII століть: Нариси з історії книги. – Х., 1959. – С. 56-57; Луцик Р. Я. Про один рідкісний друк XVI ст. // Скарбниця знань. – Львів, 1972. – С. 100-108; Микитась В. Л. Українська література XIV – XVI ст. – Київ, 1988. – С. 213-232; Біблія. – Острог, 1581. – Арк.3 нн зв.; Пасічник I. Герасим Смогрицький // Острозькі просвітники

XVI-XX ст. – Острог, 2000. – С. 44-55; Полек. – С. 69. Duplic G. Antapologia. – S.l., 1632. – S. 623; Kempa T. Konstanty Wasył Ostrogski (ok.1524/1525-1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – Toruń, 1997. – S. 127.

Ігор Пасічник

Книга о постничествѣ” Василія Великого, 1594 р.

Формат книги – 2°. Друк у дві фарби. Нумерація п’яти послідовностей без пагінацій (проставлення номерів) і з пагінаціями (номерами аркушів). Перша кількість нумерованих сторінок (аркушів) подається, як і при інших описах стародруків, у дужках: (7), 160, 252, 143, (1). Рядків 19. Шрифт: 10 рядків – 120 мм. Гравюри дві: 1) на звороті титульного аркуша – герб *кн. В.-К. Острозького*, по боках проставлені розміром 72x49 великі літери: К.К.К.О.; 2) зображення Василя Великого в архітектурній рамці – напис “святый Василий Великий” (арк. 8 н. н.). У книзі по чотири ініціали (із 4-х дощок) та кінцівки (із 2-х дощок) і шість заставок (із 5-ти дощок). А.С.Зернова вважала, що заставки та ініціали – із віленських дощок друкаря *Петра Мстиславця* (див.: Зернова А. С. Первопечатник Петр Мстиславец // Книга. Исследования и материалы. – Москва, 1964. – Сб. 9 – С. 104). На титульному аркуші заголовок: “Книга иже во святых отца нашего Василя Великаго, архиепископа Кесария Каппадокийских. З друкарнѣ Острозское выдана естъ в лѣто от

созданія миру 7102. А от по плоти рождества Бога и Спаса нашего Иисуса Христа 1594 мѣсяца марта 8 дня”. На останньому аркуші – післямова. Наприкінці її зазначено: “Сия Книга Василий Великий повелением и власным коштом и накладом, трудом и промыслом яснееосвецкого велможного княжати Константина Константиновича Остръзского, воѣводы киевского, маршалка земли Волинское, старосты Владимирскаго. В лѣто от созданія миру 7100, а от по плоти рождества Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа 1594 мѣсяца марта 8 дня з друкарнѣ Острозкое выдана естъ”. “Книга о постничествѣ” Василя Великого складається із трьох частин, перед кожною наведені передмова і зміст. Починаючи із 78 с. 3-ї частини вміщені статті Василя Великого, що не увійшли до змісту. Як зазначив Я. Ісаєвич, “однакова стислість набору дозволяє припустити, що один і той же майстер відливав шрифти для віленьких видань *Мстиславця* і для острозької “Книги о Постничестве” (а також одношрифтного з нею *Часослова* 1602 р.). Схожість прийомів друку вказують на те, що у 1594 (і пізніше у 1602) в Острозі працював сам *Петро Мстиславец* або його учень” (Исаевич. Преемники. – С. 10). К. о П. є перекладом

праць про правила аскетичного чернечого життя візантійського богослова Василя Великого (близько 330-379 рр.), вихідця із багатого каппадокійського патриціанського роду, глибокого знавця філософських і природознавчих ідей свого часу, якого справедливо вважають батьком і фундатором чернечих орденів на Сході і Заході. Острозьке видання К. о П. орієнтувалося не лише на східні грецькі списки, а й на найновіші західноєвропейські. Як наслідок, К. о П. вийшла сумішшю правил Василя Великого, укладених на розсуд упорядника видання. Останнім, на думку В.Фриз, міг бути Василь Малюшицький (див.: Фриз В. “Книга о Постничестві” Василя Великого (Остріг, 1594) у збірниках м. Львова // Остріг на порозі 900-річчя: Матеріали І-ІІІ наук.-краєз. конф. (1990-1992). – (Острог, друк. Сокаль). – 1993. – Ч. ІІ. – С. 70-73). Як свідчить її дослідження покрайніх записів 11-ти книг К. о П., що зберігаються у львівських збірках, це видання мало значну популярність не лише серед ченців і священників, а й купців, військових, міщан. Мали цю книгу у своїх бібліотеках визначні православні діячі *Іов Княгиницький* та *Іов Борецький*.

Місця зберігання: В Україні – Київ: ЦНБ ім. В. Вернацького НАН України; Львів: ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України, ЛІМ, Наук. б-ка Львів. держ. ун-ту; Харків: б-ка Харк. держ. ун-ту; в Російській Федерації – Москва: ДІМ, ДБР; Санкт-Петербург: РНБ, БАНР; Псков: Псковськ. музей-заповідник; у Литві – Вільнюс: БАН Литви; у Польщі – Варшава: Національна б-ка; у Румунії – Б-ка АН Румунії та ін.

Каталоги стародруків: (Абросимова С. В.) Старопечатные кириллические издания в Днепропетровском историческом музее 1574-1800 гг.: Каталог. – Днепропетровск, 1988. – С. 6-7; Быкова. – № 9. – С. 25-27; Запаско, Ісаєвич. – Кн. 1. – № 31. – С. 30-31; Каменева, Гусева. – № 7. – С. 13; Каратаев І. – № 132. – С. 258-259; Каратаев ІІ. – № 109. – С. 18; Максименко № 190. – С. 36; Петров, Бирюк, Золотарь. – № 31. – С. 26; Родосский. – № 29. – С. 44; Свенцицкий. – № 465(589). – С. 132; Строев І. – № 31. – С. 73-75; Строев ІІ. – № 31. – С. 32-33; Ундольский. – № 117. – Ствп. 19; Ундольский – Кастерин. – № 47. – С. 100.

Лит.: Зернова А. С. Первопечатник Петр Мстиславец // Книга. Исследования и материалы.– Москва, 1964. – Сб. 9 – С. 104; Исаевич. Преемники... – С. 10.; Фриз В. “Книга о Постничестві” Василя Великого (Остріг, 1594) у збірниках м. Львова // Остріг на порозі 900-річчя: Матеріали І-ІІІ наук.-краєз. конф. (1990-1992). – (Острог, друк. Сокаль). – 1993. – Ч. 2. – С. 70-73.

*Микола Ковальський,
Петро Кулаковський*

Книга... проти різних еретиків, іудеїв та сарацин..." (1611)

Повний заголовок книги в перекладі сучасною українською мовою звучить так – “Книга блаженного Федора, названого Авукар, єпископа Карійського, проти різних еретиків, іудеїв та сарацинів з новогрецької на слов’янську мову перекладена спудеєм Острозького слов’яно-грецького училища”. К. існує в рукописному варіанті. Із заголовку видно, що це переклад з грецької. Автор твору Федор Авукар – православний богослов, учень Йоана Дамаскіна. Збереглися 43 його невеликі твори полемічного характеру, котрі були спрямовані проти несторіан, монофізитів, теопасхистів, яковитів, тритеїстів, іудеїв та арабів. В Україні переклад цього твору теж, очевидно, використовувався з полемічною метою. У передмові говориться, що він присвячений *Ісайї Балабану*, який іменується архімандритом Унівським, Дерманським та управителем; інших острозьких монастирів. У рукописі також зазначено “в Острозі, в училищі греко-слов’янському, місяця березня, в 23 день, року 1611”, тобто цього дня була завершена робота над перекла-

дом книги. Перекладач зазначає, що за грецьким текстом він подався аж у Аравію. Говорячи про особливості перекладу, він зазначав, що намагався точно й дослівно перекладати. Даний переклад складного богословського тексту засвідчує високий рівень кваліфікації студентів ОА і є ще одним підтвердженням того, що цей навчальний заклад правомірно вважати закладом вищого типу.

Літ.: Мицько. Острозька... академія. – С.130; Соболевський А. И. Похвала Исаии Балабана 1611 г. – Київ, 1894. – С. 5, 9; Ясіновський А. Внесок Острозького культурного осередку в розвиток української богословської думки (кінець XVI – початок XVII століть) // Ковчег. – Ч. 3. – Львів, 2001. – С. 225-226.

Петро Кралюк

Книжиця (в 6-ти розділах) 1588 р.

Богословський трактат, виданий в Острозі. Інша назва твору „О единой истинной православной вѣре“ походить від назви першої частини трактату. Датована 1588 роком. Про це зазначається в К.: „Написася сіа в лѣто оть созданія міра 7097, римляном же пишуцимъ оть по плоти Рожества Господня, 1588, по отщепенствѣ же ихъ еже оть насъ въ праздникох, лѣта 5”. Формат видання: 8°, (6), 240, 66, (4), 24, (3) арк.; (інша – 6, 240, 66, (4), 24, (3) арк.). Рядків – 21, 30; друк у 2 фарби; шрифти: 10 рядків – 60, 41, 85 мм (інша – 60, 42, біля 84 мм); орнамент: заставка – з дошки „Часовника“ *І. Федорова* (Москва, жовтень 1565). У частині примірників аркуші четвертої лічби бувають з помилковою нумерацією (46, 2, 48, 4, 50, 6, 52, 8-24, або 46-53, 9-24). Місце друкування визначається за тотожністю шрифту К. до шрифту острозьких видань 90-х рр. XVI ст. Відповідно, існує версія, що К. була надрукована в 90-х рр., найвірогідніше в 1598 році. Автором вважається *Василь Суразький*. Остання ненумерована частина містить такі дані про авторство: „многогрѣшний і худжшій в християнах, убогий Василій“. К. розглядається

як твір, що складається з шести розділів, іноді – як збірка з шести творів (трактатів). Твір є значним за обсягом, складним за змістом та структурою. Складається з таких частин: 1) “О единой истинной православной вѣре”; 2) “О происхождении утѣшительного параклита” (“Об исхождении всесвятого и животворящего духа”); 3) “О первенстве римстем” (“О первенстве римстем по старшенстве епископа их”); 4) “О опресноках и баранку”; 5) “О пременению дней и праздников” (“О пременению дней праздничных”; 6) а. “О святых храмах,”; б. “О образах, рекше о иконах”. У першій частині автор, обгрунтовуючи істинність православної віри, переважно звертається до Старого й Нового Заповітів. У другій він часто використовує твори Максима Грека. Причому сам вказує, що призводить до таких запозичень. Водночас тут він полемізує зі *П. Скартою* і *Б. Гербестом*. У третій частині твору, де заперечується першість Римського папи серед ієрархів християнства, зроблено значні вставки. Це – „Послання Варлаама Калаврійського до якогось Франтишка, учителя римської церкви, про першість папи“ (очевидно XIV ст.) та „Скорочене сказання від літописця, сиріч – від кройніки, про латинян, які відступили від право-

славних патріархів...”. У четвертій частині обговорюються обрядові питання, які були предметом дискусії між православними й католиками. П’ята частина була присвячена визначенню дат святкування церковних свят. Це питання стало особливо гострим після проведення в римо-католицькій церкві календарної реформи. Остання ж, шоста, частина твору була, очевидно, спрямована проти протестантів, котрі заперечували святість храмів та ікон. Загалом же К. охоплювала широке коло проблем, з яких велася полеміка між православними й адептами католицизму й протестантизму.

Місце зберіг.: Україна – Київ: ЦНБ НАН України, Львів: ЛНБ НАН України, НМЛ; Росія – Москва: ДБР, ДІМ, РДАДА, С.-Петербург: РНБ, БАНР, б-ка Петербурзького ун-ту; Білорусь: Держ. б-ка Білорусі; Литва: БАН Литви, б-ка Вільнюс. ун-ту та ін.

Опубл.: ППЛ. – Т. 2. – С. 633-938.

Каталоги стародруків: Быкова. – № 8. – С. 24-25; Запаско, Ісаєвич. – І. – № 19. – С. 29; Каменева, Гусева. – № 4. – С. 12; Каратаєв І. – № 119. – С. 238-241; Каратаєв ІІ. – № 96. – С. 17; Максименко. – № 189. – С. 36; Петров, Бирюк, Золотарь. – № 27. – С. 24-25; Родоский. – № 22. – С. 37, 38; Свенцицкий. – № 489(424). – С. 137; Строев І. – № 26. – С. 63-64; Строев ІІ. – № 26. – С. 21; Ундольский. – № 104. – Ствп. 17 (ця книга зазначена, як “Сб. Острожский (О вѣрѣ единой) в 6-ти отделах. Острог, 1588”).

Лит.: Атаманенко В. Василь Суразький // Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. – С. 98-107; Грушевський Історія української літератури... – Т. V. – Кн. 2. – С.85-88; Єфремов С. Історія... – С. 121-122; Завитневич В.З. „Палинодія“... – С. 56-59, 90-107; Копержинський К. Український письменник XVI століття. Василь Суразький // Наук. збірник за рік 1926. Запи-

ски наук. т-ва в Києві (тепер іст. секція Всеукр. АН). – Київ, 1926. – Т. 21. – С. 38-72; Микитась В. Л. Українська література в боротьбі проти унії. – К., 1984. – С. 33-34; Мицько. Острозька... академія. – С.100, 119-120.

*Віктор Атаманенко,
Петро Кралюк*

Книжиця (в 10-ти розділах) 1598 р.

Назва даного видання є умовною. Російські бібліографи XIX-XX ст. визначили її як „Книжица в десяти отделах“. Назва твору – на основі титульного аркуша, де значиться: “З друкарни Острозское в лѣто от созданія мира зрѣ [7106], а от поплоти рождества господа Бога и спаса нашего Иисуса Христа лѣта афчи [1598] месяца июня 11, сіа книжица (підкреслено нами – *ред.*) видана“. Формат 8°. 144 нenum. арк.. Рядків – 21, 29, 15. Шрифти: 10 рядків – 59, 41, 82 мм. Гравюри: заставки; кінцівки, виливні прикраси: рамка на титулі. Склад твору: 1) передмова, починається словами: „Господу нашему Иисусу Христу повелѣвающоу: еже, рече, глаголю вамъ...“ і закінчується: “сего ради листы тыє, святейшаго патріархи посланія, преведши на Словенській языкъ, и в сей настоящей книжици (підкреслено нами *ред.*), типарнымъ художествомъ, напечатахом на пользу і утверженіє правовѣрнымъ христіаномъ”; 2) на арк. 26 вміщений „Чин или оглавленіє еже съдержит в собѣ сіа книжица“ (підкреслено нами – *авт., ред.*). У ньому кожне послання, починаючи з другого, має назву „лист“; 3) вісім послань Александрійського

патріарха М. Пігаса; 4) послання *Костянтина кн. Острозького*; 5) послання українського полеміста *Івана Вишенського В.-К. кн. Острозькому* – „Благочестивому княжати Василию и всѣм христіанам православным... от святое афонское горы скитсвующих“ – єдина прижиттєва публікація твору цього визначного українськогосписьменника-полеміста (Це фактично десята частина збірки). На арк. 2, 4, 5, 6, 8 наведені дати відправлення послань, що відносяться до 1594-1597 рр. Весь цей збірник спрямований проти католицизму, церковної унії і рішень Берестейського собору 1596 р., який проголосив об’єднання (унію) православної церкви з католицькою.

Місця зберігання: Примірники збереглись в Україні – Київ: ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України, Львів: НМЛ; в Росії – Москва: ДБР, ДІМ, РДАДА; Спб.: РНБ, БАНР; в Литві: БАН Литви, Наук. б-ка Вільн. ун-ту.

Публ.: „Лист“ четвертий у перекладі на книжну староукраїнську мову наводиться в „Апокрисисі“. – арк. 47-48; І. Малишевський передрукував передмову, зміст під заголовком „Мелетия патриарха александрійского 10 посланий“ (Малышевский И.И. Александрійский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах русской церкви. – Київ, 1876. – Т. 2. – С. 1-83 [приложение]. Текст „Предисловия“ у Строева І. (С. 88-89), а текст детального „Оглавления“ – у Сопикова І., 596. Текст по-

слання *І. Вишенського* неодноразово друкувався у збірках його творів.

Каталоги стародруків: Быкова. – № 12; Запаско, Исаевич. – I. – № 38,39. – С. 31; Каменева, Гусева. – № 10. – С. 13; Каратаев I. – № 154. – С. 281-282; Каратаев II. – № 127. – С. 21; Максименко. – № 193. – С. 36; Петров, Бирюк, Золотарь. – № 36. – С. 27-28; Свенцицкий. – № 490(424). – С. 137; Строев I. – № 41. – С. 87-89; Строев II. – № 35. – С. 33-34; Ундольский. – № 137. – Ствп. 22 (у цьому каталозі під № 137 зазначено “Мелетия Александрийскаго посланія (чисел 10)... напеч. в Острогѣ 1598 г.”).

Літ.: Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII ст. – Львів, 1971. – С. 82; Исаевич Я.Д. Острожская типография и ее роль в межславянских культурных связях (послефедоровский период) // ФЧ 1978.– Москва, 1981. – С. 39.

Микола Ковальський

Книжка словєнскаа, Крескомаа грамматика” (Буквар), 1598 р.

Оригінальна назва видання – “Сіа книжка словєскаа рекомаа грамматика благоволонієм Божиим составися. Рок АФЧИТекст взятий у гравірувальну рамку. Вгорі її написано від руки “Russia primer abc...”; внизу напис також від руки: “Ostrog 1518”, що є свідченням помилкового відчитання кириличної дати, і ця істотна помилка невиправдано потрапила до каталога книг Бодлеянської б-ки, де цей стародрукований раритет і було зареєстровано із неправильною датою. Єдиний примірник зберігається в Бодлеянській бібліотеці в Оксфорді (All Oxford college library – All Souls college library, Oxford, Oxon, England). На звороті титульного аркуша вміщений герб князів *Острозьких*. Щоправда, він відрізняється від інших зображень такого гербу XVI – поч. XVII ст. У ньому зміщені сектори цього 4-членного герба, а саме два графічні умовні геральдичні знаки із зображенням вертикальних стріл, переміщені з нижніх секторів таким чином, що нижній лівий знак опинився в правому верхньому секторі, а нижній правий знак – в лівому нижньому. Довкола герба, як і в інших ост-

розьких виданнях, зазначені ініціали *кн. В.-К. Острозького*: з лівого боку одна під другою дві літери КК, а з правого – КО. Над гербом вміщений такий текст: “Константин Константинович в божественномъ крещеніи Василие княжа *Острозское*”, а під зображенням герба: “Воевода кїевскїй, маршалок земли Волинское, староста Владімерскїй, и прѡчяя”. Як і в *Острозькому Букварі (Азбуці) 1578* р. на першій сторінці є заголовок в’яззю “НАЧАЛО ОУЧЕНІА ДѢТЕМЪ (,) хотѡщим разумѣти писаніє”. На останній сторінці цієї книжки (формат 8°, 52 ненум. аркуші) написано “... Иины отвѣты... а нынѣ нѣсть время. Таковъ есть разоум братіє его же дарова Богъ слованѡмъ. Ємоу же слава (,) честь и держава и поклонаніє. Нынѣ и присно и въ вѣкы вѣков, аминь”. Фактично ця книга – 2-ге вид. *Острозького „Букваря“ 1578*.

Дж.: Наук. б-ка ОА. Позит. фотоплівка оригіналу примірника стародруку з Бодл. б-ки Оксфорд (Англія).

Каталоги стародруків: Запаско, Ісаєвич. – I. – № 40. – С. 31; Barnicott D. A., Simmons J. – S. – G. Some unrecorded early printed Slavonic books in English libraries // Oxford Slavonic Papers. – 1951. – Vol. 2. – P. 5; Hyde I. Catalogus impressorum librorum Bibliothecae Bodleianae in Academia. Oxonii. – 1674. – Pars 2. – P. 150.

Лит.: Зернова А. С. Книги кирилловской печати, хранящиеся в заграничных библиотеках и неизвестные в русской библиографии // Труды Государственной библиотеки СССР им. В.И.Ленина. – 1958. – Т. 2. – С. 11; Лукьяненко В. И. Переиздание первопечатной Азбуки Ивана Федорова, 1574 г. // Книгопечатание и книжные собрания в России до середины XIX в. – Ленинград, 1979. – С. 16-17.

*Віра Захарчин,
Микола Ковальський.*

Княгиницький Іов
 (* середина XVI ст.,
 м. Тисмениця, тепер Івано-
 Франківської обл. –
 † 29.12.1621, Скит Манявсь-
 кий, Івано-Франківської
 обл.)

Цеконний і культурний діяч. Народився в шляхетській родині. В миру – Іван. Освіту здобув спочатку вдома, потім в Унівському монастирі, а завершував її в ОА. З Острога був посланий на Афон з милостинею. Перед поїздкою, можливо, викладав в Острозі. Прибувши з Афона до Острога, недовго пробув в Україні і повернувся назад. Під час другого відвідання Афона прийняв постриг під іменем Іезикиїл і пробув там більше 13 років. Після повернення займався реорганізацією низки українських монастирів. На запрошення *І. Борисковича* прибув у Дермань. Тут разом із ним брав участь у перекладанні і редагуванні *Октоїха*, виданого в 1604 році. Біля 1605 р., коли друкарню з Дермані було переведено знову до Острога, а *Дерманський культурно-освітній осередок* розпався, виїхав в рідну Галичину. Там у цей час знаходився, переїхавши з Дубна до Унева, *І. Вишенський*. З

ініціативи останнього заснував Скит Манявський (бл. 1605), який став “іноческою академією”, головним центром аскетичного монашества в Речі Посполитій. Погляди К. І. відзначалися традиціоналізмом та консерватизмом. Зокрема, це знайшло вияв у його негативній рецензії на книгу К. Транквіліона-Ставровецького “Дзеркало богослов’я”..

Лит.: Маслов С. И. Кирилл Транквиллион Ставровецкий и его литературная деятельность. – Киев, 1984. – С. 34, 62, 74; Мицько І. Про Великоскитську обитель // Іконостас Воздвиженської церкви Скиту Манявського. Каталог виставки. – Львів, 2000. – С.5-12.

Мицько И. З. Дерманский культурно-просветительный центр и его участие в идеологической работе на Украине (70-е годы XVI в. – 30-е годы XVII в.) // ФЧ. – 1978. – Москва, 1981. – С. 50-51; Мицько. Матеріали... – С. 40-41; Мицько. Острозька... академія. – С. 96; Харламович. Западнорусские... – С. 252-263; (Симонович Ігнатій з Любарова) // Зоря Галицька яко Альбум на год. 1869. – Львів, 1860. – С. 225-251.

Віктор Атаманенко

Ковальський Микола

Народився 19.ІІІ. 1929 р. Дитячі роки пройшли у с. Верхові тодішнього Острозького повіту, де учителювали батьки Павло Миколайович (1887-1965) та Лідія Олександрівна (1895-1983). Пізніше родина переїхала до Острога. У 1946 р. із золотою медаллю закінчив Острозьку середню школу № 1. У 1947 р. закінчив з відзнакою Острозьке педагогічне училище, отримавши спеціальність учителя початкової школи. У 1947 р. вступив на історичний факультет Львівського державного університету ім. І. Франка, але у 1950 р. був змушений перевестися на заочну форму навчання і розпочати роботу в Острозькій семирічній школі № 3, де викладав спочатку англійську мову, а пізніше історію, конституцію і географію. У 1952 р., з відзнакою закінчивши університет, отримав направлення до аспірантури на кафедрі вітчизняної історії Львівського університету. У 1958 р. успішно захистив кандидатську дисертацію на тему: “Зв’язки західноукраїнських земель з Російською державою (друга половина XVI-XVII ст.)”.

З 1956 до 1958 рр. М. Ковальський працював у Львівському обласному інституті вдосконалення вчителів, з

листопада 1959 р. – в Українському державному музеї етнографії та художнього промислу АН України у Львові, де з серпня 1961 р., згідно з конкурсом, був обраний завідувачем відділу етнографії.

У 1963 р. вчений переїхав з родиною до Кривого Рогу, куди був запрошений за конкурсом працювати на Криворізькому загальнонауковому факультеті Дніпропетровського державного університету, деканом якого став у грудні 1963 року. За роки роботи в Кривому Розі (1963-1967) провів дві наукові конференції і став редактором тез доповідей. Його виступи на конференціях свідчать про наукові зацікавлення, пов’язані з історією України XVI-XVII ст. Вже в цей час з’являється перша праця з острогівани, яка пізніше стала одним з основних напрямів досліджень – “До історії Острозької друкарні (кінець XVI – початок XVII ст.)”.

У 1967 р. відомий вчений-аграрник Дмитро Пойда, який очолював кафедру історії СРСР та УРСР у Дніпропетровському університеті, запросив Миколу Ковальського стати доцентом цієї кафедри, де він працював з 1967 до 1994 рр. У 1970-1971 рр. М. Ковальський очолював історико-філологічний факультет університету, а з січня 1978 року до липня 1994 року був завідувачем

створеної у 1972 р. кафедри історіографії та джерелознавства історичного факультету ДДУ.

У доробку М. Ковальського цього періоду – дослідження з історії українського друкарства, історії міст України (особлива увага тут приділялась історії Львова та рідного Острога – центрів української культури XVI – першої половини XVII ст.) тощо. Став автором та редактором низки методичних розробок, частину яких було написано у співавторстві з учнями – Ю. А. Мициком, Ю. В. Назаренком, Г. М. Виноградим, О. І. Журбою, В. Б. Атаманенком, Ю. А. Святцем та ін.

Особливе місце в науковому доробку М. Ковальського цього періоду посідає серія книг з джерелознавства історії України XVI – перш. половини XVII ст., що мали характер монографій, але були надруковані у видавництві Дніпропетровського державного університету у 1972-1985 рр. як навчальні посібники. Чимале значення для вивчення історії української культури, книгодрукування та острогіани мало дослідження “Джерела про початковий етап друкарства на Україні: Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х – на початку 80-х років XVI ст.”, видане у 1972 р., в якому поряд з аналізом джерел про життя та діяльність Івана Федорова було вміщено детальний огляд історіографії проблеми, нариси з історії українського друкарства, розглянуто історію видання та тексти книг першодрукаря. Авторіві вдалося реконструювати хронологію основних подій життя та діяльності І. Федорова.

У Дніпропетровському університеті Микола Ковальський проявив себе не лише як вчений, а й як організатор численних наукових конференцій, редактор наукових збірників та праць.

У листопаді 1984 року Микола Ковальський у Московському університеті захистив докторську дисертацію на тему: “Джерела з історії України XVI – першої половини XVII ст.”, яка стала значним внеском у розвиток української історичної науки. За заслуги у підготовці висококваліфікованих спеціалістів, розвиток і впровадження наукових досліджень 31 липня 1991 року Президією Верховної Ради України М. Ковальському було присвоєне почесне звання заслуженого діяча науки і техніки України.

З поч. 1990-х рр. став одним із засновників історичного краєзнавчого товариства “Спадщина” ім. князів Острозьких в Острозі, був причетним до започаткування проведення щорічних наукових конференцій “Острог на порозі 900-річчя”, які збирали дослідників Волині з різних міст та містечок України: Львова, Дніпропетровська, Києва, Кам’янця-Подільського, Полтави, Луцька тощо.

У 1994 р. М. Ковальський переїхав до Острога, де при його активній участі було відновлено Острозьку академію, в якій він став проректором з наукової роботи і започаткував та очолював до осені 1995 р. кафедру історії та культурології. Згодом за заслуги у розвитку науки та Острога став Почесним громадянином міста.

В Острозі значне місце в науковому доробку вченого посідала острогіана. М. Ковальський став одним з ініціаторів підготовки першого енциклопедичного видання “Острозька академія XVI-XVII ст.”, його науковим редактором, автором передмови і 33-х статей, які ввійшли до енциклопедії. Острогіана М. Ковальського продовжена виданням збірки “Етюди з історії Острога”, ним написано низку праць про острозьких просвітників, частину яких опубліковано в однойменній, редагованій ним збірці.

У 1996 р. М. Ковальський заступав осередок Українського історичного товариства. З 1999 р. став співредактором міжнародного історичного журналу “Український історик”. Був багатолітнім редактором “Наукових записок університету “Острозька академія”, пізніше – їх історичної серії. У 1998 р. М. П. Ковальський був обраний Академіком Міжнародної Слов’янської Академії Наук. У 2000 р. за значний внесок у розвиток української історичної науки його було обрано дійсним членом Української вільної академії наук у США, а в 2004 р. вченого було обрано Почесним членом Українського історичного товариства і Почесним головою Острозького осередку УІТ.

Під керівництвом М. Ковальського захищено 27 кандидатських дисертацій. Серед його учнів – вісім докторів наук. М. Ковальському присвячено чотири наукових збірники, три з яких опубліковані з нагоди ювілеїв, четвертий – присвячений пам’яті вченого.

Лит.: Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 1: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Дніпропетровськ: Промінь, 1997. – 536 с.; Осягнення історії: Зб. праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Острог, Нью-Йорк, 1999. – 596 с.; Атаманенко А., Атаманенко В. Микола Павлович Ковальський (3 нагоди 70-ліття) // Український Історик, 1999, № 2-4 (141-143). – С. 241-255; Мишик Ю. А. Микола Ковальський (До 70-річчя з дня народження) // Український археографічний щорічник. – Київ, 1999. – Нова серія. – Вип. 3-4. – С. 6-14; Микола Павлович Ковальський: Матеріали до біобібліографії. Острог, 2002; Наукові записки. Історичні науки. Вип. 4: Збірник на пошану професора Миколи Павловича Ковальського. Острог: Українське історичне товариство, Національний університет “Острозька академія”, 2004. – 528 с.; іл.; Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / За ред. Г.К. Швидко. – Дніпропетровськ, 2007 – 392 с.

*Алла Атаманенко,
Віктор Атаманенко*

Колегіум єзуїтів в Острозі

Католицький навчальний заклад, що виник як альтернатива православній ОА. У 1624-1627 рр. *Анна-Алоїза Ходкевич* записала значні кошти єзуїтам, пожертвувала також земельну площу і матеріали під будівництво К. і костелу св. Ігнатія Лойли та св. Франциска Ксаверія. Тимчасове приміщення К. збудовано в 1625-1626 рр. Перший поверх був мурований, другий – дерев'яний. Розібрано його в 1645 році. Будівництво нового приміщення К. за проектом Джакомо Бріано і Бенедикта Моллі здійснене від 1634 до 1641 року. Після ліквідації ордену єзуїтів у 1773 р. поєзуїтські будівлі перейняли василіани, а мури шляхетського конвікту передано кармелітам. Свою школу в Острозі єзуїти відкрили вже в 1625 р., але через малу кількість учнів навчання проводилось приватно. У наступному році відкрито публічні класи граматики й поетики, а в 1627 р. – риторики. З 1629 р. почалось викладання філософії для світських учнів. Філософія також викладалася для кліриків-єзуїтів. А для клиру єпархії читалися моральне богослов'я та полемічна теологія. Після поділу польської провінції єзуїтів у 1757 р. в Ост-

розі влаштовано новіціат, що діяв до ліквідації ордену єзуїтів в 1773 році. У період козацьких і шведських війн (1648-1668) єзуїтська школа була закрита, тільки тимчасово в 1666 р. існували класи граматики для світських учнів. Протягом др. пол. XVII ст. кількість учнів була незначною. Щойно після Північної війни, з 1714 р., настав спокійніший час для К. і школу відвідувало близько 250 учнів. Після ліквідації ордену єзуїтів у приміщеннях К. планувалось розмістити університет, але через брак коштів ця ідея не була реалізована. У діяльності острозьких єзуїтів на ниві шкільництва особливо заслуговує на увагу так званий Collegium Nobilium, тобто шляхетський К. Таких закладів, які були під опікою єзуїтів, у тодішній Речі Посполитій було шість: у Варшаві, Вільно (Вільнюсі), Львові, Острозі, Любліні і Познані. Конвікт, тобто бурса для волинської шляхти, був заснований у 1640 р. також *Анною-Алоїзою Ходкевич*. Бурса отримала від фундаторки окремих будинок на 20 осіб. У XVIII ст. в ній перебувало 30 учнів. Конвікт очолював регенс і стежив за утриманням бурси. Він також виконував обов'язки місіонера у фундаційних володіннях у Суражі. У пол. XVIII ст. конвікт мав велику незалежність від К., був перетворе-

ний у шляхетський конвікт, який мав власну програму навчання. У ньому працювало декілька єзуїтів. Тут були окремі заняття з точних наук, математики. Єзуїти-чужоземці навчали французької та німецької мов. При шляхетському конвікті існувала музична бурса, принаймні від 1640 року. У 1641 р. отримала від А.-А. Ходкевич дім з городом під містом, до якого в 1646 р. була перенесена бурса.

Джс.: Archiwum prowincji Małopolskiej oo. Jezuitów w Krakowie (APMP): Sygn. 527 [Historia Collegii Ostrogiensis, 1626-1731]; Sygn. 1364. – К. 136-140; Sygn. 1366. – К. 285-333 [Документи колегіуму в Острозі]; Archiwum Romanum Societatis Jesu (ARSJ): Sygn. FG 99. – F. 612-623 [Акт фундації конвікту]; Sygn. Pol. 75. – F. 54 [Origo Conv. Ostrogiensis nob., 1642].

Лит.: Кардашевич. – С. 183-198; Ковалів В.-Й. (о.) Єзуїти в Острозі // Матеріали VI наук. –краєз. конф. “Остріг на порозі 900-річчя”. – Острог (1996). – С. 84-91; Перлштейн І. – С. 141; Ричков П. А. Початковий етап проектування та будівництва єзуїтського монастиря в Острозі // Матеріали IV наук. –краєз. конф. “Остріг на порозі 900-річчя”. – Остріг, 1993. – С. 140-142; Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. – Львів, 2005. – С.129-134; Ахер J. Polski teatr jezuicki jako teatr polityczny // Jezuici a kultura polska / pod red. ks L. Grzebienia SJ, ks. St. Obirka SJ. – Kraków, 1993. – S. 11-22; Bednarski S., Upadek i odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa polskiego. – Kraków, 1933; Jabłonowski A., Akademia Kijowsko-Mohylańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi. – Kraków, 1899-1900; Kraszewski J. I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. – Warszawa 1985; Lita S. Jezuici na tle innych zakonów

męskich w Polsce w XVI-XVIII wieku // Jezuici a kultura polska... – S. 185-198; Literatura antyjezuicka w Polsce 1578-1625. Antologia / Opracował, wstępem i przypisami opatrzył J. Tazbir, Warszawa, 1963; Natoński B., ks., T. J. Humanizm jezuicki i teologia pozytywno-kontrowersyjna w XVII i XVIII wieku. Nauczanie i piśmiennictwo // Dzieje teologii katolickiej w Polsce / pod red. b-pa M. Rechowicza. – Lublin, 1975. – T. 2. – Cz. 1; Piechnik L., ks., T.J. Akademie i uczelnie jezuickie // Dzieje teologii katolickiej w Polsce..., Lublin, 1975. – T 2. – Cz. 2. – S. 51-101; Piechnik L., ks., T.J. Działalność jezuitów polskich na polu szkolnictwa (1565-1773) // Jezuici a kultura polska... – S. 243-259; Popłatek J., ks., T.J. Komisja Edukacji Narodowej. Udział byłych jezuitów w pracach Komisji Edukacji Narodowej. – Kraków, 1973; Popłatek J., ks., T.J. Studia z dziejów jezuickiego teatru szkolnego w Polsce. – Warszawa, 1957; Szweykowska A. Wkład jezuitów w kulturę muzyczną Rzeczypospolitej w XVII wieku // Jezuici a kultura polska... – S. 297-310; Załęski S., ks., T.J. Historia zniesienia jezuitów w Polsce i ich zachowanie na Białej Rusi. – Lwów, 1875. – T. 2; Załęski S., ks., T. J. Jezuici w Polsce. – Lwów, 1900. – T. 1; – Lwów, 1901. – T. 2; – Lwów, 1902. – T. 3. – Cz. 1, 2; – Kraków, 1905. – T. 4. – Cz. 1; – Kraków, 1904. – T. 4. – Cz. 2; – Kraków, 1905. – T. 4. – Cz. 3 i 4; – Kraków, 1906. – T. 5. – Cz. 1 i 2; Życie ku podziwieniu chwalebne J.O. Xiężny Ostrogskej Anny Alojzy Chodkiewiczowej, wojewodziny wileńskiej, hetmanowej W.X. Litewskiej, od kolegium Societatis Jesu Jarosławskiego, od niejże po Ostrogskiem kolegium w polu N. Panny fundowanego, na wzór wysokiej cnoty wydane. – Kraków, 1698.

Мицько І. Острозька... академія. – С. 65-71;

Dobrowolska W. Chodkiewiczowa z hr. Ostrogskich Anna-Alojza // Polski Słownik Biograficzny. –T.3. –S.370-371

Вітольд Ковалів

Копинський Ісайя
 (*?, с. Копин,
 нині Республіка Польща –
 † 5.10.1640, м. Ніжин)

Церковний та культурний діяч. Походив із шляхетської родини, що жила на Підляшші. Навчальний заклад, в якому К. отримав освіту, точно не встановлений. Існує думка, що він навчався в ОА. Принаймні деякі факти його біографії опосередковано вказують на це. Зокрема, він належав до консервативного напрямку, який був представлений в Острозькому культурному центрі. Також його доля була пов'язана з Межигірським монастирем та Київським братством, біля витоків яких стояли вихованці ОА. Зокрема, він виступив одним із засновників Київського братства, а в 1619-1620 рр. був межигірським ігуменом. Велику увагу приділив розбудові монастирів на Задніпров'ї, зокрема, на землях, якими володіли князі Вишневецькі. К. зумів відновити Густинський Прилуцький монастир, заснував Мгарський Лубенський монастир і Підгірський Ладинський скит. 1620 р. К. став одним із єпископів, висвячених Єрусалимським патріархом Феофаном. Номінально він займав Перемиську кафедру,

якою реально керував уніатський єпископ А. Крупецький. 1628 р. стає таким же номінальним єпископом Смоленським та Чернігівським. 1631 р., після смерті *І. Борецького*, при підтримці козаків був обраний Київським митрополитом. На це ж становище претендував П. Могила, який мав підтримку з боку урядових кіл Речі Посполитої. Між ними розгорнулася боротьба, яка тривала до середини 30-х років. Зрештою переміг П. Могила. К. відомий також і як письменник. Йому належить “Ліствиця духовна”, перекладення наприкінці XVII ст. з української на церковнослов'янську Дмитром Гупталом. Під назвою “Алфавіт духовний...” твір неодноразово перевидавався протягом XVIII-поч. XIX ст. В українському суспільстві XVII ст. було широко відоме його послання до князя Я. Вишневецького, якого К. засуджував за відхід від православ'я й прийняття католицизму.

Лит.: Возняк М. С. Історія української літератури: У 2-х книгах. – 2-ге вид., випр. – Львів, 1992. – Кн. 1. – С. 444-446; Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: Опыт церковно-исторического исследования. – Київ, 1882. – Т. 1. – С. 25, 53, 553; Київ, 1898. – Т. 2. – С. 2-46; Грушевський. Історія України-Руси... – Т. 7. – С. 412, 424, 436, 447, 549-521, 525. – Т. 8. – С. 98, 134, 152, 154, 155,

160, 169, 171, 183, 185-187; Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1995. – Т. 6. – С.513-555; Добрянский А. История епископов трех соединенных епархий, перемышльской, самборской и саноцкой, от най-давнейших времен до 1774 года. – Львов, 1893. – С. 62; Махновець. Укр. письменники... – Т. 1. – С. 373-376; Мицько. Острозька... академія. – С. 96; Огієнко І. І. Українська церква. Нарис з історії української православної церкви: У 2-х томах. – Київ, 1993. – Т. 1, 2. – С. 160-161; Філарет (Гумилевский Д.) Обзор русской духовной литературы 862-1720. – Харків, 1852. – Кн. 1. – С. 256; Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914. – Т. 1. – С. 25.

*Петро Кралюк,
Віталій Яремчук*

Копистенський Захарія (* ? – † 1627, м. Київ)

Церковний діяч та письменник-полеміст. Походив, вірогідно, з Перемишлянщини, належав до родичів Перемиського православного єпископа Михайла Копистенського. Судячи з його полемічного твору “Палінодія”, побував у монастирях та церквах Молдавії, Галичини, Вільни (Вільнюса), Кракова, Волині, Підляшшя й Полісся (Берестейщини та Пінщини). Зокрема, був у Дорогобужі та Смідині – володіннях *кн. В.-К. Острозького*. Можливо, побував і в Острозі. У 1612 і 1614 рр. виступав як вибраний архімандрит Унівського монастиря. 4 січня 1616 року вписався в Київське братство. Брав участь у діяльності вченого гуртка в Києво-Печерській лаврі під керівництвом архімандрита Єлисея Плетенецького. Виступив автором низки творів. 20 листопада 1624 року став архімандритом Києво-Печерської лаври і перебував на цьому становищі до кінця життя. Найбільш відомий твір К. “Палінодія” (1621-1622), котра була написана як полемічна відповідь на трактат Лева Кревзи “Оборона єдності церковної” (1617) і вважається одним із найкращих зразків православної полемічної літератури того часу. У кінці “Палінодії” була

спеціально вміщена апологетична повість про князів Острозьких, де основна увага була звернута на *кн. В.-К. Острозького*. Про останнього велася мова як про вірного захисника православ'я. Він порівнювався з князем Володимиром і трактувався як нащадок князя Данила Романовича. Також там велася мова про те, що при дворі князя були зібрані славні вчені. Ці слова дослідниками трактуються як характеристику ОА. Хоча сам термін ОА К. не використовує.

Видання: Копистенський З. Палінодія // РИБ.– С.-Петербург, 1878. – Т. 4: ППЛ. – Стовп. 313-1150; Копистенський З. Палінодія (фрагменти) // Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. – Київ, 1987. – С. 92-107 та ін; Палінодія Захарія Копистенського // Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Корпус текстів. – Т. 3. Лев Кревза. Оборона єдності церковної і Захарій Копистенський Палінодія; Lev Krevza's Obrona iednoŭsi cerkiewney and Zaharija Kopystens'kyj's Palinodia / With an Introduction by Omeljan Pritsak and Bohdan Struminsky. Harvard library of early Ukrainian literature. – Harvard, 1987. – P. 71-596.

Літ.: Возняк М. С. Історія української літератури: У 2-х книгах. – 2-ге вид., випр. – Львів, 1992. – Кн. 1. – С. 495-509; Грицай М. С. Література другої половини XVI – першої половини XVII ст. // Грицай М. С., Загай-

ко. – С. 22, 80-85; Грушевський М. Історія української літератури. – Київ, 1995. – Т. 6. – С. 66-105; Кралюк П. М. особливості вияву національної свідомості в українській суспільній думці XVI – першої половини XVII ст. – Луцьк, 1996. – С. 88-92; Микитась В. Л., Шолом Ф. Я. Давня українська література. – Київ, 1989. – С. 154-159 та ін.; Мицько. Острозька... академія; Огоновський О. Історія літератури руської. – Львів, 1887. – Ч. 1. – С. 145-147.

Петро Кралюк

Кормча (1599 р.)

Збірник норм канонічного православною права. Із вхідних даних рукопису, які скопіював А. С. Петрушевич, впливало, що цю книгу завершив переписувати 5 грудня 1599 року Петро Станіславович Яневський у володіннях В.-К. Острозького, м. Костянтинові (нині – м. Старокостянтинів), в “кадемії Константиновской” при дидаскалі, тобто вчителю, Антонію Єзифовичу. Книжка ця копіювалася за кошт священника Андрея Мишинського. Знаходилася в бібліотеці Львівського університету, куди потрапила із якогось ліквідованого австрійським урядом західноукраїнського монастиря (можливо, Скиту Манявського). Під час Другої світової війни Кормча опинилась у Польській Республіці, у варшавській Національній бібліотеці (N Акс. 10.782). Запис А.С.Петрушевича дає підстави вважати, що в м. Старокостянтиніві могла знаходитися філія ОА або створена за її зразком школа, що теж іменувалася академією. При чому в цій школі не тільки відбувалося навчання, а й переписувалися книги.

Збереглись відомості про ще дві копії Кормчої (Номоканону), виготовлені у Острозі. Першу переписав 1593 якийсь Григорій Голубников,

другу *Смотрицький Герасим*, за повелінням *кн. К.-В. Острозького* (1608).

Лит.: Мицько. Острозька... академія. – С. 120,123-124, 129.

Петро Кралюк

Костел фарний в Острозі

Початки католицького костелу в Острозі сягають XV ст. Князь Федір Острозький фундував в Острозі латинський костел Успіння Пресвятої Діви Марії і монастир для домініканців між 1440 і 1442 роками.

Близько 1452 р., під час навали татар, ченці-домініканці залишили знищений костел. Син князя Федора Василь Красний підтвердив надання батька для домініканців, які, однак, тим не скористалися. 1582 р. *кн. В.-К. Острозький* підняв костел із руїн та віддав світським священикам, підтвердив фундацію (с. Лючин) і записав 2 000 злотих на шпиталь. Він же спровадив із Кракова священика *Войцеха Бежановського*, який став тут першим парохом (1582-1616). Упорядкуванням костелу і острозької парафії зайнявся її другий парох, священик *Войцех Вітковський* (1619-1623), який володів старослов'янською мовою, знав літературу православної церкви, колекціонував книги та збирав відомості з історії. К.Ф. отримав фундації від князя Ф.Острозького, *кн. Анни-Алоїзи Острозької* та інших можновладців Острога. При костелі існувала латинська школа. У 1617 р. згаданий вчитель Валентин Заклікович, через три роки для неї було

зведено нове приміщення.

За час свого існування К.Ф. неодноразово перебудовувався. Будівничими нового храму були острожани, італієць за походженням Каспер Дазинт (+1620) та Станіслав Зимно. Нову декорацію інтер'єру костелу здійснювали протягом 1619-1624 років. Головний вівтар, правдоподібно, виконували львівський скульптор Йоган Пфістер та різьбяр з м. Тучина німець Якуб. Сучасний вигляд він отримав у кінці XIX ст.

Спочатку костел мав форму продовгуватого чотирикутника із закругленим презвітерієм, котрий сьогодні є головним нефом. Пізніше домуровані по боках дві каплиці надали будівлі костелу форму хреста. До реставрації в 1879 р. костел був покритий високим, загостреним дерев'яним дахом з малою купулкою посередині, оббитою білою бляхою, у якій знаходилася сигнатура.

Лит.: Александрович В. Мистецьке середовище Острога епохи академії (1570-і – 1630-і рр.) // Острозька давнина. Документи та матеріали. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 61, 62; Ричков П. А. Католицькі храми та монастирі Острога // Матеріали I-III науково-краєзнавчих конференцій “Остріг на порозі 900-річчя”. – Острог, 1992. – Ч. 2. – С. 17-18; Вольнь. Исторические судьбы юго-западного края. – С.-Петербург, 1888. – С. 66; Ивашкевич

А. И. Город Острог в его историческом прошлом и ныне. – Здолбунов, 1918; Кардашевич...- С. 140-141, 158-182; Качаровська Л. Каплиця // ВЗВ. – 1995. – № 5 (6). – С. 30-31; Ковалів В. Й. о. Некрополь костела Успіння Пресвятої Діви Марії в Острозі // Матеріали V наук. – краз. конф. “Остріг на порозі 900-річчя”. – Остріг, 1994. – С. 62-64; Ковалів В.Й. о. Острівський фарний костел XV-XX ст. м. Остріг // Матеріали IV наук. –краз. конф. “Остріг на порозі 900-річчя”. – (Остріг, друк. Сокаль), 1993. – С. 57-61; Ковалів В. Й. о. Парафія в городі князя Костянтина // ВЗВ. – 1995. – № 2 (3). – С. 16-19; Осінь. Перлштейн І. – С. 141; Рычков П. А. Дорогами южной Ровенщины.– Москва, 1989. – С. 93-95; Сендульский А. Город Острог. // ВЕВ. – 1882. – № 1-2. – С. 1-13; № 3. – С. 39-57; № 4. – С. 73-88; № 5. – С. 107-119; Тучемский М. Город Острог в современном кн. Константину Константиновичу состоянии. – Почаев, 1913. – С. 10; Elenchus Ecclesiarum et Cleri Saecularis Dioecesis Luceoriensis pro Anno Domini 1939. – S. 74-75; Hoffman J. Akta kościoła farnego ostrogskiego od 1622 roku // Rocznik Wołyński. – Równe, 1934. – Т. 3. – S. 192-214; Hoffman J. Przewodnik po Wołyniu. – Warszawa, 1938; Karwicki J.D. Wędrówka od źródeł do ujścia Horynia. – Kraków, 1891; Kraszewski J.I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. – Warszawa, 1985; Orda N. Album widoków gubernii Wołyńskiej... – Warszawa, 1878. – I serya; Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. – Łuck, 1929; Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1886. – Т. 7. – S. 682-690; Trajdos T. Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386-1434). – Wrocław, 1983. – Т. I.

Вітольд Ковалів

Курбський Андрій (* бл.1528 – † 05.1583, м. Ковель)

Політичний і військовий діяч, публіцист, перекладач. У 1556-1557 рр. К. входив до складу “вибраної ради” – найбільш наближених людей до Івана Грозного. У 1558 р. почалася Лівонська війна. Під керівництвом К. було здійснено низку успішних військових операцій. К. потрапив у немилість до *Івана Грозного* і в ніч на 30 квітня 1564 року втік до Великого князівства Литовського. Поступивши на службу до литовців, отримав чимало земельних володінь, зокрема, Ковельську волость.

У розташованому поблизу м. Ковеля с. Миляновичах Андрій Курбський організував літературно-перекладацький гурток (кінець 1560-х років – 1583), із переважаючим світським складом співробітників, науково-філологічною програмою. Князь залучив до нього росіян-емігрантів, місцевих волинських діячів, знавців латинської та грецької мов; монахів, священників. Осередок мав виразно православне спрямування. Його перекладацька діяльність зумовлювалась, насамперед, потребами поточної антипротестанської, меншою мірою, анти-

католицької ідеологічної боротьби на східних землях Речі Посполитої. З цією метою підбирались для опрацювання відповідні твори Іоана Златоуста (більшість з яких були об’єднані в збірник “Новий Маргарит”) Іоана Дамаскина, Василя Великого, Григорія Богослова, можливо, Симеона Метафраста. Велике суспільне значення мали відкриті послання князя. Окрім богословських та полемічних питань вони містили конкретні поради в справі ведення православної пропаганди та агітації. Ці листи пізніше були сформовані у т.з. “Збірник Курбського”. Їхні адресати – шляхтичі, міщани, ченці. Тут є три недатовані листи до *кн. В.-К. Острозького*, в яких йдеться про книгу *П. Скарги* “Про єдність костелу божого...” Написані вони були орієнтовно наприкінці 70-х – на початку 80-х років. У них критикується “аріанин” *Мотовило*, якому князь доручив написати відповідь на вказану книгу.

У своєму заповіті А. Курбський особливо підкреслював, що “знал по увесь час живота мого милостивую ласку их м[ило]сти вельможного князя Костентина Острозького... и сына его...Костентина”. К.-В.кн. Острозького він же призначив виконавцем тестаменту. Тому враховуючи такі близькі взаємини між цими

діячами, багата миляновицька бібліотека могла надійти до ОА. Сюди могли перейти і деякі зі співробітників гуртка А. Курбського.

Американський дослідник Едвард Кінак дотримується думки, що відкриті послання А.К. йому не належали. Не включено, що деякі колективні праці Миляновицького гуртка князь справді підписував своїм іменем.

Твори: Переписка с Иваном Грозным: Сказания князя Курбского / Изд. Н.Г.Устрялова. – С.-Петербург, 1833. – Ч.1-2; Сказания князя Курбского. – С.-Петербург, 1859; Курбский А. М. Сочинения князя Курбского // РИБ. – С.-Петербург, 1914. – Т. 31; Переписка Ивана Грозного с Андреем Курбским. – Москва, 1981;

Лит.: Андреев В. Очерк деятельности князя Курбского на защиту православия в Литве и на Волыни. – Москва, 1873; Бартошевич Ю. Князь Курбский на Волыни // Истор. вестник. – 1881. – № 9. – С. 65-68; Волынь. Исторические судьбы юго-западного края. – С.-Петербург, 1888. – С. 63, 110, 120, 122; Грушевський. Культ.-нац. рух. – С. 164-165, 173, 184; Замалеев А. Ф. Зоц В. А. Отечественные мыслители позднего средневековья (кон. XIV – первая треть XVII в.) – Киев, 1990. – С. 104-119; Иванишев В.Д. Жизнь князя Курбского в Литве и на Волыни. – Киев, 1849. – Т. I-2; Кінан Е. Російські історичні міфи. – Київ, 2001; Кралюк П.М. Переписка князів Андрія Курбського та Костянтина Острозького: міф чи реальність // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2007. – С. 3-8; Скрынников Р.Г. Переписка Грозного з Курбским: Парадоксы Эдварда Кинана. – Ленинград, 1973;

Мицько І. Осередки культури при магнатських та шляхетських дворах, Острозька академія // Історія української культури у п'яти томах. –Т.2. –Українська культура XIII-I пол. XVIIст. – Київ, 2001. – С. 531-539;

Немировский Е. Л. Иван Федоров (около 1510-1583). – Москва, 1985. – С. 33, 45, 122, 127, 142, 143, 158-160, 164; Гладкий А. И., Цеханович А. А. Курбский Андрей Михайлович // Словарь книжников и книжности Древней Руси (вторая половина XIV – XVI ст.) / отв. Ред. Д.С. Лихачев. – Ленинград, 1988. – Ч.1. – С.494-503; Шумаков С. Акты Литовской метрики о князе Курбском и его потомках // Книговедение. – 1994. – № 7-8. – С. 17-20; Auerbach I. Andrej Michailowic Kurbiskij. – München, 1985; Keenan E. The Kurbskii-Groznei Apokrypha. – Cambridge, 1971.

*Петро Кралюк,
Олександр Скрыннюк*

Література полемічна Українсько-білоруська

ЛП (від грец. Πωλεμικός – войовничий) – твори українського, білоруського та польського письменства (послання, листи, трактати, памфлети, діалоги, монологи-інвективи), виникнення яких зумовлене релігійним протистоянням між православною та римо-католицькою церквами, неприйняттям православними ієрархами догматики і настанов протестантських церков, культурним і політичним впливом Речі Посполитої в XVI-XVII ст. Для ЛП характерна наявність одного або декількох конкретних чи уявних об'єктів (адресатів), до яких чи проти яких спрямований твір, висока емоційна напруга, пояснення, критика догматико-канонічних і літературних питань, життєвих проблем поточного моменту. Особливістю ЛП є синкретизм богословсько-догматичного документального, історичного, політичного та іншого матеріалу; автори користувалися прийомами публіцистики, сатири, ораторської риторики, прислів'ями, приказками, байками, притчами, сентенціями, залучали факти світової історії та літератури. Деяким полемічним творам притаманна публіцистична функція, зокрема наявність елементів релігій-

ного “катарсису” (у перших розділах “Треносу” М. Смотрицького), які, згідно з законами риторичного мистецтва, впливали на рецепієнта і несли виховну мету. У розвитку українсько-білоруської ЛП виділяють три періоди: перший – ЛП раннього середньовіччя, яка зумовлена офіційним розколом християнства у 1054 р. на західну латинську (католицьку) з центром у Римі (нині Ватикані) та східну грецьку (православну) церкви з центром у Константинополі (Візантія). Відтак релігійна полеміка часів Київської держави виявилася у суперечці з католицькою церквою, зокрема антикатолицькі випадки наявні ще у “Повісті временних літ” (1113); “Вопрошанії князя Ізяслава, сина Ярослава, внука Володимирового, ігумена Печерського великого Феодосія про латину”, “Повчанні від семи соборів до латини” митрополита Ісидора II (1080-1089); “Посланні від Никифора, митрополита Київського...” (XII ст.). Другий період ЛП, доберестейський, поч. XVI – 80 рр. XVI ст. Полеміка загострилася у зв'язку з Флорентійською унією (1439), реформаційним рухом у Західній та Центральній Європі. До питань, які переважно розглядалися у полемічних трактатах, належали: питання про походження св. Духа

(догмат католицької церкви про "Філіокве"), чистилище, про форму сповіді і причастя, про піст, хресний знак, пошанування ікон, про статус церковних ієрархів, про відпущення гріхів через купівлю-продаж індульгенцій, непогрішимість папи римського та решти обрядових і догматичних відмінностей між грецькою, римською і протестантською церквами. Відгуки на лютеранство і кальвінізм в українському письменстві присутні у творах "Послання до св. отців Гори Афонської від православних віри руської і землі угорської християн" (1534), т. зв. послання Логофета (підканцлера) "Лацка від Моцеци"- православного румуна та анонімного автора "Списання проти люторів" (2-а пол. XVI ст.). Антипапським памфлетом цього етапу є твір "Слово, колись давно на римлян у старих хроніках писане, про їх відступництво та про їх розпусних пап, Петра Гугнивого та як нечиста жінка стала папою" (1580). Всі ці твори були зведені в одну єдину збірку полемічних писань, укладену в Супральському монастирі 1578-1580 років. Першим полемічним твором цього періоду проти "русинської віри" з католицької сторони постала книга краківського каноніста Яна Сакрана з Освенціма "Elusidarius errorum ritus Ruthenci" (з лат. "Висвітлення помилок русинського обряду") (1500), а також її скорочений варіант у вигляді брошури, яка з'явилася у світ у 1608 р. – "Errores atrocissimorum Ruthenorum" (з лат. "Помилки найжорстокіших русинів"). Проти трактатів Сакрана у 1544 р. виступив

українсько-польський латиномовний письменник, католик за віросповіданням Станіслав Оріховський у творі "Baptismus Ruthenorum" (з лат. "Хрещення Русинів"). У 1566 р. в Кракові ректор Ярославської єзуїтської колегії Бенедикт Гербест висловився проти православних русинів із критикою східних церковних канонів у творі "Wypisanie drogi" (з польс. "Опис шляху"). Активізація ЛП у православному середовищі відбувається у 70-80 рр. XVI ст. Приводом до такої активної словесної полеміки постали ряд історичних моментів, зокрема Люблінська унія (1569), календарна реформа папи Григорія XIII та її запровадження в Речі Посполитій, а відтак на українських та білоруських землях (1582). У 80-х рр. XVI ст. Іов Желізо, перебуваючи ігуменом Дубенського монастиря (з 1581 по 1604), склав збірник полемічних статей і виписок з апологією православ'я і критикою решти християнських конфесій під назвою "Пчела". Праця була завершена у Почаївському монастирі і дістала загальну назву "Пчела Почаївська". Своєрідним поштовхом до інтенсифікації розвитку полемічної літератури став трактат польського єзуїта *Петра Скарги* "O jedności kościoła Bożego pod jednym pasterzem i o greckiem od tej jedności odstąpieniu" (з пол. "Про єдність церкви Божої під єдиним пастирем і про грецьке від тієї єдності відступлення"). На тривалий час цей твір стає центром полеміки католиків із православними. Праця присвячувалася *кн. В.-К. Острозькому*. З огляду на не-

упереджене ставлення цього українського магната до різних християнських конфесій, знаючи, що князь був прихильний до ідеї інтеграції церков, *П. Скарга* закликав кн. В.-К. Острозького сприяти політичній, культурній і релігійній унії з папським престолом. Твір складається з трьох основних частин – догматичної, історичної та практичної, у яких автор закликає православних русинів відійти від греків і повернутися до “первісної єдності” з Римом. Книга є програмою, яка репрезентувала погляди католиків на потребу та можливість церковної унії у східних регіонах Речі Посполитої. Відповіддю на це видання твору *П. Скарги* стала полемічна книга анонімного автора “Послання до латин з їх же книг” (1581). Центром продукування православної полемічної літератури наприкінці XVI ст. стає м. Острог, Острозький літературно-науковий гурток. Звідси у 1587 р. вийшов перший друкований український полемічний твір *Герасима Смотрицького* “Ключ царства небесного” – відповідь на нововведення календаря папи Григорія XIII та на брошуру Бенедикта Гербеста “Wiary kościoła rzymskiego wywody” (з пол. “Висновки віри римської церкви”). Другим визначним острозьким полемістом доунійного періоду був *Василь Суразький*. У 1588 р. вийшла збірка його полемічних трактатів “*Книжниця*” (в 6-ти розділах). Однією з особливостей цього і подальшого періоду є те, що ЛП орієнтувалася на досвід протестантсько-католицької полеміки, враховувала набутки літе-

ратур, репрезентованих опонентами, при цьому продовжувала використовувати надбання вітчизняних та візантійських середньовічних книжників. Спостерігався також поступовий відхід від суворо витриманих суто богословських дискусій теоретичного плану. ЛП дедалі більше набувала публіцистичного характеру. Твори православних полемістів здебільшого були відповіддю на тези і докори, представлені у творах католиками. Третій період розвитку ЛП викликаний Берестейською церковною унією. Цей період словесної полеміки тривав з 1596 р. до середини XVII ст. Ця подія та її наслідки для східних регіонів Речі Посполитої визначили тематику та зміст полемічних творів для православних і католицьких письменників. До письменницької дискусії долучилися представники унійної церкви, переважно українського та білоруського походження. Отже, ЛП католицького та унійного табору репрезентована творами Щасного Жебровського, Іпатія Потія, Каспера Пентковського, Йосафата Кунцевича, Іллі Мораховського, Лева Кревзи, Вельяміна Рутського, Тимодея Симоновича, *Мелетія Смотрицького* (творами кінця 20-х – поч. 30-х рр. XVII ст.), Фелікса Коженювського, Войцеха Кіцького, Касіяна Саковича (творами 40-х рр. XVII ст.), Теодора Скуминовича, Івана Дубовича, Пахомія Война-Оранського, Івана Кречмера; у др. пол. XVII ст. полеміку супроти православних вели, здебільшого, римокатолики та єзуїти – Миколай Уїховський, Павло Бенедикт Бойм, Теофіл

Рутка, Кипріян Коховський тощо. У цей період ЛП православного табору творилася переважно у кількох культурних центрах – Острозі, Львові, Києві. Вона представлена творами відомих українських письменників та ієрархів української православної церкви: *Івана Вишенського*, *Стефана Зизанія*, *Христофора Філалета*, *Клірика Острозького*, автора “Перестороги”, *Захарії Копистенського*, *Мелетія Смотрицького* (твори поч. XVII ст.), *Андрія Мужилівського*, *Євстахія Кисіля*, *Петра Могили*, *Йоанікія Галятовського*, *Інокентія Гізелія*, *Лазаря Барановича*, *Варлаама Ясинського*, *Зосима Согникевича* та ін. Наприкінці XVII ст. дискусії навколо релігійних питань починають поступово згасати. Хоча саме в цей період спостерігалася активізація релігійної полеміки на Закарпатті, пов’язаної з іменем Михайла Андрелли.

Твори: Давня українська література. Хрестоматія / Упоряд., передмови та коментарі М. М. Сулими. – Київ, 1991; Українська література XIV-XVI ст. / Автор вступ. статті і ред. В. П. Микитась. – Київ, 1987; Українська література XVII ст. / Автор вступ. статті, упор. і прим. В. І. Кречотень. – Київ, 1987; Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. – Кн. 1, 2. – К., 1995; Хрестоматія давньої укр. літератури (до кінця XVII ст.) / Упоряд. акад. О. І. Білецький. – Київ, 1967; Вишенський Іван. Твори / Пер. з книжної укр. мови В. Шевчука. – К., 1986; Вишенський Іван. Вибр. твори. – К., 1972.

Лит.: Возняк. Іст. укр. літ. – Кн. 1. – С. 461-530; Возняк М. С. Письменницька діяльність І. Борецького на Волині і у Львові. – Львів, 1954; Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза

Берестейської унії. – Львів, 2000; За-витневич В.З. “Палинодия” Захарии Копистенского и её место в истории западнорусской полемики XVI-XVII вв. – Варшава, 1883; Загайко. – С. 3-60, 80-85; Копержинський К. Український письменник XVI століття. Василь Суразький // Наук. зб. за рік 1926. Записки наук. т-ва в Києві (тепер іст. секція ВУАН). – Київ, 1926. – Т. 21. – С. 38-72; Кравченко О. Полемічна література передунійного періоду: події, проблеми, постанови (православна перспектива) // Зб. праць ювілейного конгресу. – Мюнхен, 1988-1989; Кралюк П. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. – Острог, 2007; Микитась В.Л. Український письменник-полеміст Михайло Андрелла. – Ужгород, 1960; Махновець Л.С. Сатира і гумор укр. прози XVI-XVII ст. – Київ, 1964; Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – Київ, 2006; Франко І. Я. Життя й літературна діяльність Іпатія Потія // Зібр. творів у 50 тт. – Київ, 1983. – Т. 39. – С. 508-533; Франко І. Я. Іван Вишенський і його твори // Зібр. творів у 50 тт. – Київ, 1981. – Т. 30. – С. 7-211; Яременко П. К. Іван Вишенський. – Київ, 1982; Яременко П. К. Мелетій Смотрицький: Життя і творчість. – Київ, 1986; Яременко П.К. Памфлети Клірика Острозького – українського письменника-полеміста кін. XVI ст. // Наук. зб. Дрогобицького пед. інту. – Дрогобич, 1962. – Вип. 7. – С. 117-122; Яременко П. К. “Пересторога” – український XVII ст. – Київ, 1963; Яременко П. К. Український письменник-полеміст Христофор Філалет і його “Апокрисис”. – Львів, 1964.

С. Бабич.

Літописець Острозький

Умовна назва літописного зводу перш. пол. XVII ст., дійшов до нашого часу в кількох редакціях, охоплює події 1500-1636 рр. (в інших редакціях – 1500-1621 або 1494-1649). На першому аркуші літопису мається назва “З кроніки Бельського речі потрібні вибрані...”. Ядро пам’ятки найкраще зберегла харківська редакція. У першій частині (1500-1592) вона ґрунтується на “Хроніці Польщі” М. та Й. Бельських, а у другій (1597-1619) – на власну інформацію автора. Останній був українським православним шляхтичем, який творив у Остроколі (маєтності Острозьких), нотуючи дані насамперед з історії Волині, частково й Галичини, історії Лівонської війни, боротьби українського народу проти турецько-татаро-ногайської агресії. У цій частині виявляється близькість до кількох українських літописів перш. пол. XVII ст. (Київського, Львівського, Яна Бінвільського), що свідчить про використання ними спільного джерела – очевидно, стислого Галицько-Волинського літопису, створеного не пізніше 1615-1619 років. Після 1621 р. ядро пам’ятки було доповнене якоюсь духовною православною особою розповіддю

про різницю між православними й католиками у питанні про походження Святого Духа. Тут було використано твір відомого італійського хроніста XVI ст. Ц.Баронія. Потім, у 30-х рр. XVII ст., пам’ятка була значно перероблена і доповнена, зроблено продовження, яке охоплювало події 1621-1636 років. Новий автор-творець проживав в Острозі, був духовною особою, можливо, вчився або викладав в ОА. Він був близьким до відомого церковного та культурного діяча України, острозького протопопа *Івана Бережанського*, який відзначався непримиренною боротьбою проти експансії католицизму та унії. Після Острозької трагедії 1636 р. Бережанський та чимало інших діячів православної церкви були змушені покинути Острог. Сам Бережанський став київським протопопом і помер у Києві в 1642 році. Разом із ним Острог покинув і невідомий автор ЛО, через що і припинив свою літописну працю. Цей невідомий автор був талановитим істориком, блискучим письменником-полемістом, творцем яскравих публіцистичних оповідей про київського митрополита св. Петра Могилу, полоцького архієпископа *Мелетія Смотрицького*, про вбивство полочанами Йоасафата Кунцевича, про князя Корецького

– відступника від православ'я, про гонительку православ'я *Анну-Алоїзу Ходкевич* *кн. Острозьку* тощо. Він же виявляє великий інтерес до історії Острога, фіксує різні дивовижні і надприродні явища. Завдяки цьому літописець у цій своїй найповнішій редакції був названий Острозьким. Невідомий автор співчував визвольній боротьбі українського народу як проти гніту Речі Посполитої, так і агресії Османської імперії. Можна відзначити також близькість автора, який, очевидно, був певний час ченцем монастиря св. Юрія в Любартові, до ігумена цього монастиря – Кирила, пов'язаного з цілим рядом культурних діячів України першої половини XVII ст. Відома також скорочена редакція ЛО, яка охоплює події 1494-1649 рр. і має умовну назву “Крехівської кроніки”. ЛО був виданий спочатку в 1951 р. російським істориком, джерелознавцем і археографом М. Тихомировим (1893-1965), а вдруге його видав разом із львівським літописом як складову частину у двох виданнях своєї джерелознавчої монографії 1971 р. київський дослідник Олександр Бевзо (1901-1981).

Публ.: Розанов С. Кройника 1636 року // Український науковий збірник. – 1915. – Вип. 1. – С. 21-29; Бевзо О. А. Львівський літопис та Острозький літописець. – Київ, 1970; Крижановський А. Руська “Кройника” з 17 в. // ЗНТШ. – Львів, 1904. – Т. 62; Методические указания к изучению курса “Источниковедение истории СССР” / Состав: Н. П. Ковальский, Ю. А. Мыцык. – Днепропетровск, 1984. – С. 49-60; Тихомиров М. Н. Малоизвестные летописные памятники; Острожский летописец // Исторический архив.

– Москва, 1951. – Т. 7. – С. 236-253; Острозький літописець // Між двох вогнів. – Київ, 1996. – С.376-393.

Лит.: Кралюк П. Острозький літописець як пам'ятка української релігійної думки початку XVII ст. // Наукові записки / Серія “Філософія”. – Острог, 2004. – С.81-94; Острозький літописець як українська писемна пам'ятка початку XVII ст. // Наукові записки / Серія “Історичні науки”. – Острог, 2006. – С.189-199; Мыцык Ю. А. Украинские летописи XVII века. – Днепропетровск, 1978. – С. 39-51.

Юрій Мицик

Лукаріс Кирило
(*6.11.1572, м. Кандія
на Криті – † 2.07.1638,
Константинополь)

Церковний і культурний діяч. До 12 років навчався в м.Кандії під керівництвом Мелетія Власта. Пізніше переїхав до Венеції, а в 1588-1594 рр. навчався в Падуї. Після закінчення навчання займав різні церковні становища під керівництвом Мелетія Пігаса. У сані протосингела був направлений до Речі Посполитої, вірогідно, в 1594 році. З 1594 р. до 1598 р. неодноразово бував в Острозі, де займав посаду ректора ОА. У жовтні 1596 р. разом з єпископом львівським Гедеоном Балабаном та кн. В.-К. Острозьким брав участь у діяльності Берестейського собору, як екзарх Александрійського патріарха. Наприкінці 1597 р. – початку 1598 р. виїхав до Західної Європи, де навчався в університетах Віттенберга й Женеви. У 1600-1621 рр., будучи Александрійським патріархом, продовжував опікуватись православною церквою Речі Посполитої. Висловив підтримку створенню *культурно-освітнього центру в Дерманському монастирі*. З 1621 р. до 1638 р. (з перервами) був

Константинопольським патріархом.
Лит.: Брянцев К. Патриарх Кирилл Лукарис и его заслуги для православной церкви.– С.-Петербург, 1881; Мицько. Острозька... академія. – С. 98; Савич П. Причинки до правовірності Кирила Лукаріса // Богословія. – Львів, 1930. – Кн. I. – С. 23-41; Харлампович. Западнорусские... – С. 264-267.

Віктор Атаманенко

Люткович-Гелиця
Павло-Домжив
(*? – † між 12.VIII 1632 і
5.VIII 1635)

Друкар, культурний діяч. Очевидно, народився на Галичині в дрібношляхетській родині. У кінці XVI ст. чи на початку XVII ст. постригся в ченці Києво-Печерської лаври. У 1609 р. виступає активним діячем Віленського братства, соратником *Леонтія Карповича*. Разом з ним друкує “Тренос” *М. Смотрицького*. Щоб уникнути переслідувань за це видання, Л.-Т. П.-Д. змушений був втікати з Вільнюса, переховувався в Дермані та Острозі. Тоді він міг встановити контакти з деякими острозькими культурними діячами. Простежуються впливи острозького *Часослова* 1612 р. на аналогічні видання Л.-Т. П.-Д. Після праці в друкарні Віленського братства стає “мандрівним друкарем”. Друкує свої книги в Угорцях (біля Самбора), потім на Волині – у Четвертні, Луцьку, Чорній.

Лит.: Исаевич. Преемники. – С. 87; Колосова В. П. Иван Вишенский и Павел Домжив-Люткович // Федоровские чтения. 1979. – Москва, 1982. – С. 24-34; Колосова В. П. Новые данные к

биографии Павла Домжив-Лютковича // Федоровские чтения. 1982. – Москва, 1987. – С. 115-122; Мицько. Острозька... академія. – С. 99-100.

Петро Кралюк

Лямент дому княжат Острозьких...”

(* кінець 1603 –
† початок 1604)

Повна назва твору в перекладі сучасною українською мовою – “Лямент дому княжат Острозьких над зійшлим з цього світу найяснішим княжичем Олександром Костянтиновичем, княжичем Острозьким, воєводою Волинським”. Твір був написаний тогочасною українською книжною мовою. Надрукований у Дермані. Власне, на титулі стоїть дата 2 грудня 1603 року – день смерті князя *Олександра Костянтиновича Острозького*. Насправді ж твір з’явився пізніше. Можливо, його вихід був приурочений до дня похорону кн. *Олександра*, який відбувся 2 лютого 1604 року. Існує версія, що автором твору був *Д. Наливайко*. Л. належить до поширених у той час творів, які спеціально писалися на смерть тих чи інших осіб, переважно можновладців. У першій частині твору подається умовне звернення кн. *Олександра* до жінки, товаришів, синів, слуг, зрештою до всіх посполитих. Далі йде характеристика кн. *Олександра*, а завершується твір зверненням його брата Януша до нього. Л., очевидно, варто роз-

глядати як зразок поетичних творів, які писалися в ОА. У творі знайшли відображення певні сподівання, які існували в ревнителів православ’я щодо нащадків кн. *Олександра*. У творі акцентується увага на тому, що кн. *Олександр*, як і його предки, дотримувалися православного віровизнання і це було основним чинником могутності й благополуччя роду. В уявному зверненні кн. *Олександр* закликає своїх синів триматися віри предків.

Літ.: Запаско Я. П., Ісаєвич Я. Д. Пам’ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн.1 (1572-1700). – Львів, 1981. – С.33; Мицько. Острозька... академія. – С. 126; Укр. поезія XVII ст. (перш. пол.). – С. 38-42.

Петро Кралюк

Лятош (Лятос) Ян
(Latosz (Latos) Jan)
(1539, Краків –
† 1608, Острог)

Учений-астролог і медик. У джерелах фігурує як Jan Latos, Latonius, Latosinius, Latosinski, Latosz. Закінчив Ягеллонський університет у 1563 р. з вченим ступенем магістра філософії. З 1565 р. професор Краківської Академії. У 1575 р. Л. вступає на медичний факультет Падуанського університету. Після дворічного навчання одержав докторат медицини і повернувся до Кракова. У Краківській Академії викладав математику і філософію. Одночасно інтенсивно займався астрологічними студіями. У 1580 р. прийнятий членом товариства докторів медицини Кракова, а в 1582 р. став професором медицини Краківської Академії і посів кафедру медицини, яка була організована у 1565 р. Петром із Познані. У 1583 р. став деканом лікувального відділення Краківської Академії. Автор численних праць з астрології та астрономії. Велике значення надавав вивченню ролі астрології у медицині. Вважав, що за розміщенням небесних тіл, планет і зірок можна передбачити поширення хвороб, їх лікування, а

також прогнозувати нещастя, ворожайність, кількість опадів, зміни погоди, долю окремих індивідів тощо. Коли у 1582 р. папа Григорій XIII надіслав до Краківської Академії новий календар, Л. виступив проти його прийняття у зв'язку з тим, що ним було виявлено в ньому багато похибок, неточностей у математичних висновках. Прийняття нового календаря Л. вважав неможливим у зв'язку з тим, що це негативно вплине на літочислення, встановлення термінів свята Пасхи та прогнозування багатьох явищ у природі. Прекрасна підготовка з астрології і математики дозволили Л. розгорнути кампанію проти нового календаря папи Григорія XIII. Л. виступав із публічними лекціями, писав брошури, вступав у дискусії з численними опонентами, писав листи видатним вченим із зазначенням виявлених помилок у календарі. Користуючись послугами папського нунція в Польщі, кардинала А. Болоньєтті Л. передав лист папі Григорію XIII з викладенням усіх виявлених недоліків. Видав календарі і прогностики уперед аж до 1610 року. Критика нового календаря папи Григорія XIII, яку широко розгорнув Л., одержала позитивні відгуки у Східній Церкві. У той час Л. почав налагоджувати зв'язки з домом *Острозьких*.

Особисто папа Григорій XIII вимагав припинити публічні виступи Л. Активну публіцистичну діяльність Л. засудили католицькі священники Кракова, єзуїти організовували виступи міщан проти Л., довкола нього велися інтриги, друкувалися листівки з особистими нападками на Л., знищувались його праці. У 1598 р. на пропозицію кардинала Бернарда Мацієвського Л. був позбавлений кафедри у Краківській Академії, а згодом і вигнаний з неї. Із 1594 р. Л. починає присвячувати свої праці членам сім'ї князів *Острозьких*, найбільше *Янушу Острозькому*. Це свідчило про те, що Л. був знайомий із сім'єю князів *Острозьких* і підтримував із ними дружні стосунки. Це мало значення у вирішенні питання про переїзд Л. на проживання до Острога. Точний час його прибуття сюди важко встановити. Дослідники наводять різні дати (1596, 1598 і навіть 1602). Збереглися подвірні списки Острога, які свідчать про те, що в 1599 р. недалеко від будинку Академії проживав професор Л., його жінка Анна Ожеговська та їх доньки Ганна і Дорота. Можна припустити, що після прибуття до Острога, Л. почав викладати в ОА математику, займався лікуванням хворих, у т.ч. членів родини *Острозьких*. У Острозі Л. продовжує розпочату в минулому теолого-астрологічну суперечку і критику нового календаря, друкує наукові праці у Вільнюсі. Серед виданих в Острозі творів Л. особливе місце займає книга із календарем на 1602 р., у якій підсумовано все раніше висловлене щодо недоліків та помилок календаря папи Григорія

XIII. У трьох виданих у Вільнюсі “мінуціях” Л. доводив значення кожної хвилини у літочисленні та прогнозах, друкував календарі на новий рік, прогнозував погоду, політичні події. На вимогу папи праці Л. знищувались, тому вони є бібліографічною рідкістю. Високу оцінку Л. дав З.Копистенський у своєму полемічному творі “*Палінодія*”. Був похований на польському кладовищі в Острозі. Його могила і надгробний пам'ятник з чорного граніту зберігався до 1965. У цьому ж році кладовище було знищене. Був зруйнований і пам'ятник вченому.

Лит.: Харлампович. Западнорусские... школы. – С. 276; Шпізель Р. С.; Гуцал Р. Р. Научно-общественная деятельность некоторых врачей древнего Острога // Лікарська справа. – 1995. – № 5-6. – С. 198-203; Шпізель Р. Ян Лятос (Лятос) // Острозькі просвітники. – Острог, 2000. – С. 61-66; Baricz H. Historia uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu. – Kraków, 1935. – S. 554-589; Encyklopedia powszechna S.Orgelbranda. – Warszawa, 1864. – T. 16. – S. 410; Estreicher K. Bibliografia polska. – Kraków, 1906. – T. 21. – S. 115-117; Giedroyc Fr. Źródła biograficzno-bibliograficzne do dziejów medycyny w dawnej Polsce. – Kraków, 1911. – S. 408-412; Kamiński St. Latos Jan // Słownik lekarzów polskich. – Warszawa, 1888. – S. 265; Peszke J. Latos Jan // Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana. – Warszawa, 1910. – T. 43. – S. 5-6.

Рафаель Шпізель

Лѣкарство на оспалый Лоумысл чоловѣчій” (1607 р.)

Повна назва книги – “Лѣкарство на оспалый оумысл чоловѣчій. А особливе на затверджлыє серца людскіє заведеные свѣтомъ, альбо якими грѣхами. Божественнаго Іоана Златоустаго до Феодора мниха. А в особѣ его до каждого члка, кто в якомъ кольвекъ есть грѣху”. “Л...” видрукувано форматом 4° на 183 аркушах 29 липня 1607 року в *Острозькій друкарні*. На звороті титулу знаходиться гравюра герба *Василя-Костянтина кн. Острозького*, на 4-му нумерованому аркуші – гравюра: хрест зі списом і палицею на тлі стін Єрусалиму. В кінці передмови (арк. 15) вказується ім'я перекладача з грецької мови – “Даміан недостойний презвитер” (тобто *Дем'ян Наливайко*). До книги-збірки входить вірш на герб *Острозьких*; “Прозьба чителникова о час”; “Предмова до чителника”; вірш “до того, кто доброго сумнѣня”; “Слово о покаянії к Феодору мниху испадшему” і “Слово о еже обаче всеу мятет ся всяк человѣкъ живый” Іоана Златоуста; “Тестамент... Васылія цесара кгрецкого... до сына своего, юж коронованого, Льва Филозофа”,

в якому І. Мицько вбачає алюзію до заповіту *Василя-Костянтина кн. Острозького* своєму синові Янушу; вірші ”До того кто читал”, “До того ж чителника”. Текст творів І. Златоуста і Тестаменту подано двома мовами: на лівих сторінках – старослов'янською, на правих – українською. Сам *Д. Наливайко* обумовив причину подібного вибору так: ”Которого тестаменту пожитокъ і потребу... абысь... з самого читанья зрозумѣль. Для того и простою мовою на другой сторонѣ слово в слово догожаючи вы розуменья того пожиткоу и потребности, написати важилемса”. На думку І. Мицька, випуск двомовного збірника переслідував дидактичний характер – він призначався для використання спудеями в ОА і домашнього виховання. Підтвердженням цього може служити рукописний збірник, відомий під назвою однієї з частин як “Лекції словенскіє Златоустого от бесед евангельских от Іерея Наливайка вибраніє”, в яких використані цитати з Біблії та твори патристики. У заключному вірші *Д. Наливайко* спеціально звертається до батьків, щоб виховували своїх дітей і милостиво ставилися до підданих. Як свідчить дослідження Л. Гонтарук, *Д. Наливайко* здійснював переклад не дослівно, а художньо опрацьову-

вав текст. Власне *Наливайкові* твори вирізняються багатожанровістю. Так, Лямент написаний у жанрі плачу; використав *Д. Наливайко* жанр передмови (“Предмова...”), післямови – як прозової (“До того хто читал”), так і віршованої (“До того жь чителника”). У частині під назвою “Прозьба чительникова о час” *Наливайко* помістив власний переклад вірша Петрарки. Він широко використав у своїх творах Біблію, деякі крилаті вислови та звороти з байок Езопа і грецької міфології. Л. Гонтарук вважає, що праця *Наливайка* над перекладами богословських книг розкрила великі можливості застосування української мови у літературному вжитку, сприяла виробленню української богословської термінології, зробила значний внесок у творення тогочасної української літературної мови. “Л...” користувалося значною популярністю. Так, один із примірників книги знаходився в особистій бібліотеці Петра Могили.

Видання фрагментів книги: Перетц В. Н. Тестамент царя Василя в украинских переводах // Сб. ОРЯИС АН СССР. – 1926. – Т. 101. – № 2. – С. 1-76; Українська поезія кінця XVI – початку XVII ст. – Київ, 1978. С. 156-159.

Каталоги стародруків: Быкова. № 20. – С. 42-43; Запаско, Ісаєвич. – № 70. – С. 34; Каменева, Гусева. – № 18. – С. 15-16; Каратаєв. І. – № 190. – С. 309-310; Каратаєв ІІ. – № 155. – С. 25; Максименко. № 198. – С. 37; Петров, Бирюк, Золотарь. – № 50. – С. 32; Свенцицкий. – № 467(630). – С. 132; Ундольский – Кастерин. – № 77. – С. 101.

Літ.: Гонтарук Л. Народнорозмовна і книжкова фразеологія у творах *Д. Наливайка* // Матеріали VI острозької наук. –краєз. конф. ”Остріг на порозі

900-річчя”. – Остріг, 1995. – С. 31-39; Гонтарук Л. Роль творчості *Д. Наливайка* в процесі витворення нової української літературної мови XVI – перш. пол. XVII ст. // Україна в минулому. – Київ; Львів, 1994. – Вип. 5. С. 76-84; Грушевський. – Кн. 2. – С. 321-324; Мицько. Острозька... академія; С. 38; Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII ст. – Львів, 1971. – С. 86.

Петро Кулаковський

Магдебурзька грамота (привілей на самоуправління) місту Острогу 1585 р.

У період середньовіччя і на початку нового часу (XIV-XVII ст.) в Україні чимало міст (Львів, Київ, Луцьк, Кременець, Володимир та ін.) набули юридичне право на самоуправління, що надавалось королівською владою мешканцям державних (королівських), церковних та магнатських поселень. Назва цього права походить від німецького міста Магдебург, яке одержало таке право ще у XIII столітті. Суть цього права полягала в тому, що міщани мали право обирати зі свого середовища уряд міського самоуправління – магістрат, здійснювали адміністративні, судові функції та вільну торговельно-економічну діяльність. Дослідники історії Острога XIX-XX ст. (А. Перлиштейн, М. Максимович, С. Кардашевич, М. Тучемський, Й. Новицький, П. Шумовський та ін.) не знали точної дати надання Острогу магдебурзького статусу. У довідниках і енциклопедичних виданнях (1-е вид УРЕ. – К., 1962. – Т. 10. – С. 415; РЕІУ. – Київ, 1971. – Т. 3. – С. 301) місцеві краєзнавці – острозький

Г. Равчук і рівненський О. Молчанов – помилково приписали надання цього статусу Острогу в 1528 році. Насправді ж у цей рік магдебурзьке право надали містечку Острожцю (тепер село Млинівського р-ну Рівн. обл.). Це село тоді належало троцькому хорунжому П. Михайловичу. Надання Острожцю такої грамоти засвідчує документ із колекції Київської археографічної комісії ЦДІА України у Києві, опублікований ще в 1869 р. у I томі п'ятої частини серійного видання АЮЗР (С. 36, 37) і вміщений у каталозі колекції документів цієї установи за 1369-1899 рр. (Київ, 1971). Насправді ж магдебурзька грамота Острогу датована 7 червня 1585 роком. Копія цієї грамоти кирилицею – королівського привілею Стефана Баторія, що був польським королем у 1576-1586 рр., зберігається у 198-й книзі фонду № 389 “Литовська метрика” (фактично № 8 збірки *Метрика Волинська (Руська)* РДАДА у Москві. Назва цього документу: “Надання права майдемборського месту Острозькому”. Міське самоуправління було надане польським королем С. Баторієм за ініціативою та клопотанням *кн. В.-К. Острозького*. Це зазначено на поч. привілею: “именемъ вельможного Костентина княжати Острозького, вое-

воды киевского, маршалка земли волынского”. У грамоті зазначена особиста ініціатива кн. перед польськ. королем: “прошоно насъ абыхмо тому месту Острозскому право майдемборское надали и всякие свободы, пожитки, порадокъ въ немъ... дозволили...”. Звернення кн. до королівського уряду в даному привілеї визначалось як неவிпадково і підкреслювалось, що м.Острог вже мало здавна різні економічні і торгівельні привілеї: “оповежено естъ намъ... ижъ въ имению его милости отчизномъ Острозе зъ стародавна естъ место укгрунтовано, мыта наданы, ярмарки і торги купецства и шиньки и всякие иньшие порадки и волности местские устанавлены...”. Князі острозькі володіли “тамъ с продковъ своихъ завжды... подлугъ правъ посполитыхъ и привильевъ и стародавнего держанья...”. Надавався Острогу привілей на маґдебурзьке право відповідно як і в інших найбільших містах держави: “прикладомъ иньшихъ упривилеваныхъ головныхъ мествъ в паньствахъ нашихъ... местехъ головныхъ” – Кракові і Львові. Згідно з цим привілеєм король відзначив “въ томъ быти подлугъ права прозбу слушную... преречоному месту княжати Острозского Острогу и подьданымъ его милости мещанамъ острозскимъ” і надав острожанам статус мешканців маґдебурзького міста. Причому це стосувалось не лише тодішніх жителів міста, але й наступних, які будуть перебувати сюди (“которые тамъ суть и которые потомъ приходити и онде оседати будеть”). Всі вони одержували

“право майдемборское и вольность местскую”. Основне право, зазначене в цьому привілеї, полягало в тому, що міщани Острога одержували право міського самоврядування в адміністративних і судових функціях “во всихъ члонкахъ и артикулахъ” за правом маґдебурзьким “уживати и онымъ въ речахъ великихъ и малыхъ жавжды сѧ радити и судити будутъ сами межи собою и зъ гостями, людьми приездчими такъ въ ярмарки и торги, яко подъ каждымъ часомъ...”. Визначались урядові особи, які мали керувати міщанами, тобто склад “вряду местского”, куди входили вййт, бурмістри, райці (“черезъ войта, бурмистровъ, радець и иныхъ урядниковъ местскихъ”). У цьому місті вся влада і сила надавалась міському уряду за маґдебурзьким правом: “въ томъ моць и владность зуполную войтомъ, бурмистромъ, раде и всему вряду местьскому острозскому даемъ...”. Про їх судові компетенції зазначалося, що їм надавалось право “во всихъ справахъ судовыхъ и въ речахъ кривавыхъ, што подлугъ бѣгу права майдемборского имъ належить судити, сказывати и винныхъ водле артикуловъ того права карати...”. Згідно з цим привілеєм в Острозі дозволялось побудувати міську ратушу (будинок її зафіксований в описах та інвентарях Острога XVII-XVIII ст. і зберігся до середини 40-х рр. XX ст.), а також “крамы”, “вагу”, “пострыгалню” (для стрижки вовни). В Острозі дозволялось мати “ятки всѧкие, лазню посполитую”. Міщани мали право вести “гандли” і мати “корчмы волные”, в

яких “питемъ вшелѣкимъ и речами ку живности въ домехъ гостинныхъ потребными шинковат”. У цьому ж привілеї є вказівка про наявність в Острозі ремісничих цехів (“ремесла цеховые”). Торговельні права в Острозі вказані таким чином: “до которого то места Острозского за волностью зъ стародавна звыклою и теперь... наданою на Армарки и торги тамошниє купцомъ и всимъ людемъ обывателемъ панствъ нашихъ и чужоземцомъ волно с товары всѣкими приездчаючи торговати, продавати и куповати...”. Одночасно з цими правами міщан острозьких вводились певні обмеження їх прав на користь кн. *Острозьких*: “платѣчи на князѣ воєводу киевского и потомкомъ его, чиѣ то повинность несетъ мыто торговое по обычаю таковыхъ местъ...”. Ця грамота на магдебурзьке право (“в праве маидемборскомъ”) – привілей міщанам “во всехъ волностяхъ и порядкохъ местскихъ”, який здобув кн. *В.-К. Острозький* для острозьких міщан перед королівською владою, навічно пов’язувався з його нащадками, а тому вказувалося наприкінці грамоти, що її мають сучасники і наступні покоління заховати “вечными часы на тоє место княжати Острозского и всехъ потомковъ его...”. Таким чином, привілей 1585 р. поширювався не лише на міщан міста Острога, але і надавав нові права кн. *Острозьким*. Як і інші офіційні документи того часу, магдебурзька грамота Острогу скріплювалася підписом і державною печаткою: “...А длѣ лепшого сведецтва и умоцненѣ тоє речи, сесь

листь рукою нашою подѣписавши, печать нашу коронъную до него привесити есмо розказали”. Чітко зазначене місце складання цього привілею (“Писан в Кракове...”.) та його дата.

Місце зберіг. дж.: РДАДА. – Ф. 389. “Литовська метрика”. – Од. зб. 198 (№ 8 Метрики Волинської (Руської). – Арк. 26 – зв – 37 – зв.; Архів Малопольської провінції ордену єзуїтів (Краків). – N1366. – Арк. 289-289 зв. (польськомовна копія).

Публ.: Ковальський Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI – первой половины XVII века: Структура источниковой базы. – Днепропетровск, 1982. – Приложение. – С. 69-71; Острозька давнина. – С. 112-113.

Лит.: Ковальський Н. П. Источники по социально-экономической истории Украины (XVI – первая половина XVII в.): Акты о городах. – Днепропетровск, 1983. – С. 9; Ковальський Н. П. Острог как политико-административный, экономический и культурный центр XVI в. // ФЧ 1981. – Москва, 1985. – С. 52-53; Ковальський М.П. Привілеї (“листи”) на магдебурзьке право містам України в книгах Руської (Волинської) метрики XVI-XVII ст. // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоуправління (Історія і сучасність): Тези міжнарод. наук. –практ. конф. (м. Рівне, 7-9 квіт. 1993 р.). – Рівне, 1993. – С. 90; Ковальський М. Етюди з історії Острога. Нариси. – Острог, 2000. – С. 25-28.

Микола Ковальський

Максимович
Михайло
(3(15).09.1804 –
† 10(22).11.1873)

Український історик, фольклорист, природознавець, освітній діяч. З липня 1834 р. М. став першим ректором Київського університету Св. Володимира. Погіршення стану здоров'я змусило покинути цю посаду. До 1846 р. М. періодично повертався до викладання в ун-ті, а потім остаточно оселився на своєму хуторі Михайлова Гора біля с. Прохорівка (тепер Канівський р-н Черкаської обл.) і займався науковими дослідженнями. У 1857 М. переїхав до Москви, де йому було запропоновано редагувати слов'яно-фільський журнал “Русская беседа”, у якому продовжив свої українознавчі студії. У 1862 р. М. вмістив декілька статей в українському журналі “Основа”. Крім історичних досліджень, М. цікавився археологією, фольклором, мовознавством, видав низку документів з історії України. Заснував і видавав альманахи “Денница” (1830, 1831, 1834), “Киевлянин” (1840, 1841, 1850), “Украинец” (1859, 1864). М. цікавився історією Волині, Острога. У 1841 р. в “Киевлянині” видав “Два письма кня-

зя Острожского”. У 1847 р. в “Чтениях” ОИДР надрукував статтю Я. Перлштейна “Описание города Острога”. У 1866 М. написав і видав цілий цикл листів “Письма о кн. Острожских к графине А. Д. Блудовой”, лейтмотивом яких була думка про роль князів *Острожских* в історії України і значення м. Острога як політичного і культурного центру середньовіччя. М., звертаючись до графині А. Будової, в семи листах, які фактично є й історичними творами, розглянув цілий ряд питань, пов'язаних з життям та діяльністю князів *Острожских*. У першому листі М. зупинився на питанні генеалогії роду князів *Острожских*. Він заперечив думку польських вчених про походження роду *Острожских* від кн. Романа Даниловича Галицького. Звертаючись до старих пом'яників (поминальних книг) київських церков, де був записаний “род князя Константина Ивановича Острожского”, М. вважав, що імена в них записані ще самим князем Констянтином. Серед перших предків кн. Констянтина – князь Георгій та княгиня Варвара, про яких у поминальній книзі Дубенської церкви сказано: “Благовѣрнии князи Туровскіи”. М. виводив рід кн. *Острожских* від кн. Туровських та Пінських, вважаючи, що “князья эти произошли отъ

Владимира Святого через его правнука Святополка Изяславича; внук Святополка былъ Юрій Ярославич; а его внукъ былъ Владимиръ князь Пинский, отецъ Юрія или Георгія, въ котормъ мы узнали, наконецъ, подлиннаго родоначальника князей Острожскихъ”. Згадки про кн. Юрія Володимировича, на думку М., містяться і у “Волынской летописи”. На думку М., “начинаются князья Острожские” з князя Дмитра, сина Юрія Володимировича. У 2-му листі М. продовжує розповідь про династію кн. *Острозьких*. Від кн. Дмитра та його дружини Єлизавети, яким відводиться мало місця, він переходить до опису дій їх сина Данила Острозького, відомого своєю перемогою над поляками в 1341 р., що на деякий час зупинило їх просування на землі Галичини та Волині. У цьому ж місці М. описує діяльність кн. Федора Даниловича, якому в 1386 р. король Ягелло і великий князь Вітовт підтвердили права на острозькі володіння, що було розширене містами Заславлем і Корцем, і який у 1432-33 рр. прославився як полководець, а життя завершив в “обители Печерской”, де пізніше був названий святим. У 3-му листі М. коротко повертається до чернецтва кн. Федора, його дружини Агафії, брата Олексія. З синів кн. Федора – Данила та Василя – найбільше відомий останній, що прославився ще за життя батька дипломатичними здібностями, захищаючи інтереси кн. Свидригайла. Після кн. Василя землі, що належали кн. *Острозьким*, були поділені між його синами Юрієм та Іваном. Найбільше ж місця в листі

відводиться сину кн. Івана Костянтину, який уславив себе діяльністю на користь батьківщини. У 4-му листі йдеться про кн. Іллю, долю його дочки Альжбети (*Гальшки*) та дружини Беати Костелецької. Містяться тут характеристики Кревської, Люблінської та Берестейської уній. Багато місця відводиться опису діяльності кн. *В-К. Острозького*. 5-й лист містить інформацію про просвітницьку діяльність цього князя, про ОА, друкарню. М. позитивно оцінив просвітницьку діяльність православних монастирів, братств та братських шкіл. 6-й лист присвячений книгам, виданим в Острозі. Тут також розповідається про розвиток друкарства, діяльність *Івана Федорова* та *Петра Мстиславця*. У 7-му листі йдеться про нащадків кн. *В-К. Острозького* – синів *Олександра*, *Костянтина* та *Януша*, дружину кн. *Олександра* *Анну* та його дочку *Анну-Алоїзу Ходкевич*, яка відкрила в Острозі *єзуїтський колегіум* і багато майна передала в руки єзуїтів.

Твори: Максимович М. Два письма князя Острожского // Киевлянин. – 1841. – Кн. 2. – С. 298-301; Письма о князях Острожских к графине А. Д. Блудовой Михаила Максимовича // Киев. епарх. ведомости. – 1866. – № 3, 4, 6, 7, 9, 10 (є окреме видання. – К., 1866); Максимович М. Автобиография // КС. – 1904. – Т. 86. – С. 322-356; Максимович М. Киевъ явился градомъ великимъ... Вибр. українознавчі твори. – Київ, 1994. – С. 388-404; Максимович М. А. Собр. соч. – Київ, 1876. – Т. 1; – Київ, 1877. – Т. 2; – 1880. – Т. 3.

Лит.: Грушевський А. С. М. А. Максимович (1804-1873) // Известия ОРИЯС АН. – 1906. – Т. XI. – Кн. I. – С. 375-416; Дорошенко Д. Нарис історії України. – 2-е вид. – Мюнхен, 1966 (1-е вид., Вар-

шава, 1932. – репринт. вид., 1991). – Т. 1 (до пол. XVII ст.). – С. 98, 145, 150, 202; Дорошенко Д. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. – Київ, 1996. – С. 83-86; Михаил Александрович Максимович: К 100-летию годовщины его рождения // КС. – 1904. – Т. 86. – № (місяць). – С. 347-377; Житецький Г. Життя М.О.Максимовича // Україна. – 1927. – Кн. 6. – С. 23; Марков П. Г. М. О.Максимович – видатний історик XIX ст. – Київ, 1973; Марков П. Г. Общественно-политические и исторические взгляды М. А. Максимовича. – Київ, 1986; Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – Київ, 1959. – С. 104-246, 254; Століття „Малоросійських письмен“ М.О.Максимовича. – Київ, 1927.

Алла Атаманенко

Маргарит” Іоанна Златоуста 1595 р. (Острог, 16.06.1595)

Збірник 44 повчальних слів св. Іоана Златоуста. Формат – 4°, рядків 25, шрифт 10 рядків на 66 мм; п’ять порядкових окремих нумерацій (пагінацій): (8), 330, (1), 2 пусті аркуші, 203, (I), всього 545 арк; друк у дві фарби; гравюри: на звороті титульного арк. – гравюра-герб *кн. В.-К. Острозького* (фамільний герб *кн. Острозьких*) розміром 70x80, докола герба кіновар’ю великі літери: К.К.К.О.; прикраси набірні; орнамент у книзі: ініціал один, заставок сім з чотирьох дощок, кінцівка одна. Частина заставок із віленських (вільнюських) дощок Петра *Мстиславця* (див. – Зернова А.С. Первопечатник Пётр Мстиславец // Книга. Исследования и материалы. – Москва, 1964. – Т. 5-9. – С. 104). Кустоди відсутні. На першому нумерованому аркуші перед цифрою аркуша надруковано слово “лист”. На титульному аркуші: “Книга иже въ святых отца нашего Іоанна Златоуста, архієпископа Костантина града Маргаритъ глаголема. В друкарнѣ Острозское выдана естъ”. Склад книги: “Предисловіе” (арк. 2-4); “Оглавление” (арк. 4 зв. – 8 нн.); “Слова” з книги

Маргарит (арк. 1-330); Заголовок: “Того же Іоанна Златоустаго некоторые слова от прошлых богоугодных писаний его избран” (зв. н. н. арк.); додані 14-ть книг “Слів” до книги Маргарит (арк. I-203 другого рахунку з пагінаціями); Післямова (н. н. арк.). На останньому нумерованому аркуші: “...промышленіемъ же и всѣмъ накладомъ благочистиваго и христоролюбиваго князя Костантина, вї святомї крещении нареченаго Василіа, княжати Острозскаго, воеводы Кіевскаго, маршалка земли Волынское, старосты Владимѣрскаго и прочая. Выдруковася и съвершися книга сна, блаженнаго Іоанна Златоустаго глаголема Маргаритъ с прочими душеполезными словы, къ ней приложонными в богоспасаемом градѣ Острозѣ, в лѣто от созданія мира 7104, а от по плоти рожестве господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа тысяща 595 мѣсяца іюля, дня 16”. Проте одне з літочислень помилкове, на що і вказав О.Родоський. Він ще в 1891 звернув увагу на те, що в бібліографічних каталогах дане видання зазначене під 1598, між тим у післямові книги в літочисленні “від створення світу” вказано 7104 рік, а від різдва Христова 16 липня 1595 року.

Примірники книг зберігаються: В Україні – Київ: ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України; Львів: ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України, НМЛ, Наук. б-ка Львів. держ. ун-ту; Харків: Харків. наук. б-ка; у Росії – Москва: ДБР, ДІМ, РДАДА; Санкт-Петербург: РНБ; у Білорусії – Держ. б-ка Білорусі; у Литві – БАН Литви.

Каталоги стародруків: Быкова. – № 10. – С. 27-29; Запаско, Ісаєвич. – Кн. I. – № 32. – С. 31; Каменева, Гусева. – № 8. – С. 13; Каратаєв I. – № 139. – С. 262-263; Каратаєв II. – № 114. – С. 19; Максименко. – № 191. – С. 36; Петров, Бирюк, Золотарь. – № 33. – С. 26-27; Родосский. – № 81. – С. 45-47; Свенцицкий. – № 466(637). – С. 132; Строев I. – № 33. – С. 76-79; Строев II. – № 82. – С. 32-33; Ундольский. – № 130. – Ствп. 21; Ундольский – Кастерин. – № 50. – С. 100.

Літ.: Исаевич. Преємники... – С. 10; Копержинський К. Український письменник XVI століття Василь Суразький // Наук. збірник за рік 1926. Записки наук. т-ва в Києві (тепер іст. секції ВУАН). – Київ, 1926. – Т. 21. – С. 42, 43.

Микола Ковальський

Метрика Литовська

Реєстрові книги канцелярії Великого Князівства Литовського, які велися протягом XV-XVIII ст. Це своєрідний архів державної канцелярії, який містить документи, зібрані у понад 550 книг. Залежно від змісту вони поділяються на посольські, да-нин, записів, судових справ, публічних справ, оренд, хоча назви книг не завжди відповідали змісту записаних до них документів. Загалом до книг МЛ заносилися копії документів вихідного та вхідного характеру, що стосувалися економічного, культурного, зовнішньо- та внутрішньополітичного життя князівства, зокрема, устави волостей, документи на заставу господарських маєтків, відкуп мит та інших державних статей, ухвали сеймиків, конфедерацій, інструкцій послам, листування і договори з іноземними державами, судові справи тощо. Зокрема, вписано акт про Люблінську унію, підтвердження магдебурзького права Києву, Львову та ін. Щодо Волині та Острога, то найбільший інтерес становлять книги, які охоплюють період із середини XV ст. до 1569 р., тобто Люблінської унії. Інформація щодо історії Острога головним чином зосереджена у книгах запи-

сів та книгах судових справ. Вона висвітлює найважливіші аспекти з життя Острога: устрій та адміністративне управління, розвиток торгівлі, соціальну структуру і т.д. Зокрема, документи МЛ свідчать, що Острог був значним осередком не лише внутрішньодержавної, а й транзитної торгівлі, зокрема, торгівлі сіллю. Цими ж документами значно уточнюється поширена в літературі інформація С. Кардашевича щодо дат проведення острозьких ярмарків та їх зміни протягом XVI ст. Особливий інтерес серед “острозьких” документів МЛ викликають акти, які висвітлюють перипетії боротьби між Беатою Костелецькою, дружиною Іллі Острозького, та *кн. В.-К. Острозьким* за право успадкування розлогих острозьких володінь. Вони засвідчують густу заселеність Острозької волості, високу її загосподареність, наявність розвинених патронатно-клієнтурних зв’язків між князем та боярами-власниками дрібних сіл на території волості. У цих же документах знаходимо цілу низку давніших, ніж досі вважалося в літературі, згадок про села Острозької волості: Плоску, Хорів, Вільбівне, Кривин, Нетішин та ін. “Перлиною” “острозьких” документів МЛ ще з минулого століття вважається судовий вирок 1554 р. про

”взяте замку Острога... и княжни Гальшки змордованье”, який став основою для численних історичних розвідок та літературних творів про трагічну долю фундаторки ОА – Гальшки Острозької. Документи МЛ, що стосуються Острога та кн. Острозьких, широко використовували такі дослідники, як О. Пшездецький, Ю. Вольфф, А. Бонецький та ін. Документи МЛ записані “руською” (українсько-білоруською) книжною мовою, а починаючи з XVII ст. – переважно польською мовою з великим запозиченням латинських і німецьких слів, навіть цілих речень. МЛ – важливе джерело з історії Литви, України й Білорусі. Спочатку вона зберігалася в м.Троки, потім у Вільнюсі в Литві, тепер – у Російському архіві давніх актів у Москві. Матеріали МЛ частково опубліковані.

Публ. док. і кн. МЛ: РИБ.– С.-Петербург, Юрьев, Птг., 1903, 1910, 1914, 1915. – Т. XX, XXVII, XXX, XXXIII; Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie / Przyg. Z. – L. Radziwiński, P. Skobielski, B. Gorczak. – Lwów, 1887-1897. – Т. 1-5; Lietuvos Metrika. – Vilnius, 1993, 1994, 1995. – Кн. 5, 6, 7.

Лит.: Абросимова С. В. Остріг у документах Литовської метрики пер. пол. XVI ст. // Матеріали I-III наук. – краєз. конф. “Остріг на порозі 900-річчя” (1990-1992 рр.) – (Острог, друк. Сокаль), 1992. – Ч. 1. – С. 9-10; Бережков Н. Литовская метрика как исторический источник.– Москва, Ленинград, 1946. – Ч. 1. О первоначальном составе книг ЛМ по 1522 год; Ковальский Н. П. Источники по истории Украины XVI-XVII вв. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА. – Днепропетровск, 1979. – С. 3-33, 48-50; Пташицкий С. Описание книг и актов Литовской метрики.– С.-Петербург,

1887; Хорошкевич А. К истории издания и изучения Литовской метрики // Acta Baltico-Slavica. – 1973. – Т. 8. – С. 69-94; Kennedy-Grimsted P. What is and what was the “Lithuanian Metrica”? Contents, History and Organisation of the Chancery Archives of the Grand Duchy of Lithuania // Harvard Ukrainian Studies. – 1982. – Vol. 6. – № 3. – P. 269-338; Sułkowska-Kurasiowa I. Metryka Litewska-charakterystyka i dzieje // Archeion. – 1977. – Т. 65. – С. 91-118.

*Петро Кулаковський,
Олександр Скрипнюк*

Метрика Руська (Волинська)

Офіційні копії документів Руської канцелярії – структурного підрозділу польської Коронної канцелярії українських територій: Волинського, Київського, Брацлавського (з 1569) та Чернігівського (з 1635) воєводств. Записані вони “руською” книжною (староукраїнською) та польськими мовами в актових книгах, які велися протягом 1569-1673 рр. і збереглися дотепер. Практика ведення книг для фіксації офіційних копій більшості документів, що видавалися державними канцеляріями та підканцеляріями, стала регулярною в Польському королівстві та Великому князівстві Литовського з середини XV ст. МР виникла як реакція на вимогу українських, переважно волинських князів (*Острозьких*, Вишневецьких, Сангушків, Збаразьких) та шляхти зберегти чинними звичаєве право, базоване на 2-му Литовському Статуті (так зване “Волинське право”), і “руську” мову як діловодну при інкорпорації до складу Польської Корони Волинського, Київського і Брацлавського воєводств після Люблінської унії 1569 року. Визначальна роль волинської шляхти в утворенні та функціонуванні цих книг (майже всі руські писарі були родом

з Волині, зокрема, С. К. Ганкевич із Острога, а Л. Пісочинський в Острозі мав свій двір) спричинилася до того, що вони спочатку отримали назву “Волинська метрика” і лише згодом – “Руська”. До складу МР входить 29 книг записово-декретового характеру з незначним вкрапленням дипломатичного листування. 28 із них зберігаються у РДАДА (м. Москва), одна – у бібліотеці Польської Академії наук у Курніку. Книги МР є надзвичайно цінним і вірогідним джерельним комплексом. У них вміщені вписи документів, що безпосередньо стосуються історії Острога, Острожчини, князів *Острозьких*, опосередковано – ОА та її діячів. Так, група записів 1574 р. висвітлює процес юридичного повернення батьківських володінь, у тому числі й Острога, *кн. В.-К. Острозькому*, що стало передумовою для заснування ОА. Серед записів МР знаходиться поки що єдина виявлена руськомовна копія надання Острогу 7 червня 1585 року магдебурзького права (див. – *Магдебурзька грамота на міське самоуправління м. Острогу 1585 р.*). Ряд документів, зокрема підтвердження 1635 р. королем Владиславом IV права на безмитну торгівлю острозьким міщанам на території всієї Речі Посполитої, свідчать про важливе торговельне значення

Острога. Вміщує МР і фактичний матеріал до біографії осіб, що були безпосередньо пов'язані з ОА: Є. Плетенецького, І. Княгиницького, П. Сагайдачного та інших. Інформацію МР досить широко використовували у своїх працях, присвячених Острогу, академії та кн. *Острозьким*, М. Грушевський, Ю. Вольфф, М. Ковальський, П. Кулаковський. Попри це, книги МР переховують у собі багато невідомих даних і фактів з окресленої проблематики, здатних скоригувати інтерпретацію історії ОА.

Найважливіші публікації документів МР:

Акты относящиеся к истории Южной и Западной России. – С. –Петербург, 1863. – Т. 1. – С. 169-196; Записки НТШ. – Львів, 1899. – Т. 31-32. – С. 1-30; Чтения ИОНЛ. – Київ, 1900. – Кн. 14. – Вып. 2. – Отд. 3. – С. 84-192; АЮЗР. – Київ, 1907. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 182-453.

Описи: Пташицкий С. Описание книг и актов Литовской метрики. – С.-Петербург, 1887.

Літ.: Кеннеді Грімстед П. Руська метрика: книги польської коронної канцелярії для українських земель (1569-1673) // УІЖ. – 1989. – № 5. – С. 52-62; Ковальський Н. П. Источниковедение социально-экономической истории Украины (16 – перв. пол. 17 в.): Акты о городах. – Днепропетровск, 1983. – С. 9-31, 67-69; Кулаковський П. М. Руська (Волинська) метрика: назва, склад, характер // Вісник Дніпропетровського держ. унту. – Дніпропетровськ, 1996. – Історія та археологія. – Вип. 1. – С. 58-71; Кулаковський П. Руська (Волинська) Метрика (1569-1673 рр.) як джерело до історії Київського та Брацлавського воєводств. Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1992; Кулаковський П. Уродженець Острога Стефан Казимир Ганкевич // Матеріали V наук.-крас. конф. “Остріг на порозі

900-річчя”. – Острог, 1994. – С. 67-69; Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569-1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог, Львів, 2002; Kennedy Grimsted P. A Missing volume of the Ruthenian Metrica: Crown Chancery Documents for Ukrainian Lands, 1609-1612, from the Kyrnik Library of the Polish Academy of Sciences // HUS. – 1987. – Vol. 11. – № 3/4. – P. 487-520; Kennedy Grimsted P. The Ruthenian (Volhynian) Metrica: Polish Crown Chancery Records for Ukrainian Lands // HUS. – 1990. – Vol. 14. – № 1/2. – P. 7-83.

*Петро Кулаковський,
Олександр Скрипнюк*

Мечеть Мусульманська (татарська)

Нині не існує. Час появи та зникнення невідомий. Знаходилася по вулиці Татарській на Зарванському передмісті та належала осілим в Острозі татарам. У 1565 р. папський нунцій Ф. Руджієрі в реляції зазначав: “У місті, названому Острог, є татарська мечеть для татар, поселень яких немало на Волині”. В акті поділу володінь *К.-В. Острозького* між його синами у 1603 р. на Зарванському передмісті згадується “мечеть татарська” та “Волька піп”, можливо, священнослужитель ММТ. Про мечеть по Татарській вулиці говорить також при описі Острога в інвентарі ординацької частини міста та Острозької волості 1621 року. За С. Кардашевичем, польський король М. Вишневецький привілеєм від 9 листопада 1669 року підтвердив острозькому муллі й іншим острозьким татарам певні шляхетські права. Ймовірно, ММТ припинила своє існування у середині – другій половині XVII ст., бо інвентар ординацької частини Острога від 1708 р. про неї вже не згадує. Зовнішній вигляд споруди невідомий.

Wyd. J. Nowicki // Rocznik Wołyński. – Równe, 1938. – Т. 7. – S. 190-191; Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od r. 1548 – 1690 / Wyd. E. Rykaczewski – Berlin, Poznań, 1864. – Т. 1. – S. 161.

Лит.: Заяць А. Економічний розвиток Острога в XVI – першій половині XVII ст. // Острозька давнина: дослідження і матеріали / Відп. ред. І. Мицько. – Львів, 1995. – Вип. I. – С. 34; Kardaszewicz S. Dzieje. – S. 120-122; Kryczyński S. Tatarzy litewscy // Rocznik tatarski. – Warszawa, 1938. – Т. 3. – S. 18, 26, 185.

Тарас Вихованець

Дж.: Описи Острожчини. – С. 77, 300; Osiadłość miasta Ostroga anno 1708 /

Миколаївська **Ц**ерква

Нині не існує. Вважається однією з найдавніших церков в Острозі. Перші відомості про ЦМ пов'язуються з наданням Данила та його дружини Василиси Острозьких “певних ґрунтів, названих Чепель... церкві св. Миколи Острозького і священникам, що при ній...”. Можливо, надання згаданих ґрунтів йшло разом із заснуванням самого храму. В такому випадку поява в Острозі ЦМ можна відносити до XIV ст. У документі ЦМ значиться як “въ парканех”, тобто знаходилася в межах пригородка. В “Акті введення у володіння Острозькою волостю Беати та Гальшки Острозьких 1542 р.” серед церковних сіл згадується “село святого Миколи”. У “Підтвердженні прав Беати Острозької на маєтки покійного чоловіка з вписанням акту їх поділу в 1542 р. між нею та її дочкою Гальшкою” іменується у частині Б. Костелецької “село Плоская светого Николы”, котре вже 1571 р. належало Богоявленській замковій церкві. За Я. Перлштейном, 17.IV.1592 року К.-В. Острозьким для підданих ЦМ було надано підтвердження того, що вони не повинні платити податок на користь князя. Тоді ж зустрічаємо й ім'я священника цього храму – отець

Сава; 10.VII. 1597 року у справі про наїзд гремяцьких бояр К.-В. Острозького на ґрунти ЦМ згадується “отец Данило, Пресбитер Никольский Острозский”. Під час розподілу володінь Острозьких між Олександром та Янушем Костянтиновичами Острозькими у 1603 р. в Острозі на Загородді, що відійшло Янушеві, серед підданих названо “попа миколаївського”. 15.VIII.1618 року згадується священник “Василий Никольский”. В інвентарі ординацької частини Острозької волості від 1621 р. тут же в Острозі на Загородді згадується “будинок отца миколаївського”. Згідно з Я. Перлштейном, 13.V. 1634 року перед гродським урядом у Луцьку став “отець Иван Василевичъ Криловскій, Пресбиторъ церкви св. Отца Николы Замковой Острожской”, для вписання до книг згаданого надання на ЦМ ґрунтів Чепель. Історик відзначав, що О.-Я. Заславський підтвердив низку привілеїв, наданих ЦМ князями Острозькими, де серед іншого вказується право священників храму на вільний помол по суботах у замковому млині. У рукописі праці С. Кардашевича, говориться, що обов'язки священника ЦМ виконував Дем'ян Наливайко. 29.X. 1703 року ЦМ доценту згоріла. Як повідомляється в Актах (хроніці) острозького парафіяльного костельу, з огляду на

це “вся Русь була дуже сумною, бо то була церква дуже стара, красива й багата”. Храм було наново збудовано. Інвентар ординацької частини Острога від 1708 р. зазначає, що ЦМ мала багато фундушів та надань, серед яких “право ставропігії або братства” (“Stavropigiey alias Bractwa”) та звільнення від усіх міських та замкових повинностей, які не втратили сили й на час написання джерела. Інвентар ординацької частини Острога від 1724 р. вказує, що храм влаштовувався за василіанським зразком (“Reguły Świętego Bazyłego Włahoczestiwa”). Вочевидь, лише з кінця XVIII ст. ЦМ знову стала православною. С. Кардашевич зазначав, що в церкві знаходився в натуральну величину образ Ф. Острозького у облаченні православного ченця. Ця ікона пізніше потрапила до острозької *Церкви Параскево-П’ятницької*. На початку XIX ст. дерев’яна ЦМ знаходилася під тимчасовою опікою острозького Успенського собору. Не раніше 1824 р. було складено “Описание утварей и всей наличности Острожской Николаевской церкви”, до якого увійшов перелік богослужбових речей та літератури. На 1830 р. ЦМ згадується як приписна “к Соборной Параскевиевской церкви”. При ній була кам’яна дзвіниця. Зображення старого та новозбудованого храмів невідомі. С. Кардашевич зазначав, що під час пожежі в 1848 р. ЦМ зазнала пошкодження, з огляду на що богослужіння в ній припинилося, а згодом у 1864 р. храм було розібрано. Портрет Ф. Острозького перенесено до *Церкви Параскево-П’ятницької*.

Дж.: Карти, плани:

Генеральное описание Волынской губернии (нач. XIX в.) / Наукова бібліотека Львівського державного університету ім. І. Франка. Відділ рідкісної, рукописної та стародрукованої книги ім. Ф. П. Максименка. – Спр. 1721. IV. – Арк. 21; Мапа Острога. (Фотовідбитка з: Російський державний військово-історичний архів (РДВІА). – Ф. ВУА. – Спр. 21277); Кудрявцов В. Краткое описание Волынской губернии. 1810 / Наукова бібліотека Львівського державного університету ім. І. Франка. – Мікрофільм № 50. – Арк. 625-626; Мапа Острога. (Ориг. у: РДВІА. – Ф. ВУА. – Спр. 21551. – Арк. 625-626); РДВІА. – Ф. ВУА. – Спр. 19558. – Арк. 1.

Документи: Державний історико-культурний заповідник м. Острога. Відділ фондів (ДІКЗО. ВФ.). – КН 23871 / III-Д 9250 (1708 р.). – Арк. 19-20; КН 11701 / III-Д 6075 (1830 р.), КН 15399 / III-Д. 7283 (не раніше 1824 р.), НДФ 3514 (1808 р.); Archiwum Państwowe w Krakowie (Polska). – Archiwum Sanguszków. Rękopisy (АРК. АSR). Sygn. 1031. – S. 313; АРК. АSR. – Sygn. 461. – S. 385v; АЮЗР. – Київ, 1871. – Ч. 1. – Т. 4. – С. 307; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко. – Київ, Острог, Нью-Йорк, 2004. – С. 19, 36, 43, 77, 91, 297; Тесленко І. Акт поділу володінь між кнг. Беатою з Костельця і кж. Гальшкою Острозькою 1542 року як джерело з соціально-економічної історії Острозької волості // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. Архів і Особа. – Київ, 2001. – Вип. 3. – С. 115; Osiałość miasta Ostroga anno 1708 / Wyd. J. Nowicki // Rocznik Wołyński. – Równe, 1938. – Т. 7. – S. 197.

Лит.: Вечерський В. Втрачені об’єкти архітектурної спадщини України. – Київ, 2002. – С. 411-412; Вихованець Т. Миколаївська церква в Острозі: аспекти історії // Острозький краєзнавчий збірник. – Острог, 2007. – Вип. 2. – С. 26-34; Його ж. Острозькі церковні книгозбірні XIX століття // Во-

линська книга. Історія, дослідження, функціонування: Науковий збірник. – Острог, 2005. – Вип. 1. – С. 59-60; Його ж. Параскево-П'ятницька церква в Острозі // Кобудь. Костянтинів. Старокостянтинів. Історія, археологія, культура, архітектура. Науковий збірник “Велика Волинь”. – Т. 34. М-ли Всеукраїнської наук.-практ. конф., присвяченої 800-літтю міста, 10-11 березня 2006 року. – Старокостянтинів, 2006. – С. 333; Бондарчук Я. Церква Миколаївська // Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С. 174; Мицько І. Острозька... академія. – С. 85, 88, 97, 103, 109; Перлштейн А. Описание города Острога // ЧОИДР. – Москва, 1847. – № 4. – С. 139-141; Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1889. – Т. 2. – С. 664, 676; Kardaszewicz S. Dzieje. – S. 142-146.

Тарас Вихованець

Михайлович Тимофій (* ? – † ?)

Автор алфавітно-предметного покажчика до Нового Завіту “*Книжка собраніє вещей нужнійших...*”, яка була надрукована в Острозі у 1580 році. Про Т.М. збереглося небагато відомостей. У заяві друкаря *Івана Федорова*, яку він дав 5 березня 1578 року у Луцькому гродському уряді, надавалося право Т.М., слугі королівського писаря *Михайла Гарабурди*, стягнути борг із міщанина Якова Максимовича у Вільно. При цьому *І. Федоров* іменував Т.М. своїм приятелем. Цей документ дає нам право припустити, що оскільки Т.М. знаходився з *І. Федоровим* у довірливих, дружніх стосунках, то не виключено, що саме друкар запропонував взяти йому участь у редактуванні *Острозької Біблії*. Важливою є й вказівка на те, що Т.М. був слугою *М. Гарабурди*. Останній, як відомо, був причетний до укладення *Острозької Біблії*, оскільки на прохання *кн. В.-К. Острозького* привіз із Москви примірник *Геннадієвої Біблії*. Є.Немировський ототожнював Т.М. з Тимофієм Анничем, “дяком школи руської острозької”, який 16 травня 1584 року разом із дерманським боярином Федором Наумовичем Гарабурдою купив і по-

дарував Дерманському монастиреві Четвероєвангеліє. Зберігся примірник “*Книги о постнічестві*” Василя Великого, виданий в Острозі в 1594 р., де є напис півуставом “Тимофей Михайлович священник полоцкий”. Якщо ця книга дійсно належала автору покажчика до Нового Завіту, то є підстави вважати, що він був священником у Полоцьку. На початку XVII ст. у Львові був священником якийсь Тимофій, також бібліофіл (червоним чорнилом наносив екслібрис на свої книжки).

Лит.: Кралюк П. М., Торконяк Р., Пасічник І. Д. Острозька Біблія в контексті української та європейської культур. – Острог, 2006; Мицько. Острозька... академія. – С. 101-102; Немировський Е. Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров. – Москва, 1964; Першодрукар Иван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.) Збірник документів. – Київ, 1975.

Петро Кралюк

Місяцеслов 1612 р.

Складова частина Часослова, виданого 25.05.1612 року (арк. 176-351). Надрукований з окремим титульним аркушем. Заголовок – “Місяцесловъ сиречь последованіе місяцем по преданію церковному, по уставу ж иже в Иерусалиме святых лавры”. Датування в заголовку: “Повеленіємъ пресвятлаго и богохранимого княжети Януша Острозского каштеляна Краковского изобразися в Острозѣ. Лѣто о воплощенія Христова 1612 Мая 25”. Таким чином, ця книга була надрукована за вказівкою і підтримкою сина *кн. В.-К. Острозького Януша*. Формат 8°. Кількість аркушів: 3 нenum., 135 арк. Рядків 52. Друк у 2 фарби. Шрифт: 10 рядків – 59 мм. Гравюра: герб *кн. Януша Острозького* на зв. тит. арк. (розм. 97x71 мм.). На звороті 2-го арк. текст: “На старожитный клейноть ясне освещонныхъ и велможныхъ княжат Острозскихъ”. Ті ж вірші, що і в “Часослові” (текст: Укр. поезія. – С. 180).

Місяця зберіг.: Україна – Львів: ЛНБ ім. В.Стефаника НАН України; Росія – С.-Петербург: РНБ (деф. примірник).

Каталоги стародруків: Бычков. – № 1. – С. 23; Быкова. – № 22. – С. 45, 46; Запаско, Ісаєвич. – І. – № 88. – С. 36; Максименко. – № 200. – С. 37.

Микола Ковальський

Монастир Чесного Хреста

Нині не існує. Ймовірно, виник у першій половині XVI ст. або й раніше, бо в “Акті введення у володіння Острозькою волостю Беати та Гальшки Острозьких 1542 р.” згадується “монастир Чесного Хреста з тим же селом”. У “Підтвердженні прав Беати Острозької на маєтки покійного чоловіка з вписанням акту їх поділу в 1542 р. між нею та її дочкою Гальшкою” іменується “село з манастыремъ Чесного крества” (sic!). Ця ж обитель згадується й в акті розподілу володінь Острозьких між Янушем та Олександром Костянтиновичами від 1603 р., де говориться про “Монастирок (“Manasterzecz”) село ченців Чесного Хреста”, а в “Первинному поборовому реєстрі Острозької волості 1604 р.” у “Селі Чесного Хреста” згадується “монастир” та перелічуються імена семи підданих. 28.VII. 1605 року в київській гродській книзі було учинено запис, котрий гласив, що 24 липня урядовці ввели “отця Василя (йдеться про Василя Красовського (Чорнобривку) ігумена Святого Хреста острозького” за вказівкою К.-В. Острозького у володіння Кирилівським монастирем у Києві. Ймовірно, згадані обителі Чесного Хреста і Святого

Хреста – це один і той же монастир. Вірогідно, знаходився у місцевості Монастирок між Острогом та с. Розважем. Зовнішній вигляд споруди та її доля – невідомі.

Дж.: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. Радзимінських 181/VI, 4. – ч.1 а. – Арк. 9а, 26а; Описи Острожчини. – С. 19, 34, 122.

Лит.: Мицько І. Острозька... академія. – С. 97; Kardaszewicz S. Dzieje. – S. 156-157.

Тарас Вихованець

Мосхопуло Еммануїл (* ? – † ?)

Учений грек, наближений до кн. В.-К. Острозького. Згадується в листі папського нунція в Польщі А.Болоньєті до кардинала Комо від 25 червня 1583 року, де йдеться про заснований у Острозі колегіум, власне, ОА. А.Болоньєті пише, що про М.Е. йому розповідав *Януш Острозький*. Судячи з цієї розповіді, М.Е. був росіянином, але видавав себе за грека і навіть нащадка візантійських імператорів. Йому вдалося здобути добру освіту в Римі, в т.з. Німецькому колегіумі. Прибувши на Волинь, М.Е. ввійшов у довіру до кн. В.-К. Острозького. Була надія, що він наведе кн. на католицизм. Але М.Е., навпаки, всіляко відраджував його від католицької віри. На цьому ґрунті в нього виникли конфлікти з *Діонісієм Раллі*, який теж знаходився в оточенні кн. В.-К. Острозького. Про М.Е. є згадка в листі *Д. Раллі* до А.Болоньєті від 8 листопада 1583 року. Там йдеться про те, що М.Е. вирушив до Росії з листом від Константинопольського патріарха. Його схопили за королівським наказом (очевидно, як шпигуна). З російських документів відомо про “Мануїла Москопуловича”, родича “грецьких царів”, який

перейшов на службу до царя Федора Івановича (1584-1598). Ймовірно, М.Е. виконував якісь таємні дипломатичні доручення. Як вчена людина, перебуваючи при дворі кн. В.-К. Острозького, міг залучатися до роботи наукового гуртка й ОА.

Лит.: Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.): Зб. док. і матеріалів. – Київ, 1988. – С. 83-84; Мицько. Острозька... академія. – С.102; Флоря Б.Н. Молдавская, владшская и греческая эмиграция в Русском государстве второй половины XVI – начале XVII в. (по данным русских источников) // Проблемы источниковедения истории Молдавии периода феодализма и капитализма. – Кишинев, 1983. – С. 77, 79).

Петро Кралюк

Мотовило (* ? – † ?)

Письменник-полеміст, який належав до Острозького культурного осередку. Інформацію про нього черпаємо з листів до кн В.-К. Острозького А. Курбського. Із них випливає, що князь доручив підготувати своєму слугі Мотовилу відповідь на книгу *Петра Скарги* “Про єдність церкви Божої під єдиним пастирем” (1577). Мотовило виконав це завдання. Автор листів, що приписуються А. Курбському, мав змогу ознайомитися з полемічною відповіддю і дійшов висновку, що в ній є чимало єретичних моментів, а саме: проголошення римського папи антихристом, заперечення предвічного народження Христа й трактування його як звичайної людини, ігнорування апостольських проповідей, а також віру в те, що на землю має прийти Ісус Христос і встановити для своїх вірних тисячолітнє царство, коли можна буде їсти, пити та під винницями насолоджуватися. Твір М. не був надрукований і не дійшов до нашого часу. Листи дають підстави вважати, що М. можливо, належав до прихильників протестантизму. Його погляди були близькими до поглядів антитринітаріїв – радикальної реформаційної течії, що мала поши-

рення в той час на українських землях. Брак документальних даних не дає можливість ідентифікувати особу М. Деякі актові документи кінця XVI – початку XVII ст. засвідчують, що на Волині існував дрібношляхетський рід Мотовилів. Їхнім родовим помістям, ймовірно, було село Мотовилівка неподалік Старокостянтинова (маєтності Острозьких). Є згадки про Іоана, Михайла, Яна, Вацлава, Самуїла, Андрія Мотовилів.

Джс.: Письма князя А.М.Курбского к разным лицам. – С.-Петербург, 1913. – С.103-109.

Лит. : Історія релігії в Україні. – Київ, 2002. – Т. 5. – С. 64-66; Мицько. Острозька... академія. – С.102-103.

Петро Кралюк

Мстиславець Петро (*? – †?)

Білоруський та російський друкар. Правдоподібно, народився в білоруському місті Мстиславлі. Разом з *І. Федоровим* працював у московській анонімній друкарні. Спільно з ним надрукував першу точно датовану в Москві книгу “Апостол” (19 квіт. 1563 – 1 берез. 1564), а також у 1565 р. – два видання “Часовника” (1 – 7 серпня – 29 вересня, 2 – 2 вересня – 29 жовтня). Близько 1566 р., після вимушеного від’їзду з Москви, друкарі переїхали в м. Заблудів (тепер у Білостоцькому воєводстві Республіки Польщі) до гетьмана Великого князівства Литовського Григорія Ходкевича, який мав намір видавати книги в перекладі на “просту” мову. Правда, задум Ходкевича не був здійснений через супротив “людей мудрих в тому письмі”. Там з 8 липня 1568 року до 17 березня 1569 року в заснованій друкарні видали збірку повчань церковнослов’янською мовою на теми євангельських текстів, які читали по неділях та святах – “Євангеліє учительне”. У цій книзі, крім заставок, кінцівок та ініціалів, шрифту, вперше в їхній практиці використаний титульний аркуш, на якому вказано місце, назву і час ви-

дання, прізвище видавця, а на звороті – герб Ходкевича. У 1569 р. МП переїжджає до Вільнюса, а *І. Федоров* самостійно приступає до друкування “Псалтиря з Часословом”. Історики по-різному пояснюють причину цього розриву. Одні вважають, що *І. Федоров* та МП мали незгоди особистого характеру. Однак можливе й інше пояснення. У той час у Вільнюсі з ініціативи унітського старости Івана Зарецького та його брата віленського бурмістра Зеновія Зарецького при фінансовій допомозі віленських купців Кузьми та Лукаша Мамоничів створювалася друкарня. Для неї був потрібний досвідчений друкар. Велися переговори з МП, а можливо, й з *І. Федоровим*. МП переїхав до Вільнюса, де став технічним керівником і співвласником (разом з *К. Мамоничем*) друкарні. Він надрукував у Вільнюсі “Євангеліє” (1575), “Псалтир” (закінчений в січні 1576), можливо, “Часовник” (1575-1576). Віленські видання МП відзначаються великим чітким шрифтом, червоною в’яззю на початку глав, високохудожніми заставками, титулами, гравюрами (зображення євангелістів, царя Давида). Книги, надруковані МП у Вільнюсі помітно вплинули на подальший розвиток білоруського друкарства (друкарні Мамоничів і Святодухівського братства

у Вільнюсі). У березні 1576 р. унаслідок конфлікту між Мамоничами і МП, який затягнувся до 1579 р., всі непродані книги залишились у Мамоничів, а друкарське устаткування – за МП. Подальша доля друкаря невідома. Виходячи з того, що друкарський матеріал МП трапляється в острозьких виданнях (Василій Великий “Книга о постничестві”, (1594); Іоанн Златоуст “Маргарит”, (1595); Буквар (“Книжка словенська, рекома грамматика”), (1598); “Отпис на лист... Іпатія Потія”, (1598); “Часослов”, (1602); “Лѣкарство на оспалий умисл чоловічий”, (1607), А. С. Зернова висловила припущення про можливий його переїзд до Острога. Нею також простежено використання дощок МП іншими українськими друкарями: Кирилом Транквіліоном Ставровцьким (“Зерцало богослов’я”. Почаїв, 1618), Тимофієм Вербицьким (два Часослови, “Псалтир” 1628), українсько-білоруським друкарем Спиридоном Собоєм, румунськими друкарями в Говорському і Дяльському монастирях.

Лит.: Зернова А. С. Первопечатник Петр Тимофеев Мстиславец // Книга. Исследования и материалы.– Москва, 1964. – Сб. 9. – С. 77-111; Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – 2-е вид., допов. – Львів, 1983. – С. 40-43; Мицько. Острозька... академія. – С. 103; Немировский Е. Л. Новый документ о Петре Тимофееве Мстиславце // ФЧ 1982.– Москва, 1987. – С. 33-41.

Олександр Позіховський

Музей книги та друкарства в Острозі

Відкрито 10 грудня 1985 року. Його експозицію розміщено в Луцькій надбрамній вежі XVI ст. Автором проекту архітектурно-художнього оформлення музею став художник живописно-оформлювального комбінату з Ленінграда Є. Є. Шаповалов. Експозиція музею створена на кошти Добровільного Товариства любителів книги України. В основу побудови експозиції було покладено книжкову колекцію краєзнавчого музею, започатковану в 1902-1912 рр. *Братством ім. кн. Острозьких*. Серед перших експонатів колекції – рукописні книги: Четвероєвангеліє XVI ст., Євангеліє апракос XVI ст., Апостол XVI ст., Служебник XVI ст. та ін. За час існування МКтД в Острозі колекція комплектувалась з обмінно-резервних фондів ДБР у Москві, РНБ в Санкт-Петербурзі, Державної історичної б-ки України, ЦНБ ім. В.Вернадського НАН України, ЛНБ ім. Стефаніка НАН України, в результаті обстеження культурних споруд під час експедицій по Рівненській, Хмельницькій, Тернопільській областях, із приватних збірок. В даний час книжкова колек-

ція нараховує близько 3000 експонатів, в т. ч. майже 1500 рукописів, західноєвропейських та кириличних стародруків XVI-XVIII століття. Серед рукописів – Євангеліє поч. XVI ст., два Пом'яника кн. *Острозьких* – Дерманський поч. XVII ст. та Суботник 1696 р., збірник конспектів 1696 р. невідомого студента Києво-Могилянської академії, колекція нотних ірмолоїв XVII-XVIII ст. тощо. У колекції стародруків є низка рідкісних видань: “Декреталії” папи Григорія IX (Париж, 1511), глаголичний “Бревіарій хорватський” (Венеція, 1561), анонімне середньошрифтне Євангеліє (Москва, бл. 1555), першодрукований Псалтир П. Мстиславця (Вільно, 1576), *Острозька Біблія І. Федоровича (Федорова)* (Острог, 1581), перше видання греко-латинського словника А. Калепіна (Базель, 1562), “Трагедії” Евріпіда (Базель, 1551), “Хроніка історії давнього суспільства” Каріона (Франкфурт, 1572), “Основи грецької мови” (Франкфурт, 1591) з автографом М. *Смотрицького*, два московських видання (1648, 1721) граматики М. *Смотрицького*, “Арифметика Магницького” (Москва, 1703), видання друкарень Львівського Ставропігійського братства, М. Сльозки, Києво-Печерської лаври, Почаївської лаври, чернігівської, новгород-

сіверської, унівської друкарень XVI-XVIII ст., перше видання “Енеїди” І. Котляревського (СПБ, 1796). Згадане московське анонімне Євангеліє подарували в 1620-х рр. на Острожчину в пам'ять про гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного його товариші-запорожці. МКтД в Острозі комплектує різноманітні колекції. Це, насамперед, колекція кириличних рукописів і стародруків XVI – поч. XIX ст., колекція західноєвропейських стародруків XVI-XVIII ст., колекція книг, друкованих “гражданкою”, українські видання XIX – поч. XX ст., колекція Біблій, букварів народів світу, “Кобзарів” Т. Шевченка, мініатюрні видання, зразки сучасної української поліграфії, колекції екслібрисів та книжкової графіки.

Лит.: Забаштанський. Музей книги в Острозі: Путівник. – Київ, 1987; Кирильчук С. Музей в Остроге. // Альманах бібліофила. – 1984. – Вып. 16. – С. 179-183; Позиховская С. В. Острожский музей книги. // Русская речь. – 1988. – № 5. – С. 120-123; Позиховская С. В., Позиховский А. Л. Некоторые проблемы создания и оформления музея книги // Визуальная пропаганда книжных памятников: Сб. науч. тр. – Москва, 1989. – С. 132-134; Позіховська С. Музей книги і друкарства в Острозі. // Українська літературна енциклопедія. – Київ, 1990. – Т. 2. – С. 493-494.

Світлана Позіховська

Наспів Острозький

Нова ренесансно-барокова редакція деяких гімнографічних співів давньої України, зосереджених у нотолінійному збірнику Ірмологій, Ірмологіон. НО склався, ймовірно, в останній чверті XVI ст. у час розквіту Острозького культурно-освітнього центру, якому й завдячує своєю назвою. У рукописних Ірмологіонах простежується біля ста позначень “острозький наспів”, “острозькоє”. Переважно це окремі співи, як-от: “Блажен муж”, “Возбранной воеводі”, “О тебѣ радується”, “С нами Бог”, “Ісповідайтеся Господеві”, “Хваліте Господа со небес”, “Достойно єсть”; однак трапляються і багаточастинні цикли служб, наприклад, “Всеношне бденіє”, “Літургія”. Окремі зразки НО міцно вкоренились у співочій практиці, інші – вживалися лише в певний період. У XVII-XVIII ст. НО поширився по всій території України, частково по Білорусі, окремі зразки траплялись в Ірмологіонах, укладених українськими співаками в Росії. НО – явище нового часу, що характеризується, зокрема, переходом музичної писемності України в XVI ст. з безлінійної, візантійського типу нотації до латинської, західно-європейської моделі ліній-

ного письма та формуванням нового, нотолінійного Ірмологіона. Назва “острозький” стосується творів різного походження: так позначали і нову редакцію давніх співів, т. зв. руського або простого напіву [як от “Блажен муж”, “Возбранной воеводі”]; ця назва була присвоєна і зукраїнізованому болгарському наспівові “О тебѣ радується”; вона ж застосовувалася і до запозиченого візантійсько-болгарського наспіву “Достойно єсть” – винятково віртуозного твору, який міцно вкоренився у виконавській практиці Острога. Псалом “Блажен муж” та кондак Богородиці “Возбранной воеводі” острозького наспіву стали класичними зразками української гімнографічної спадщини. Музично-віршова форма цих творів розвинулася з мелодизованого проголошення канонічного тексту, яке переходить в аріозо та завершується експресивним вокалізом. Острозькі редакції обох співів домінують у нотних рукописах; саме вони увійшли до львівських першодруків Ірмологіона 1700 р. та 1709 року. Кондак “Возбранной воеводі” стилістично споріднений одночасно і з середньовічними, і з ренесансно-бароковими пластами професійного та народного співу – з голосіннями, епічними піснями, думами. Острозький варіант кондака

виступає в Ірмологіонах постійно у парі з контрастною болгарською інтерпретацією того ж самого тексту; при цьому болгарський наспів представляє урочистий, тріумфальний образ Богородиці, тоді як острозький розкриває його глибоко інтимний, лірико-драматичний аспект і є зразком високомистецького розв'язання теми. Задостойник “О тебѣ радується” – музична паралель до образу Одигітрії, Богородиці з Дітям. Малий острозький варіант, на відміну від великого монастирського київського наспіву, вживався у міських та сільських парафіяльних церквах; інколи його іменували волинським або волинсько-острозьким наспівом. Своєю художньою довершеністю він виділявся серед інших етнолокальних варіантів малого наспіву – т. зв. мирського, простого, зокрема, глібовицького. Обидва варіанти задостойника виникли в результаті оригінального синтезу болгарського та давнього руського наспівів на текст “О тебѣ радується”. При цьому мелодика й форма болгарської першооснови зазнали суттєвої трансформації. Так, мелізматичне фразування болгарського співу змінилось в українських варіантах вокалізацією, експресія й драматизм поєдналися з пісенністю. Аналіз засвідчує, що переробка болгарської основи почалась на Волині, в Острозі; у Києві, на Подніпров'ї, відбувся вже вторинний етап асиміляції. Українські, зокрема острозький, варіанти наспіву “О тебѣ радується” створюють монументальний, цілісний, і, при тому, глибоко ліричний образ Одигітрії; соковите

плетиво мелодії викликає асоціації весняного пробудження, цвітіння, гармонії Людини і Природи; острозький варіант виділявся при цьому ще й особливою стрункістю форм. Завдяки компактності, лаконічності та художній довершеності саме острозький варіант задостойника включався інколи у болгарську Літургію Василя Великого. У цілому зразки НО зажили широкої популярності завдяки своїм високим мистецьким якостям, що сформувалися на ґрунті синтезування слов'янських, греко-візантійських та латинських музичних традицій. Стиль НО визначають вокальність мелосу, опора на змішану модально-тональну ладову основу, врівноважене співвідношення слова і музики. Сучасники сприймали НО як еталонний західноукраїнський, волинський стиль церковного співу і на рівних зіставляли його зі знаменитим київським співом східноукраїнської традиції. При цьому окремі зразки НО вийшли за свої етнолокальні межі, репрезентуючи в колі гімнографічних культур православного ареалу загальноукраїнський національний стиль.

Лит.: Цалай-Якименко О., Ясиновський Ю. Музичне мистецтво давнього Острога // Острозька старовина. – С. 74-89; Ясиновський Ю. Музика в давньому Острозі // Матеріали I-III науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя” (1990-1992рр.). – Остріг, 1992. – Ч. 2. – С. 116-118; Ясиновський Ю. Українські та білоруські Ірмолої I-XVIII ст. Каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження. – Львів, 1996.

*Олександра Цалай-Якименко,
Юрій Ясиновський*

Наливайко Дем'ян (Даміан) (50-ті рр. XVI ст. – † 1627)

Український церковний, освітній, культурний діяч. Народився в Гусятині в міщанській родині. Після смерті батька, що вмер від побоїв власника міста М. Калиновського, виїхав звідти з родиною в 1567 р., згодом осівши в Острозі (на Новому місті). Ймовірно, був пов'язаний з ОА: міг там навчатися й працювати. В автентичних документах згадується як священик в Острозі. Ревно відстоював права православ'я (польські історики називали його фанатиком). Був умілим проповідником; супротивники вважали його виступи і проповіді однією з причин міжрелігійних сутичок в Острозі. Виступав учасником Берестейського антиуніатського собору 1596 року. Був сповідником *кн. В.-К. Острозького*. Про повагу до нього князя свідчить той факт, що за порадою НД той відмовився від наміру випустити “Отпис...” на лист *І. Потія* (1598) під своїм іменем. Брав участь у повстанні, яке очолив його брат Северин, та збройній боротьбі проти прихильників унії на Волині на початку 1596 року (керував загонами, які здійснювали напади на

маєтки К. Терлецького та О. Семашка). Ця обставина, а також непримиренна позиція в питанні про унію дали підстави К.Саковичу писати, що “багато злого Польщі зробив Северин Наливайко-ватажок, а ще більше Дем'ян – піп, ворог унії”. Це знайшло відображення і в переказах, про заповіт НД не ховати його тіла “у церкві чи біля неї, бо прийдуть ляхи і повідбирають церкви, а він не хоче, щоб навіть його останки лежали біля них”. Найбільш плідним періодом у творчому житті НД є кін. XVI – поч. XVII ст. Після переведення *Острозької друкарні* до Дерманя і створення там культурно-освітнього осередку (1602) (див. – *Дерманський культурно-освітній осередок*) НД працює там. У Дермані він був керівником друкарні, редагував твори, призначені до друку, перекладав і писав. У 1605 р. у Дермані був опублікований лист Мелетія Пігаса до єпископа *І. Потія*. Передмова до цього листа була подана за підписом Даміана, тобто НД. Перу НД також приписують “*Лямент дому княжат Острозьких*” (Дермань, 1604), передмову до “*Требника*” (Острог, 1606), передмову та, можливо, переклад “*Лѣкарства на оспальй умысл человекій*” (Острог, 1607), упорядкування збірки виразів з Біблії та праць отців церкви “*Лекції словен-*

скії Златоустого от бесід євангельських от ієрея Наливайка *выбрание*” (Острог, перед 1627). НД був автором низки поетичних творів. Крім згаданого “Ляменту...”, написав низку віршів, вміщених у “*Лѣкарстві*” та вірш “*На старожитний клейнод... князів Острозьких*” з острозького “*Часослова*” 1612 р., де він також є автором передмови. С. Кардашевич вказує, що НД переклав якусь “Біблію візантійську”, котра була надрукована в Острозі в 1607 році. Але про це видання немає ніякої інформації. Часто підписувався як “Даміан недостойний презвітер”, не вказуючи місце настоятельства. Лише раз, перебуваючи у Вільнюсі в 1605, підписався “презвітер Богоявленський Острозький”, тобто замкової церкви. С. Кардашевич вказує, що НД був пресвітером Онуфріївської церкви на Новому місті та *Миколаївської* (на Пригородку) церков. *Акт поділу маєтків кн. В.-К. Острозького 1603 р.* згадує села пана Наливайка Ігната, а інвентар 1621 р. – дім отця Наливайка на Загородді. М.Смотрицький у своєму творі “Паранезис” називає дату смерті НД 1627 рік. Точне місце його смерті і поховання невідомі. Більшість дослідників називає Острог.

Тв. НД: Укр. поезія. Кінець XVI – поч. XVII ст. – С. 151-159; Укр. поезія XVII ст. – С. 31-42;

Літ.: Возняк. Іст. укр. літ. – Кн. 1. – С. 346-347; Грушевський М. С. Історія української літератури. – Т. 5. – Кн. 2. – С. 188-193; Исаевич Я. Д. Острожская типография и ее роль в межславянских культурных связях (послефедоровский период) // ФЧ 1978. – Москва, 1981. – С. 39, 44; Кардашевич... – С. 127, 128,

131, 151-154, 248; Копержинський К. “Лекції славенскія Златоустого от бесід євангельських от ієрея Наливайка *выбрание*” // Сб. ОРЯС. – 1928. – Т. 101. – № 3. – С. 381-385; Мицько. Острозька... академія. – С. 103-104; Харлампович К. Острожская православная школа // КС. – 1897. – (V) Май. – С. 177-207; – (VI) Іюнь. – С. 363-388.

Віктор Атаманенко

Натаніель Євстахій (* ? – † 1579/83)

Один із учених греків, який перебував при дворі кн. В.-К. Острозького. Походив із о. Крит (т.з. Кандії). У передмові до *Острозької Біблії* говориться, що кн. В.-К. Острозький посилав збирати тексти Біблії у різні краї, в т.ч. й на Кандійські острови. Правдоподібно, що певну роль у цьому відіграв Н.Є. Був налаштований прокатолицьки, тому відмовився готувати відповідь на книгу П. Скарги “Про єдність церкви Божої під єдиним пастирем”, яка була присвячена кн. В.-К. Острозькому. Близько 1579 р. Н.Є. був учителем дітей кн. В.-К. Острозького. Міг перекладати біблійні тексти з грецької мови на старослов’янську і брати участь у редагуванні *Острозької Біблії*. Можна припустити, що працював у *Острозькій академії*, викладаючи тут грецьку мову.

Літ.: Кралуок П. М., Торконяк Р., Пасічник І. Д. Острозька Біблія в контексті української та європейської культур. – Острог, 2006; Мицько. Острозька... академія. – С. 103; Острозька Біблія: Вступи, гравюри, дослідження / Опрацював та приготував до друку ермнх. Архимандрит др. Рафаїл (Роман Торконяк). – Львів, 2005.

Петро Кралуок

Новий Завіт із Псалтирем 1580 р.

Друге відоме острозьке видання. Тривалий час (до початку 1960-х рр., коли в німецькому місті Гота була знайдена “Азбука” 1578 р., надрукована Іваном Федоровим в Острозі) “Книга Новаго завіта в неиже напереді Псалми” вважалася першим острозьким виданням, яке призначалося не для літургійного застосування, а головним чином для індивідуального домашнього читання. У передмові до неї зазначалось, що вона – „пръвый овощь от дому своего острозскаго...“. Крім передмови (арк. 2-4 н.н.) в книзі вміщені „Псалтир“ (арк. 1-85) молитви і пісні із Старого завіту – „Псалми вибрані“; Євангелія від Матвія, Марка, Луки, Іоанна (арк. 93 зв. – 262); „Сказаніє дѣланій апостольських“ (арк. 262-262 зв.); „Дѣланія апостольска“ (арк. 263-309); Посланія апостолів (арк. 310-447); апокаліпсис (арк. 448-469 зв.); „Соборник 12-ті мѣсяцам...“ (арк. 470-481 зв.); „Сказаніє главам евангельским...“ (арк. 482-489 зв.); колофон із зазначенням, що ця книга „начата і совершена“ за вказівкою К.Острозького „Іоанномъ Феодоровимъ сыномъ зъ Москвы“; сигнет із літерами І.Ф. і написом „Іоаннь Феодоровичъ печатникъ

зь Москви“ (арк. 490). У передмові НЗзП визначена також мета видання цієї книжки, що збігається з ідеєю післямови львівського “*Букваря*” Івана Федорова 1574.: “...и сіе жєлаємое бытійское дѣло еже на чахом съвершити... в наслажденіе всему народу рускому...”. Видавці сподівалися, що НЗзП стане підручною книжкою для українського духовенства і навчальним посібником для молоді. Книга була найчастіше вживана й здавна існувала в Україні в добрих списках; ареал її практичного вжитку був досить значний: нею користувалися не тільки в церковній службі, а й у релігійних змаганнях того часу. З метою полегшити користування цією книгою до неї додавався своєрідний абетковий покажчик осіб і окремих висловів “Книжка, собраніє вещеи нужнѣйшихъ, вкратцѣ, скорога ради обрѣтеніа въ книсе Новаго завѣта, по словесемъ асбуки”. Цей своєрідний покажчик був видрукуваний також у 1580 р. і мав 53 арк. Він був складений відомим діячем ОА Тимофієм Михайловичем і став першою в українському друкарстві бібліографічною працею. Книга НЗзП була надрукована у форматі вісімки (8°), на 494 арк., спеціально виготовленим шрифтом (h=10 рядків = 40 мм). Оформлена книга була хоч і досить скромно, однак зі смаком. На титулі *Іван Федорович (Федоров)* вмістив дереворитну рамку із зображенням оленя і одного рога. Цей титул є творчою копією, що її зробив *Іван Федорович (Федоров)* із титульного аркуша “Книги повчань Сирахових”, надрукованої

Георгом Рау у Віттенберзі у 1533 р. та 1535 році. На звороті титульного аркуша острозького видання НЗзП *І. Федорович (Федоров)* вмістив герб кн. В.-К. Острозького, а на звороті 490-го арк. – свою друкарську марку (знак). Окрім того, художнє оздоблення даної книги містить більше 30 дереворитних заставок й ініціалів. Сьогодні науці відомо майже 80 примірників цього видання.

Каталоги стародруків: Быкова. – № 1. – С. 13-15. – № 2. – С. 15; Запаско, Ісаєвич. – І. – № 10. – С. 26; Каменева, Гусева. – № 2. – С. 11-12; Каратаев І. – № 100. – С. 211-213; Каратаев ІІ. – № 80. – С. 15; Максименко. – № 181. – С. 34. – № 182. – Там же; Свенцицкий. – № 31(417). – С. 12; Ундольский – Ка-стерин. – № 29. – С. 99.

Лит.: Видашенко М. Б., Ісаєвич Я. Д., Мацюк О. Я. Місцями Івана Федорова на Україні. – Львів, 1982. – С. 61; Зернова А. С. Начало книгопечатания в Москве и на Украине. – Москва, 1947. – С. 55; Ісаєвич... Літературна спадщина... – С. 116-127, 157-159; Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів, 1983. – С. 83-90; Ковальський М. П. Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х – на поч. 80-х рр. XVI ст.). – Дніпропетровськ, 1972. – С. 31; Мицько. Острозька... академія. – С. 118; Немировский Е. Л. Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров. – Москва, 1974. – С. 113-125; Немировский Е. Л. По следам первопечатника. – Москва, 1983. – С. 39; Огієнко І. І. Історія українського друкарства. – Київ, 1994. – С. 194-195.

Світлана Абросимова

Новий Заповіт **Валентина Негалевського**

Переклад волинським шляхтичем Валентином Негалевським Нового Заповіту мовою, наближеною до тогочасної української. Зроблений 1581 р. в селі Хорошеві, неподалік від Острога. Про самого перекладача маємо небагато інформації. Зберігся документ, який свідчить, що В. Негалевський у 1582 р. виступав у Кременецькому гродському уряді як приятель і повірений шляхтянки Настасії Воронецької у справі вбивства її чоловіка людьми князя *Андрія Курбського*. В. Негалевський, ймовірно, бував у Острозі, мусив знати, що острозькі книжники готували до друку повний корпус біблійних книг старослов'янською мовою. 1580 року в Острозі був виданий *Новий Заповіт з Псалтирем* як частина майбутньої повної Біблії, а також *“Книжка...” Тимофія Михайловича*, яка була алфавітно-предметним покажчиком до Нового Завіту. В. Негалевський міг бути ознайомлений із цими виданнями і дійти висновку, що мова цієї книги не зовсім зрозуміла навіть для освічених людей. Це й могло спонукати його до перекладу новозавітних текстів, які в Укра-

їні в той час мали найбільше поширення. Фактично це був перший в Україні Новий Завіт, розрахований не лише на священнослужителів, а й на світських людей. У своїй роботі В. Негалевський користувався польським перекладом Нового Завіту, котрий був зроблений та виданий протестантом-антитринітарієм Марціном Чеховицем. Це дало підстави деяким дослідникам вважати, що перекладач теж був протестантом. Однак оформлення роботи свідчить, що вона була розрахована на українських православних читачів. У передмові до свого перекладу В. Негалевський писав, що здійснив свою роботу “...за намовою й наполяганням багатьох вчених, богобоязливих, слово Боже милуючих людей, які по-польськи читати не вміють, а, читаючи по-слов'янськи письмом руського викладу, слів не розуміють”. Перекладач також зазначав, що віддає цю працю на “розсудок інших”, більш учених людей. Із передмови можемо зробити висновок, що в той час в Україні й, зокрема, на Волині було чимало грамотних людей, які користувалися “письмом руського викладу”, тогочасною книжною українською мовою. Вони не знали польської мови, погано розуміли старослов'янську. Саме на них і був розрахований переклад В. Негалев-

ського. В. Негалевський, здійснюючи переклад Нового Завіту, вважав, що самостійне опанування змісту Біблії – важливий крок у пізнанні Бога. Тому свою працю адресував “кожному побожному християнину, хочучи його зробити учасником властивого розуміння слова Божого”. Із маргінальних записів на сторінках збереженого примірника цієї книги видно, що її читали православні віруючі – пресвітер Леонтій, священник Гапон, запорізький козак із Канева Гавриїл Крутневич. Н.З.В.Н. став своєрідною відповіддю на *Острозьку Біблію*. Його перекладач свідомо звернувся до розмовної мови, певним чином протиставляючи свій твір перекладам біблійних книг мовою старослов’янською.

Лит.: Кралюк П. М., Торконяк Р., Пасічник І. Д. Острозька Біблія в контексті української та європейської культур. – Острог, 2006; Левицкий О. Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси в XVI и XVII веках. – Київ, 1882; Огієнко І. Новий Завіт в перекладі на українську мову Валентина Негалевського 1581. – Тарнов, 1921.

Петро Кралюк

Новицький Йосиф
(* 1.I.1878, с. Сермаки
– † 24.XI.1964, Острог)

Народився в старовинній дворянській сім'ї Новицьких. У 1895 р. сім'я переїхала до Острога. У 1896 р. Н. закінчив Острозьку гімназію, після чого – повний курс Київського комерційного училища П. М. Натансона. На початку 1900-х рр. він викладав у міському училищі м. Золотоноші (Полтавської губ.), згодом переїхав до Острога і почав працювати домашнім учителем. Проте педагогічна діяльність не дуже приваблювала молодого репетитора, його захоплювала історія й археологія. Тому Н.Й. вступає на археологічне відділення Московського археологічного інституту ім. Миколи ІІ, який закінчує в березні 1916 р. зі званням вченого археолога, захистивши дисертацію: “Східне питання. Аналіз формул та їх вирішення” та склавши іспити з усіх 30 предметів, які викладалися в інституті, на відмінно. У 1917 р. Н.Й. повернувся до Острога і очолив музей *Братства ім. кн. Острозьких*. 18 червня 1919 року при Острозькому ревкомі був створений “Тимчасовий повітовий комітет по охороні пам'яток мистецтва і старовини”, на чолі якого

був поставлений Н.Й. Музей знаходився під опікою комітету. На виділені ревкомом кошти комітет упорядковував музей, робив водозливи, розчищав зали, ремонтував дах, розкопував підвали. Із реквізиційного відділу ревкому в музей були передані книги, картини, гравюри, фарфорові та бронзові речі. За списком, складеним 19 липня 1919 року, музей отримав 577 експонатів. Комітет, очолений Н.Й., взяв на облік усі архітектурні споруди Острога, яким було більше 100 років, розчищав та упорядковував їх, проводив розкопки курганів, працював у славуцькому архіві. У вересні 1920 р. в Острог вступили польські війська. У цей час, не порозумівшись із владою, Н.Й. не зміг працювати у музеї в замку. Він створив свій власний “Региональний русский музей И. В. Новицкого”, який розміщувався в невеликому будиночку біля приміщення Російського благодійного т-ва. У Російському благодійному т-ві Н.Й. часто виступав із лекціями на найрізноманітнішу тематику. У 1920-1930 рр. Н.Й. намагався займатись і археологічними дослідженнями, зокрема розкопував деякі підземні ходи в Острозі, а також кургани в навколишніх селах. Вивчав документальні джерела, що стосуються історії Острога. Це дало йому змогу

написати “Хронологію історії міста Острога та князів Острозьких”. У 1938 р. в “Рочніку Волинському” („Rocznik Wołyński“), який видавав Я. Гоффман, Н.Й. опублікував до того часу невідомий історикам документ “Осідлість міста Острога” “Osiadionъж miasta Ostroga anno 1708”, складений острозьким старостою Яном Вільгельмом Ротаріушем. У 1939 р. в журналі “Ziemia Wołyńska” була опублікована стаття Н.Й. про пошуки й знаходження могили відомого історика Острога *Станіслава Кардашевича*. Після вступу радянських військ до Острога у вересні 1939 р. Н. знову почав працювати в музеї. Деякий час викладав в СШ №1. Коли на початку липня 1941 р. Острог був окупований німецькими військами, Н.Й. був призначений Острозьким міським головою, оскільки досконало володів німецькою мовою. Однак німецька окупаційна влада зняла його з цієї посади за те, що він самовільно роздав населенню зерно та борошно з казенних складів. Велика заслуга Н.Й. у врятуванні під час війни цінних речей із *єврейської синагоги*. Після розстрілів євреїв у 1941 р. Н.Й. вивіз із запусілої синагоги старовинні сувої Тори, світильники, підсвічники та зберіг їх у музеї. Після звільнення Острога від німецьких окупантів музей відвідувало багато школярів, студентів, офіцерів та солдатів, які поверталися з фронту. У книзі відгуків вони дякували Н.Й. за проведені екскурсії. У 1951 р. Н.Й. був звільнений з роботи владою за неправильне ставлення до радянського ладу. Велика заслуга Н.Й. у

врятуванні для Острозького музею двох безцінних творів мистецтва – мармурових скульптур “Мадонна з немовлям” та “Христос на смертному одрі” визначного польського скульптора Т.-О.Сосновського. Він не дозволив вивезти за кордон скульптури Христа у 1947 році. Саме до нього зверталися члени громади римо-католицького костелу з проханням захистити і зберегти цінні костельні речі перед закриттям храму в 1963 році. Н.Й. був художньо-обдарованою особистістю. Грав на різних музичних інструментах, зокрема, на цитрі, малював аквареллю і олійними фарбами, точно визначав монети і печатки, був фахівцем у галузі історії мистецтв і архітектури, музеологом та археологом. Був похований на П’ятницькому кладовищі по вул. Бельмаж. Будинок Н.Й. знесли під час зведення в Острозі адміністративної будівлі.

Статті Н.Й. в журналі “Воскресное чтение” (ВЧ):

Н.І. (Новицкий И.В.) Исторические экскурсии // ВЧ. – 1929. – № 39. – 29 сентября. – С. 533; Новицкий И. К вопросу о происхождении названия “Польша” // ВЧ. – 1929. – № 21 апреля – С. 260; Новицкий И. В. Лжедмитрий I в Дерманском монастыре // ВЧ. – 1928. – № 40. – 30 сентября. – С. 607-608; Новицкий И. Острожские легенды (К 400-летию юбилея кн. К.І.Острожского) // ВЧ. – 1933. – № 42-43. – 15-20 октября; Н. І. (Новицкий И. В.) Острожский Богоявленский собор // ВЧ. – 1929. – № 30. – 28 июля. – С. 482-483; И. І. (Новицкий И. В.) Церковное древнехранилище // ВЧ. – 1929. – № 19. – 17 мая. – С. 308; И. І. (Новицкий И. В.) Церковь св. Троицы в с. Межиричах под Острогом // ВЧ. – 1929. – № 15. – 14 апреля. – С. 237;

[Новицкий И. В.] (Музейный листок).

История города Острога Волынской губернии. (Б.м., б. г.). – 4 с. (ненум.);
Nowicki J. Odnalezienie grobu historyka Stanisława Kardaszewicza w Ostrogu // Ziemia Wołyńska. – 1939 (28 luty). – № 2; (Nowicki J.) Osiadłość miasta Ostroga anno 1708 // Rocznik Wołyński. – Równe. – 1938. – Т. VII. – S. 179-228.

Лит.: Бондарчук Я. В І.Новицький – засновник Острозького музею // Матеріали І-ІІІ наук.-краєзн. конф. “Остріг на порозі 900-річчя” (1990-1992). – (Острог), 1992. – С. 30-32;
Бондарчук Я. Дослідник Острозького краю // ЖіС. – 1991. – 8, 12 і 22 жовтня;
Бондарчук Я. Дослідник острозької старовини // Місто (Острог). – 1996. – 23 серпня; Ковальський М. Острозькі краєзнавці. Йосип Новицький і Станіслав Кардашевич // ЖіС. – 1992. – 17 травня.

Ярослава Бондарчук

оборонні споруди Острога

Першою оборонною спорудою Острога X-XI ст. був земляний вал з дерев'яним частоколом (острогом) на гребні валу, що оточував поселення княжих часів і дав назву місту. У сер. XIV ст. кн. Данило Острозький звів першу кам'яну споруду на Замковій горі – Вежу Муровану, яка, крім оборонної, виконувала також ще житлову та господарську функції. У кінці XV – на поч. XVI ст. за часів кн. Василя Красного земляний вал із частоколом на Замковій горі замінено кам'яною стіною, яка була поставлена на внутрішній схил земляного валу, складалася з блоків піщаника. Товщина стіни становила – 2,3 м, висота – 5 м. До складу нової оборонної системи входили три нові кам'яні башти: башта Нова (Кругла), північна в'їзна брама та невелика башта, розташована між Новою баштою та Вежею Мурованою ближче до першої. У систему оборонних споруд Замкової гори був включений *Богоявленський собор*. Північна його стіна була потовщена, на ній створили галерею бойового ходу, зробили амбразури для фальконетів та бійниці для гармат. З вищеназваних споруд збереглась лише башта Нова – могутня цилін-

дрична, трьох'ярусна споруда, що посилювала кут оборонних стін на південно-західній стороні Замкової гори. Нова башта була найважливішою ланкою в оборонній системі Замкової гори. Її захисники могли обстрілювати ворога одночасно майже із сорока бійниць, причому зона обстрілу дорівнювала 270°. Відміна матеріалу та характеру кладки стін перших двох ярусів башти від третього свідчить про те, що третій ярус башти був зведений пізніше, наприкінці XVI – на поч. XVII століття. Спочатку башта завершувалась зубцями. Коли звели третій ярус, між зубцями були влаштовані бійниці – машикулі, призначені для обстрілу подошви стін. У той же час завершення третього ярусу отримало пишній ренесансовий аттік. За своїми архітектурними та оборонними якостями Нова башта була однією з найбільш визначних оборонних споруд України. У 30-40-х рр. XV ст. кн. Василь Красний почав будівництво кам'яної оборонної стіни, призначеної для захисту “Старого города”. Її споруда перетворила Острог в одне з найбільш укріплених міст Волині, яке відіграло важливу роль у боротьбі з татарами. Перша спроба дослідити, де проходила кам'яна оборонна стіна, належить досліднику *А. Перлштейну*. Спираючись на акт

поділу володінь кн. В.-К. Острозького 1603 р. між його синами Янушем і Олександром, він докладно описав місто і склав його план. За цим планом кам'яна оборонна стіна міста тягнулась від Замкової надбрамної башти до дерев'яної брами, що стояла біля мосту. Обігнувши приміщення шляхетського колегіуму єзуїтів, стіна йшла над річкою Вілією, оточуючи Старожидівську та перерізуючи Вельбовенську вулиці, навколо Колегіуму єзуїтів до Татарської башти. Від неї – до дерев'яної башти на Красній горі, а далі до Луцької башти і від неї до дерев'яної башти на розі Пригородку. Як видно на плані 1790-х рр., значна частина оборонної стіни міста ще існувала в той час. Пізніше, на поч. ХІХ ст. вона була розібрана. Залишилось тільки дві надбрамні башти – Луцька та Татарська з невеличкими фрагментами стін, які примикали до їх фасадів. Луцька та Татарська башти, видатні пам'ятки оборонного зодчества ХV-ХVІ ст., були найважливішими ланками в оборонній системі міста. Внаслідок того, що башти виконували одні і ті ж самі функції – оборонної башти та міської брами – вони дуже подібні. План кожної складається з поєднання овалу та прямокутника. Весь об'єм кожної башти виступав за кордон кам'яної стіни, яка була пов'язана з торцевою стіною прямокутного об'єму башти, направленою до центру міста. Таке планове та об'ємне вирішення давало можливість максимально збільшити зону фланкуючого обстрілу з бійниць, розміщених в овальних частинах споруд та бокових фасадах

прямокутних об'ємів башти. Територія між Замковою горою та “Старим городом” – Пригородок – була обнесена дерев'яною оборонною стіною – “парканом”. В акті поділу володінь кн. В.-К. Острозького 1603 р. між його синами Янушем і Олександром позначені такі башти паркана: башта без верху, яка стояла на розі Пригородка, від неї стіна тягнулась до брами, якою з Пригородка виїжджали на ринок, далі – до башти дерев'яної, що стоїть над мостом проти шпиталю, від неї паркан тягнувся над водою до брами, яка стояла в рові та якою виїжджали до млинів, а від неї через рів паркан тягнувся до Дитинця. У другий бік від башти без верху, що стояла на північно-західному розі Пригородка, паркан тягнувся до брами, якою з Пригородка виїжджали на Загороддя, а від неї – до башти Великої дерев'яної, що стояла тоді на розі Пригородка біля ставу. Ця башта була з'єднана муром з Новою баштою Замкової гори. На поч. ХVІІ ст. для захисту північно-західної території Острога була зведена друга лінія міських укріплень. Вона захищала територію, позбавлену природних кордонів, починалась на півночі біля яру і закінчувалась на півдні біля схилу пагорба. Укріплення складалося з рову, земляного валу та чотирьох земляних бастионів, призначених для гармат. Як видно на планах міста ХVІІІ-ХІХ ст., два крайні бастиони – південний та північний – мали п'ятикутну форму, а середні – чотирикутну. Друга лінія міських укріплень розміщувалась майже паралельно північно-західному

відрізку кам'яної оборонної стіни, на відстані від неї біля кілометра. Завдяки таким укріпленням Острог наприкінці XVI – на початку XVII ст. став майже неприступним для нападників містом, що стало важливим чинником його економічного й культурного розвитку.

Лит.: Годованюк Е. М. Надвратные башни городских укреплений Острога и Дубно // Строительство и архитектура. – Киев, 1969. – № 5. – С. 33-36; Годованок О. Пам'ятки будівельної діяльності князів Острозьких в Острогу // Острозька давнина: Документи і матеріали. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 40-56; Кардашевич. – С. 92-111; Перлштейн І. – С. 4.

*Ярослава Бондарчук,
Олександр Бондарчук*

 гієнко Іван
(митрополит Іларіон)
(2(15).01.1882, м. Брусилів –
†29.03.1972, м. Вінніпег)

Видатний український вчений, релігієзнавець, мовознавець, славіст, історик укр. церкви і культури. З молодості – національно-свідома людина, церковний, політичний, державний і культурний діяч, організатор української вищої (університетської) освіти. Спочатку – доцент, а потім професор ряду університетів. Народився в бідній селянській родині в м. Брусилів на Волині. 1903 р. приїхав до Острога, де екстерном закінчив чоловічу класичну гімназію. Мабуть, із часу перебування О.І. в Острозі і виник інтерес його до Острозької старовини, історії Острога, князів *Острозьких*, особливо *кн. В.-К. Острозького*, острозького культурно-освітнього центру XVI-XVII ст., ОА. Згодом вступив до університету св. Володимира (у Києві). Навчання в університеті в 1903-1909 рр. О. І. поєднував із науковою діяльністю. Після Лютневої революції і падіння Російської імперії брав активну участь у державній, політичній і освітній роботі, будівництві Української держави доби Центральної Ради, УНР, Директорії; проводив

значну роботу по створенню Української Автокефальної православної церкви, створенню та розбудові національної університетської освіти в Україні. У 1918 р. заснував Український державний університет у м. Кам'янці-Подільському. Разом із Директорією покинув Кам'янець-Подільський та емігрував у Польщу. Свою науково-педагогічну роботу О. І. продовжив як професора Варшавського університету. Під час окупації гітлерівською Німеччиною Польщі О. І. зосередив зусилля на церковних справах, формуванні структур української православної церкви. В 1940 р. прийняв чернецтво, наречений іменем Іларіона. О. І. був висвячений на ієромонаха, одержав сан архієпископа Холмсько-Підляського з катедрою в старовинному українському м. Холмі. 16 вересня 1944 року архієпископ Іларіон удостоєний звання митрополита Холмсько-Підляшського. Згодом із наближенням радянських військ переїхав до Словаччини, потім до Швейцарії, а 19 вересня 1947 року до м. Вінніпега в Канаді. 8 серпня 1951 року надзвичайний собор Української греко-православної церкви в Канаді обрав митропол. Іларіона своїм первоієрархом. У ряді праць О.І. неодноразово звертався до історії князів *Острозьких* і ОА. У

популярній концентрованій формі О.І. подав відомості про ОА у своїй останній монографії про *кн. В.-К Острозького* “Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. Історична монографія” (видання української православної громади в Кенора, Онтаріо, для відзначення 75-ліття життя митрополита Іларіона), (Вінніпег, 1958). У розділі “Освітня праця князя Костянтина” зазначено, що він “заклав десь в другій половині 1570-х рр. і вищу школу в самому Острозі. Ця найперша вища школа, Острозька академія, мала величезне значення в історії культури України. Тоді якраз появилось друкарство в Європі і князь Костянтин Острозький не пожалів своїх коштів, щоб відкрити друкарню в м. Острозі... І місто Остріг стало центром освіти й культури для всієї України, на що князь Костянтин не шкодував матеріальних засобів. Діяльність Острозького була дуже широка і сильно корисна, бо справді реально рятувала український народ” (С. 46-47). Належним чином підкреслив значення його діяльності у концентрації в Острозі “всіх видатних вчених, яких ставить на працю у своїй академії, у своїй друкарні, або на працю перекладів з чужих мов, або виготовлення біблійних текстів” (С. 47). Принципово важливі положення О. розкрив у розділі “Навчання в Острозькій Академії”, відмітивши, що це був навчальний заклад т. зв. вільних наук, поділений на дві частини – молодшу і старшу. У молодшій викладались три науки: граматики, риторика і діалектика, а в старшій – чотири:

арифметика, геометрія, музика і астрономія. “Таким чином, – писав О.І., – Острозька школа мала характер європейської вищої школи” (С. 108). Велика увага зверталась на викладання мов – слов’янської, грецької та латинської, тому “Острозька школа звичайно називалась “триязычним ліцеєм” (С. 108). Серед мов О.І. відзначав викладання грецької мови і при цьому посилався на слова першого ректора Академії Г. *Смотрицького* у “*Ключі царства небесного*” (1587): “А кому на світі може бути тайною, що від греків пішли філософи, від греків увесь світ має богословів, без яких і Рим нічого не знає”. О.І. підкреслив, що “латинська мова викладалася в Острозі дуже поважно” (С. 110). Поряд із цим він зазначив, що про “повстання і життя Острозької школи маємо дуже мало фактичних даних. Яка саме була ця школа, не відомо, але у всякому разі була школа вищого типу... Дійсно, *кн. Костянтин Острозький* пильно старався, щоб його школа стала університетом і звалася Академією..., тому й ми маємо право звати її так, як хотів *кн. Костянтин*, і як звали самі професори: академія” (С. 111-112). О.І. розглянув питання збирання вчених до м. Острога, грецькі впливи в Острозі, острозький гурт учених, учнів ОА (називає тільки найвидатніших із них: *Петра Сагайдачного*, *Максима (Мелетія) Смотрицького*, сина *Герасима, Іова Княгиницького*, *Кипріяна*, “родом з Острога”, “спудея” *Федора* “з України”). Історичне значення ОА в тому, як підкреслив О.І., що: “це була перша висока наша

школа, школа „вільних наук“ в Україні. Школа від свого початку ясно поставила собі за головну ціль оборону Православія перед наступом розкладових католицизму та унії, і цю ціль повно виконала... Остріг став культурним осередком великого розміру. Осередок був справді широкий своєю працею: була академія, була друкарня, появилися полемічні твори на оборону Православія, появилася перша Біблія, вийшли нові виправлені Богослужбові Книги. Справді, уперше постав великий культурний осередок в Україні!.. Взагалі, усе найцінніше, що вийшло в Україні за роки 1577-1608..., вийшло з Острога, вийшло за впливом кн. Костянтина Острозького” (С. 122-123). У книзі “Українська культура”, що мала популярний характер і була складена після революції 1917 для студентів Київського українського народного університету (1918), коротко визначена теза: “Закладаються у нас нові вогнища, що боронять рідну культуру і старобатьківську віру од унії, а в місті Острозі, з незабутнім патріотом українцем кн. К. К. Острозьким (1526-1608) у другій половині XVI віку зароджується слава Академія острозька, і коло цієї академії згуртувалися кращі сили України, їх кращі наукові сили, що повели вперед і рідну літературу, і рідну культуру” (С. 24). З усіх монографічних праць О.І. найбільш важливою і інформативною щодо *Острозької друкарні* відзначається “Історія українського друкарства”, у 1925 р. (останнє перевидання у Києві здійснене в 1994 р. в заснованій в 1989 р. серії

бібліотеки “Пам’ятки історичної думки України”). Повідомляються численні вірогідні і документальні матеріали про *Острозьку друкарню*, визначення ролі Острога у пізньому середньовіччі: „своєю силою особливо славився Остріг в другій половині XV віку, ціле XVI та самий початок XVII віку. Остріг став в кінці справжнім культурним центром, осередком цілої Волині, і в справах культури був першим містом на всю Україну, значно перевищуючи навіть Львів... Виступив князь Костянтин на оборону прав свого народу українського, а перед усім на оборону його батьківської віри... і князь вирішив попрацювати головно для підняття культурного рівня свого народу – князь заснував в себе в Острозі найкращу для свого часу школу і друкарню при ній” (С. 188). Проблематичною є точка зору О.І. про істотний вплив А.Курбського на кн. В.-К. Острозького щодо його ініціативи про заснування в Острозі вищої школи і друкарні. До того ж таке його твердження є безапеляційним: “Безумовно, князь Курбський, гарячий оборонець православної віри, помітно впливав на Острозького, і це він перший (це також гіпотеза. – ред.) прищепив йому думку закладати в Острозі добру школу і друкарню. Про те саме нагадували князеві вищі східні ієрархи, греки, що взагалі мали добрий вплив на розвиток культури українського народу...” (С. 189). Як пише О.І., “потроху в Острозі збиралися кращі вчені свого часу і місто ставало найкращим освітнім осередком на Волині” (С. 192). Особливість жанру цього ви-

дання – поєднання суворої документації, зведеної систематизації свідчень та бібліографічних позицій щодо друкарства і частково освіти в Україні. Значення ОА в історії України нерозривно пов’язується з роллю *Острозької друкарні*, яка “була найперша постійна друкарня на українській землі”. Твердо висловлено переконання, що увесь той час Острог був “найсвітлішим центром української культури та його діяльність – це окрема доба в нашій історії”, а “видання остріжські увесь час користувались на Україні заслуженою пошаною” (С. 205). Вартою уваги є гіпотеза О.І.: “Можливо... князь Костянтин вважав увесь центр культурно-освітньої праці перенести з Острога до Дермані, бо Остріг з його галасливим характером княжої столиці був менше придатний для цього, ніж тиха та спокійна Дермань” і мотивував це тим, що “і справді бачимо, що по 1602 р. в Острозі на якийсь час видавничча діяльність вспиняється”, на думку О.І., “цілу Остріжську друкарню десь в кінці 1602 р. чи на початку 1603 р. перевезли з Острога до Дермані...” (С. 212-213). У цій же монографії О. є відомості про культурних діячів, що працювали в Острозі наприкінці XVI – поч. XVIII століття. Серед них *І. Федорович (Федоров)*, який називався іноді Хведорович, *З. Копистенський*, *Герасим Смотрицький*, пресвітер *Василь*, вчений “*Клірик Остріжський*”, священник *Дем’ян Наливайко*, перекладач ієромонах *Кипріян*, *Бронський (Броневський)*, *Мелетій Смотрицький*, *Тимофій Михайлович*. Проте О.І. не робить

спроби ідентифікації особистостей деяких із них, що виступали під псевдонімами. Названі також греки *Кирило Лукаріс* і вселенський патріарх Єремія (С. 193). Вже посмертно в 1991 р. у Вінніпезі Інститутом дослідів Волині опублікований збірник творів митрополита Іларіона “Українська культура і наша церква. Ідеологія української православної церкви. Життепис”. Причому життепис не є твором О.І., а твором автора статті у цій же збірці В.Задорожного під назвою “І.І.Огієнко – мовознавець”. Щодо ОА, то на неї звернута увага в перших двох студіях у цьому збірнику. У розділі “Наука” він говорить про “граматику” учня ОА *М. Смотрицького* 1619 р., що вона “стала на довгий час шкільним підручником..., а правопис *Мелетія Смотрицького*, за його *Граматику* 1619 р., тримався в українському письменстві почасти аж до кінця XVIII-го віку, а його коріння знати ще й тепер, особливо в правописі російському” (С. 16). Загалом О.І. сприяв популяризації свідчень про ОА серед широких кіл громадськості, університетської молоді в Україні і в західній українській діаспорі.

Джс.: Archiwum wiecienia publicznego. – № 46-92. – □ religijnych i o □ Akt Nowych. Ministerstwo wyznań Ogijenko Jan.

Тв. І. Огієнка: Вікові наші рани. – Вінніпег. – 1960; Дохристиянські вірування українського народу. – Вінніпег, 1965; Історія українського друкарства. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVII в.в. – 3-є вид. – Київ, 1994 (1-ше вид. – Львів, 1925., 2-е вид. – Вінніпег, 1983); Історія церковнослов’янської мови.

– Вінніпег, 1970. – Т. 1, 2 (передрук з 1-го видання. – Варшава, 1927); Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. Історична монографія. – Вінніпег, 1958; Нариси з історії української мови. Система українського правопису: популярно-науковий курс з історичним освітленням. – 2-е вид. – Вінніпег, 1990 (1-ше вид. – Варшава, 1927); Релігійність Т. Шевченка. – Вінніпег, 1964; Рятування України. На тяжкій службі своєму народові [Спогади]. – 2-е вид., допов. – Вінніпег, 1968; Св. Почаївська Лавра. – Вінніпег, 1961; “Слово про Ігорів похід” – найвеличніша пам’ятка української культури XII ст. – 2-е доп. вид. – Вінніпег, 1967; Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу: Курс, читаний в українськiм народнiм ун-ті. – Київ, 1991 (1-ше вид. – Київ, 1918); Українська культура і наша церква. Ідеологія української православної церкви. Життєпис. – Вінніпег, 1991; Українська церква: Нариси з історії української православної церкви: У 2-х т. – Київ, 1993. – Т. 1-2 (передрук з вид. Прага, 1942. – Т. 1-2); Українська церква за Богдана Хмельницького 1647-1657. – Вінніпег, 1955.

Лит.: Бобровницька Т. Вчений, дослідник, громадський діяч // ЖіС. – 1994. – 24 вересня; Данилюк П. Нова праця митрополита Іларіона [Українська культура і наша церква – Ідеологія української православної церкви – Життєпис. – Вінніпег, Канада, 1991] // Літопис Волині. – Вінніпег, 1992. – Ч. 17-18. – С. 192-193; Жалобна книга в пам’ять митрополита Іларіона. – Вінніпег, 1973; (Жулинський М.) “Людина невсипущої праці й обов’язку” // Огієнко Іван. Українська культура. – Київ, 1992. – С. 5-10; Задорожній В. Іван Іванович Огієнко – мовознавець // Митрополит Іларіон. Українська культура і наша церква. Ідеологія української православної церкви. Життєпис. – Вінніпег, 1991. – С. 73-81; Ковальський М. Персональна справа Івана Огієнка в Архіві нових актів у Варшаві // Український історик. – 1995. – № 1-4 (124-127).

– С. 259-267; Костиця М. Ю. Іван Огієнко – випускник Острозької гімназії // Матеріали IV наук.-краєз. конф. “Остріг на порозі 900-річчя”. – (Острог, друк. м. Сокаль), 1993. – С. 61-63; Літопис Волині. – Вінніпег. – 1992. – Ч. 17-18; Мулик-Луцик Ю. Наукова праця митрополита Іларіона // Ювілейна книга на пошану митрополита Іларіона. – Вінніпег, 1958; Науковий збірник в 30 річницю наукової праці професора, доктора Івана Огієнка. – Варшава, 1937; Нестеренко А. Митрополит Іларіон – служитель Богові і народові // Ювілейна книга на пошану митрополита Іларіона. – Вінніпег, 1958; Онуфрійчук М. Служив народові й Богові // Літопис Волині. – Вінніпег. – 1992. – Ч. 17-18. – С. 28-34; Савчук П. О. Остріг у дослідженнях І. Огієнка // Матеріали VI-ої Острозької наук.-краєз. конф. “Остріг на порозі 900-річчя”, 1995. – Остріг (1996). – С. 189-190; Степовик Д. Іван Огієнко // Літ. Україна. – 1992. – 16 січня; Тези доповідей всеукраїнської науково-практичної конф., присвяченої 110-роковинам від дня народження професора Івана Огієнка. – Львів, 1992; Тимошик М. Невтомний сівач на українознавчій ниві // Огієнко І. І. Українська культура (серія “Пам’ятки історичної думки України”). – Київ, 1994. – С. 7-33; Чуб Д. Нове видання “Історія українського друкарства” // Літопис Волині. – Вінніпег, 1988. – Ч. 15. – С. 227-228; Чуб Д. Словник проф. І. Огієнка // Літопис Волині. – Вінніпег, 1988. – Ч. 15. – С. 229-230; Gerus O.W. Iwan Ohienko and founding of Kamianets-Podilsky Ukrainian state University // Український історик. – 1990, Ч. 1-4 (104-107). – С. 78-92.

Микола Ковальський

Олексій (*? – †?)

Культурний діяч. Згадується в двох листах до кн. В.-К. Острозького, які приписуються кн. А. Курбському. Ці листи атрибутовуються 1578 р., коли вже виникла ОА і здійснювалася підготовка до видання Острозької Біблії. У цих листах О. характеризується як особа, наближена до кн. В.-К. Острозького. Він, судячи з цих згадок, був добре освіченою людиною, займався публіцистичною діяльністю й нетрадиційно коментував Біблію. Міг брати участь у роботі вченого гуртка, що сформувався тоді в Острозі, підготовці до друку Острозької Біблії, а також у роботі ОА.

Літ.: Мицько. Острозька... академія. – С. 104-105; Письма князя А. М. Курбского к разным лицам. – С.-Петербург, 1913. – С. 53, 108.

Петро Кралюк

Описи (інвентарі) Острога XVI – середини XVII ст.

Документи, які складались за різних обставин і з різною метою. Відомі такі інвентарі Острога й Острожчини: 1) акт (подавчий) введення у володіння Острогом і навколишніми селами Б. Костелецької, вдови кн. Іллі Острозького, в 1542 р.; 2) акт поділу володінь кн. Іллі Острозького між його вдовою та дочкою 1542 р.; 3) *акт розподілу володінь кн. К.-В. Острозького між його дітьми Олександром і Янушем 1603 р.*; 4) акт поділу володінь князя *Олександра Острозького* між його дочками Софією Любомирською, Катериною Замойською та *Анною-Аллоїзою Ходкевич 1620 р.* (січень); 5) опис володінь кн. Януша після його смерті і передачі створеної на їх основі Острозької ординації кн. Заславському (липень 1621 р.); 6) опис острозьких володінь 1654 р., в якому фіксувалися спустошення, викликані війною під проводом Б. Хмельницького. Два описи датуються початком XVIII ст. і є своєрідною точкою відліку історії Острога нового історичного етапу. Подавчий акт 1542 р. є поденними записами (30.01.–6.02.1542) королівського дворянина Яна Лютомир-

ського про передачу вдові та дочці кн. Іллі Острозького Острозького замку та сіл волості. Найдетальнішим описом Острога є акт поділу володінь кн. В.-К. Острозького між його синами Янушем і Олександром. Створено його було 10-17.03.1603 року. Зберігся у значній кількості копій. Інвентар Олександрової частини (1621) було створено на основі тривалої підготовки, в ході якої в 1619-1620 рр. ревізори, очолені литовським підскарбієм М.Тризною, описали маєтності (на всій території Речі Посполитої), тому цей опис точніше було б називати ревізією. Острог і Острожчина відійшли до Анни-Алоїзи Ходкевич. Опис 1621 р. володінь *Януша Острозького* дає можливість повністю охарактеризувати Острог і Острожчину того періоду. Винятковість опису 1654 р., пов'язана з реєстрацією спустошень і збитків, знайшла відображення і в самій назві – “Ревізія...”. Описами (у значенні описово-статистичні джерела) можна вважати також первинні (1576, 1604 та 1635 рр.) та підсумкові (1570, 1577, 1583, 1589 рр.) реєстри збирання державних податків. Збереглися також інвентарі окремих складових частин Острожчини – церковних володінь (1571), Дерманського монастиря (1627), Межиріцького ключа (1640, 1643) та окремих сіл (1593, 1595). Найбільш детальний опис Острозького замку міститься в інвентарі 1621 р.; описано замок також в актах 1603 та 1654 років. У 1542 р. зафіксовано було лише майно, що знаходилося у замку (в т. ч. 21 книга). Опис міста відсутній в акті 1542 р.; у ревізії 1654 р.

він незначний, що пов'язано зі станом і спустошеністю Острога. Значне місце опису міста, його вулиць та мешканців відведено в інвентарях 1603 та 1621 років. Усі інвентарі XVII ст. фіксують стан сільських населених пунктів на час створення, а акт 1654 р. подає характеристики (розміри, кількість селянських господарств) як на момент ревізії, так і на 1648 рік. Серединою XVII ст. датується ще один опис Острога. Порівнявши його з ревізією 1654 р. і виявивши між ними спільні риси, М. Ковальський відніс його до 1651-1653 років. До кінця XVII ст. належить, на думку М. Ковальського, ще один опис Острога, точніше його фрагменти, підшиті до опису Межиріча. Інвентарні описи м. Острога і Острожчини містять свідчення з соціальних, економічних, демографічних, історико-культурних питань.

Публ.: Інвентар частини замку в Острозі 1620 р. (Підгот. М.Боянівська); Ревізія частини замку 1654 р. (Підгот. М. Ковальський), (Острозька давнина. Дослідження і матеріали, – Львів, 1995. – (Вип.) 1. – С. 122-124,139-145); дільчий акт 1542 р. (підгот. І. Тесленко, Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – Київ, 2003. – Вип. 3. – С. 109-123); акти 1542 р. (підгот. В. Атаманенко, Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів (Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського). – Київ, 2005. – С. 57-79); частина ревізії 1620 р. (підгот. І. Ворончук, Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 р.). – Київ, Старокостянтинів, 2001. – С. 140-204); ревізія 1654 р. (підготув. В. Атаманенко, Український археографічний щорічник. – Київ, Нью-Йорк, 2004. – Вип. 8/9. – С. 410-528); Описи Острожчини другої по-

ловини XVI – першої половини XVII століття. – Київ, Острог, Нью-Йорк, 2004.

- Літ.: Атаманенко В. Інвентарні описи Межиріччя XVII століття // Український археографічний щорічник. – Київ, Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – С. 71-83; Атаманенко В. Найдавніші описи Острозької волості як джерело з соціально-економічної історії // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Київ, 2005. – С. 44-79; Ковальський Н. П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 2. – С. 113-137; Ковальський М. П. Документальні джерела з історії м. Острога і Острожчини, виявлені в головному архіві давніх актів (АГАД) у Варшаві // Матеріали IV наук.-краєз. конф. “Остріг на порозі 900-річчя”. – Острог, 1993. – С. 65-74; Ковальський Н. П. Острог как политико-административный, экономический и культурный центр XVI в. // ФЧ 1981. – Москва, 1985. – С. 49-56; Ковальський Н. П. Острожский инвентарь 1654 г. // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI-XX вв. – Днепропетровск, 1990. – С. 32-40; Перлштейн І. – С. 137-142; Перлштейн П. – С. 33-48; Тесленко І. Акт поділу володінь між кнг. Беатою з Костельця і кж. Гальшкою Острозькою 1542 р. як джерело з соціально-економічної історії Острозької волості // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – Київ, 2003. – Вип. 3. – С. 109-123.

Віктор Атаманенко

світня система Острозької академії

Відсутність необхідних джерел (статутів, навчальних програм) не дають змоги об'ємно реконструювати освітню систему й педагогічний процес у ОА. Частково це можна зробити на основі деяких фрагментарних згадок, що є в джерелах, які стосуються цього навчального закладу. Немає визначеності щодо того, школою якого типу можна вважати ОА. Якщо ряд дослідників (І. Огієнко, О. Дзюба, Я. Ісаєвич, М. Ковальський, І. Мицько та ін.) схильні трактувати її як вищий навчальний заклад, то інші (К. Харлампович, В. Ульяновський, Т. Кемпа, Н. Яковенко) більш обережні в цьому плані і вважають, що це була, за критеріями того часу, школа середнього типу. Проте ні перша, ні друга точки зору не є достатньо обґрунтованими через брак джерел. Православна школа в Острозі кінця XVI – початку XVII ст. фігурує під різними назвами – просто як школа, училище, лицей, гімназія, колегіум, академія. У першій згадці про цю школу, яка з'явилася в *Азбуці (Букварі)*, надрукованій Іваном Федоровим 15 червня 1578 року, вона іменувалася “дитячим училищем. Проте, який вигляд мала тоді традиційна школа,

маємо не багато даних. Із заповіту Василя Загоровського (1577) випливало, що для тогочасних волинських шляхтичів бажаною була триступенева система освіти. На першому, початковому етапі відбувалося навчання руської грамоти (на основі старослов'янській) та порядку служб православної церкви. Здійснювалося це, здебільшого, при церквах та монастирях дяками. На другому етапі відбувалося вивчення латинської мови під керівництвом “бакаляра”, тобто людини, яка закінчила університет і знала латинську мову. Третім етапом була освіта підвищеного типу. Вона здобувалася переважно в католицьких навчальних закладах, зокрема, єзуїтських колегіумах. В українських школах-дяківках навчання здійснювалося з доромогою букварів. Очевидно, таким букварем і була вищезгадувана *Азбука*, видана в Острозі 1578 року. Поряд із цим, у навчальних цілях у школах-дяківках використовувалися як своєрідні підручники окремі біблійні книги, зокрема, Псалтир. На це вказував Ф. Скорина в передмовах до своїх біблійних видань. Підручником такого типу, очевидно, виступав виданий у Острозі в 1580 р. *Новий Завіт із Псалтирем*. Однак окремі згадки про “дитяче училище” в Острозі, які є в *Азбуці* 1578 р., все-таки дають

підстави вважати, що це не була школа школа початкового типу. Адже для цього “училища” будувався окремий дім. Воно також функціонувало разом із друкарнею, приміщення якої знаходилося поряд. А до “училища” кн. В.-К. Острозький приставив мужів, що знаються в божественному писанні, володіють грецькою, латинською й руською мовами (Ісаєвич Я.Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С.111). Вивчення латинської й особливо грецької мов у тогочасних українських умовах – це вже був рівень “середньої” освіти. А вказівка на те, що мужі, приставлені до “училища”, знаються на божественному писанні, дає підстави говорити, що тут здійснювалася богословська (за мірками того часу – вища) освіта. Те, що Острозьку школу могли тоді вважати навчальним закладом вищого типу, засвідчує заповіт *Гальшики Острозької* (1579). Тут вона іменує цей навчальний заклад академією. Проте в даному випадку треба мати на увазі, що сам термін “академія” набув поширення серед західноєвропейських гуманістів. Під ним (за аналогією з Платонівською академією) початково розуміли гурток вчених людей. І лише з часом почали трактувати академію як навчальний заклад. Правда, навчальний заклад дещо іншого типу, ніж традиційний університет. Це мало бути об’єднання вчених, які, вільно спілкуючись зі своїми учнями, навчали їх. Й при цьому реалізовували спільні наукові проекти, де брали участь як вчителі, так і учні. Таким, очевидно, й замислювався навчаль-

ний заклад в Острозі. Це були вчені люди, які знали класичні мови, а також мову руську, могли здійснювати богословські студії, працювати з біблійними текстами й водночас здійснювати навчання в школі. Саме на це вказує передмова до *Азбуки* 1578 р.. Починаючи з 80-х рр. у різних документах Острозька школа фігурує як навчальний заклад вищого чи підвищеного типу. Православні схильні були іменувати її просто школою та академією, а католики (й, можливо, протестанти) – колегіумом, ліцеєм і гімназією. Термін “грецький колегіум” фігурує в листуванні Альберто Болоньєтті, який був папським нунцієм у Польщі в 1581-1584 роках. Так, у листі від 21 березня 1583 року А. Болоньєтті до *Януша Острозького* говориться, що “для цього великого колегіуму, який тепер з великою побожністю і майже з королівським розмахом споруджується в Острозі, потрібні будуть грецькі священики, а можливо, й латинські, які б взяли на себе турботу про навчання молоді” (Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.). Збірник документів і матеріалів. – Київ, 1988. – С. 78). Як бачимо з цього листа, в Польщі добре знали про існування православної школи в Острозі, а А. Болоньєтті називає її “великим колегіумом”. Тобто це можна сприйняти в тому сенсі, що він розглядав цей навчальний заклад як школу підвищеного типу. Православну школу в Острозі колегіумом іменували у 1587 р. секретар папського нунція в Польщі Горацій Спаноцці

(Relacje nuncijuszów apostolskich I innych osób o Polsce od roku 1548-1690. – Т. 1. – Berlin, Poznań, 1864. – S. 460), а також у 1620 р. у своєму щоденнику ксьондз *Острозького фарного костелу* (Краківський воеводський архів. Відділ на Вавелі. Архів Сангушків. – № 1031. – С. 153). Острозьку школу “тримовною гімназією” (Trilingue Gymnasium Ostrogianum), а також ліцеєм іменував *Симон Пекалід* у поемі “*Про Острозьку війну*” (1600). У цьому творі зазначалося, що “славу античних часів” Острогу принесли “вільні науки”, які тут викладаються. Це можна зрозуміти в тому сенсі, що в цій “тримовній гімназії” або ліцеї відбувалося вивчення т.з. семи вільних наук – граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії, музики. У Західній Європі вивчення цих дисциплін трактувалося як середня освіта чи початковий етап вищої. Принаймні значна частина людей, які студіювали в західноєвропейських університетах, отримували звання бакалавра “вільних наук”. *С. Пекалід* не розшифровує, які три мови вивчалися в Острозькій гімназії чи то ліцеї. Однак не важко здогадатися, що ними були латинська, грецька та руська, власне, тогочасна українська книжна мова, що існувала на старослов'янській основі. Про те, що тут працювали знавці вказаних мов, свідчила вищезгадувана *Азбука* 1578 року. Певно, є підстави вважати, що творці ОА запозичили гуманістичну концепцію тримовного навчального закладу, яка набула в той час поширення в Західній Європі.

Прихильники цієї концепції виходили з того, що знання трьох класичних мов – старосврейської, грецької та латинської, є необхідною умовою для кваліфікованих богословських студій над Святим Письмом. Тримовні навчальні заклади в Західній Європі були своєрідною альтернативою традиційних університетських структур. Запозичуючи вищевказану концепцію тримовного навчального закладу, творці ОА видозмінили її відповідно до наявних культурних традицій Східної Європи. Як зазначає Я. Ісаєвич, “західноєвропейська концепція гебрейсько-грецько-латинської освіти в Україні трансформувалася в засаду греко-латинсько-слов'янської тримовності” (Ісаєвич Я. “*Луцаем trilingue*”: концепція тримовної школи в Європі в XVI ст. // *Острозька давнина. Дослідження і матеріали*. – Львів, 1995. – Т. I. – С. 11). Автор поеми “*Про Острозьку війну*” також говорить, що в Острозі існувала бібліотека, тут побачила світ Біблія (мається на увазі *Острозька Біблія*), а також друкується чимало інших книжок. Цю культурну діяльність він пов'язував із “тримовною гімназією” (*Симон Пекалід*. *Про острозьку війну* під П'яткою проти низових / Пер. В. Маслюка // *Українська поезія XVI ст.* – Київ, 1987. – С. 203, 214). Хоча вищезгадувані католицькі автори й *С. Пекалід* не використовували для характеристики навчального закладу в Острозі терміна “академія”, все-таки вказували, що тут давався високий рівень знань. Й фактично ставили цей навчальний заклад на рівень з іншими навчаль-

ними закладами вищого типу. Те, що в ОА відбувалося викладання семи “вільних наук”, засвідчують твори православних авторів-полемістів. Так, у “Пересторозі” (близько 1605 р.) є згадка, що грек Никифор їздив у Острог для викладання “вільних наук”. також там ведеться мова про те, що *кн. В.-К. Острозький*, збудувавши в Острозі школу, старався, щоб Константинопольський патріарх прислав сюди вчителів, учених богословів і що тут процвітали “словенські та грецькі науки” (Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. – Львів, 1954. – С. 34). В іншому полемічному творі “Палінодія” (1619-1622) *Захарії Копистенського* сказано, що в Острозі знаходилися оратори, рівні Демосфенові та Сафонові, й інші любомудрці, були доктори, що володіли грецькою, слов’янською та латинською мовами, математики й астрологи, зокрема, Ян Лятос (Русская историческая библиотека. – С.-Петербург, 1878. – Т. 4. – С. 1136). Свідчення “Перестороги” й “Палінодії” дають підстави говорити, що в Острозькій академії вивчалися не лише сім “вільних наук”, мови старослов’янська (чи руська), грецька й латинська, а й були студії вищого типу, зокрема, вивчалось богослів’я. Свідченням цього була робота над *Острозькою Біблією*, яка потребувала високої філологічної та богословської кваліфікації. Є підстави вважати, що до цієї роботи були залучені викладачі академії, а також її учні. Про високий статус навчального закладу в Острозі вка-

зували як православні, так і католицькі й уніатські джерела кінця XVI – початку XVII ст. У збірці полемічних творів *Герасима Смотрицького* “Ключ царства небесного” й “Календар римський новий” вказувалося, що вони написані в “Академии Острозькой”. Цю вказівку можна розуміти і в тому сенсі, що академія була передусім місцем, де здійснювалися богословські студії. Про це фактично говорить *Іпатій Потій*, який у “Відписі на лист якогось Клірика Острозького” (1599) характеризує свого суперника, з котрим полемізує, як “учня академії Острозької” (Потій І. Відповідь Клірику Острозькому // Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. – Київ, Основи, 1995. – С. 150). Тобто в ОА готували людей, здатних вести богословську полеміку. Острозьку школу академією іменував *Йосип Вельямин Рутський* у своєму листі від 15 лютого 1603 року до князя Миколая Радзивіла “Сирітки”, при цьому вказував, що для неї *кн. В.-К. Острозький* шукав професорів аж у Греції (Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – Т.1. – Київ, 1883. – Приложение, № 23. – С. 180-181). Про існування академії в Острозі як оплоту православ’я писав єзуїт *Я. Велевіцький* у своєму щоденниковому записі від 1623 року (Wielewicki J. Dziennik spraw domu zakonnego oo jezuitów u sw.Barbary w Krakowie // Scriptorum rerum Polonicarum. – Kraków, 1899. – Т. 17. – S. 151). Цей запис також можна трактувати в тому сенсі, що в ОА musiли бути певні богословські сту-

дії. Інакше Я. Велєвіцький не трактував би її оплотом православ'я і не вбачав би в ній серйозної небезпеки для поширення католицизму на українських землях. В *акті поділу володінь кн. В.-К. Острозького* між його синами Янушем та Олександром 1603 р. йдеться про друкарню і школу в Острозі, які, судячи з контексту документу, розглядаються в комплексі. До початку XVII ст. відноситься недатований документ польською мовою "*Постанова на Острозьку академію*", де, зокрема, говориться про оплату "панам бакалярам" – окремо греко-слов'янському й латинському, а також їхнім помічникам "підбакалярам". Тобто, спираючись на цей документ, можемо говорити, що в ОА відбувалося вивчення грецької, старослов'янської та латинської мов. У цій же "*Постанові...*" згадується й про співаків. Тобто можна говорити, що в ОА відбувалося й навчання музики. Згадки про Острозьку школу, яку називають академією, мають місце під 1617 р. у хроніці *Острозького фарного римо-католицького костелу* та в описі Острога 1620 року. А інформація про те, що після пожежі 1617 р. учнів із школи при фарному костелі перевели до "академії руської", свідчить про відносно високий рівень викладання в цьому навчальному закладі латинської мови. Виходячи з вищезгаданих документів, можна дійти висновку, що ОА, з одного боку, виступала як гурток вчених (переважно богословів та філологів), а з іншого, як навчальний заклад, де реалізовувалася концепція гуманістичного навчання. Мож-

на припустити, що вона була багатоступеневою школою, яка включала початковий, середній та вищий рівні. Пізніше приблизно така сама схема багатоступеневого навчання існувала в Києво-Могилянській академії. На першому етапі учні оволодівали руською грамотою, що мала старослов'янську основу. Для навчальних потреб учнів-початківців у Острозі було здійснено кілька видань букварів (нам відомі видання 1578 р., початку 80-х рр., 1598 р., після 1598 р.). Можливо, були й інші видання навчальних посібників для початкового навчання, але вони не дійшли до нас, оскільки такі книги завдяки інтенсивному використанню швидко зношувалися та знищувалися. Уже зазначалося, що як підручник міг використовуватися Новий Завіт з Псалтирем 1580 року. На наступному, середньому етапі відбувалося вивчення грецької та латинської мов. При чому рівень їхнього викладання був достатньо високий. Відбувалося також вивчення семи "вільних наук". Принаймні в нас є прямі й непрямі свідчення того, що тут вивчалися граматики, риторика, арифметика, музика, астрономія. Не викликає особливих сумнівів студіювання й інших предметів із комплексу семи "вільних наук". На вищому етапі відбувалися богословські студії. У перші роки існування школи вони були пов'язані з підготовкою тексту Біблії, до чого залучалися й окремі учні академії. Пізніше, у 80-90-х рр. актуальною для ОА стає богословська полеміка з католиками й прихильниками унії. З'являється низка богословських

творів полемічного спрямування. Передусім варто відзначити “Книжницю” Василя Суразького, відому під назвою “Про єдину істинну православну віру” (написана в 1588 р., опублікована в 1598 р.). Також у той час в Острозі було підготовлена низка перекладів богословських праць з грецької мови. Про відносно високий рівень викладання богослів’я в Острозькій академії засвідчує твір її учня *Мелетія Смотрицького* “Тренос” (1610), де основна увага приділялася теологічним питанням щодо відмінностей між римо-католицькою й православними церквами. Ряд дослідників, зокрема, В. Ульяновський, звертають увагу на те, що ОА не мала офіційного статусу ні вищого навчального закладу, ні навіть середнього (Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – Кн. 2. – Київ, 1994. – С. 83-86). Проте в даному випадку варто враховувати принаймні два моменти. По-перше, цей навчальний заклад існував у приватному місті. І тому в його власника, *кн. В.-К. Острозького*, не було потреби добиватися для школи офіційного статусу. Вона могла повноцінно функціонувати і без нього. По-друге, в умовах Речі Посполитої такий статус надавався переважно школам католицьким. Православним чи протестантським у тогочасних умовах конфесійного протистояння зробити це було дуже складно. Тому сумнівно, що ОА, котра сприймалася католиками як оплот православ’я, могла б отримати такий статус. Характеризуючи ОА, визначаючи її статус, потрібно виходити з того соціокультурного

контексту, в якому вона знаходилася. Академія стала нетрадиційним навчальним закладом на теренах Східної Європи, де домінувало православ’я. Вона, враховуючи давні руські освітні традиції, намагалася синтезувати їх з надбаннями тогочасного західноєвропейського ренесансного гуманізму. Це, зокрема, знайшло вияв у специфічній реалізації концепції “тримовного” навчального закладу. Тут вивчалися нетрадиційні для давньоруської освіти сім “вільних наук”, а також латинська мова. Можна говорити про існування в академії богословських студій. А це тоді як на Заході, так і на Сході Європи трактувалося як найвищий освітній рівень. Все це і дає підстави вважати ОА вищим навчальним закладом. ОА дала значний імпульс для розвитку освіти на теренах України, наблизивши існуючу тут школу до європейських зразків. Є підстави вважати, що вона послужила зразком для братських шкіл. А також стала предтечею Києво-Могилянської академії.

Лит.: Азбука Івана Федорова 1578 / факс. изд. подг. Е. Л. Немировским. – Москва, 1983; Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.). Збірник документів і матеріалів. – Київ, 1988; Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. – Львів, 1954; Голубев С. Археологические заметки, о памятниках старины, находящихся в некоторых местностях Волынской епархии // Труды Киевской духовной академии. – 1876. – Т.1; Грушевський М. Історія України-руси. – Київ, 1995; Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и бело-

руским (вторая половина XVI – первая половина XVII в.). – Київ, 1987; Заповіт княжни Гальшки Острозької 1579, 16 березня / Підгот. Л. Демченко // Острозька данина: дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Вип.1. – С. 110-111; Ковальський М. П. Острозька “Азбука” – невідома книга Івана Федорова // Пам’ятки України. – 1970. – № 1; Мицик Ю. “Postanowienie na Akademię Ostroyską” // Острозька данина: дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Вип. 1. – С.120-121; Мицько. Острозька... академія. – С. 25-26; Поссевино А. Исторические сочинения о России XVI в. – Москва, 1983; Потій І. Відповідь Клірику Острозькому // Українські гумансти епохи Відродження. Антологія. – Київ, 1995; Сірополко С. Історія освіти в Україні. – Київ, 2001; Симон Пекалід. Про острозьку війну під П’яткою проти низових / Пер. В. Маслюка // Українська поезія XVI ст. – Київ, 1987; Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – Кн. 2. – Київ, 1994; Яковенко Н. Цікавий документ // Жовтень. – 1985. – № 2; Яковенко Н. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – Київ, 2002; Acta kościoła farnego ostrogskiego // Rocznik wołyński. – Równe, 1934. – Т. 3. – С. 210; Barycz H. Polacy na studiach w Rzymie w epoce Odrodzenia (1440-1600). – Kraków, 1938; Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – Kraków, 1913; Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608). Wojewoda Kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej. – Toruń, 1997; Monumenta Poloniae Vaticana. – Cracoviae, 1938. – Т.6; Relacje nuncjuszów apostolskich I innych osób o Polsce od roku 1548-1690. – Т. 1. – Berlin-Poznań, 1864; Wielewicki J. Dziennik spraw domu zakonnego oo jezuitów u sw.Barbary w Krakowie // Scriptorum rerum Polonicarum. – Kraków, 1899. – Т. 17.

Петро Кралюк

строг (архітектурно-планувальний розвиток міста)

Сучасне місто розташоване на р. Вілії неподалік її злиття з Горинню. Ландшафтно-топографічна ситуація характеризується підвищеними лівобережними пагорбами домінуючого територіального ареалу та правобережного пониззя, переважно рівнинного (Нове місто). На обширі міста археологічними розкопками виявлено сліди давніх стоянок кома-рівської культури. Важливими письмовими джерелами для вивчення топографії, демографії та архітектури міста є *описи (інвентарі) міста XVI-XVIII століть*. Перша літописна згадка про О. міститься в Іпатському списку під 1100 р., у зв'язку з передачею його згідно з рішенням князівського з'їзду у Вітичах Давиду Ігоровичу, позбавленому володимирського престолу за осліплення теребовлянського князя Василька. Назва міста походить від розповсюдженого на Русі конструктивного прийому оборонного будівництва: "острог" – захисна огорожа навколо поселення у вигляді суцільної стіни з вертикально вкопаних, загострених догори дерев'яних колод. Протягом XII-XIII ст. О., очевидно, віді-

грав роль одного з опорних пунктів в оборонній системі князівських володінь. Первісним планувальним ядром поселення слугував дитинець (нині територія замку) з невеликим *Пригородком* із західної, напольної сторони. Дитинець площею близько 0,7 га відділявся від материкової частини штучним ровом у вигляді півкільця, утвореного поєднанням двох приярків. Перепад висотних позначок горішнього плато дитинця та водного дзеркала Вілії близько 21 м. В'їзд на територію дитинця від *Пригородка* здійснювався через дерев'яний міст, який мав, ймовірно, підйомну частину (в XIX ст. замінено земляним насипом). З часом *Пригородок* отримав власну лінію зовнішніх дерево-земляних укріплень спрощеного типу, що проходила приблизно по напрямку сучасних вулиць кн. Острозьких і проспекту Незалежності. Загальна площа *Пригородка* не перевищувала 4 га. Схоже на те, що після монгольської навали поселення довгий час стояло пустою. У 1325 р. литовський князь Гедимін, оволодівши волинськими землями, віддав О. власному сину Любарту. На 1341 р. припадає перша згадка про кн. *Острозьких*. Перший відомий нам кн. Данило сприяв розбудові О. Зокрема, відомою є його жертва зе-

мельних маєностей “Святому Николе Острозському, в паркане ж”. Тобто вже у XIV ст. існувала, мабуть, найдавніша Микільська (Миколаївська) церква та фортифікаційна лінія нових (або поновлених давніх дерев’яних укріплень (“паркан”) навколо *Пригородка*, що відповідала тій території, яка сформувалася ще у XII ст. Однак практично всі споруди, як самого дитинця, так і *Пригородка*, залишалися дерев’яними. Лише на Замковій горі починається спорудження мурованого князівського житла типу донжону, котре пізніше увійшло до потужного замкового оборонного комплексу під назвою “Вежі мурованої”. Початок її будівництва, звичайно, приписується саме Данилу Острозькому. У 1386 р. Владислав II підтвердив права Федора Острозького (сина Данила) на місто О., окрім того дав йому ще й Корець, Заслав та багато сіл. З діяльністю саме цього князя пов’язується спорудження на *Пригородку* першої мурованої Пречистенської церкви, а згодом заснування тут у 1425 р. костелу Успіння Богородиці та монастиря домініканів. Пожвавлення в місті торгівлі та ремісничого виробництва в XV ст., постійне зростання майнових статків кн. *Острозьких* зумовили помітний підйом у заселенні та розбудові міста. Нове будівництво виходить за межі давнього *Пригородка* і поширюється на нові ділянки прилеглої території в північному та північно-східному напрямках. Через ландшафтні особливості та як протиставлення давнім міським фортифікаціям нові території

отримали назву “окольного”, нижнього замку (термін “замок” використовувався тоді ще й в адміністративно-територіальному значенні). На перехресті чотирьох головних під’їзних доріг (з Луцька, Рівного, Звягеля та Заславля) починає формуватися новий планувальний центр міста з домінуючими торгово-ремісничими функціями. Згодом він набуває рис ринкової площі, наближеної в плані до форми квадрата з обширом близько 0,9 га. Після отримання О. магдебурзького права на ринковій площі була побудована ратуша, згодом цей планувальний вузол стає ще й центром самоврядного управління. Нова забудова Нижнього замку гостро потребувала власних зовнішніх фортифікацій. Для цього князь Василь Федорович з прізвиськом “Красний” (пом. в 1453 р.) розпочав створення нової лінії міських укріплень у вигляді мурованої стіни. На ті часи це був розповсюджений тип оборонної споруди, хоча здебільшого вони зводилися з дерев’яних конструкцій. В О. стіна мала декілька башт, бойові хідники з бійницями для стрільби. Висота її становила в середньому 5 метрів, а товщина сягала двох і більше метрів. Башти були виставлені на найвідповідальніших напрямках, виконуючи водночас функції міських брам. До наших часів дійшли муровані башти – Луцька (тепер Музей книги) та Татарська. Решта башт, точна кількість яких лишається нез’ясованою, були дерев’яними. Відомо, що одна з них слугувала в’їзною брамою з боку Заславля. Ще одна розташовувалася

на дорозі зі Звягеля. У XVI ст. вже практично завершилося формування відцентрової планувальної структури міста з чотирма головними променями доріг, що виходили з кутів ринкової площі і зорієнтовані були на головні міські брами. Ці вулиці мали такі назви: Татарська, Заславська, Дубенська, Старожидівська (ще раніше йменувалася Грецькою). Окрім того, можна згадати вулиці Зарванську, Передзамкову, Луцьку (нині не існує, йшла від Луцької брами до ринкової площі). Князю Василю Красному приписується також спорудження найважливішої архітектурної домінанти в архітектурному силуеті міста – замкової Богоявленської церкви (див. – *Собор Богоявленський*). З його ім'ям пов'язується також будівництво типологічно подібного храму Трійці в Межирічі. Наступний етап у планувальному розвої міста пов'язаний із діяльністю кн. Костянтина Івановича Острозького (1460-1530). У першій пол. XVI ст. вже починається заселення тих територій, які знаходилися за межами міських оборонних стін, перш за все поблизу головних в'їздів до міста. На північній околиці формується Зарванське (Татарське) передмістя. Тут з'явилися оселі 50 сімей т. зв. “хизників” – бійців татарської кінноти, взятих у полон в 1512 р. і розселених кн. в О. з умовою захищати землі, ліси та кордони князівських володінь під час козацьких наїздів та бути завжди на поготові, на випадок появи неприятеля. З дозволу кн. тут навіть була споруджена невелика мечеть (не збереглася). Поблизу Зарванського

передмістя знаходилася т. зв. Губина Воля. На схід від міста біля брами Жидівської або Зарецької за старим, нині зовсім зниклим руслом Вілії, знаходилося передмістя Заріччя. В західному напрямку поблизу Луцької брами сформувалося передмістя під назвою Загороддя, яке “починаєт от долини што єст з брамы Луцкой вышодши по левой стороне”. Вздовж дороги на Межиріч утворилося передмістя Більмаж (Бельмаж). У 2-й пол. XIV ст. починає освоюватися територія, що знаходилася на правому березі Вілії навпроти Замкової гори. Тут засновується Нове місто, зв'язок із яким здійснювався через штучну греблю, завдяки якій виник досить значний став. Водойма ця мала оборонне й господарське значення для міста (тут працювали млини, папірня, рорзводилася риба). Мешканці Нового міста отримали право власного самоврядування, податкові пільги, натомість повинні були брати участь у захисті О. на випадок нападу ворога. Із півдня та сходу Нове місто оточувалося земляними укріпленнями, рештки яких ще можна прослідкувати на фіксаційних планах О. кінця XVIII – початку XIX-го століття. Тут налічувалось вісім вулиць, що радіально розходилися від правобережного в'їзду на греблю, серед них дві головні – Турецька та Кам'янецька. На Новому місті, яке іноді також називалося Застав'ям, існувало колись дві дерев'яні церкви – Воскресіння Христового та Онуфріївська. У 1910 р. на місці старої дерев'яної церкви Воскресіння збудовано новий мурований храм у псевдовізантійському

стилі. Ще у XVI ст. О. стає в один ряд із найбільшими містами України, поступаючись лише Києву, Львову, Луцьку та Кам'янцю. За актами 1577 р. тут нараховувалося 269 “димів”, а населення складало 3 тис. чоловік. І все ж відносно пізно, лише в 1585 р., місто отримує магдебурзьке право (див. – *Магдебурзька грамота (привілей) на самоуправління місту Острогу*), згідно з яким спеціальним королівським привілеєм дозволялося “в місце Острозском ратуш будувати, крамы, вагу, постригальню, ятки всякие, лазню посполитую меть, гандли вести и корчмы волные держати питем вшеляким и речами из живности в домах гостиных потребными шинковат”. Отримання магдебургії справило суттєвий вплив на упорядкування міської забудови, перш за все через уніфікацію розмірів та просторової локації земельних ділянок під забудову (“пляців”). У місті з’явилися нові типи громадських споруд. У XVI ст. помітної розбудови зазнав сам князівський замок (колишній “дитинець”). Згідно з актом 1603 р. (див. – *акт поділу володінь кн. В.-К. Острозького між його синами Янушем і Олександром 1603*), до його складу входили три головні споруди, поєднані в довершений архітектурний ансамбль. Це – т. зв. “Вежа мурована”, що є найдавнішою спорудою замкового комплексу, Нова башта – одна з найбільш самобутніх та виразних споруд українського оборонного зодчества, храм Богоявлення (див. – *Собор Богоявленський*). З усіх боків замкова територія була оточена кам’яною стіною (“муром”),

що не збереглася до наших днів. Вона поєднувала поміж собою всі вище згадані будівлі, а також дерев’яну башту поблизу вівтарної частини храму, який теж був пристосований до оборони. В’їзд на територію замку здійснювався через невелику муровану браму. Поблизу “Вежі мурованої” знаходився також “дом увес деревянный”, а неподалік – городні та колодязь (“студня мурованная”). Як і раніше, в описах фіксуються укріплення *Пригородка* у вигляді паркану з трьома дерев’яними баштами. Однією з найбільших споруд XVI ст. в О. стала чудова мурована синагога (див. – *Острозька синагога*) з високим виразним аттиком, побудована в південно-східних кварталах міста, де переважало єврейське населення. Вже на поч. XVII ст. до основного об’єму синагоги з північного боку було прибудовано жіноче відділення. Під 1604 р. літописець зафіксував пожежу, що принесла велику шкоду: “Того же року в Острозі пожога великая була, всі міста (тобто *Пригородок*, “нижній замок”, Нове місто – *ред.*) разом горіли, неможная речей рятовати, аж сами мусили з міста або утікати, а скрині і інше металі у воду, бо по землі горіли тріски, мости аж до самої води, і млини” (див. – *Літописець Острозький*). Ця та інші пожежі, які періодично завдавали великої шкоди досить щільній, переважно дерев’яній забудові міста, були одним із головних чинників еволюційної трансформації вуличної сітки старого міста з поступовою втратою первісних засад регулярного розпланування земель-

них пляців. Ще в 1612 р. в О. вперше з'явилися місіонери єзуїтського ордену. У процесі розбудови костелу та *колегіуму єзуїтів*, що тривала аж до ліквідації ордену в 1773 р., брали участь архітектори Себастьян Браун, Джакомо Бріано, Мацей Маїк, Бенедикт Моллі та ін. Останньому належить вирішальна роль у розробці та фактичній реалізації проекту будівництва (1634-1648). Унікальний бароковий ансамбль єзуїтського колегіуму виявився найбільшою архітектурною спорудою О., посів чільне місце серед усіх єзуїтських комплексів на західноукраїнських землях. Після декількох пожеж та поступового занепаду споруди єзуїтського колегіуму остаточно розібрані на будівельний матеріал в 1887 році. У 1-й половині XVII ст. для захисту передмістя Загороддя та, зрештою, і всього міста з північно-західного напрямку створюється ще одна, остання лінія міських фортифікацій у вигляді земляних укріплень бастионного типу з високими валами від міста та ровом попереду. Загальна протяжність валу досягала 1,3 км. Починався він від північної частини Татарського передмістя біля урвищ лівобережних пагорбів (в районі православного цвинтаря) і, охоплюючи міську забудову, величезною дугою виходив до крутосхилів на передмісті Більмаж. На початку, в кінці, а також у місцях заломів валу було влаштовано п'ять земляних бастионів, з яких найпотужніший розташовувався поблизу Дубенської брами (не збереглася). Вона була розміщена в товщі самого валу навпроти старої Луцької башти на від-

стані близько 350 метрів. Окремі фрагменти цього фортифікаційного кордону, що досить швидко втратив свої функції, збереглися до наших часів. У 1654 р. після смерті *Анни-Алоїзи Ходкевич кн. Острозької* О. переходить у власність кн. Заславських, згодом, у 2-й пол. XVII ст., – Любомирських, пізніше – Сангушків. Внаслідок воєнних подій та політичної нестабільності третьої чв. XVII ст. місто занепадає. З метою його відновлення на польському сеймі 1678 р. підтверджено його колишні права та привілеї, після чого розпочинається поступове відродження громадського життя та господарства О., збільшується населення. Однак місту так і не вдалося відродити того свого значення, яке воно мало в суспільно-політичному та культурному житті кінця XVI – перш. пол. XVII століття. У серед. XVIII ст. вже за межами земляного валу, в західній частині міста створюється останній католицький монастир, цього разу ордену капуцинів. Будівництво здійснювалося за проектом італійського архітектора Антоніо Фонтани. Архітектурна спадщина міста зберігає історичну вартість і з 1981 є складовою частиною Державного історико-культурного заповідника.

Джс.: РДІА (Спб.). – Ф. 1374. – Оп. 1. – Од. зб. 188 б. – Арк. 2-3 зв., 5; – Ф. 1350. – Оп. 312. – Од. зб. 9. – Арк. 27; – Ф. 1287. – Оп. 39. – Од. зб. 151. – Арк. 1-34; – Ф. 1293. – Оп. 166 (Волинська). – Од. зб. 63-75; – Ф. 1287. – Оп. 40. – Од. зб. 2160. – Арк. 1-10; РДВІА (Москва). – Ф. ВУА. – Од. зб. 19558. – Арк. 9; – Од. зб. 18661. – Арк. 15 зв; – Од. зб. 2154 (Волинська). – Ч. 5. – Арк.

69; – Од. зб. 21546. – Арк. 1; – Од. зб. 21551. – Арк. 25-26; ДБР ВР. – Ф. 342. – Од. зб. карт. мат. № 370; – Ф. 608. – Од. зб. 113. – Арк. 12; ЦДІА України (Київ). – Ф. 2072. – Од. зб. 64. – Арк. 2 зв. – 21; Держархів Рівн. обл. – Ф. 545. – Оп. 1. – Од. зб. 512. – Арк. 1.

Періодика: Аблицов В. Дбаймо про духовні мечі (рубрика – Фортеці України: Острозька) // Голос України. – 1995. – 11 березня.

Літ.: Баранович О. Залюднення Волинського воеводства в першій половині XVIIIст. – Київ, 1930. – С. 131; Волинь. Исторические судьбы юго-западного края. – С.-Петербург, 1888. – С. 60, 62, 63-64, 104-105, 109 та ін. (пояснення до мал.: № 49-53. – С. 89-91); Быков Н. Князья Острожские и Волинь. – Петроград, 1915. – С. 31; Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. – Київ, 1971; Витте Я. Город Острог. – Почаев, 1913; Видашенко М. В., Ісаєвич Я. Д., Мацюк О. Я. Місцями Івана Федорова на Україні. – Львів, 1982. – С. 53-67; Годованюк Є. М. Надвратные башни городских укреплений Острога и Дубно // Строительство и архитектура. – 1969. – № 5. – С. 33-36; Дем'янчук Г. Над Горинь-рікою. – Львів, 1977. – С. 24-31; Ковальський Н. П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 2. – С. 113-137; Ковальський Н. П. Острог как политико-административный, экономический и культурный центр // ФЧ. 1981. – Москва, 1985. – С. 49-56; Левицкий О. Анна-Алоиза княжна Острожская // КС. – 1883. – Т. VII. – ноябрь. – С. 344; Логвин Г. М. Замок в Острозі. – Київ, 1959. – С. 3-5; Максимович М. А. Письма о князьях Острожских // Собр. соч. М. А. Максимовича. – Киев, 1876. – Т. 1. – С. 164-195; Матеріали I-VI наук-краєз. конф. “Остріг на порозі 900-річчя”. – (Острог), 1993-1995; Перлштейн П. – С. 33-48; Перлштейн І. – С. 137-142; Равчук Г. Р. Острог і його околиці. – Львів, 1969; Равчук Г. Р., Ткач І. О. Острог // Історія міст і

сіл УРСР. Ровенська область. – Київ, 1973. – С. 431-446; Рычков П. А. Дорогами южной Ровенщины. – Москва, 1989. – С. 74-97; Сендульский А. Город Острог. – Почаев, 1882; Сербін Г. П. Ровенщина туристська. – Львів, 1980. – С. 114-120; Струменський М. И. Из Острожской старины. – Сергиев Посад, 1916; Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1889. – Т. II. – С. 631-678. Теодорович Н. И. Краткое обозрение истории и исторических достопримечательностей средней части Волыни. – С.-Петербург, 1890. – С. 17-25; Тучемский М. Город Острог в современном Константину Константиновичу Острожскому состоянию. – Почаев, 1913; Хведась А. О. Острозький державний історико-культурний заповідник. – Львів, 1985; Ярушевич А. Ревнитель православия князь Константин Константинович Острожский... – Смоленск, 1896.

П. Ричков

строг у XVI – першій половині XVII ст. (економічний розвиток)

Місто Острог досягло в XVI – перш. пол. XVII ст. свого найвищого розвитку. Завдяки вигідному географічному розташуванню, сприянню власників міста і, найперше, князя В.-К. Острозького, воно перетворилося у розвинений економічний та культурний осередок, найбільший на Волині і один з найбільших в Україні. Недарма поет Симон Пекалід у творі “Про острозьку війну під П’яткою” (1600), описуючи Острог, назвав його “місто прекрасне” й не шкодував високих слів для його звеличення. Дослідників Острог цікавив передовсім як освітньо-культурний та релігійний центр тогочасної України. Економічний розвиток міста здебільшого залишався поза увагою істориків. Збережені джерела дають змогу пролити світло на цю проблему. Це насамперед статистичні джерела: поборові реєстри 70 – 80-х рр. XVI ст., акт поділу маєтків князів Острозьких за 1603 р., інвентар Острога 1620 р. і дуже важливий присяжний список ремісників міста 1635 р. Велике значення мають публічно-правові акти, які стосуються Острога і, звичайно, актовий

матеріал судово-адміністративних установ. На жаль, не збереглися замкові острозькі книги, згадка про ведення яких міститься під 1566 р. Разом ці джерела дають змогу загальними рисами змалювати картину економічного розвитку міста.

Період 40 – початку 70-х рр. XVI ст. був важким у житті Острога, з огляду на внутрішньодинастичну боротьбу. Лише з 1574 р., коли місто було повернуте у фактичне володіння князя В.-К. Острозького, для нього настали кращі часи. Важливим у житті Острога був 1585 р. Саме тоді на прохання князя В.-К. Острозького король Стефан Баторій надав місту привілей на магдебурзьке право. Цей документ датований 7 червня 1585 року. Однак певним правом на самоврядування місто, очевидно, користувалося і раніше; принаймні війт в Острозі згадується ще під 1575 роком. Ним був шляхтич Павло Малишевич Новоселецький, який фігурує в джерелах як війт до 1593 р., тобто він перебував на цій посаді не менше 18 років. Інститут війтівства був надзвичайно ласим шматком, оскільки, окрім влади, давав чималі матеріальні надходження. А що такими диспонував Павло Малишевич Новоселецький, свідчать позики грошей, які він надавав різним особам. Так, у 1586 р.

острозький вїт разом із дружиною Пелагеєю Красовською позичили князю Якимові Богушевичу Корецькому і його дружині Ганні Ходкевичівні 1 000 кіп грошів литовських, отримавши замість того в заставу села Крилів, Бриків, Богданівщину. За два роки перед тим Павло Малишевич Новоселецький позичив під проценти гроші кременецькому войському Федорові Сенюті.

Королівський привілей місту на самоврядування дав поштовх до ще швидшого економічного розвитку. Король дозволяв "...ратуш будувати, крамы, вагу, постригалню, ятки всякие, лазню посполитую меть, гандли вести и корчмы волные держати, питем вшеляким и речами ку живности в домех гостинных потребными шинковати, ремесла цеховые порядком инших таковых мест спорядивши во всем ся справовати..." Справді, згідно із засадами маґдебурзького права, в центрі міста, на ринку, було збудовано ратушу, з'явилася й лазня. Острог збільшувався просторово, обростає передмістями – їх у 1603 році налічувалося п'ять (Загороддя, Завалля, Заріччя, Зарванське, "Губина Воля за мостом Плескачовим"). Тут функціонував міський уряд, який обирали щороку.

Місто притягувало до себе селян, які втікали від своїх власників. Так, у 1610 р. до Острога з села Гудчого Броду утекло кілька селян "з жонами, з детми и зо всею маетністю", із села Ватина - три родини з майном. Але Острог поповнюється не тільки селянами. Приходили й мешканці інших міст. Так, у 1583 р. в Острозі

оселилося кілька міщан з Дубровиці; те саме зробили в 1630 р. деякі мешканці Ляхівців. Правда, і самі острожани переселялися до нових міст. Так, у 1594 р. до Львова переселився Лука Войтович, син Василя, вїта з Нового Острога.

Поруч із сприятливими для розвитку міста чинниками діяли і несприятливі: поділи міста між різними власниками, пожежі та пошесті, напади татар тощо. У місті було багато шляхетських будинків, власники яких, користуючись благами, що їх надавало місто, звільнялися від допомоги йому. Не оминали міста і звичні для тих часів пошесті. Одна з таких – так зване "повітриє моровое", мала місце в 1573 році. У 1523 р. сталася пожежа в замку. У 1634 і 1635 рр. горіло саме місто: за першим разом згоріло 20, а за другим – 235 будинків. Значних збитків зазнав Острог від татарських набігів. У другій половині XVI – другій половині XVII ст. татари понад тридцять разів нападали на Волинь. Особливо дошкульним для Острога був зокрема 1578 р., коли татари мали свій кіш під містом, і 1617 р., коли уцент сплюндрували маєтки князя Я. Острозького. Принагідно зазначимо, що в Острозі жила колонія татар. Ще у 1565 р. папський нунцій Ф. Руджієрі у реляції писав: "У місті, названому Острог, є татарська мечеть для татар, поселень яких немало по Волині". Законодавство Великого князівства Литовського передбачало низку поступок і пільг татарам, осілим на землях князівства. Князь К.-В. Острозький утримував загін озброєних татар, яких неодноразово

використовував у своїх цілях.

Оцінювати ремісничий розвиток Острога ми можемо насамперед завдяки статистичним джерелам, які збереглися до нашого часу. На жаль, вони не дають повної картини, проте дозволяють скласти уявлення про стан ремесла у місті. Згідно з поборовим реєстром 1577 р., у місті налічувалося 129 ремісників, з них 28 були підмайстрами. Ця цифра подана сумарно, що не дає можливості говорити про неї детальніше, але допомогти може поборовий реєстр за попередній 1576 р., який, подаючи таку ж цифру ремісників, вказує їхній фах. За згаданим реєстром, у місті працювали ремісники 24 спеціальностей. Найбільше було шевців (21), слюсарів (15), кравців (12), римарів (9), сагайдачників і столярів (по 6). Цей реєстр, треба думати, теж не є повним, бо важко, наприклад, повірити, що в місті був лише один-єдиний гончар. Розкриваються цим поборовим реєстром і фахи підмайстрів: 6 – шевців, 4 – римарів, 2 – кравців, 2 – ковалів, 2 – золотарів, по одному сагайдачнику, кушніреві, шаповалу, дуботовкові. Загалом, спеціальності, де були підмайстри, становлять 46 % від 24, зазначених у реєстрі. Можливо, що й тут враховані не всі підмайстри, бо виходило б, що в половині майстрів їх не було, а таке теж мало ймовірно. Практично ідентичними та мало інформаційними є поборові реєстри 1579 та 1583 роках. У них йдеться про 46 ремісників, число яких вказано сумарно, без зазначення осіб та спеціальностей. Чим викликаний такий перепад чисельності реміс-

ників (1577 р. – 129 осіб; 1579 р. – 46 осіб) – сказати важко. Можливо, далися ознаки набіги татар у 1577 та 1578 рр., а, можливо, перепис ремісників був необ'єктивним. Важливим є опис Острога 1603 р. під час поділу латифундій князя К. Острозького. У цьому документі є відомості принаймні про 190 ремісників п'ятдесяти спеціальностей. Згідно з цим переписом, найбільше в місті було шевців (25), кравців (21), римарів (14), гарбарів (11), ковалів, дуботовків (по 7), різників, котлярів, кушнірів, столярів (по 6), сідлярів, мулярів, слюсарів (по 5). Цей документ засвідчив зростання чисельності ремісничого люду Острога порівняно з попередніми роками. Далеко не повними видаються інвентарні описи Острога 1620 та 1622 рр. Ревізія 1620 р. дає відомості лише про 32 ремісників шістнадцяти спеціальностей, що, очевидно, не зовсім узгоджується з дійсністю. Картину, подібну до попередньої, дає інвентар 1622 р., у якому подано відомості про 74 ремісників двадцяти двох спеціальностей. Найповнішим щодо кількості ремісників в Острозі є так званий “юрамент”, тобто присяга, яку зробив у луцькому гродському суді острозький бурмистр Ониско Романович (1635 р.). У присязі йдеться про 551 ремісника тридцяти шести спеціальностей. Згідно з переписом 1629 р. (так зване “подимне”), в Острозі було 1655 будинків, тобто число ремісничих сімей у місті мало б становити щонайменше третину. Маємо відомості про існування в Острозі ремісничих цехів. У 1624 р. їх було 16: ковалів,

кравців, пекарів, шевців, різників, кушнірів, римарів, шаповалів, теслярів, скрипкарів, гончарів, оліярів, сідлярів, малярів, золотарів. Однак не всі ремісники міста були охоплені цеховою організацією, про що маємо звістку під 1635 р.: у документі йдеться про двох кравців, “котрые не сут в цеху”. Займатися ремеслом багатьох міщан спонукала життєва необхідність. Це ілюструє документ 1576 р., в якому читаємо: “За Мащаким мостом халупки убогие на болони мешкають. При халупках ничего не мают, ремеслом се живет”. Славився Острог виробництвом зброї, про що з пієтетом писав уже згадуваний С. Пекалід:

Тут виробляють всю зброю: кольчуги, і стріли, і мідні

Панцири, списи, шоломи з султаном, щити різнорідні,

Луки криві та роги, розмаїті прикраси з металу.

В кожній господі у місті сагайдака знайти можеш,

Де тільки глянеш, то скрізь на ковадлі у русів, з заліза

Зброю кують смертоносну: усюди палає Мульцібер...

Шляхта із задоволенням купувала в місті зброю для своїх потреб. У 1596 р. Логвин Яневський придбав в Острозі для батькового зверхника Яна Паца такі речі “на войну до Литви”: 5 сідел, 5 сагайдаків зі стрілами звичайних та один сагайдак зі стрілами, “оправный сребром”, а також дещо з одягу. Зброю вивозили з Острога до інших міст, зокрема до Любліна.

Острог був осередком друкар-

ства, а тому, окрім друкарні, в місті з кінця XVI ст. діяла папірня. Під 1603 р. згадується будинок паперового майстра Войцеха. Під містом, у пущах, виробляли попіл. Доволі прибутковим для міщан було рибальство. Острозький вїйт Павло Новоселецький орендував у І. Чаплича-Шпановського (1593) два стави на чотиримісячний термін; прибуток мав становити 100 %. Острозькі міщани орендували стави в інших містах. Прокіп Жданович і Василь Нула взяли в оренду два стави у м. Мильську (1645). Степан Гаврилович Молочко разом із славським євреєм Ахелієм Іллічем орендували в литовського підстоля Андрія Ходкевича став під м. Муравицею для вилову риби (1575).

Острожани вкладали свої капітали в оренду мит. У цьому, зокрема, робив успіхи Сергій Скрага. У 1583 р. він орендував митну комору в с. Литва (Луцький повіт) у луцького єврея Галела Ізаковича за 500 кіп грошів литовських, будучи при тому орендарем київських мит.

Значними коштами диспонували острозькі євреї. У документах вони фігурують як орендарі млинів, корчем і шинків. Острозькі євреї Зелман і Борох орендували на три роки у князя Яхима Корецького с. Черницю “зо всима пожитками” (1598). У тому ж таки році в їх руках в оренді опинилося м. Ярунь. Виступають євреї і лихварями. Яцько Давидович і Фраїм Докторович позичили 6 000 злотих шляхтичу Гаврилові Гойському (1593). Гершин Афраїлович та Яцько Давидович стали кредиторами шляхтича Боровецького

(1603), а боржником єврея Абрама Бубки зробився князь С. Корецький, який позичив у нього 1 500 злотих (1615).

Острог був великим торговим осередком тогочасної України. Через місто проходило кілька важливих торговельних шляхів. Один із них ішов у північно-західному напрямку. Виходячи з Острога, цей шлях проходив через Жорновно, Рівне, Білів, Олику (варіант: через Хорлуп), Крупу, Луцьк, Торчин, Турійськ, Миляновичі і далі – через Мацеїв та Любомль на Люблін. Інше відгалуження цієї дороги йшло від Торчина на Володимир, а з нього одним рукавом через Городло до Любліна, іншим через Хотячин і Черників на Грубешів і до Замостя. Цей шлях мав продовження, але у зворотному, південно-східному напрямку. Одна його гілка виходила з Острога, йдучи на Заслав, Полонне, Любартів, на Хмельник у межі Подільського воєводства. Друга гілка, виходячи з Острога, пролягала через Заслав, Гриців, Старий Костянтинів і далі – через Поділля на Білу Церкву (варіант: із Заслава на Полонне, Романів). Третя гілка шляху на південь, виходячи з Острога, йшла через Заслав, Сульжин, Старий Костянтинів, Красилів і далі на Чорний Острів у межі Подільського воєводства. Ще одна дорога з Острога виходила на південь, йдучи через Сураж, Шумськ, Кременець і Вишнівець на Зборів та Тернопіль у межі Руського воєводства, далі – на Кам'янець-Подільський.

Згідно з королівським привілеєм в Острозі відбувалося два торги

на тиждень: у п'ятницю і в неділю (1527). Проводились у місті і ярмарки. Було їх три: на день св. Онуфрія (12 червня), на Покрову (1 жовтня) та св. Миколая (6 грудня). І хоча в привілеї йшлося про вільний приїзд і від'їзд купців з ярмарків, траплялись випадки насилля. Так було у 1542 р., коли шість підданих князя Кузьми Івановича Заславського в часі ярмарку були схоплені та посажені до в'язниці.

В Острозі щонайраніше з початку XVI ст. функціонувала митниця, яку зазвичай здавали в оренду. Королівський привілей (1589 р.) звільняв острозьких міщан від оплати мита на території всієї держави, хоч інколи ці привілеї порушувалися. З початку XVI ст. (1508 р.) міщан Острога було звільнено від оплати податку “воловщини”.

Про кількість торгового люду важко робити висновки, бо поборові реєстри другої половини XVI ст. дають, мабуть, занижені дані. Так, згідно з поборовими реєстрами 1576 та 1577 рр., у місті налічувалося 19 торговців, реєстри 1579 та 1583 рр. називають цифру 32.

Для шляхти острозькі ринки були місцем збуту продукції з її фільварків. Так, Микола Сенюта послав дев'ятьох осіб дворової челяді до Острога “...на продаж пшона мерок осмьнадцат, а овса мерок осмьнадцат меры крямянецкое” (1603). На острозький ринок вчащали луцькі купці, які везли туди найрізноманітніші товари. Прикладом цього є приїзд до Острога на червневий ярмарок луцького купця Дахна Горайновича, який привіз широкий асортимент

товарів: оксамит, шовк барвистий та чорний, мухояр, бакгазка блакитна і чорна, бархат різних гатунків, полотно коленське тонке, середнє та ткацьке, пряжу, пояси золотоголові та оксамитові, шапки, магерки, сап'ян жовтий, опанчі, фарби, кіновар, папір, ладан, лавровий лист, імбир, шафран, перець, кмин, різноманітні ножі, кінську зброю, селітру, олово, цинк, цвяхи, голки, шпильки, дзвінки, наперсники, замки, сталь та залізо, струни, шнурки і, як записано, "іншии речи дробныи". Крім того, в купця було по два фунти золота та срібла. Документи фіксують функціонування поруч з іншими місцевими ще й острозької міри.

Відвідували острозькі ринки й купці з далеких країн. Є згадка (1563) про приїзд до Острога на ярмарок турецького купця з Кафи Тімера Гречанина. Під 1631 р. є згадка про те, що купці з Гданська закупили в Острозі партію зерна, яку везли через Львів. У Львові (1622) вів торгівлю острозький купець Бальтазар Гей. Найчастіше острозькі купці відвідували сусідній луцький ярмарок. З острозьких пуцц на захід вивозили попіл. За контрактом, укладеним між Яном Балманом та Іоною Борзобогатим-Красенським, останній зобов'язувався доставити до берега р. Вепр 200 лаштів попелу (1573). Острозькі міщани на чолі зі Степаном Молочком підписали контракт на доставку 40 бочок риби луцькому єврею Аврамові Песаховичу (1579). Тісними були торговельні контакти між Острогом та Люблінном. Часто бував у Любліні острозький купець Іван Плєскач, який возив

туди "сагайдаки, седла коштовные, сабли острозское роботы" (1565). З подібним товаром їздили до Любліна Кирило Ісаєвич та Михайло Петрович (1613). Традиційним товаром, який постачали до Любліна, були лій та віск. З Любліна привозили різноманітні тканини, коштовності, метал. Інколи польські купці доручали довіз своїх товарів до Острога місцевим купцям. Так було у 1646 р., коли острозький купець Петро Шанць супроводжував з Любліна до Острога два вози товарів заможського купця Якуба Берні. Маємо досить підстав твердити, що Острог в часи існування Академії був важливим економічним осередком Волині й тогочасної України. Поступальний економічний розвиток міста став базою для перетворення його й у великий культурно-просвітницький осередок України.

Джерела:

Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Укл. І. Ворончук. – Київ; Старокостянтинів, 2001; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Укл. В. Атаманенко. – Київ; Острог; Нью-Йорк, 2004.

Література:

Ковальський Н. П. Острог как политико-административный, экономический и культурный центр XVI в. // Федоровские чтения, 1981. – Москва, 1985. – С. 52–53; Ковальський П. П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения: Сб. науч. трудов. Днепропетровск, 1975. – Вып. 2. С. 113–137; Ковальський М. Етюди з історії Острога: Нариси. Острог, 1998; Заяць А. Є. Економічний розвиток Острога в XVI – першій половині XVII ст. // Острозька давнина: Дослідження

і матеріали. Вип. 1. Львів, 1995. С. 32–36; Тесленко І. Боротьба за Остріг: князь Острозький проти острозького старости // Соціум. – К., 2003. – Вип. 3. С. 99–120; Перлштейн А. Описание города Острога // Чтения в императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1846. – Год III. Кн. 4. С. 137–142; Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga: materiały do historii Wołynia. Warszawa; Kraków, 1913.

Андрій Заяць

острозька академія в історіографічній традиції

Історію ОА вперше всебічно почав вивчати відомий український вчений XIX ст., перший ректор університету св. Володимира у Києві *М. Максимович*. Про Острозьку друкарню та її продукцію йде мова в його “Книжной старине южнорусской” (Временник Имп. Московского об-ва истории и древностей российских. – 1849. – Кн. 2, 1-4. – Ч. 1-3; 1850. – Кн. 2). У 1866 р. *М. Максимович* опублікував свої “Письма о князьях Острожских к графине А. Д. Блудовой” (Киевские епархиальные ведомости, № 3,4,6,7,9,10), де вперше стисло виклав історію ОА та друкарні, торкався й інших питань, дотично пов’язаних з ОА. З часу публікації “Листів” *М. Максимовича* розгорнулася дискусія про час утворення Острозької академії. Сам вчений відносив її появу до 1570-х років. У 1867 р. в статті “Две надгробные надписи конца XVI века Константину Ивановичу и Константину Константиновичу Острожским” (Волынские епархиальные ведомости, 1875, № 22) російський історик *Н. Петров* на підставі епітафії князю Костянтину Івановичу

Острозькому визначив час заснування культурно-освітнього осередку в Острозі 1498 роком. У статті *П. Лук’яновича* “К вопросу об Острожской школе (XVI в.)” (Волынские епархиальные ведомости, 1881, № 23-27) аргументовано вказувалось на формування центру освіти і науки у волинському місті не Костянтином Івановичем, а *кн. В.-К. Острозьким*. Проте інші тези розвідки *П. Лук’яновича* – про час заснування ОА в 1554-1564 рр., початковий рівень цього закладу, трактування його як придворного гуртка – не знайшли підтримки пізніших дослідників ОА. Окремі свідчення, що стосуються ОА, з середини XIX ст. з’являлись в краєзнавчій літературі. Першим такого типу дослідженням була стаття “Описание города Острога” (“Чтения Императорского Общества истории и древностей Российских”. – 1847. – Кн.4) волинського краєзнавця *А. Перлштейна*. Базовою історичною інформацією про ОА, Острозький науково-видавничий гурток та друкарню забезпечувала читачів книга польського краєзнавця, жителя Острога *С.Кардашевича* “Dzieje dawniejsze miasta Ostroga” (“Давня історія міста Острога”), надрукована вже після смерті автора в 1913. Правда, інформація, що наводилася

в цьому виданні, не завжди була адекватно інтерпретована. С. Кардашевич, зокрема, датував виникнення ОА кінцем XVI ст., відзначав внесок *кн. В.-К. Острозького* у справу утворення і функціонування ОА, подав відомості про локалізацію приміщень ОА, пов'язував припинення існування ОА з початком “розбоїв козацьких” у 1648 році. У другій половині XIX – на початку XX ст. було опубліковано майже всі твори острозьких діячів – учасників літературної полеміки, пов'язаної з релігійним протистоянням кінця XVI – початку XVII ст., вийшли біографічні нариси про окремих представників Острозького культурно-освітнього осередку. Проблеми його розвитку обговорювались в монографіях, дотичних до проблематики історії ОА, російських істориків С. Голубева, А. Архангельского, В. Завітневича. Наукові зацікавлення культурницькою діяльністю князя *В.-К. Острозького*, письменників, філософів, теологів, вчених, об'єднаних навколо ОА (насамперед, *І. Вишенського*), знайшли відображення у низці праць, що побачили світ у 1880- на поч. 1900-х рр., *І. Франка*. Свого роду підсумком попередніх студій з історії ОА, виконаним на основі використання відомих на той час джерел, врахування і критичного ставлення до попередньої історіографічної традиції, стало ґрунтовне узагальнююче дослідження *К. Харламповича* (“Острожская православная школа (Историко-критический очерк. Киевская старина, 1897. – Май-Июнь), опубліковане через рік як один з під-

розділів його фундаментальної монографії “Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви” (Казань, 1898). *К. Харлампович* вважав, що однією з основних причин організації ОА була потреба Острозької друкарні у підготовці людей “зі знанням мов і православними переконаннями”. Полемізуючи з *П. Лук'яновичем*, історик вважав, що ОА почала діяти “не раніше 1576-1580 рр.”. Він зараховував її до навчальних закладів середнього типу. *К. Харлампович* припускав, що ОА зазнала впливу аналогічних грецьких освітніх установ, оскільки її першими викладачами і керівниками були “грецькі дидакалі”. Що стосується католицьких і протестантських шкіл, то їхній вплив позначився не з самого початку, коли в діяльності ОА велику роль відігравали греки, а згодом, коли *кн. В.-К. Острозький* став більш лояльним до західних просвітницьких ідей, які йшли з католицького і реформаційного табору. Але, як зауважував історик, вплив іноземних педагогів міг виявитись лише в розширенні навчальної програми на користь світських наук, а “внутрішнього ладу, православного духу і спрямування училища він не торкнувся”. Найвищий розквіт ОА, як гадав *К. Харлампович*, припав на кінець 1580-х рр. У 1590-і рр. діяльність школи пішла на спад через нестачу наукових сил і засобів. Припинила ж своє існування ОА в 1624 році.

Вчений припускав, що тоді приміщення цього закладу були віддані єзуїтській колегії, заснованій *Анною-Алоїзою Ходкевич*. Друкарня, на його думку, існувала до 1640 року. *К. Харламович* високо оцінював діяльність *кн. В.-К. Острозького* як фундатора освітнього осередку в Острозі, зокрема, спростовував думку *П. Куліша* про релігійну безпринципність князя, його бажання сподобатись усім – і католикам, і протестантам, і православним. Дослідник вважав контакти князя з представниками різних конфесій виявом його віротерпимості. Крім загальних питань, пов'язаних з функціонуванням ОА, у своїх працях *К. Харламович* проаналізував літературну спадщину найбільш відомих діячів острозького науково-видавничого гуртка. Загальний нарис історії ОА та погляди на її чільних діячів викладено в синтетичних студіях *М. Грушевського* – “Історія України-Руси” (Київ, Львів, 1907. – Т. 6), “Культурно-національний на Україні в XVI-XVII в.” (Київ, 1912), “Історія української літератури” (Київ, 1927. – Т. 5; Київ, 1995. – Т. 6). “Острозький епізод в історії духовного життя XVI століття” видатний вчений вважав “недовговічним” та “ефемерним”. Пояснення цього він знаходив в особистих прикметах *кн. В.-К. Острозького* як фундатора острозького науково-освітнього осередку. На думку *М. Грушевського*, князь був типовим представником українського магнатства XVI ст., для якого приватні інтереси стояли вище від публічних. Але навіть і в приватних справах *кн. В.-К. Ост-*

розький, як вважав історик, “не показував енергії, рішучості, ініціативи”. Така його вада виявилась навіть у тій царині, де він зробив найбільше – культурно-релігійній. До певної “дріб’язковості і слабкості характеру”, “вродженого індіферентизму” прилучались тісні зв’язки *кн. В.-К. Острозького* з польською і литовською аристократією та культурою, що ще більше унеможливлювало якусь тверду і послідовну його позицію в питаннях культурно-національної політики. Все це, за *М. Грушевським*, наклало відбиток на діяльність князя з організації друкарні і школи в Острозі. Поряд з тим, саме заснування ОА, як вважав історик, перебувало в тісному зв’язку з потребою видання слов’янської Біблії, організації друкарні і зосередженням в Острозі освічених, “книжних” людей для літературної і видавничої діяльності. На думку *М. Грушевського*, ОА була відкрита в 1570-х роках. Історик, напевно, не мав чіткої позиції з приводу питання про тип цього навчального закладу. Хоча і називав його “першою школою вищого типу на Україні”, але при цьому й зазначав, що її фундатори і провідники лише “хотіли зробити з неї школу вищого академічного типу”, але це не вдалося, тому що постійно бракувало наукових сил. І тут *М. Грушевський* дорікав *кн. В.-К. Острозькому*, який, на його погляд, при таких величезних засобах, якими володів, міг би “постягати найкращі наукові сили сучасної Європи”. Крім того, певну роль тут відіграло небажання князя вводити “неправовірні елементи в

школу”. Очевидно, історик відводив ОА місце десь посередині між “старою школою, яка не сягала понад науку русько-слов’янського читання і письма”, і школою вищого типу. Незважаючи на недоліки в діяльності ОА, зумовлені, за М. Грушевським, вищезгаданими суб’єктивними чинниками, цей навчальний заклад відіграв важливу роль у культурно-національному русі кінця XVI – початку XVII століття. Насамперед, ОА “своїм живим прикладом збила гадки, мовби при православній вірі неможлива ніяка організована школа, ніяка освіта, ніяка наука”. По-друге, ОА, як припускав М. Грушевський, була певним взірцем для організації подібних навчальних закладів в інших містах України. Нарешті, головною заслугою ОА дослідник вважав її літературну продукцію. Поглибленню вивчення видавничої діяльності острозького науково-видавничого гуртка сприяло святкування в УСРР в 1924 р. 350-річчя українського книгодрукування. Тоді вийшли ювілейний випуск часопису “Бібліологічні вісті” (1924. – Ч. 1-3) та збірник “Українська книга XVI-XVII-XVIII вв.” (Київ, 1924), в яких значне місце відведено книгодрукуванню в Острозі. Творчості відомих острозьких літераторів *Дем’яна Наливайка* та *Василя Суразького* присвячено докладні розвідки дослідників давньої української літератури В. Перетца “Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI-XVII вв.” (Ленинград, 1926. – Вып. I) та К. Копержинського “Український письменник

XVI ст. Василь Суразький” (Науковий збірник [ВУАН] за рік 1926. – Київ, 1926) та “Лекции словенские Златоустого от бесед евангельских от иерея Наливайка выбранные” (Сб. статей в честь акад. А. И. Соболевского. – Ленинград, 1928). У 1950-1960-і рр. в радянському літературознавстві посилювався інтерес (певним чином з ідеологічних причин – необхідності висвітлення “антикатолицької та антиуніатської боротьби”, поборювання “клерикалізму”) до пам’яток української полемічної літератури. Низка українських дослідників (насамперед, П. Загайко, Л. Махновець, Г. Коляда) розглядали твори українських письменників-полемістів, в т.ч. і діячів острозького осередку. Особливо плідно на цій ділянці працював П. Яременко, який опублікував у 1960-і рр. літературознавчі праці про *Герасима Смотрицького*, *Клірика Острозького*, *Христофора Філарета*. Поза межами СРСР дослідження з історії ОА фактично не проводилися. Лише в деяких узагальнюючих працях відомого українського громадського і церковного діяча, вченого *І. Огієнка* (митрополита *Іларіона*) розглядалися проблеми острозького культурно-освітнього центру – це, зокрема, “Історія українського друкарства. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVII вв.” (Львів, 1925), “Князь Костянтин Острозький і його культурна праця” (Вінніпег, 1958). Хоча вони мають, швидше, науково-популярний, а не фаховий характер, однак тут висунуто деякі цікаві (про-

те, на жаль, не підкріплені документально) гіпотези щодо функціонування ОА. Помітне зростання дослідницького інтересу до історії ОА спостерігалось в 1970-1980-і рр. Це пов'язано, по-перше, з відзначенням в науковому світі 400-річчя початку українського книгодрукування (1974), 400-річчя заснування ОА (1978) і 400-річчя виходу в світ Острозької Біблії (1981). Важливим стимулом до активізації студій над минулим ОА стало введення до наукового обігу і джерелознавче опрацювання наприкінці 1960 – на поч. 1990-х рр. раніше невідомих джерел. Це, зокрема, острозькі букварі 1578 р. та 90-х рр. XVI ст., заповіт княжни Гальшки Острозької (1579) з фундацією на користь ОА, запис “На академію Острозьку” (прибл. після 1608), в якому міститься інформація про матеріальну базу ОА та її повсякденне життя. Важливу роль в розширенні джерельної бази досліджень з історії ОА відіграли опубліковані в к. 1960 – на поч. 1990-х рр. джерелознавчі, археографічні і книгознавчі студії українських дослідників Я. Ісаєвича, М. Ковальського, Я. Запаска, Н. Яковенко, Ю. Мицика, росіянина Є. Неміровського, німця Х. Грасгоффа, англійця Дж. І. Г. Сіммонсона, болгарина П. Атанасова. Однією з ключових тем, якою займалися дослідники української культури і освіти в 1970-1980-і рр., була видавнича і літературна діяльність, мистецька спадщина Івана Федорова, т.ч. “острозького” періоду його життя. Це пояснювалося, не в останню чергу, пріоритетністю для радян-

ської історіографії тематики російсько-українських історичних зв'язків. Найгрунтовніше дані питання висвітлено в монографіях Я. Ісаєвича “Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні (2-е вид., Львів, 1983), “Літературна спадщина Івана Федорова (Львів, 1989), Я. Запаска “Мистецька спадщина Івана Федорова” (Львів, 1974), Є. Неміровського “Иван Федоров (около 1510-1583)” (Москва, 1985). Вичерпний аналіз острозьких друків “післяфедорівського” періоду здійснено Я. Ісаєвичем у праці “Преємники первопечатника” (Москва, 1981). З кінця 1970-х рр. починається дослідження філософських поглядів острозьких вчених, полемістів (дослідження А. Пашука, І. Паславського, Я. Стратій). Якісно нова історіографічна ситуація, що витворювалася з кінця 1980-х рр. і остаточно сформувалася після здобуття Україною незалежності, дала новий поштовх для студіювання минулого ОА, на яке тепер не накладалися обов'язкові для радянських часів ідеологічні мотиви і штампи. До певної міри чинником поживавлення (хоча й не такого, як, можливо, слід було очікувати) інтересу до історії ОА стала підготовка до святкування 900-річчя Острога, розгортання краєзнавчої роботи в місті під егідою науково-краєзнавчого товариства “Спадщина” і відновлення в місті у 1994 р. вищого навчального закладу. Проблематика історії ОА стає однією з головних в доповідях і опублікованих матеріалах щорічних історико-краєзнавчих конференцій, які відбувались під гаслом “Острог

на порозі 900-річчя” впродовж 1990-х років в м. Острозі. Вона ж розглянута у виданнях довідкового і енциклопедичного характеру, підготовлених науковцями Національного університету “Острозька академія” – “Острозька Академія XVI-XVII ст.: Енциклопедичне видання” (Острог, 1997) та “Острозькі просвітники XVI-XX ст.” (Острог, 2000), на сторінках монографії *М. Ковальського* “Етюди з історії Острога: нариси” (Острог, 1998). Значне місце питання історії освітнього закладу в Острозі посідає в публікаціях видання “*Острозька давнина*” (Львів, 1995). В останні роки здобула свій вияв і розробка деяких спеціальних питань. Зокрема, в працях Я. Ісаєвича та Я. Стратій досліджується ідейно-духовний контекст функціонування ОА та загальнокультурно-освітнього осередку в місті. Відповідно до висновків останньої, в Острозькому центрі “сфокусувався цілісний процес розвитку тогочасної думки на Україні”, оскільки тут, “незважаючи на переважну увагу до обґрунтування православного вчення [...], розвивалися реформаційні та ренесансно-гуманістичні ідеї”, тут “вперше відбулося перехрещення давньоукраїнських, візантійських і західноєвропейських традицій, незважаючи на взаємну упередженість їх представників і неминучу між ними конфронтацію за тих соціально-політичних умов” (Стратій Я. Значення Острозького культурно-освітнього осередку для розвитку української духовної культури і філософської думки на зламі XVI-XVII ст. // *Острозька давнина*.

Дослідження і матеріали – Львів, 1995. – С. 96). Я. Ісаєвич вперше звернув увагу на своєрідну інтерпретацію в ОА гуманістичної за своєю природою концепції “тримовного лицю” (тобто гебрайсько-греко-латинського), коли відповідно до культурних та політично-релігійних потреб України іврит було замінено церковнослов’янською мовою. Саме заснування ОА, на думку вченого, “засвідчило перехід до нового етапу культурного синтезу – усвідомленого прагнення поєднати слов’яно-грецьку спадщину з досягненнями “латинськими”, тобто з культурними надбаннями Західної і Центральної Європи”. Мову викладання, в т.ч. й в ОА, слід розуміти, як “культурний код, як систему цінностей і символів, властиву кожній з трьох культурних традицій” (статті “Greek Culture in the Ukraine. 1550-1650” в зб. “Modern Greek Studies Yearbook” (Minneapolis, 1990. – Vol. 6), “Lysaeum trilingue”: концепція тримовної школи у Європі в XVI ст.” в зб. “Острозька давнина”). У 1990-і рр. українським дослідником І. Мицьком опубліковано синтетичні праці про ОА, в яких враховано найновіші досягнення історичної думки та виявлені автором численні джерельні матеріали. Це біобібліографічний довідник “Матеріали до історії Острозької академії (1576-1636)” (Київ, 1990), який став частиною монографії “Острозька слов’яно-греко-латинська академія (1576-1636)” (Київ, 1990), стаття під такою ж назвою у зб. “Острозька давнина” (Львів, 1995). У працях І.

Мицька аргументовано час заснування і час припинення діяльності закладу – відповідно 1576 і 1636 рр., визначено періоди його функціонування (перший період – 1576-1586 рр. другий – час найвищого розквіту ОА – 1587 – поч. 1620-х рр., третій – 1621-1636 рр. – час занепаду академії). Заснування ОА вчений пов’язує з об’єктивною потребою тогочасної української еліти у більш високому освітньо-культурному рівні, ніж той, який давала традиційна для України “долюблінської” доби система освіти, зацікавленістю особисто князя *кн. В.-К. Острозького* в організації школи, що мотивувалося як згаданими вище загальнокультурними потребами, так і прагненням князя відігравати роль лідера православної опозиції у Речі Посполитій. І. Мицько висловив своє бачення проблеми рівня ОА – він вважає його “першою школою вищого типу в православному регіоні Європи”. Але, з іншого боку, “фактично [...] вона була середньою школою, хоч в окремі періоди, коли залучалися висококваліфіковані спеціалісти, могли впроваджуватись окремі курси академічного рівня”. Унікальність ОА І. Мицько вбачає у виробленні тут типу національного вищого навчального закладу православного спрямування, який поєднав в собі “українсько-візантійські традиції та певні досягнення європейської педагогіки і науки”, у подоланні в Острозі монополії церкви в українській освіті – створенні “вперше в Україні світської публічної школи”, залученні до співпраці в Острозькому

культурно-освітньому центрі “діячів різних конфесій, ідеологічних і політичних орієнтацій”. На думку історика, “порівняно високий інтелектуальний рівень академії втримувався насамперед завдяки співпраці з нею іноземних діячів та посиленню міжнародних контактів”, адже “ в жодному з культурно-ідеологічних центрів України XVI-XVII ст. не перебувало стільки впливових, здебільшого високоосвічених особистостей православного Сходу та Балкан”. В Острозі з другої половини 1590-х рр. завдяки об’єднанню блискучих інтелектуальних сил України та з-поза її меж “сформувалася перша наукова установа України (філологічного профілю), поставило найпотужніше тогочасне українське видавництво”. Занепад ОА, як гадає І. Мицько, був “прямим наслідком діяльності єзуїтів”, які “мали на меті знищити впливовий український антикатолицький осередок”. Значення ОА історик вбачає у виробленні в Острозі системи шкільництва, яка згодом була перенесена в інші навчальні заклади України, Молдавії, Росії, у підготовці значної частини тогочасних інтелектуалів України та Білорусі, у протидії колонізаторському впливові на молодь католицько-єзуїтських навчальних установ, у внеску у становлення вітчизняного мовознавства як науки, у поглибленні міжнародного культурного спілкування України. Таким чином, за понад сто п’ятдесят років дослідження минулого ОА відтворено головні аспекти її функціонування. Поза тим, в історії першого освітнього закладу ви-

щого типу у Східній Європі все ще залишається більше прогалин і “білих плям”, ніж достеменно відомих фактів. Передусім, бракує відомостей про інституційну, дидактичну, наукову, кадрову площину діяльності ОА. Така ситуація, коли значний масив знань про ОА є гіпотетичним, пояснюється відносною бідністю джерельної бази. Тому подальше серйозне просування в студюванні історії цього освітнього центру неможливе без пошуків архівної евристики і залучення нової історичної інформації.

Дж: Грушевський. Історія укр. літ; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. 6; Грушевський. Культ.-нац. рух.; Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI-XVIII ст. – Київ, 1972. – С. 53-58, 111 та ін.; Ісаєвич Я. Д. История книгопечатания на Украине и его роль в межславянских культурных связях (XVI – первая половина XVII в.): Автореф. дис.... д-ра ист. наук. – Москва, 1977. – С. 18, 19, 21-23; Ісаєвич Я. Д. Острожская типография и ее роль в межславянских культурных связях (послефедоровский период) // ФЧ. 1978. – Москва, 1981. – С. 34-46; Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів, 1975. – С. 68-108; 2-е вид., перероб., допов. – Львів, 1983. – С. 66-106; Ісаєвич Я. Д. Преємники первопечатника. – Москва, 1981. – С. 6-20; Ісаєвич Я. Д. Місцями Івана Федорова на Україні. – Путівник. – Львів, 1982 (співавт. М. Б. Видащенко, І. Я. Мацюк). – С. 46-67 (укр. мова), 100-122 (рос. мова); Ісаєвич Я. Д. Острозький Буквар Івана Федорова // Україна. – 1968. – № 9. – С. 8-9; рос. переклад цієї статті – див.: Книга. – Москва, 1968. – Сб. 16. – С. 237-238; Ісаєвич Я. “Lusaeum trilinguae”: концепція тримовної школи в Європі в XVI ст. // Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ,

релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 308 – 318; Ісаєвич Я. Books and book printing in Ukraine in the sixteens and the first half of the seventeenth centuries // Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 214 – 240; Ісаєвич Я. Cultural relations between Belarusians, Rusians, and Ukrainians (late sixteenth through early eighteenth centuries) // Ісаєвич Я. Україна давня і нова: народ, релігія, культура. – Львів, 1996. – С. 198 – 213; Максимович М. Два письма князя Острожского // Киевлянин. – 1841. – Кн. 2. – С. 298-301; Письма о князях Острожских к графине А. Д. Блудовой Михаила Максимовича // Киев. епарх. ведомости. – 1866. – № 3, 4, 6, 7, 9, 10 (є окреме видання. – К., 1866); Максимович М. Автобиография // КС. – 1904. – Т. 86. – С. 322-356; Максимович М. Киевъ явился градомъ великимъ... Вибр. українознавчі твори. – Київ, 1994. – С. 388-404; Максимович М. А. Собр. соч. – Київ, 1876. – Т. 1; – Київ, 1877. – Т. 2; – 1880. – Т. 3; Мицько. Острозька... академія; Огієнко І. Історія українського друкарства. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVII в.в. – 3-є вид. – Київ, 1994 (1-ше вид. – Львів, 1925., 2-е вид. – Вінніпег, 1983); Огієнко І. Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. Історична монографія. – Вінніпег, 1958; Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу: Курс, читаний в українським народнім ун-ті. – Київ, 1991 (1-ше вид. – Київ, 1918); Огієнко І. Українська культура і наша церква. Ідеологія української православної церкви. Життєпис. – Вінніпег, 1991; Огієнко І. Українська церква: Нариси з історії української православної церкви: У 2-х т. – Київ, 1993. – Т. 1-2 (передрук з вид. Прага, 1942. – Т. 1-2); 1955; Острозька давнина. – Львів, 1995; Перлштейн І; Перлштейн П; Франко І. Дві унії. Образок з історії Русі при кінці XVI віку // Франко І. Зібр. тв. у 50-ти т. – Київ, 1985. – Т. 46. – Кн. 1. – С. 583-588; Франко І. Іван Вишенський і його твори // Там само. – Київ, 1981.

– Т. 30. – С. 7-211; Франко І. Причинки до студій над Острозькою біблією // Там само. – Київ, 1982. – Т. 37. – С. 388-404; Франко І. Сучасні дослідження над святим письмом // Там само. – Київ, 1983. – Т. 38. – С. 493-495; Франко І. Шість записів князя Іллі Костянтиновича Острозького з р. 1535-1540 // Там само. – Київ, 1983. – Т. 39. – С. 144-160 (Рец. на кн.:) Описание документов архива западно-русских митрополитов // Там само. – Київ, 1986. – Т. 47. – С. 158-167; Харлампович К. Острожская православная школа (Историко критический очерк) // КС. – 1897. – Май. – С. 177-207; Июнь. – С. 363-388; Харлампович К. Западнорусские... школы; Kardaszewicz St. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materyaly do historyi Wołynia. / Z przedmową A. Jabłonowskiego oraz życiorysem autora przez H. Mościckiego. – Warszawa; Kraków, 1913.

Віталій Яремчук

строзька академія: основні етапи розвитку

Відсутність документів не дає змоги встановити точну дату заснування ОА й чітко прослідкувати етапи її становлення та розвитку. Перша згадка про неї з'являється в *Азбуці (Букварі)*, яка була надрукована *Іваном Федоровим* 15 червня 1578 року. На титульному аркуші читаємо, що *кн. В.-К. Острозький* з Божого повеління влаштував будинок для справи друкування книг, а також дім дітям для навчання в Острозі. При цьому князь вибрав мужів, що знаються в божественному писанні, володіють грецькою, латинською й руською мовами та приставив їх до “дитячого училища” (Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С. 111). Інформація, подана в *Азбуці* 1578 р., має неоднозначне трактування. Так, польський дослідник Т. Кемпа, звертаючи увагу, що дане видання було призначене для початкової школи і в ньому ведеться мова про “дитяче училище”, вважав, що в той час в Острозі школи вищого типу ще не існувало. Вона з'явилася пізніше в результаті підбору *кн. В.-К. Острозьким* відповідних викладачів (Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608).

Wojewoda Kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej. – Toruń, 1997. – S. 101). Протилежної погляду дотримується І. Мицько, О. Дзюба, *М. Ковальський* та деякі інші українські дослідники. Вони вважають, що надана в *Азбуці* 1578 р. інформація дає підстави вести мову про існування в Острозі вищої школи. При цьому дана школа могла мати багатоступеневу структуру, починаючи від школи початкової й закінчуючи вищою (Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским (вторая половина XVI – первая половина XVII в.). – Київ, 1987. – С. 59; Мицько. Острозька... академія. – С. 28). Вказана інформація про училище, що містилося в *Азбуці* 1578 р. (хай і непрямо), все-таки дає підстави говорити про існування в тогочасному Острозі школи підвищеного типу. Так з неї випливає, що дана школа існувала в комплексі з друкарнею. Подібний комплекс передбачав не лише функціонування початкової освіти, а й середньої і навіть вищої. Викладачі школи редагували й готували до друку певні видання. Водночас друкарня видавала необхідні для навчання книги, в т.ч. й азбуки. Також у *Азбуці* 1578 р. однозначно вказано, що *кн. В.-К. Острозький* вибрав мужів, які знали

на божественному писанні, володіли грецькою, латинською та руською мовами і приставив їх викладати в школі. “Мужі, що знаються в божественному писанні” – це богослови, котрі володіли класичними мовами (грецькою й латинською), а також руською. Ці люди, приставлені до “дитячого училища”, в тогочасних умовах могли забезпечувати освіту вищого типу. Аналіз текстів *Острозької Біблії* дає підстави допустити, що не лише вчителі, а й учні згадуваної школи в Острозі були залучені до перекладу біблійних текстів. А це теж свідчить про існування в ній якщо не повністю сформованої системи вищого навчання, то принаймні певних її елементів. Про те, що в кінці 70-х рр. XVI ст. школу в Острозі вважали не просто початковим, а вищим навчальним закладом, свідчить заповіт княгині *Гальшки Острозької* від 16 березня 1579 року. Цей важливий для історії ОА документ був введений у науковий обіг Н. Яковенко. Саме в ньому даний навчальний заклад був названий академією. У заповіті сказано, що шість тисяч грошів литовських вона віддає на шпиталь і академію Острозьку, а також на монастир святого Спаса біля Луцька (Заповіт княжни Гальшки Острозької 1579, 16 березня / Підгот. Л. Демченко // *Острозька данина: дослідження і матеріали.* – Львів, 1995. – Вип. 1. – С. 110-111). Видання *Азбуки 1578 р.*, де згадується училище в Острозі як функціонуючий навчальний заклад, і заповіт *Гальшки Острозької*, в якому він іменується академією, дає підстави вва-

жати, що остання уже проіснувала певний час. Дослідники, здебільшого, відносили заснування ОА до другої половини 70-х чи початку 80-х рр. XVI століття. Я.Ісаєвич, виходячи з того, що для організації школи, яка існувала в комплексі з друкарнею, потрібно було рік-півтора, відносить створення цих інституцій до 1576 чи 1577 року. І.Мицько вважає ймовірною датою заснування ОА – кінець 1576 року. Так, лише в листопаді *кн. В.-К. Острозький* отримав від короля Стефана Баторія привілей, за яким Острог ставав його спадковим володінням. Лише з того часу князь міг зайнятися організацією школи в Острозі. Далі цей автор посилається на заповіт православно-го шляхтича Василя Загоровського, в якому той пропонує своїх дітей віддати навчатися в єзуїтську колегію у Вільнюсі. Як відомо, В. Загоровський потрапив у татарський полон навесні 1576 року. Будучи ревнителем православ'я, за логікою І. Мицька, він мав би віддати своїх дітей навчатися до православної вищої школи. Але такої, очевидно, не існувало в той час. Отже, весною 1576 р. ОА ще не почала функціонувати. Й, нарешті, І. Мицько посилається на трактат єзуїтського ідеолога *Петра Скарги* “Про єдність церкви Божої”, який був виданий у лютому 1577 року. У ньому автор спеціально наголошує, що в світі не існувало жодної академії й колегії, де би теологія, філософія та “вільні науки” вивчалися іншими мовами, окрім латинської й грецької. “Створюється враження, – ніби П. Скарга відраджує когось від заснування

саме такого навчального закладу. Ці слова поряд з присвятою книги В.-К. Острозького, на нашу думку, вказують якраз на Острозьку академію, де велика увага приділялася вивченню старослов'янської мови і православним культурним традиціям” (Мицько. Острозька... академія. – С. 28-29). Додатковим аргументом на користь того, що заснування ОА відноситься орієнтовно до 1576 р., є й те, що в березні 1575 р. управителем *Дерманського монастиря* кн. В.-К. Острозький призначив *Івана Федоровича (Федорова)*. Судячи з усього, вже тоді князь почав виношувати план створення своєрідного культурного комплексу, де б поєднувалися друкарня, гурток вчених-богословів, які б готували до друку відповідні книги, а також школа, де вони викладали. З метою організації друкарні і був запрошений *Іван Федорович*, якому надавався в управління багатий *Дерманський монастир*. Тоді почалася здійснюватися робота над виданням *Острозької Біблії*, підготовка якої потребувала багаторічної роботи. Тому вже в 1575 чи 1576 рр. виник гурток вчених-богословів, які працювали над підготовкою до друку *Острозької Біблії*. Паралельно з цим вони викладали в школі підвищеного типу, готуючи для себе заміну і залучаючи учнів для перекладу й редагування біблійних текстів, можливо, коректури листків видань. Правдоподібно, що початкова робота щодо організації такого центру здійснювалася за межами Острога. Місцями для такої роботи могли виступати *Дерманський монастир* або

Дубно, де до 1576 р. в основному перебував кн. В.-К. Острозький. Коли ж Острог став його володінням, робота щодо організації друкарні, гуртка вчених-богословів і школи вищого типу була завершена в цьому місті. Окрім коштів, переказаних на академію *Г. Острозькою*, фундактором цього навчального закладу виступив кн. В.-К. Острозький. У лютому 1585 р. кн. В.-К. Острозький створив постійний фондуш, переказавши на потреби школи, а також церкву св.Трійці та шпиталь доходи від міста Сураж і сіл Старий Сураж, Турова, Онишківці, Ходаки, Зіньки, Ізерне й Тетерівка, що входили до Суразької волості. Пізніше окремим актом, який не зберігся, частина прибутків від Суразької волості перейшла на утримання ОА. У “*Острозькому літописці*”, де є згадка про смерть кн. В.-К. Острозького, сказано, що він “на шпиталь і на школи місто надав Сурож з селами”. Починаючи з 80-х рр. згадки про Острозьку школу як навчальний заклад вищого типу мають місце в різних документах. Єзуїт Антоніо Поссевіно, який був посланий римською курією на Схід Європи для вивчення релігійних проблем, у 1581 р. писав, що “деякі князі, як, наприклад, в Острозі і Слуцьку, мають друкарні і школи, в яких підтримується схизма” (Поссевіно А. Исторические сочинения о России XVI в. – Москва, 1983. – С. 39). Тобто в даному випадку однозначно вказувалося, що в Острозі існувала школа, яка готувала ревних прихильників православ'я (до того ж, судячи з усього, достатньо кваліфікованих). Згадуючи на-

вчальний заклад у Острозі, православні схильні були іменувати його школою та академією, а католики (й, можливо, протестанти) – також колегіумом, ліцеєм і гімназією. Термін “грецький колегіум” фігурує в листуванні Альберто Болоньєтті, який був папським нунцієм у Польщі в 1581-1584 роках. Останній, судячи з неї, в 1583 р. здійснив ряд кроків, щоб зробити *кн. В.-К. Острозького* прихильником унії, а засновану ним школу в Острозі перетворити в навчальний заклад католицького типу. При цьому намагався використати сина князя *Януша Острозького*, який прийняв католицизм, і *Діонісія Раллі (Палеолога)*, котрий у той час був наближений до *кн. В.-К. Острозького* і виступав його радником у релігійних питаннях. У листі від 21 березня 1583 року А. Болоньєтті до *Я. Острозького* говориться, що “для цього великого колегіуму, який тепер з великою побожністю і майже з королівським розмахом споруджується в Острозі, потрібні будуть грецькі священики, а можливо, й латинські, які б взяли на себе турботу про навчання молоді. І в цій справі я міг би найбільше допомогти, якщо прислав їх або з грецького колегіуму, що знаходиться в Римі, або з іншого міста Італії (оскільки в цьому королівстві нелегко можна їх відшукати). Я ж за цю справу візьмуся з найбільшою охотою, якщо б тільки найславетніший пан, князь Костянтин, батько вашої світлості, повідомив мене письмово про своє бажання щодо цієї справи. Якщо він це зробить, то я докладу зусиль і мене не треба

просити про старання і завзятість у цій справі” (Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.). Збірник документів і матеріалів. – Київ, 1988. – С. 78). Із цього листа бачимо, що в Польщі добре знали про існування православної школи в Острозі. А. Болоньєтті називає її “великим колегіумом”, говорить, що вона споруджується з “королівським розмахом”. Тобто в його очах це був дійсно грандіозний проект. Тому він звертає прискіпливу увагу на цей навчальний заклад і пропонує свої послуги, зокрема, висловлює намір прислати до Острога “грецьких священиків” з Італії. У даному випадку варто враховувати те, що в Римі майже паралельно з заснуванням ОА, в 1576 р. була створена Грецька колегія імені св.Афанасія. Вона мала на меті підготовку прокатолицьки налаштованих священнослужителів східного обряду для православних земель. Тому А.Болоньєтті сподівався, що йому вдасться з допомогою її вихованців насадити в Острозі католицизм. Папський нунцій хотів провести переговори щодо цих питань з *кн. В.-К. Острозьким* під час його участі в сеймових засіданнях влітку 1583 року. У доповідній записці А. Болоньєтті кардиналові Комо від 11 червня 1583 року той повідомляє, що *кн. В.-К. Острозького* прибув разом зі своїми синами, Янушем та Костянтином, до Кракова на сейм. Далі папський нунцій пише, що в нього буде нагода досягнути позитивної домовленості щодо відправлення добрих католицьких

священиків до “грецького колегіума” в Острозі. У листі А.Болоньєтті до того ж кардинала Комо від 25 червня 1583 року оповідається, що 16 червня він мав довгу розмову із *Я. Острозьким* щодо відрядження священиків і викладачів у новий колегіум, який створюється в Острозі. Януш сказав, що в цій справі говорив з батьком і зрозумів, що той був проти цього. Натомість, секретар *Я. Острозького*, Христофор Казимирський, твердив протилежне. Мовляв, *кн. В.-К. Острозькому* було б приємно запросити вчителів із Риму. Тому він буде добиватися, щоб глава князівської родини *Острозьких* звернувся із листом до Римського папи, в якому б просив отримати від його святості цих викладачів. А.Болоньєтті вважає, що це цілком реальна справа, оскільки *кн. В.-К. Острозький* виявляв до нього прихильність, а також до Римського папи. Нунцій спеціально звертає увагу на важливість цієї справи, вважає, що “якби отримати в свої руки за посередництвом надійних католиків цей колегіум, то це дало б можливість розсівати насіння найважливіших справ на цих землях” (Боротьба. – С. 83-84). *Кн. В.-К. Острозький*, у свою чергу, ведучи листування з Римським папою Григорієм XIII, у листі від 8 липня 1583 року звертався з проханням, щоб до Острога прислали із Риму вчених богословів: “людей грецьких тієї ж [грецької] віри для колегіуму в Острозі, порядних і освічених, які б перекладали грецькі книжки на слов’янську, а якщо це можливо, то й на латинську мову” (Боротьба. – С.

94). Також у листі папського нунція А. Болоньєтті до кардинала Комо від 6-8 липня 1583 року повідомляється, ніби князь *кн. В.-К. Острозький* вважав, що йому для колегії потрібні духовні особи грецької національності, до того ж такі, що здатні перекладати з грецької мови на латинську, а також на слов’янську. Судячи з цих слів, князь прагнув зберегти православний характер заснованої ним академії. Щодо пропозиції А. Болоньєтті послати до Острога вчителів від єзуїтів та Краківського університету, то представники *кн. В.-К. Острозького* (його секретар та генеральний управитель) відповіли, що приїзд єзуїтів викличе підозру. При цьому вони не дали ніяких певних гарантій щодо їхнього забезпечення. Переговори *кн. В.-К. Острозького* з Римським папою та його представниками, що велися в 1583 р., закінчилися нічим. Як і слід було сподіватися, в Римі не знайшли вчених людей, котрі б могли перекладати з грецької на старослов’янську й латинську мови та забажали поїхати до Острога. Про це, власне, і повідомив Римський папа Григорій XIII *кн. В.-К. Острозькому* в своєму листі від 3 вересня 1583 року. І все ж є думка, ніби *кн. В.-К. Острозький* був не проти використати освітній потенціал Риму для своїх потреб. Г.Барич, спираючись на певні документи, вважає, що князь посилав своїх дворян навчатися у Грецькому колегіумі імені св.Афанасія (Barycz H. Polacy na studiach w Rzymie w erose Odrodzenia (1440-1600). – Kraków, 1938. – S. 180.). Можливо, це мав на

увазі А. Болоньєтті, коли в одному зі своїх листів писав, що *Я. Острозький* говорив йому про підступних людей, які “прибувши до Риму, де вони, очевидно, видавали себе за взятих католиків, заради тих вигод, на які вони розраховували, повернувшись потім до себе, проявили себе як найгірші вороги католицької церкви” (Боротьба. – С. 84). Об’єктивний аналіз документів, що стосуються переговорів *кн. В.-К. Острозького* та А. Болоньєтті, дає підстави вважати, що саме римокатолики виступили з ініціативою послати своїх вчителів до Острога. Вони мали у даному випадку конкретну мету: надати католицької спрямованості навчальному закладові, що вже існував у цьому місті і, схоже, активно розвивався. Вони розуміли, що Острог перетворюється в потужний оплот православ’я, і тому хотіли запобігти цьому. Зі свого боку, *кн. В.-К. Острозький* прекрасно знав ці плани і в міру своїх можливостей намагався їм протидіяти. Сумнівно, що *кн. В.-К. Острозький* у той час, на початку 80-х рр., мав великі проблеми із кадрами вчителів у своїй академії. Видання *Острозької Біблії*, яке було здійснене незадовго перед тим, свідчить, що йому вдалося зібрати вчених людей, які добре знали не лише старослов’янську, грецьку та латинську, а й інші мови. Також відомо, що в Острозі жили освічені греки, які знали латину. Ці люди й могли виступати вчителями. Тому потреби запрошувати вчителів із Риму не було. Зрештою самі католики визнавали, що в Острозі уже в 80-х рр. був

сформований навчальний заклад підвищеного типу. Так, у 1587 р. секретар папського нунція в Польщі Горацій Спаноцці твердив, що *кн. В.-К. Острозькому* вдалося створити колегіум (Relacje nuncijuszów apostolskich I innych osób o Polsce od roku 1548-1690. – Т. 1. – Berlin-Poznań, 1864. – S. 460). Колегіумом називали Острозьку школу деякі інші католицькі автори. Наприклад, так його іменував у 1620 р. у своєму щоденнику ксьондз *Острозького фарного костелу* (Краківський воєводський архів. Відділ на Вавелі. Архів Сангушків. – № 1031. – С. 153). Острозьку школу “тримовною гімназією” (Trilingue Gymnasium Ostrogianum) називав *Симон Пекалід* у поемі “*Про Острозьку війну*”, яка була видрукувана в Кракові в 1600 році. У цьому творі автор, зокрема, зазначає, що “славу античних часів” Острогу принесли “вільні науки”. Це можна зрозуміти так, що в цій “тримовній гімназії” відбувалося вивчення т.з. семи вільних наук – граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії, музики. Ці дисципліни в Західній Європі розглядалися як своєрідний вступ для вищої освіти. Хоча *С. Пекалід* не розшифровує, які три мови вивчалися в Острозькій гімназії, втім не важко здогадатися, що це були латинська, грецька й старослов’янська мови. Поет розглядає Острог як осередок, де процвітає культура й наука:

“Славиться бібліотека – достойний плід спільної праці,

Біблія світ тут побачила, швидко зростає видання

Інших книжок в Острозі,
Аполлон-Феб Гринейський радіє:

Він же Тенед залишив, став бай-
дужим йому острів Делос,

Ось він і лук, і кіфару, і теж са-
гайдак стрілоносний -

Все забирає в Острог, побажали
ж так музи священні”.

Ще в одному місці С. Пекалід прославляє Острог як осередок культури і називає місцеву школу “ліцеєм”, де відбувається викладання вільних мистецтв:

“Радуйся, наша Волинь войовни-
ча, ти, Марсова дочко,

Саме тобі дім острозьких дарує
лицей той тримовний.

Отже, приймай ці основи, а біль-
ші плоди, може, будуть.

Не зневажай ти учених богинь,
оцих муз не цурайся,

Кращого в світі від вільних мис-
тецтв ти нічого не знайдеш”.

(Симон Пекалід. Про острозьку війну під П’яткою проти низових / Пер. В. Маслюка // Українська поезія XVI ст. – Київ, 1987. – С. 203, 214). Поема відображає певні тогочасні реалії. Ведучи мову про “тримовну гімназію”, автор акцентував увагу на “незвичний” розвиток культури в Острозі. Принаймні з контексту випливало, що Острог випереджав інші культурні осередки (принаймні в східноєвропейському регіоні). Хоча вищезгадувані католицькі автори і С. Пекалід не використовують для характеристики навчального закладу в Острозі терміна “академія”, все-таки із їхніх слів можна зрозуміти, що це була школа вищого типу. Називаючи її чи то ко-

легіумом, чи тримовною гімназією, або ліцеєм, вони вказували на те, що тут давався високий рівень знань. Приблизно в такому ж плані, як і С. Пекалід, характеризували школу в Острозі автори деяких православних полемічних творів. Зокрема, в “*Пересторозі*”, яка з’явилася близько 1605 р., є згадка, що грек Никифор їздив до Острога для викладання “вільних наук”. Отже, це ще раз підтверджує, що в ОА здійснювалося викладання семи вільних мистецтв. У цьому ж творі високо оцінюється культурно-освітня діяльність *кн. В.-К. Острозького* на користь православної церкви. Мовляв, він старався, щоб Константинопольський патріарх до Острога прислав вчителів, збудував тут школу, заклав друкарню, обдарував їх маєтностями (Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. – Львів, 1954. – С. 34). Автор “*Перестороги*”, як відбувалося становлення ОА (хоча й не вживає в даному випадку такого терміну). Говорить про заснування в Острозі школи, шпиталю й друкарні, котрі існували в комплексі й були наділені фундацією від князя. Акцентується увага також на тому, що *кн. В.-К. Острозький* намагався запрошувати до Острога учених богословів із Греції. І що тут розвивалися “словенські та грецькі науки”. Така ж висока оцінка острозькому культурному осередку дається в “*Палінодії*” (1619-1622) *Захарії Копистенського*. У цьому полемічному творі сказано, що в Острозі знаходилися оратори, рівні Демосфенові та Сафонові, й інші любомудрці. Знаходилися тут

і доктори, що володіли грецькою, слов'янською та латинською мовами, математики й астрологи, зокрема, Ян Лятос (Русская историческая библиотека. – С.-Петербург, 1878. – Т. 4. – С. 1136). Взагалі православні для позначення навчального закладу в Острозі часто використовували термін “школа” чи “школи”. Наприклад, *Тимофій Анич* у 1584 підписувався як “дяк школи руской острожской” (Голубев С. Археологические заметки, о памятниках старины, находящихся в некоторых местностях Волынской епархии // Труды Киевской духовной академии. – 1876. – Т. 1. – С. 626). Цей термін часто фігурує в офіційних та неофіційних документах. Варто мати на увазі, що в ті часи цим словом позначалася як початкова школа, так і відділи, класи середнього та вищого навчального закладу. Однак православні і навіть їхні конфесійні супротивники, католики й уніати, часом називали навчальний заклад в Острозі академією, вказуючи на його особливий статус. Так, у 1587 р. *Герасим Смотрицький*, якого вважають першим ректором ОА, видав у одній збірці два полемічні твори “*Ключ царства небесного*” й “*Календар римський новий*”. У даній книзі було зазначено, що вказані твори написані в “Академии Острожской”. Про високу оцінку православного навчального закладу в Острозі засвідчує й те, що його іменували академією конфесійні суперники православних. Зокрема, один з ініціаторів Берестейської унії *Інатій Потій* у “*Відписі на лист якогось Клірика Острожского*” (1599) характеризує свого

суперника, з яким полемізує, як “учня академії Острожкої” (Потій І. Відповідь Клірику Острожському // Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. – Київ, 1995. – С. 150). Із цих слів випливало, що в Острозі готували достатньо освічених людей, які могли вести полеміку на високому рівні. Також про ОА веде мову ще один адепт унії *Йосип Вельямин Рутський* у своєму листі від 15 лютого 1603 року до князя Миколая Радзивіла “Сирітки”. У той час *Й. В. Рутський*, перебуваючи на студіях у Римі, писав, що *кн. В.-К. Острожський* “якусь академію на Волині хоче фундувати, пислав до Греції за професорами, але там зараз зі свічкою їх не знайдеш” (Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – Т. 1. – Київ, 1883. – Приложение, № 23. – С. 180-181). Про існування православної академії в Острозі пише єзуїт *Я. Велевіцький* у своєму щоденниковому записі від 1623 року. Зокрема, зазначає, що “дідичі цієї місцевості були найактивнішими покровителями грецьких схизматиків. Тому й спорудили в цьому місті схизматицьку академію як оплот своєї релігії” (Wielewicki J. Dziennik spraw domu zakonnego oo jezuitów u sw. Barbary w Krakowie // Scriptorum rerum Polonicarum. – Kraków, 1899. – Т. 17. – S. 151). Така характеристика Острожської школи як академії є дуже цінною. Адже належала вона не лише відвертому супротивнику православ'я, а й людині, котра була непогано обізнана зі справами шкільництва. Згадки про школу чи академію в Острозі трапляються на

початку XVII ст. в ряді документів. Зокрема, в *акті поділу володінь кн. В.-К. Острозького* між його синами Янушем та Олександром 1603 року. Там є згадка про “друкарню і школу”, які знаходилися на території т.з. Пригородка, біля Замкової гори в напрямку до міста (з північного боку). Як бачимо, в даному випадку друкарня та школа розглядалися в одному комплексі. Існує також недатований документ польською мовою “*Постанова: на Острозьку академію*”, який, ймовірно, з’явився після смерті князя В.-К. Острозького. Тут йдеться про те, що тисяча польських злотих доходу від Суразької волості надавалися “на школу й співаків острозьких”. Також на їхні потреби йшли доходи від “фільварку Бельмазького”, що знаходився поряд із Острогом, й від села Завидова під Степанем. Встановлювався розмір плати на квартал “панам бакалярам” – окремо греко-слов’янському й латинському, а також їхнім помічникам “підбакалярам”. У документі йшлося про постачання, харчування та обслуговування працівників академії. У хроніці *Острозького фарного римо-католицького костелу* вказано, що після пожежі 1617 р. учні школи, яка існувала при ньому, навчалися “при академії руській під керівництвом руського ректора”. А в описі Острога 1620 р. говориться, що в Пригородку існують “академія, школи та інші приміщення колегіатські, польські та руські”. Точно не відомо, до якого часу функціонувала ОА. Т.Кемпа вважає, що вона почала занепадати в останні роки жит-

тя кн. В.-К. Острозького, особливо після 1603 р., коли князь був частково паралізований (Кемпа Т. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608). *Wojewoda Kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej*. – Toruń, 1997. – S. 105). Подібні думки висловлювали й інші автори. Однак не можна однозначно прив’язувати функціонування академії до діяльності кн. В.-К. Острозького. Цей навчальний заклад, існуючи з кінця 70-х рр. XVI ст., мав уже певні традиції. До того ж був забезпечений фондушем, який давав йому можливості для самостійного існування. Також бачимо, що згадки про Острозьку школу, яку називають академією, мають місце в 1617 та 1620 роках. А інформація про те, що після пожежі 1617 р. учнів із школи при фарному костелі перевели до “академії руської”, може бути свідченням її відносно високого рівня. На користь цього говорить і згадка про академію в “*Палінодії*” З. Копитенського (хоча тут про освітню славу Острога, швидше, говориться в минулому часі). І. Мицько пов’язує занепад академії з діяльністю дочки князя Олександра Острозького Анною-Алоїзою Ходкевич (Мицько І. Острозька... академія. – С. 65-71), завдяки якій у 1623 р. почала діяти в Острозі єзуїтська місія. В “*Острозькому літописці*” сказано, що Анна-Алоїза напустила в місто єзуїтів. І вже через них багато злого сотворила православним” (Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – Київ, 1971. – С. 135). Я. Велевіцький у своєму щоденнику

зазначав, що раніше мешканцями Острога були “самі лише русини-схизматики, бо дідичі цієї місцевості були найактивнішими покровителями грецьких схизматиків. Тому й спорудили в цьому місті схизматицьку академію як оплот своєї релігії”. І лише активне сприяння *Анни-Алоїзи*, яка не лише підтримувала єзуїтів, але й зробила значний фундуш на їхню користь, дали можливість їм утвердитися в цьому місті. Однак єзуїтам було важко “через схизматиків, які правильно передбачили, що їхні юнаки, яких покійні князі утверджували в схизмі, можуть бути відвернуті від неї нашими (тобто єзуїтськими – авт.) школами” (Wielewicki J. Dziennik spraw domu zakonnego oo jezuitów u sw.Barbary w Krakowie // Scriptores rerum Polonicarum. – Kraków, 1899. – Т. 17. – S. 151). Від початку 20-х рр. XVII ст. навчальний заклад не мав перспектив для свого розвитку. Так, гетьман *Петро Конашевич-Сагайдачний*, який навчався в ОА, у своєму передсмертному заповіті в 1622 р. не вважав за потрібне пожертвувати на неї якісь кошти. Хоча зробив значні пожертви на користь Київського Богоявленського братства, його школи й монастиря, а також на школу Львівського братства. Ще в 1621 р. *Анна-Алоїза* спробувала віддати Суразьку волость для потреб єзуїтів. Це викликало обурення православних. Наступного, 1622 р., вона вчинила більш продумано, викупивши в О. Пузини оренду Суразької волості й пообіцявши виплачувати на шпиталь дві тисячі злотих щорічно. *Анна-Алоїза*, позбавляючи

ОА фінансової підтримки, намагалася звести її до рівня початкової школи. 22 січня 1623 року вона пише листа “до руських бакалярів, щоб не викладали по-польськи і по-латинськи, лише по-руськи” (Acta kościoła farnego ostrogskiego // Rocznik wołyński. – Równe, 1934. – Т. 3. – S. 210). Тобто їм пропонувалося давати учням лише елементарну освіту, яка зводилася до навчання грамоти. При цьому княгиня, фальсифікуючи волю свого діда, *кн. В.-К. Острозького*, твердила, ніби той заповідав, щоб розповсюдження наук латинською та грецькою в католицькій школі не мало перешкод з боку школи руської. *Анна-Алоїза*, схоже, знайшла якийсь привід, щоб передати гроші з фондушу свого діда на потреби прикостольної школи в Острозі. У фундаційній грамоті княгині від 25 жовтня 1624 року було записано: “...а для виховання дітей в християнській побожності і визволенних науках згідно з волею... князя Костянтина... з фундації на Суражу, призначеній на школи грецьку і латинську, дозволяю і надаю прикостольній католицькій школі половину тієї фундації, тобто 180 злотих” (Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – Kraków, 1913. – S. 140-141). Заручившись підтримкою папи Урабана III, *Анна-Алоїза* в 1633 р. спробувала забрати Суразький фондуш. Однак це викликало заперечення з боку православного Луцько-Острозького єпископа А. Пузини, який подав протест до Луцького гродського суду (Архив Юго-Западной России. – Київ, 1883. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 672-674.). Остаточ-

ним ударом для академії стали події 1636 року. Під час пасхи того року *Анна-Алоїза* спровокувала повстання православних острозьких міщан. Його жорстоко придушили, а в місті були ліквідовані православні інституції і введена унія. ОА, штучно перетворена на початкову школу, саме тоді перестала функціонувати. Фондуш, призначений на її потреби, у 1640 р. перейшов до єзуїтського колегіуму.

Лит.: Азбука Івана Федорова 1578 / факс. изд. подг. Е. Л. Немировским. – Москва, 1983; Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження / Вид. друге – Київ, 1971; Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.). Збірник документів і матеріалів. – Київ, 1988; Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. – Львів, 1954; Голубев С. Археологические заметки, о памятниках старины, находящихся в некоторых местностях Волынской епархии // Труды Киевской духовной академии. – 1876. – Т. 1; Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским (вторая половина XVI – первая половина XVII в.). – Київ, 1987; Заповіт княжни Гальшки Острозької 1579, 16 березня / Підгот. Л. Демченко // Острозька данина: дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Вип. 1; Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989; Ковальський М. П. Острозька “Азбука” – невідома книга Івана Федорова // Пам’ятки України. – 1970. – № 1; Ковальський М. П. Етюди з історії Острога. Нариси. – Острог, 1998; Мицько І. Острозька ... академія; Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перша половина XVII ст.). Збірник документів – Київ, 1975; Поссевино А. Исторические сочинения о России XVI

в. – Москва, 1983; Потій І. Відповідь Клірику Острозькому // Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. – Київ, Основи, 1995; Симон Пекалід. Про острозьку війну під П’яткою проти низових / Пер. В. Маслюка // Українська поезія XVI ст. – Київ, 1987; Яковенко Н. Цікавий документ // Жовтень. – 1985. – № 2; Яковенко Н. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – Київ, 2002; Acta kościoła farnego ostrogi // Rocznik wołyński. – Równe, 1934. – Т. 3. – S. 210; Barycz H. Polacy na studiach w Rzymie w epoce Odrodzenia (1440-1600). – Kraków, 1938; Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – Kraków, 1913; Kempa T. Konstancy Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608). Wojewoda Kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej. – Toruń, 1997; Monumenta Poloniae Vaticana. – Cracoviae, 1938. – Т. 6; Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548-1690. – Т. 1. – Berlin-Poznań, 1864; Wielewicki J. Dziennik spraw domu zakonnego oo jezuitów u sw. Barbary w Krakowie // Scriptorum rerum Polonicarum. – Kraków, 1899. – Т. 17.

Петро Кралюк

острозька давнина

Періодичне наукове видання, започатковане в 1995 р. львівським Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича. Планувалося, що в ОД максимально представить матеріали, що стосуватимуться історії Острога кінця XVI – початку XVII ст., коли це місто відіграло важливу роль у культурно-національному розвитку українського народу. Планувалося випустити 23 збірника, які стосувалися різних тем – життя й діяльності *кн. В.-К. Острозького*, інвентарів Острога й Острожчини, матеріалів з політичної й культурної історії Острога тощо. Передбачалася також публікація різноманітних джерел. Вийшов лише один випуск ОД, де були вміщені статті, що стосувалися різних аспектів історії Острога зазначеного періоду, а також опубліковані деякі джерела, в т.ч. й ті, які мали відношення до історії ОА, зокрема, заповіт Гальшки Острозької та “Постанова на академію Острозьку”.

Лит.: Острозька давнина. Дослідження і матеріали./ Відп. ред.. І.Мицько – Львів, 1995.

Петро Кралюк

острозька друкарня

Друга в Україні за часом виникнення кирилична друкарня. Створена в 70-х рр. XVI ст. на кошти та з ініціативи *кн. В.-К. Острозького* друкарем *Іваном Федоровим (Федоровичем)*. Перша дотепер відома книга ОД – “*Буквар*” (або “*Азбука*”) 1578 року. Останні точно датовані і атрибутовані видання ОД – “*Часослов*” – 25.05.1612 року і “*Місяцеслов*” (“*Мѣсяцеслов*”) – 25.05.1612 року. Діяльність ОД поділяється на два періоди – федорівський, пов’язаний з діяльністю *І. Федорова* в 1578-1581 рр., і післяфедорівський (з кінця XVI по 1612 рік). За підрахунками акад. *Я. Ісаєвича*, тепер відомо 28 видань ОД за весь час її існування загальним обсягом 1527 др. арк. (*Исаевич Я. Д. Премники первопечатника. – Москва, 1981. – С. 19*). Найбільш знаним друком федорівського періоду була “*Біблія*” *Острозька* (1580-1581) – шедевр тогочасного поліграфічного мистецтва. Унікальними є також *Новий Завіт з Псалтирем, покажчик до нього, складений Тимофієм Михайловичем*, “*Хронологія*” *Андрія Римши* 5.05.1581 року оригінальна її назва “Которого с ѿ месца што за старыхъ вековъ дѣло короткое (“описаніє”). У післяфедорівський

період видання ОД складають такі групи: навчальні книги *Граматика* (фактично 2-ге видання острозького Букваря (1578), його неповний примірник знаходиться в Народній бібліотеці ім. св. Кирила і Мефодія у Софії без вихідних даних), *“Книжиця словенская рекома граматика”* (Буквар), (Острог, 1598), (примірник знаходиться в Бодлеянській бібліотеці в Оксфорді – Англія), *“Часослов”* (Острог – ?) 8.06.1598 року (єдиний примірник знаходиться в Санкт-Петербурзі, РНБ), *“Часослов”* 1602 р., надрукований “учения ради отрочат”, і остання, що не викликає сумніву в атрибуванні книга ОД, *“Часослов”* 25.05.1612 року; літургійні тексти – *“Требник”* (“Молитовник”) 1606 р.; теологічні трактати: праці візантійських богословів *Василія Великого “Книга о постничестве”* (8.03.1594), *Іоана Златоуста “Маргарит”* (10.06.1595; унікальний твір *“Правило истинаго живота христіанского”* (Псалтир з возслідуванням) (25.12.1598); оригінальна праця, видана *Даміаном (Наливайком) “Лѣкарство на оспалый оумysl чоловѣчий”* (29.07.1607); оригінальні твори полемічної літератури *Герасимома Смотрицького “Ключ царства небесного”* і *“Календарь римски новы”* із зазначенням, що “Написано у Академии Острозькой” (1587); *“Апокрисисъ або отповѣдь на книжки о съборѣ Берестейскомъ... Христофора Филалета...”*, що вважається виданим в Острозі 1598-1599; дві “книжиці” – *“Книжиця”* у 6-ти розділах *Василія Суразького* (1588) і в 10 розділах (11.06.1598); послання

– *“Отпис на лист Іпатія володимирського і берестейського єпископа”* *Клірика Острозького* (1598). На думку акад. Я. Ісаєвича, острозькі видання після Федорівського періоду, “крім *“Книги о постничестве”* і *“Маргарита”*, за поліграфічним рівнем значно нижчі від рівня книг, надрукованих Іваном Федоровим” (Ісаєвич Я. Д. Преємники. – С. 19). В острозьких друкованих виданнях вміщені гравюри, зокрема з зображенням герба кн. *Острозьких*, рідше поліграфічні прикраси. Лише частково відомі прізвища чи імена друкарів, видавців або укладачів текстів. Це – *Д. Наливайко, Василій Суразький*, зафіксовані в *акті поділу володінь кн. В.-К. Острозького між його синами Янушем і Олександром 1603 р.* імена трьох друкарів, що тоді проживали в Острозі – Іван, Тишко і Федір, прізвища яких залишаються до цього часу невідомими. Авторство вміщених в одному томі двох творів *“Ключь царства небесного...”* і *“Календарь римски новы...”* належить *Г. Смотрицькому*. Листи-відповіді *І. Потію* склав культурний і церковний діяч, ім'я якого скрите під псевдонімом *Клірик Острозький*. ОД відіграла важливу роль у культурі, освіті й друкарстві України.

Дж.: Акты, относящиеся к истории Западной России. – С.-Петербург, 1851. – Т. 4. – С. 203; Азбука Ивана Федорова 1578 / Факс. изд. – Москва, 1983; АЮЗР. – Киев, 1859. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 48-52; –1904. – Ч. 1. – Т. 10. – С. 430-433; Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С. 111, 117, 118, 121, 123, 125, 129-132, 134, 136, 137, 156-172; Ковальський Н. П., Атаманенко В. Б. Новые сведения о пребывании Ивана Федорова в Дер-

мани // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI-XX вв. – Днепропетровск, 1990. – С. 60-64. Приложение (публ. акт.). – С. 62-63; Малышевский И. И. Новые данные для биографии Ивана Федорова, русского первопечатника // ЧИОНЛ. – 1893. – Кн. 7. – С. 95-116; Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні XVI – перш. пол. XVII ст.: Зб. док-тів / Упоряд. Я. Д. Ісаєвич, О. А. Купчинський, О. Я. Мацюк, Е. Й. Ружинський. – Київ, 1975. – № 8, 14, 23, 27, 45, 51, 75; Романовський В. О. Друкар Іван Федоров, його життя і діяльність // Українська книга XV-XVII-XVIII ст. – Київ, 1926. – С. 54-55; Bostel F. Przyczynek do dziejów pierwszej ruskiej drukarni we Lwowie // Pamiętnik literacki. – Lwów, 1902. – Т. 1. – S. 299-230; Gę barowicz M. Iwan Fedorow i jego działalność w latach 1569-1583 na tle epoki // Roczniki Biblioteczne. – Wrocław; Warszawa, 1962. – Т. 13. – Zesz. 3-4. – Aneksy № 3. – S. 472; Monumenta Contraternitatis Stauropigianae Leopoliensis. – Leopoldis, 1895. – P. 855-856; Ptaszycki St. Iwan Fedorowicz, drukarz ruski we Lwowie z końca XVI wieku // Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału filologicznego Akademii Umiejętności. – Kraków, 1886. – Т. 11. – S. 30-33, 38.

Каталоги стародруків: Быкова. – № 1-16, 18, 20, 20-22. – С. 13-37, 39, 42-46; Запаско, Ісаєвич. – Кн. 1. – № 3, 4, 10-13, 16-21, 31-33, 36-42, 44, 61, 68, 70, 87, 88. – С. 25-26, 26-27, 29, 30-36; Каменева, Гусева. – № 2-4, 7-11, 18, 19, 48, 50. – С. 11-16, 31, 32; Каратаев І. – № 100-103, 107, 109, 116, 119, 132, 139, 151-152, 154-155, 158, 169, 184-185. – С. 211-219, 224-227, 235-236, 238-241, 258-259, 262-263, 287-280, 281-283, 286-288, 298, 307; Каратаев ІІ. – № 80-83, 88, 94, 96, 109, 114, 124-125, 127-130, 139, 151-152, 155, 175. – С. 15-21, 24-25, 27; Максименко. – № 179-200. – С. 34-37; Петров, Бірюк, Золотарь. – № 24, 26, 27, 31, 33, 36-38, 48, 50. – С. 23-28, 31, 32; Свенцицкий. – № 2(82), 31(417), 163(402), 244(185), 465(589), 466(637), 467(639), 488(687), 489(424). – С. 1-2, 12, 46-47, 72, 132,

137; С. Simmons I.S.G. Russian printing to 1917. – Cambridge, 1974. – № 5, 6. – P. 5

Лит.: Грушевський. Історія України-Руси. – Т. 6. – С. 439-441, 479-498; Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII ст. – Львів, 1971. – С. 37-78, 81-88; Запаско Я. П. Мистецька спадщина Івана Федорова. – Львів, 1974. – С. 26-40, 42-49, 56-63, 76-78, 88-91, 96, 176-179, 214-220 та ін.; Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів, 1983. – С. 66-106; Ісаєвич Я. Д. Острожская типография и ее роль в межславянских культурных связях (послефедоровский период) // ФЧ 1978. – Москва, 1981. – С. 47-56; Каганов І. Я. Українська книга кінця XVI-XVII століть: Нариси з історії книги. – Харків, 1959. – С. 50-59; Ковальський Н. П. Акт 1603 г. раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной истории. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 2. – С. 113-137; Ковальський М. П. До історії Острозької друкарні (кінець XVI – початок XVII ст.) // Тези доповідей другої наук. конф. Криворізького загальнонаукового ф-ту (Дніпропетров. ун-т). – Кривий Ріг, 1965. – С. 31-33; Ковальський М. П. Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70-х – на початку 80-х. рр XVI ст.). – Дніпропетровськ, 1972. – С. 21, 23, 27-36, 51-54, 67-69; Мицько І.З. Острожский культурно-просветительний центр // ФЧ 1981. – Москва, 1985. – С. 57-60; Мицько. Острозька... академія; Немировский Е. Л. Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров. – Москва, 1964. – С. 113-134; Немировский Е. Л. Острожские издание Ивана Федорова – выдающиеся памятники восточнославянской культуры // ФЧ 1981. – Москва, 1985. – С. 5-12; Огієнко І. Історія українського друкарства. – 2-ге вид. – Вінніпег, 1983. – С. 160-185; Перлштейн ІІ. – С. 39; Полек. – С. 69; Селицкий А. К. Острожская типография и ее издания // ВЕВ. – Неоф. ч. – 1884. – № 26. – С. 825-836; № 30. – 849-867;

№ 31. – С. 875-884; № 32. – С. 895-907;
№ 33. – С. 925-935; № 34. – С. 957-966;
№ 35. – С. 933-1006; 1885. – № 7. – С.
229-243; № 8. – С. 289-296; 3 9. – С.
334-341; № 10 і 11. – С. 420-436; №
21. – С. 691-700; № 22. – С. 713-729;
№ 23. – С. 749-764; № 24. – С. 777-789;
№ 25. – С. 799-822; № 26. – С. 835-848;
Тучемский М. Город Острог. – Поча-
ев, 1913. – С. 10; Харлампович. Запад-
норусские... школы. – С. 239-240, 245-
250, 260; Шамрай М. А. Провінієнції
у виданнях Острозької та Дерманської
друкарень (За матеріалами фонду
Відділів рукописів ЦНБ АН України)
// Український археографічний
щорічник. Нова серія. – Кн. 2. –
Український археографічний збірник.
– Київ, 1993. – Т. 5. – С. 48-53.

*Микола Ковальський,
Ігор Пасічник*

 острозька
кн. Анна-Алоїза
(у заміжжі – Ходкевич)
(*1600 – †27.1.1654)

Наймолодша донька *Олександра Острозького* і Ганни Костчанки. Вже з дитячих років О.А.-А. відзначалася надзвичайною побожністю, полюбляла читати релігійні книги та житія святих. Очевидно, дуже рано прийняла рішення присвятити себе служінню Богу, оскільки довго відмовлялася виходити заміж. Але під тиском рідні 24.IX.1620 року побралася з віленським воєводою, великим литовським гетьманом Яном Каролем Ходкевичем. Обое вирізнялися відданістю католицькому віровизнанню, що межувала з релігійним фанатизмом. Весілля О.А.-А. майже збіглося із смертю її дядька Януша (див. – кн. *Острозький Януш*), що опікувався частиною володінь кн. *Острозьких*, відведених за *актом поділу 1603 р. Олександрю Острозькому*. У 1621 р. відбувся поділ колишніх володінь Олександра між трьома його доньками: Катериною – дружиною Томаша Замойського, Софією – дружиною Станіслава Любомирського, і О.А.-А. Останній, зокрема, дісталися половина Острога (інша половина входила до орди-

нації), де розміщувалась ОА. Цього ж 1621 р. О.А.-А. овдовіла, її чоловік, поранений під час Хотинської битви, помер. Після смерті Ходкевича О.А.-А. майже постійно мешкала в Острозі, зрідка на певний час виїжджаючи до Звягельського замку. В Острозі О.А.-А. утримувала великий двір. Його устрій нагадував монастирський: чоловіки і жінки мешкали в окремих будинках. Перебувало в них багато шляхтянок на виданні, виховувалось чимало сиріт в католицькому дусі, серед них російські, єврейські, турецькі і татарські діти. Значно сприяла О.А.-А. поширенню католицизму на Волині; звела своїм коштом католицькі костели у Рівному, Звягелі, Хлапотині, Берездові, Острозі і Турові, острозьку Троїцьку церкву передала єзуїтам, а в 1624 р. в Острозі фундувала єзуїтський колегіум (див. – *Колегіум єзуїтів в Острозі*), поступово відписавши йому близько 20 сіл, землі під костел, будинки Академії, папірню (див. – *Острозька папірня*), 30 тисяч польських злотих виділила ректору Янові Барчинському та його наступникам тощо. Для побудови приміщень колегіуму був викликаний з Рима архітектор, член єзуїтського ордену Бенедикт Моллі. До будівництва із навколишніх сіл залучались селяни, завозились будівельні мате-

ріали. Крім будівель О.А.-А. 1633 р. передала *колегіуму єзуїтів* багату шпитальну фундацію (Суразькі маєтності), надану *В.-К. кн. Острозьким* ОА як осередку православ'я. У *колегіумі* постійно перебувало 50 єзуїтів, існувала тут також музична бурса. Ще раніше (1623) А.-А. заборонила “руським бакалаврам” ОА викладати польською і латинською мовами, що в тодішніх умовах зводило її до рівня школи початкової писемності. Скориставшись із того, що у приміщеннях ОА на 1624 р. тимчасово перебувала прикостельна польська школа, А.-А. передала їй половину фундаційної суми (180 злотих), призначену *кн. В.-К. Острозьким* цілковито на ОА. Релікти ОА, ймовірно, були ліквідовані 1636 р., коли О.А.-А. своїми провокативними діями викликала вибух гніву острозьких міщан. Наслідком цього стала розправа з православними на Острожчині. Згодом фундація ОА, Суразька волость, перейшла в руки єзуїтів. Під час Народно-визвольної війни 1648 – 1654 рр. О.А.-А., втікаючи від неминучої розправи, з усім своїм двором спішно виїхала до Великопольщі, де мешкала в Ковалеві, Кошарові, Гнині й, зрештою, в Рацаті. Померла О.А.-А. в 1654 р., залишивши заповіт, згідно значна частина її маєтків і грошей переходила на користь ордену єзуїтів. Інші частина (16 міст, 153 села, третина м. Ярослава) дісталася її родичам – коронному підчашому Костянтину Любомирському та київському воеводі Янові Замойському. Похована була остання представниця роду *кн. Острозьких* спочатку у Крако-

ві. У 1722 р. її тіло єзуїти перевезли до Ярослава, а потім до Острога, де поховали разом із рештками Я. К. Ходкевича у новозбудованому єзуїтському костелі Божої Матері (Матки Боскої).

Лит.: Вольфф. – С. 358; Житецький П. Острозька трагедія // ЗНТШ. – Львів, 1903. – Т. 51. – С. 1-24; Кардашевич...- С. 54-64, 185-189; Левицький О. Анна-Алоїза, княжна Острожская // КС. – 1883. – Т. 7. – Ноябрь. – С. 329-373; Мицько. Острозька...академія. – С. 65-71, 105; Barydło J. Chodkiewiczowa Anna Alojza // Encyklopedia katolicka. – Lublin, 1989. – Т. 3. – С. 205; Dobrowolska W. Chodkiewiczowa z ks. Ostrogskich Anna-Alojza // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1937. – Т. 3. – С. 370-371; Życie ku podziwieniu chwalebne J.O.X. Ostrogskiej Anny Alojzyi Chodkiewiczowej i t. d. – Kraków, 1698.

Петро Кулаковський.

Острозька кн. Гальшка
(Єлизавета, Ельжбета,
Алжбета)
(*1539 – †грудень, 1582)

Дочка князя Іллі Костянтиновича Острозького, яка народилася вже після його смерті, і Беати Костелецької. 16 серпня 1539 року за три дні до смерті кн. І. К. Острозький склав заповіт, центральне місце в якому займають майнові справи. Він підкреслив, що, якщо його дружина Беата “мѣла породити сына або дѣвку, тогда то оповѣдаю и объявляю, иж то есть властный плод мой”. Після його кончини вдова “с тым дитятем маєт сѣдити на всих именьях... по половицы... выслуженных и купленых” від його батька кн. Костянтина Івановича “и так теж тых имень материстых”. Повинна була Беата “тую половицу всих имень... держати до лет дитяти”, тобто до повноліття дитини Беата взяла під контроль володіння не лише свого чоловіка, а й малолітнього кн. *В.-К. Острозького*. Під кінець 1539 р. Беата народила дочку, мабуть, в день святої Єлизавети, тобто 19 листопада. В офіційних документах, зокрема, в книгах *Литовської метрики* вона називається під ім'ям Альжбети, Ельжбети, Гальшка і під

цим ім'ям вона увійшла в літературу. 20 грудня 1541 року королівські комісари у Вільні на вимогу кн. *В.-К. Острозького* і його матері кн. Олександри Слуцької склали акт про розподіл володінь кн. *Острозьких*. *Василю-Костянтину* переходили Дубно, Дорогобуж, Здесель, Звягель, Крупа, Здовбиця, Беаті з Г. – Острог, Полонне, Красилів, Чуднів та ін. За додатковим розподілом королівськими комісарами нерухомого майна 12 травня 1542 року між Беатою і Г., останній дістались Полонне, Красилів, Чуднів, тобто дві третини володінь, а Беаті – одна третина, включаючи Острог з пливлими володіннями (Рівне та ін.). З цього часу зберігся опис острозького замку (січень – лютий 1542), в цехгаузі якого було 10 гармат, селітра, сірка, порох, віск, запаси продуктів харчування. Прибутки княгині “Ілліної” складали на рік 436 кіп грошей.

Не тільки краса, а й величезні багатства, нерухоме майно Г. стали причиною домагань ряду претендентів її руки. В інтригах навколо особи Г. брали участь її дядько кн. *В.-К. Острозький*, мати, король Сигизмунд-Август. Початком трагічних подій у житті та долі Г., пов'язаних з намаганнями представників різних феодальних родів (магнатських і шляхетських) поро-

дичатись із впливовою й економічно потужною династією кн. *Острозьких*, є 50-ті роки XVI століття. Князь *В.-К. Острозький* мав власні плани щодо одруження племінниці, підтримав кандидатуру родича князів *Острозьких* кн. Дмитра Федоровича Сангушка, канівського й черкаського старости. Він відзначався відвагою й мужністю у військових справах. Приблизно 1552 р. відбулось сватання Дмитром Г., якій тоді було не більше 13 років. Беата дала згоду на цей шлюб, проте король був проти такого поєднання двох магнатських родів. Під впливом короля Беата змінила своє рішення. Кн. *В.-К. Острозький* та Д. Сангушко з допомогою озброєних людей зайняли Острог, і, всупереч волі Беати, у вересні 1553 р. Г. була одружена з Д. Сангушком. Беата внесла скаргу королю на Сангушка і кн. *В.-К. Острозького*. Королівський суд над ними відбувся в Книшині 20 січня 1554 року. Д. Сангушко був засуджений до позбавлення честі, маєтностей та життя, тобто до страти. Відповідно, він та Г. покинули Острог і рятувались втечею в Чехію, прямуючи до Раудицького (Рудицького) замку, який був у володінні тестя *В.-К. Острозького* Яна Тарнавського. Слідом за втікачами вирушив збройний загін на чолі з Мартином Зборовським. Д. Сангушка з його невеликим загonom вони наздогнали в м. Німбург. Тут Сангушко був захоплений, відвезений до сусіднього міста Яромір (Яромеж), де його було вбито 3 лютого 1554 і поховано у церкві св. Миколи. М. Зборовський із сином і збройним загonom відвіз молоду

вдову до матері. Повернена матері Г. проти своєї волі була видана королем заміж за вдівця, графа Лукаша Гурку, брестсько-куявського воєводу. Беаті вдалось перешкодити цьому шлюбові, вона відвезла Г. до Львова. Поселились вони у домініканському монастирі, де у квітні 1559 р. відбувся шлюб (вже третій) Г. з Семеном Юрійовичем Слуцьким, якого Беата обрала чоловіком для своєї доньки. Гурка не відмовився від претензій на Г. і після збройної облоги монастиря захопив її і відвіз її у свій замок у Шамотулах. Тут вона перебувала до його смерті фактично в ізоляції. Люди, які оточували Г., називали її “чорною княгинею” через жалобний одяг. Г. відмовилась підкорятись чоловікові. Башту, де вона провела 14 років, сучасники назвали “вежею чорної княгині”. Гурка, будучи познанським воєводою, помер на початку 1573 року. Син *В.-К. Острозького* Януш повернув Г. на її батьківщину, спочатку до Дубна, потім до Острога, де вона проживала до кінця життя. Г. була фундаторкою ОА, що офіційно зафіксовано в її тестаменті (заповіті), складеному в 1579 р. у м. Турові і занесеному до Луцької земської книги (кн. 2057 нумерації сер. XIX ст. або т. 4 за сучасною нумерацією) ЦДІА України в Києві (ф. 26. Луцький земський суд). В заповіті Г. “досыт ѿписом, варунком і ѿбвѣзком моим на шпитал и академию Острозскую, на монастырь свѣтго Спса недалеко Луцка над рекою Стыром и на сели Дорогыню шест тысячей грошей личбы литовскои – тыи з я вси листы добро-

волне с печатю моєю и с подписом властное руки и под печатми людеи добрых... остатнею волею моєю утвержам и умоцнам во всем вцале заховывам...". Г. Все своє рухоме майно заповіла своїм слугам, простим людям, що її оточували. 1582 р. канцлер Волович від імені крєвних Г. по бабці кн. Тетяни Гольшанської викликав київського воєводу кн. В.-К. Острозького і „його братанку воєводину познанську пані Лукашову Гуркову княжну Гальшку Іліну острозьку“ у справі про третю частину Степаня, Горбатова, Золотуїва. Натомість вже 29 грудня кн. Януш Острозький у листі до імператора Рудольфа повідомив, що не може прибути до нього з приводу необхідності розпоряджатись справами по сестрі своїй княжні Гальшці, “познанській воєводині”. Образ Г. приваблював багатьох письменників. Їй присвятили свої твори поляки І.-Ю. Крашевський, Ю. Шуйський, І. Войцеховський, росіянин В. Соловйов, українець І. Савчин та ін.

Народна традиція передала до наших днів багато легенд про Г. кн. Острозьку, про її виняткову красу, хоч її оригінального портрета або малюнка із сучасним зображенням не вдалось відшукати. Загальнопоширеним є уявне зображення Г., створене польським художником Яном Матейком (1838-1893). Він зобразив Беату Костелецьку разом з дочкою Г. на картині “Казання Петра Скарги”.

Джс. і літ.: Заповіт Гальшки Острозької. 1579 // ЦДІА України в Києві. – Ф. 26. – Луцьк. зем. суд. – Кн. 4 (2057). – Арк. 38-39; Заповіт княжни Гальшки

Острозької 1579, 16 березня. / Підгот. Л. Демченко // Острозька давнина: дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – (Вип.) 1. – С. 110-111; Ковальський М. Гальшка. Іст. повість // ЗК. – 1990. – 8, 3, 15, 17, 20, 22, 24, 27, 28, 31 березня, 3 і 5 квітня; Ковальський М. Етюди з історії Острога. Нариси. – Острог, 1998. – С. 29-81; Ковальський М. Гальшка, княжна Острозька // Острозькі просвітники. – Острог, 2000. – С. 17-23; Перлштейн П. – С. 41-43; Шараневич І. Гальшка княгиня острожская. Оповіданіє историчне. – Львів, 1880; Яковенко Н. Цікавий документ // Жовтень. – 1985. – № 2. – С. 128; Caro. Beata und Halszka, eine polnisch – russische Geschichte aus dem XVI Jhr. – 1883; Deiches E. Halszka z Ostroga w dramacie i historyi. – Kraków, 1891; Halszka z Ostroga // S. Orgelbranda Encyklopedja Powszechna. – Warszawa, 1900. – Т. 6. – С. 485; Przeździecki – Nakeske. – Elżabieta ks. Ostrogska // Biblioteka Warszawska. – 1862. – IV; Przeździecki A. Przygody księżnej Halszki Ostrogskiej // Jagiellonki Polskie w XVI wieku. Obrazy rodziny i dworu Zygmunta I i Zygmunta Augusta królów Polskich. – Kraków, 1868. – Т. 6.

Микола Ковальський

острозька ординація

Польське або коронне право не дозволяло розпоряджатися за тестаментом (заповітом) земельними володіннями, які після смерті власника йшли у рівний поділ між синами. Тому деякі магнати Речі Посполитої, бажаючи забезпечити назавжди могутність своїх родів, намагалися отримати королівський дозвіл, щоб їхня власність у майбутньому не могла бути поділеною чи забраною в борг. Розпорядження щодо такого дозволу від латинського слова “ordinatio” (приведення в порядок, влаштування) отримало назву ординації чи майорату, а вказаний таким правом власник став називатися ординатом чи майоратом. *Кн. Януш Острозький*, який довго не мав прямого спадкоємця і не бажав, щоб його маєтності перейшли до нащадків брата Олександра (див. – *Острозький кн. Олександр*), порушив перед королем питання про створення на його землях майорату (ординації) і отримав на це дозвіл сейму в 1609 році. Майже десять років по тому побачила світ устава цієї ординації, вписана 1618 р. до книг Люблінського трибуналу після смерті малолітнього сина Януша Яна-Володимира. Коронний сейм затвердив цю уставу 1624 року. Згід-

но з заповітом *Януша Острозького* (пом. 1620), ординація (майорат) мала перейти у власність до представників чоловічої лінії кн. Заславських, синів його дочки Єфросинії. Першим ординатом із Заславських став Франциск, потім – Владислав-Домінік. Ординація включала 24 міста і 593 села. Ординат мав виставляти на “кожну потребу вітчизни” 300 кіннотників і стільки ж піхоти, утримувати в бойовому порядку острозький та ін. замки на території майорату, використовувати як військові регалії герб кн. *Острозьких*. Після смерті Владислава-Домініка ординатом став його єдиний син Олександр. Після смерті Олександра в 1673 р. чоловіча лінія кн. Заславських перервалася, і знову постало питання про чергового ордината. Згідно з уставою ординації після вгасання кн. *Острозьких* і кн. Заславських вона мала дістатися кавалерові Мальтійського ордену, обраному на коронному сеймі більшістю голосів. Однак, оскільки сейм після 1673 р. згоди в цьому питанні не досягнув, то ординація перейшла у власність Юзефа Любомирського, чоловіка Теофілії Заславської, рідної сестри Олександра. Далі ординація дісталася доньці Любомирських Юзефі Марії і, нарешті, її сину Янушові Сангушкові. Сангушко нащадків не

мав і 7.12.1753 року поділив землі ординації між різними родинами. Половина Острога, що належала до майорату, і Межирич з прилеглими стали власністю великокороного канцлера Яна Малаховського. Хоч ОА і не знаходилася на території ординації, однак, згідно з *актом поділу володінь В.-К. Острозького між його синами Янушем і Олександром 1603 р.*, перебувала у спільному управлінні обох синів Василя-Костянтина: *Олександра і Януша*. Формально цей принцип зберігався після смерті *кн. Януша Острозького*, проте, фактично, ні Франциск, ні Владислав-Домінік Заславський ніякого інтересу до згасаючої ОА не виявляли.

Дж.: Існують численні брошури і публікації про ОО, зокрема, у ВР ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України.

Літ.: Кардашевич. – С. 216-237, 270-280; Niesiołowski. Uwagi w sprawie ordynacji ostrogskiej. – Kraków, 1754; К-ій. г. Острогъ, Острожские князья и Острожская ординация // Волынские Губернские Ведомости. – 1864. – № 14-18, 20-23; Крушинский Л. Острожская ординация. Исторический очерк // Волынские Губернские Ведомости. – 1866. – № 1-2; Острожская ординация // Волынские Губернские Ведомости. – 1866. – № 49; Zielińska T. Ordynacje w dawnej Polsce // Przegląd historyczny. – 1977. – Т. 68. – З. 1. – С. 17-30.

Петро Кулаковський

острозька папірня

Паперова мануфактура другої половини XVI – першої половини XVII ст. забезпечувала папером *Острозьку друкарню* та друкарню Києво-Печерської лаври. Вивчали історію ОП і її філіграней І. Каманін (1850-1921), О. Вітвіцька, О. Мацюк і визначний польський дослідник, М. Гембарович (Mieczysław Gębarowicz) (1893-1984). Час заснування ОП на основі вже відомих письмових історичних джерел точно встановити немає змоги. М. Гембарович і О. Мацюк на основі аналізу філіграней (водяних знаків) виявили марку ОП у виданому в Острозі 1595-1596 рр. *Маргариті* Іоана Златоустого. Саме ця дата умовно вважається точкою відрахунку функціонування ОП. М. Гембарович вважав, що продукція ОП використовувалася лише для місцевої друкарні. На його думку, ОП була малим підприємством з обмеженою сферою продукції. Різні водяні знаки, які вживалися кн. *Острозькими* і *Слуцькими*, спочатку систематично з'явилися у стародруках, а пізніше і в ряді документів. Перша документальна згадка про ОП зафіксована в *акті поділу князів Острозьких між синами кн. В.-К. Острозького Янушем і Олександром у 1603 р.* У ньому зазначено: “Гре-

бля ку Застав'ю. Доми на ній всі ку Новому місту ідучи... при мості ж до папірні”. На цій греблі серед 23 імен міщан вказаний “Войцех Папірник”. Після цього переліку осіб вказано: “До того папірня, порохівня до тієї ж греблі і млини під Новим містом”. Пізніше ОП згадується також разом із порохівнею в інвентарі острозьких маєтностей 1620 року. Український історик Орест Левицький (1848-1922) ввів до наукового обігу джерельне свідчення, що прибутки від ОП у 1636 р. йшли на заснований кн. *Анною-Алоїзою Ходкевич Острозькою* шпиталь. ОП існувала ще в 1654 р., вже після закінчення Хмельниччини: “Папірня при Старому місті з якої бувало прибуток на шпиталь острозький дають 50 злотих”. На думку О.Мацюка, час припинення роботи ОП не відомий, але сталося це в середині 50-х рр. XVII століття. О.Мацюком виділено 17 типів та різновидностей філіграней ОП, що датуються 1596-1647 роками. Він же стверджує, що острозький папір – низької якості, грубий, темно-сірого кольору. Значні труднощі в його дослідженні створює та обставина, що кожен аркуш густо задрукований. У публікаціях опису і розшифрування філіграней О.Мацюком (зокрема в 1995 р.) виділені такі п'ять варіантів схем

герба кн. *Острозьких*: Конча, Леліва і Конча, Огончик і Леліва. Крім того, два малюнки герба кн. *Острозьких* – зі щитами тридільним (на ньому зображені Юрій-Змієборець, герби Огончик, Леліва і Конча) і чотиридільним (в орнаменті Юрій-Змієборець і герби Огончик, Леліва і Конча). М. Гембарович у 1966 р. виділив 4 типи філіграней ОП. Як він зазначив, свідченням діяльності ОП є філігрань із гербом Конча в наведеному варіанті у Славутському архіві (Сангушків) 1617 р. і деформованому при друці зображенні в 1619 р. у Почаєві в книзі “Дзеркало богослів’я” Кирила Транквіліона-Ставровецького. В актових книгах 1646 р. і 1677 р. в Київському архіві (тепер ЦДА України) виявлений герб Острога в альбомі філіграней (1923), зафіксованих І. Каманіним і О. Вітвицькою.

Дж.: РДА (Спб.). – Ф.823. – Оп. 1. Канцелярія митрополита греко-уніатських церков. – Од. зб. 262; ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. – ВР. – Ф. Радзимінського. – Од. зб. 181 (VI, 4). – Ч. 1; ЦДА України (Київ). – Ф. 223. Колекція “Серія “Б””. – Од. зб. 332; Ф. 2072. – Од. зб. 64; AGAD. – Zb. Lubomirskich z Małej Wsi. – № 495, 496; Państwowe archiwum m. Krakowa i województwa Krakowskiego. – Sekcja I. Wydział na Wawelu. – № 63.

Лит.: Каманін І., Вітвицька О. Водяні знаки на папері України, датовані XVI і XVII ст. (1566-1651). – Київ, 1923 (Зб. іст.-філолог. відділу УАН. – № 41). – № 918-920, 1236-1238. – С. 100, 132-133; Левицкий О. Анна-Алоиза – княжна Острожская // КС. – 1885. – Т. 7. – С. 343-354; Мацюк О. Я. Історія паперу в Україні та його філіграні (джерелознавче дослідження): Доповідь про друк. праці... вчен. ступ. д-ра іст. наук. – Київ, 1995. – С. 16; Мацюк О.

Історія українського паперу. – Київ, 1994. – С. 54-56, 171; Мацюк О. Я. К истории острожской бумажной мельницы // ФЧ 1981. – Москва, 1985. – С. 144-148; Мацюк О. Острозька папірня (кін. XVI- поч. XVII ст.) // Острозька давнина. – Львів, 1995. – В. 1. – С. 37-39; Мацюк О. Папір та філіграні на українських землях (XVI – початок XX ст.). – Київ, 1974. – С. 60-61; філіграні 361, 362; Budka W. O najstarszych papierniach na ziemiach ruskich dawnej Polski w związku z pracą: Мацюк О. До історії українських папірень XVI ст. та їх водяних знаків // Наук.-інформ. бюлетень Архівн. упр-ння УРСР. – 1962. – № 5. – С. 10-22; Gębarowicz M. Z dziejów papiernictwa XVI-XVIII w. // Roczniki biblioteczne. – 1966. – Т. 6. – S. 55-62.

Микола Ковальський

СТРОЗЬКА ТРАГЕДІЯ 1636 РОКУ

Спровокований Анною-Алоїзою Острозькою виступ острожан. Метою княгині було закрити ОА, передати єзуїтам фундацію Острозької академії, ліквідувати у своїх володіннях православні осередки. За привілеєм 1585 р. її діда К.-В. Острозького, багата Суразька волость записувалась острозькому українському шпиталеві, Святотроїцькій церкві, а дещо згодом окремим актом, ще й ОА. Надання призначалась виключно православної інституції; можливих порушників своєї волі князь наперед піддавав анафемі. Після невдалої спроби 1621 р. забрати ці маєтності для єзуїтів, княгиня наступного року викупила їх оренду, не виконуючи зобов'язання щороку передавати шпиталеві 2 000 зл. А.-А.Острозька 1624 р. відібрала кошти, призначені “латинському бакалаврові” ОА і передала їх вчителіві прикостольної школи. Вона заборонила викладати в ОА польською і латинською мовами. 1624 р. княгиня засновує в Острозі єзуїтський колегіум, відомий згодом як полонізаторський центр Волині. Щоб передати їм Суразькі маєтності, вона заручилась авторитетом папи римського.

Урбан III 20.XII.1633 року звільнив її від дідівського прокляття за привласнення маєтностей “схизматичної церкви і шпиталю”. Звернення до папи саме тоді було наслідком легалізації в 1632 р. православної церкви в Речі Посполитій. 14. VIII. 1633 року король Владислав IV, під тиском політичних обставин, підтвердив надання своїх попередників православним “братства, школи, семінарії, друкарні і шпиталю їх”. Луцько-острозький православний владика Афанасій Пузина, колишній орендар Суражчини, спробував реалізувати своє право опікунства над осередками Острожчини, зокрема, Троїцьким шпиталем, його маєтностями та, посередньо, і ОА.

Дії княгині збіглися із загальнодержавними акціями проти православної школи. Владислав IV 14.III.1635 року з політичних міркувань змушений був дозволити “в київських та вільнюських школах неунітам грецькою та латинською мовами навчати”. Король однак застеріг, “щоб гуманістичні науки не викладалися далі діалектики й логіки”. Він же, віддаючи 1635 р. український Новгород-сіверський монастир єзуїтам та засновуючи там єзуїтську колегію, наголошував, що в цьому місті “духовні грецької релігії на перешкоду згаданим єзуїтам

і їхнім школам не мають мати інші школи, в яких би латинською мовою проводилось навчання”. Того ж року Л. Жулкевський фундував єзуїтський колегіум і в Переяславі.

Не маючи правових підстав для передачі Суражчини протегованому ордену, А.-А. Острозька пішла на незаконні дії. Через спровокований нею кровопролитний виступ міщан вона добилася підтримки родини, світських та духовних властей. У ніч зі Страстної п’ятниці на суботу 1636 р. разом з єзуїтами княгиня забрала з Богоявленського собору кості свого померлого в православії батька Олександра Острозького (+1603). В єзуїтському монастирі вони були “перекрещані” на католицизм та іменовані Станіславом. За свідченням т.зв. Острозького літописця, у пасхальну неділю люди у великому хресному ході “почали сходити з міста на мост к шпиталю. А она, незбожная, каретою шістьма коньми наїхала на тот гмін людей, на мосту прудко женучи, бичем затинаючи по людях. Коньми потрутила людей, а інії з мосту попадали в ріку... Міщани, не терпячи збитков, ну по возницях і паню осталося мало не убили на смерть. І дано знати гайдукам і іним слугам, і було ранених не мало з обох сторін... Потом бул тому суд і мучено. Інії не витримали, померли в муках, і покидано за містом на сніденіє псом. Не вольно і проводу отпраляти, тільки так загребли в пісок без трум. А іних на паль позбивано”. Були закриті замкова Богоявленська, Святовоскресенська та Святоонофрїївська церкви в частині міста, приналежній А.-А. Острозь-

кій. Їх парохи Іван Бережанський, Марко та Кирило виїхали, не прийнявши унії. Наступного року змушені були прийняти унію священники на половині Острога князя Домініка Заславського та у всіх володіннях княгині. Богослужіння в Богоявленському соборі були заборонені. А.-А.Острозька забрала звідти для єзуїтів два великі металеві свічники та казальницю.

У ювілейному для єзуїтів 1640 р. княжна передає ордену Суражчину, заснованій нею бурсі “разом з площею, на якій будинки і церква Св. Трійці, мною на католицький храм перетворена... для двадцяти молодих людей по крові польських шляхтичів”. Будівлі шпиталю єзуїти розібрали і поставили тут латинську каплицю. “Обурення українців було через це таке велике, що хроніст (острозького єзуїтського монастиря – І. М.)... приписав чудові, що на товп не розвалив тоді колегіум і не повбивав єзуїтів”.

Подіям 1636 р. присвячений віршований “Лямент о утрапеню міщан острозких...”, написаний учителем рівненської школи, який заховався під ініціалами “М. Н.”. Вони описані у Львівському та Острозькому літописах, згадані в православному полемічному творі “Індіціум” (1638). У 1695 р. єзуїти надрукували біографію княгині. Вони зобразили свою покровительку як невинну жертву збунтованих схизматиків, яка нібито помилувала засуджених до страти, нагодувала їх і відправила додому.

Острозький замковий храм протягом 250 років стояв пустою і став

поступово розвалюватися. Проти такої профанації християнської святині виступили навіть волинські депутати на своєму сеймику 1688 року. Ще наприкінці XVIII ст. біля цієї своєрідної пам'ятки трагедії 1636 р. острожани переповідали правдиву версію тих подій.

На іконі “Страшний суд”, що наприкінці XIX ст. була в острозькій кладовищній каплиці, у пеклі були зображені А.-А. Ходкевич та її чоловік К. Ходкевич. Над їх головою поміщений був напис: “пани немилостивий”.

Літ.: АЮЗР. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 672-677, 696; АЮЗР. – Ч. 1. – Т. 8. – С. 797-798; АЮЗР. – Ч. 2. – Т. 1. – С. 226; АЮЗР. – Ч. 2. – Т. 2. – С. 466; Бевзо О. А. Львівський літопис та Острозький літописець. – Київ, 1971. – С. 115, 135, 137-139; Житецький П. Острозька трагедія // ЗНТШ. – Т. 51. – С. 1-24; Кузьмин Е. М. X археологический съезд в Киеве // Искусство и художественная промышленность. – 1899. – № 14. – Ноябрь. – С. 72, 73; Мицько І. Острозька... академія. – С. 66-67, 70-71, 80; Chmielowski B. Nove Ateny... Lwów, 1754. – Cz. 2. – S. 316; Ibidem. – Cz. 3. – Supplement. – Lwów. – 1756. – S. 146; Stebelski I. Przydatek do Chronologii. – Т. 3: Genealogia starożytnego domu książąt na Ostrogu Ostrogskich. – Wilno, 1783. – S. 139-142; Załęski S. Jezuici w Polsce. – Kraków, 1905. – Т. 4. – S. 1250, 1269; Życie Anny Alojzy księżny Ostrogskiej. – Kraków, 1695. – S. 41-45.

Ігор Мицько

 острозький Василь-Костянтин Костянтинович (*1526/1527 – †13. II.1608, Острог)

Князь, магнат, військовий, політичний і культурний діяч. Молодший син гетьмана ВКЛ Костянтина Івановича Острозького від другого шлюбу з князівною Олександрою Семеновною Слуцькою. Названий при народженні Василем, з 40-х років став уживати “князівське” ім’я Костянтин, тому в літературі фігурує під подвійним ім’ям Василь-Костянтин. Після смерті батька (1530) виховувався під материнською опікою в м.Турові. Визнаний королем повнолітнім у 15 років (1541), вступив у публічне життя. Після смерті старшого брата по батькові – Іллі (1539) розпочав (1540) багаторічну виснажливу боротьбу за повернення батькової спадщини спочатку з братовою дружиною Беатою Костелецькою, а потім її другим чоловіком – Ольбрахтом Лаським, котрому вона записала (1565) не тільки маєтки, що дісталися їй від першого чоловіка, але й маєтки своєї дочки від першого шлюбу – Гальшки. Боротьба завершилася 1574, коли за декретом короля Генріха Валуа за Галшкою були визнані спадко-

ві права як на її власні, так і на материнські маєтки. Вона ж на знак вдячності за моральні та матеріальні збитки, завдані дядькові під час їх повернення, відписала всі маєтки йому та його сину Янушеві. Значні володіння в перемиській, галицькій, львівській землях, Тарнів з селами у Малопольщі та маєток Рауденіца в Чехії спали на К.-В. Острозького після смерті дружини. Незважаючи на те, що йому не вдалося вступити у володіння чеською спадщиною, він зосереджував у своїх руках найбільший домен, до котрого лише на Волині входила 1/3 її поселень. Як володимирському старості йому належали маєтки цього старства (з 1559), виключаючи 1580-1588, коли уряд володимирського старости тримав його син Костянтин. Наприкінці XVI – початку XVII ст. активно придбавав маєтки на Київщині. Вважався одним з найбагатших магнатів українських земель Речі Посполитої, сам називав себе “*Dei gratia in Volinia dux Ostrogensis*” (Божою Милістю на Волині князь Острозький). Титул “Божою Милістю князь” в ті часи уживали незалежні володарі.

Військову службу розпочав у 18-річному віці (1543-1544) під началом маршалка Волинської землі, князя Федора Сангушка, загартовуючись і набуваючи військового ре-

месла у битвах із татарами. 1550 р. був призначений володимирським старостою і маршалком Волинської землі. Зосереджував у своїх руках велику владу: йому підлягали місцеві старости, він очолював посполите рушення, керував шляхетськими з'їздами Волинської землі та Брацлавщини, територія якої входила (до 1569) до Волині. Наприкінці 1559 р. дістав уряд київського воєводи, на котрому залишався до кінця свого життя. Протягом майже п'ятдесяти років як київський воєвода стояв на захисті південно-східних кордонів українських земель і виявив неабиякі дипломатичні і військові здібності в боротьбі з татарами, неодноразово (1574, 1575, 1577, 1578, 1589, 1593, 1594) відбиваючи їх напади. Під час наїзду 1578 р. був оточений в Острозі і, не діставши допомоги, маючи лише власне, недостатнє для відсічі військо, змушений був домовлятися з ханом і, виплативши 3 000 дукатів окупу власних грошей, він ще й врятував від погрому Київ. Був речником створення європейської анти-османської ліги з метою ліквідації турецької небезпеки. Брав участь у походах на Москву. Очолював шляхетське ополчення під час повстання козаків на чолі з Криштофом Косинським (1591-1593). На конвокаційному сеймі (1587) називався в числі можливих претендентів на королівський престол.

Рішуче виступав проти Люблінської унії (1569) і лише під загрозою втрати власних маєтків змушений був підписати акт про приєднання Волині, а як київський воєвода – Київщини до Польщі. Був меценатом

освіти та культури, протектором православ'я: мав вплив на заміщення церковних посад, надав багато фундушів на православні церкви і монастирі, виступав за необхідність внутрішньої реформи православної церкви та покращення рівня освітньої підготовки православного духовенства. У 1596 р. був призначений Олесандрійським патріархом Мелетієм екзархом для Київської митрополії. Серед православних Речі Посполитої користувався великим авторитетом. За свідченням єзуїтів, на Русі князя вшановували після Бога, Пресвятої Богородиці та святого Миколая.

У родовому маєтку Острозі заснував перший в Україні вищий навчальний заклад – слов'яно-греко-латинську школу (1576), першим ректором якої був Герасим Смогрицький. Запросивши до Острога Івана Федорова, відкрив друкарню (1578-1608), перетворивши Остріг на справжній науково-культурний осередок, де було підготовлено 29 видань, у тому числі Острозька Біблія (1581). Враховуючи його роль у православній церкві та розраховуючи на допомогу в справі поєднання церков, відомий єзуїт Петро Скарга присвятив йому перше видання книжки “O jedności Kościoła Woźego”.

В.-К. Острозький відзначався толеранцією в питаннях віри і був за поєднання церков, але уявляв собі унію у вселенському (всесвітньому) масштабі. Тому рішуче виступив проти Берестейської унії (1596), котра об'єднувала церкви в межах лише однієї держави. 24.VI.1595

року у відозві до православних викривав дії митрополита і єпископів як відступників від віри батьків і закликав до опору унії. У травні 1599 року взяв участь у з'їзді протестантів і антиуніатів у Вільні і підписав акт конфедерації. Помер 23(13). II. 1608 р. в Острозі і був похований 27 квітня у замковому Богоявленському соборі.

Від шлюбу (1553) з дочкою великого коронного гетьмана Яна Тарновського – Софією (+1570) мав трьох синів: Януша(1554-1620), Костянтина (1555?- 1588), Олександра (1570-1603) та двох дочок: Єлизавету (+1599) та Катерину (1560-1579).

Дж.: Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk. Dział Rękopisów. – N627/I. – S.242; № 3669/II; Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1890. – Т.4.

Літ.: Домбровский В. Острожская старина // Киевлянин, 1840. – С. 81-118; Четыркин Н. Деятельность князя Острожского в пользу православия // Волыньские епархиальные ведомости, 1872. – С. 56-81; Лебединцев К. К портрету князя К.Острожского // Киевская Старина, 1883. – № 11. – С. 523-528; Максимович М. Письма о князьях Острожских к графине А. Д. Блудовой. – Киев, 1886; Уманец Ф. М. Князь Константин-Василий Острожский // Русский Архив, 1904. – № 4. – Кн.1. – С. 625-634; Власьев Г. А. Князья Острожские и Друцкие // Известия Русского генеалогического общества. – С.-Петербург, 1911. – Вып.4. – С. 3-30; Быков Н. П. Князья Острожские и Волынь. – Петроград, 1915; Ковальський М. Острозький кн. Василь-Костянтин Костянтинович // Острозька академія ХУІ-ХУІІІст. Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С.129-130; Костомаров М. Князь Константин Константинович Острожський // Історія України в життєписях визначніших

єї діячів. – Львів, 1918. – С. 160-192; Власовський І. Князь К. К. Острозький – знаменитий патрон і оборонець православ'я в історії українського народу. – Нью-Йорк, 1958; Іларіон, митр. (Огієнко). Князь Костянтин Острозький і його культурна праця. – Вінніпег, 1958; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Київ, 1995. – Т.6. – С. 479-488, 497-498; Т.7. – С. 151, 153-154, 161, 180-183, 185-189, 193-197, 211-212, 217; Яковенко Н. Василь (Костянтин) Острозький // Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – Київ, 1997. – С. 119-129; Ворончук І. Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року). – Київ-Старокостянтинів, 2001. – С. 28-41; Niesiecki K. Herbarz Polski. – Lipsk, 1841. – Т.7. – S. 183-189; Boniecki A. Poczet rodów w Wielkiem księstwie Litewskiem w XV-XVI wieku. – Warszawa, 1883 – S. 235-236; Wolff J. Senatorowie i dignitarze Wielkiego księstwa Litewskiego. 1386-1795. – Kraków, 1885. – SS.24, 90, 227, 291; Ejusdem. Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – S.356; Kardaszewicz St. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historyi Wołynia. – Kraków, 1913; Znosko P.K. Knjaz Konstantin Ostroskij. – Warszawa, 1933; Lewicki K. Książę Konstanty Ostrogski a unia brzeska. – Lwów, 1933;. Ejusdem/ Książęta Ostrogscy w służbie Rzeczypospolitej // Rocznik Wołyński. – Równe, 1938. – Т.7. – S. 30-67; Chynczewska-Hennel T. Ostrogski Konstanty // Polski Słownik Biograficzny. – Т.24. – Wrocław, Warszawa, Kraków-Gdańsk, 1979. – S. 489-495; Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok.1524/1525 – 1608) wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. – Toruń, 1997.

Ірина Ворончук

Острозький
кн. Олександр
Костянтинович (*червень,
1571 – † грудень, 1603)

Син кн. В.-К. Острозького та Софії Тарнавської у 1593-1603 рр. був волинським воєводою. Його дружина – Ганна Костчанка (1575-1635), дочка сандомирського воєводи Яна Костки і Зофії Одровонж. Вони мали п'ять синів Олександр (пом. у 1607), Адам-Костянтин (пом. у 1618), Януш (пом. у 1619), Кшиштоф (пом. у 1605) і Василь (пом. у 1605). У них було три дочки: Софія (пом. в 1622) – дружина Станіслава Любомирського, Анна-Алоїза (пом. в 1654) – дружина Яна Кароля Ходкевича і Катерина (пом. 1642) – дружина Томаша Замойського. У 1603 р. відбувся поділ ще за життя батька кн. В.-К. Острозького (1526-1608) володінь між його синами – О.О. і Янушем (див. – *Акт поділу володінь В.-К. Острозького між його синами Янушем і Олександром 1603 р.*; *Острозький кн. Януш Костянтинович*). У 1622 р. відбувся новий поділ та інвентарний опис острозьких володінь, на цей раз між трьома доньками О.О. Обидва ці документи є важливими і цінними джерелами з історії Острога і території Острозь-

кого князівства. Можливо, О.О. навчався в ОА. Йому присвятив свій твір “*Ключ царства небесного... Календар римски новы*” ректор цього навчального закладу *Герасим Данилович Смотрицький* у 1587 році. Його сини, котрі дожили до повноліття (Адам-Костянтин і Януш), після смерті батька під впливом матері перейшли у католицизм.

Лит.: Вольфф. – С. 358; Кардашевич. – С. 43-44, 46; Яковенко. Українська шляхта. – С. 84; Stebelski I. Genealogia... – S. 85.

Микола Ковальський

 острозький Януш
Костянтинович
(1554 – † 12.09.1620)

Другий син *кн. В.-К. Острозького* та *С. Тарновської*. Початкову освіту здобув при дворі батька в Дубно. З молодих років проявилися у О.Я. надзвичайні військові здібності. Так, у 1577 р. О.Я. на чолі війська зумів розгромити татар, які тримали в облозі Дубнівський замок, де перебувала з великими скарбами його сестра Катерина. Вражений цим фактом, батько відіслав О.Я. у Відень до двору імператора Священної Римської Імперії Максиміліана II для набуття військового і політичного досвіду. Повернувшись із-за кордону, О.Я. на чолі власної хоругви з 800 чоловік 1579 р. взяв участь у Лівонській війні і здобув ряд перемог під Черніговим і Великими Луками. За ці успіхи О.Я. у 30-річному віці був удостоєний Стефаном Баторієм посади волинського воєводи, а 1593 р. – Сигізмундом III – посади краківського каштеляна, тобто став першим світським сенатором у Речі Посполитій. Відносно рано став О.Я. і земельним власником: вже 1583 р. володів добрами Шульжинці й Полонне з навколишніми селами. У різні роки за королівськими привілеями отримав в управління такі українські

староства: Білоцерківське, Богуславське, Черкаське, Переяславське, Канівське, а також Володимирське. Згідно з гіпотезою С. Леп'явка, О.Я. підтримував активні стосунки з козаками, маючи при цьому якісь далекосяжні особисті плани політичного характеру. Але претензії козаччини на самостійну політичну роль та розходження з їх лідерами щодо економічних інтересів у прикордонних українських старостах призвели до того, що О.Я. взяв активну участь у придушенні повстання К. Косинського (1591-1593), зокрема у битві під П'яткою. Неодноразово О.Я. громив татар: під Острогом (1576), біля села Редька (1578), біля річки Собач і т. ін. В акції Лжедмитрія I та в поході на Москву О.Я., на відміну від багатьох магнатів Речі Посполитої, участі не взяв. 1606 р. підтримав рокош, очолюваний краківським воєводою М.Зебжидовським, котрий був спрямований проти нетолерантної релігійної політики Сигізмунда III, виставивши 1-тисячний збройний загін. Однак будучи невдоволений роллю, яку відвели йому рокошани, О.Я. перейшов на бік короля і виступив посередником у перемовинах між обома сторонами. Під час повторної подорожі до Відня (1579) О.Я. перейшов у католицтво. Побутувала легенда,

очевидно поширювана католиками, що *кн. В.-К. Острозький* за це його ув'язнив на деякий час у Дубенському замку. О.Я. заснував (зафундував) цілий ряд костелів і кляшторів (монастирів) на Волині, зокрема у Старому Костянтинові – монастир домініканів, у Дубні – монастир бернардинів, у Межирічі (під Острогом) – монастир францисканців, а також костели у Степані, Деревні, Березниці. Незважаючи на таку протекцію католикам, О.Я. відзначався відносною толерантністю щодо православних. Так, на коронному сеймі 1605 р. О.Я. домігся підтвердження в ролі києво-печерського архімандрита несимпатичного католикам Єлисея Плетенецького. До унії краківський каштелян ставився стримано. Подібна позиція, на думку С. Плохія, визначалася тим, що О.Я., претендуючи після смерті батька стати лідером волинської шляхти, в основному православної, намагався зміцнити її прихильність і підтримку. *Захарія Копистенський* у своїй “*Паліодії*” вже після смерті О.Я. відзначив, що той православним “утисков і гвалтов жадних не чинил”. За життя батька жив переважно у Дубно, а коли приїжджав до *кн. В.-К. Острозького*, то зупинявся у *Межирічі*, де мав свій “малий замочок”. На дворі О.Я., як правило, “бавилося” (служило) декілька тисяч шляхтичів. Так, 1610 р. у Замості на похоронах Барбари з Гарновських Замойської, дружини Яна Замойського, з О.Я. було близько двох тисяч шляхтичів. Коли в 1613 р. Томаш Замойський відвідавав О.Я. в Острозі, то його зустрічало

більше 2-х тисяч кінних і піших шляхтичів. О.Я. тричі одружувався: з Сузанною Середі, Катажиною Любомирською і Теофілею Тарлувною. Останній шлюб брав, коли йому було 58 років, а його новоспеченій дружині – 17. Від першого шлюбу О.Я. мав двох дочок – Елеонору і Єфросинію, від третього – 1617 р. народився син Ян – Володимир, який помер в одnorічному віці. Оскільки О.Я. довго не мав прямого нащадка і не бажав передавати свою частину володінь *Острозьких* (визначену згідно з *актом поділу 1603 р.*) сиnam свого брата *Олександра*, з яким перебував у напружених стосунках, то поставив питання перед королем Сигізмундом III про створення на його землях майорату (див. – *Острозька ординація*), що й було реалізовано згідно з рішенням коронного сейму 1609 року. Матеріальну допомогу друкарні (див. – *Острозька друкарня*) та академії О.Я. значно звузив порівняно зі своїм батьком. Відомо лише, що 1612 р. в *Острозькій друкарні* “повеленієм пресвѣтлаго и Богохранимаго княжати Януша Острозького” з’явився друком “*Часослов*”, а в березні 1611 р. “во Острозѣ, во ущилицѣ кгреко-словеньскомѣ” у перекладі Федора Абукара була записана похвала *Ісаї Балабану*, і тоді ж, за версією *М. Грушевського*, і видана не без сприяння князя. Дух просвіти, хоч поступово і занепадав, але прпотягом 1608-1620 рр. ще жеврів у ОА. Зі смертю О.Я. (1620) збігається майже повний занепад першого навчального закладу в українських землях.

Публ. дж.: Боротьба Південно-Західної Русі і України проти експансії Ватикану та унії (X – початок XVII ст.): Зб. док. і матеріалів. – Київ, 1988 (публ. док. з Ватикан. арх.; вперше надр. у перекл. на укр. мову в зб. Monumenta Polonia Vaticana. – Kraków, 1938. – Т. 6). – № 75-77, 81. – С. 78-85, 90-94.

Лит.: Вольфф. – С. 357; Грушевський. – Т. 6. – С. 394-396, 481, 498; Кардашевич. – С. 46-54; Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С. 8, 52, 55, 57-59, 70, 73-75, 82, 89, 90, 97, 98, 107, 129, 163, 186, 188, 189, 195; Плохий С. Н. Папство и Украина. Политика римской курии на украинских землях в XVI-XVII вв. – Київ, 1989. – С. 12, 31, 32, 58, 62, 70, 80, 86, 89, 90, 92, 96; Яковенко... – С. 80, 92-94, 113, 217, 277; Chynczewska-Hennel T. Ostrogski Janusz // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1980. – Т. 25. – S. 481-486.

Петро Кулаковський

строзькі, князівський рід

Документальних джерел, які дали б змогу простежити діяльність родини О., збереглося недостатньо. Та й то переважно вони стосуються пізніших часів – XVI та XVII століття. Дискусійним залишається питання щодо походження цього князівського роду. За часів *кн. В.-К. Острозького* спостерігалось намагання утвердити думку, що цей рід веде свій початок від Рюриковичів. Зокрема, така думка була висловлена в панегіричній поемі придворного поета *кн. В.-К. Острозького Симона Пекаліда* “Про Острозьку війну...” (1600). У цьому творі навіть була вміщена своєрідна міфопоетична генеалогія даного роду. О. як продовжувачів справи Рюриковичів розглядав автор ще однієї латиномовної поеми “Дніпрові камени” (1618), який, імовірно, був людиною, наближеною до князів Заславських, що знаходилися в близьких родинних стосунках з О. *Захарія Котис-тенський* в апології “Про пресвітлого та преславного Василя, князя Острозького, воєводу Київського”, що ввійшла до його полемічного твору “Палінодія”, проводить думку, що цей рід веде свій початок від Володимира Святославовича і Да-

нила Романовича. О. як потомки князя Данила представлені в “Хроніці” Феодосія Софоновича – одному з найвизначніших джерел та пам’яток української історіографії другої половини XVII століття. Показово, що нащадками Рюриковичів О. вважали також польські хроністи М. Стрийковський (через князів Данила Романовича та рід Друцьких), О. Гваньїні і Б. Папроцький. Такий погляд був загальнопоширеним у кінці XVI ст. – на початку XVII ст., про що свідчив австрійський дипломат Е. Лясота (у 1594). Про О. як нащадків Рюриковичів писали також українські й польські історики XIX століття. Зокрема, М. Максимович у своїх “Листах про князів Острозьких до графині А. Д. Блудової” відстоював думку, що цей рід веде свій початок від князів Пінських та Турівських, які мали предками Володимира Святого й Данила Романовича. Цю версію підтримували польські історики Ю. Вольф, О. Яблонський, О. Галецький. Проте існували й інші міркування щодо походження О. Так, польський дослідник Ю. Пузина, використовуючи деякі писемні пам’ятки, висловив думку, ніби цей рід започаткований був сином великого литовського князя Гедиміна – Наримунтом, котрий заволодів у 1316-1317 рр. Пін-

ськом і Туровим. Таку версію підтримала українська дослідниця Н. Яковенко. Були й фантастичні версії, що О. походять від якорісь “бічної лінії” Рюриковичів, представники якої прибули на Русь із півночі разом з Рюриком; що їхній рід був започаткований простими волинськими боярами. Останнім часом відбувається повернення до думки про походження О. від Рюриковичів. Її спробував обґрунтувати І. Мицько на основі власних досліджень монастирських синодиків та історичної долі деяких земельних володінь, які належали представникам цього роду. Дослідник дійшов висновку, що протопластом роду О. був син князя Данила Романовича – Мстислав-Гліб. Останній, судячи зі свідчень Галицько-Волинського літопису, володів землями південно-східної Волині, до складу яких входив Острог. Проте яким би не було реальне походження дому О., важливо те, що останні представники цього роду усвідомлювали себе саме нащадками правителів Київської держави й, відповідно, продовжувачами їх політичних, релігійних та культурних традицій. Першою відомою особою з роду О. вважається князь Данило з Острога (помер між 1366 та 1370). Старший його син Федько (Федір) успадкував по батькові Острог. Тому він та його нащадки почали іменуватися Острозькими. Відповідно грамот, наданих йому королем Ягайлом у 1386 та 1390 рр., а також королевою Ядвігою у 1393 р., Федору, окрім Острога, належали волості на південно-східній Волині – Корець, Заслав,

Хлапотин, Іванин, Крестовичі, Красне та Крупа. В останні роки життя цей князь відійшов від мирських справ, прийнявши чернечий постриг під іменем Феодосія у Києво-Печерському монастирі. Вів праведне життя, став схимником. Був похований у дальніх монастирських печерах. Після смерті його канонізували як преподобного Феодосія. У тропарі преподобному було сказано, що він “перетворив земного княжіння славу в чернечий образ смирення і замість ворогів видимих на невидимі ополчився”. Ікона із зображенням преподобного знаходилася в *П’ятницькій церкві* Острога. Хоча у відносно численній проправославній літературі кінця XVI – початку XVII ст., де прославляються князі О., ім’я преподобного Феодосія не фігурує, проте той факт, що серед представників цієї князівської родини була людина, яка стала відомою завдяки своїм чернечим подвигам, не міг не впливати на їхню свідомість. Ряд представників цього роду виступали ревнителями православ’я, зокрема, це стосувалося *кн. В.-К. Острозького*. Федір залишив після себе численне потомство – синів Дашка, Андрушка, Федька (Вацлава), Василя, а також дочок Федору, Анну. Однак успадкував Острог і фактично продовжив князівський родовід його наймолодший син Василь на прізвисько Красний (тобто гарний, красивий). Йому приписують укріплення Острозького замку кам’яними мурами, будівництво на його території церкви, а також спорудження інших замків, зокрема Заславської фортеці та оборонних спо-

руд у Дубні. Така діяльність давала можливість захистити землі Волині від нападів татар. Василь прагнув розбудувати свій князівський домен. Він отримав ряд маєтків від князя Вітовта. Щоправда, у боротьбі між князем Свидригайлом та королем Казимиром Ягелоном, ставши на бік останнього, втратив Корець. Зате король компенсував йому цю втрату, надавши у володіння Лопатин, Красне, Тростянець, а також підтвердив набуття Осташина. Вважається, що Василь був одружений з родичкою Вітовта кн. Агафією. Від цього шлюбу він мав двох синів, Івана та Юрія, а також дочку Агрипину-Катерину. Старший син Іван, залишившись князювати в Острозі, продовжив рід Острозьких. А його брат Юрій, отримавши Заслав, започаткував рід Заславських. Кн. Іван Острозький, одружений з княжною Бельською, мав дочку й двох синів, Михайла й Костянтина. Йому вдалося розширити свої володіння, придбати нові села. Оскільки Михайло помер бл. 1500-1501 рр. бездітним, рід продовжив Костянтин (бл. 1460 – 1530). Він зробив блискучу військову кар'єру. Сучасники характеризували його як видатного полководця. Йому приписують участь у більш ніж 60-и битвах, із яких 33 він виграв. В основному йому доводилося воювати з татарами, які починаючи з кінця XV ст. стали постійно нападати на українські землі. Ці наїзди становили основну проблему для місцевого населення, оскільки вели до великих руйнацій, втрати людських та матеріальних ресурсів. Займаючи становища брацлавсько-

го, вінницького, звенигородського старост, Костянтину Івановичу Острозькому постійно доводилося обороняти українські землі від татарських нападів. У 1497 р. князь обійняв становище великого литовського гетьмана, що стало свідченням визнання його військових заслуг. Велике значення князь надавав побудові оборонних споруд. Задяки його старанням у 1498 р. поселення Дубно отримало статус міста, а в 1507 р. – магдебурзьке право. Місто стало однією з найбільших фортець південно-східної Волині, стримуючи татарські наїзди. Воно зі своїм міцним замком виступало як одна із “столиць” князів О. Фактично Костянтин Іванович, отримавши за свої військові заслуги значні володіння в південно-східній Волині, вибудував оборонну систему із замків, до складу яких, окрім Дубна, входили Острог, що був значно зміцнений, Рівне, Дорогобуж, Полонне, Звягель, Чуднів та інші. Князь отримав низку блискучих перемог над переважаючими силами татар. Найбільш резонансними була перемоги у битві на Лопушнянському полі під Вишнівцем (28 квітня 1512 року) та біля річки Ольшаниці на Київщині (6 лютого 1527 року). У першому й другому випадку, за свідченням сучасників, були розбиті орди численістю понад 20 тис. чоловік. І це при тому, що війська, якими командував Костянтин Іванович, були значно меншими. Також князь чимало зробив для відвернення російських нападів на землі Великого князівства Литовського. Йому доводилося неодноразово вступати в битву з росіянами.

Деякий час, з 1500 до 1507 рр., він був у московському полоні. 8 вересня 1514 року князь, маючи під своїм командуванням близько 30 тис. чоловік, розгромив 80-тисячну російську армію на річці Кропивні під Оршею. Ця битва врятувала ВКЛ від окупації. До кінця життя Костянтин Іванович залишався гетьманом ВКЛ. У 1511 р. став каштеляном Віленського замку, а в 1522 р. – троцьким воєводою. Це були найвищі пости у владній ієрархії ВКЛ, які могли обіймати лише католики. Те, що їх, всупереч наявним правилам, отримав православний, свідчило про неабиякі здібності й здобутки князя. Йому навіть надали право користуватися печаткою з червоного воску, що на той час вважалося прерогативою самостійних правителів. Костянтину Івановичу, завдяки великокнязівським пожалуванням за військові заслуги, вдалося значно збільшити володіння свого домену. Він став одним із найбільших землевласників ВКЛ. Однак свої великі статки віддавав на військові потреби. Лікар польської королеви Бони А.Валентіно так писав про нього і його смерть: “Його оплакували в усіх королівських володіннях. Був той муж таким цнотливим, мужнім та везучим, що заслужив те, щоб називатися отцем короля, а Його Королівська Милість шанував його понад усіма. ...був таким побожним у своїй грецькій вірі, що його русини вважали святим. Мав доходи близько 26 тисяч дукатів, а також доходи надзвичайні, дуже щедрі від короля. Однак бідний пан все віддавав на утримання воїнів і подарунки для

них. Тому після нього лишилися великі борги й він сподівався, що король їх виплатить” (Pocięcha W. Krolowa Bona (1494-1557). Czasy i ludzie Odrodzenia. – Poznań, 1958. – Т. 3. – С. 94). Окрім військових справ, Костянтин Іванович велику увагу приділяв справам церковним та культурним. Завдяки його сприянням були значно зміцнені позиції православної церкви у ВКЛ, фундовано чимало православних храмів та монастирів у Вільнюсі, Новогрудку, Дубні, Острозі, Турові, Межиричах, Дермані та інших містах і селах. Особливо велику увагу він приділяв Києво-Печерському монастирю. Судячи з деяких фрагментарних повідомлень, він намагався створити при деяких великих монастирях культурні осередки. Костянтин Іванович залишив двох синів – Іллю (від першого шлюбу з Тетяною Семенівною Гольшанською) та Василя (від другого шлюбу з Олександрою Слуцькою). Ілля помер у молодому віці, залишивши після себе дочку *Гальшку Острозьку*. Рід О. продовжив молодший син Костянтина Івановича Василь (див. – *Острозький кн. Василь-Костянтин Костянтинович*). Молоді роки цей князь присвятив збиранню батьківських земель і розширенню свого домена. Зрештою, на середину 70-х рр. в його руках опинилися величезні володіння, які охоплювали значну частину території сучасної України. Йому належала третина земель історичної Волині (зараз це переважно землі Рівненської, Хмельницької та Тернопільської областей), 14 міст і більших поселень з округами на Ки-

ївщині, 8 – на Брацлавщині, 4 – на Галичині, 32 – на території Польщі. Річний прибуток *кн. В.-К. Острозького* у період його найбільшої могутності становив близько 10 мільйонів золотих – величезна на той час сума. Князя вважали найбагатшою людиною не лише тодішньої Речі Посполитої, а й усієї Європи. Його статки дозволяли виставити військо чисельністю 15-20 тис. чоловік. Не кожен європейський правитель мав таку армію в той час. Двір *кн. В.-К. Острозького* багато в чому нагадував інституцію незалежного правителя. У його резиденціях в Дубні й Острозі перебувало близько двох тисяч слуг, переважно молодих людей. Для них це була своєрідна школа управління, де вони набували потрібного досвіду. Пізніше ці люди ставали до служби в надвірному війську, канцеляріях, їх призначали управителями маєтків, опинялися вони й на церковних становищах. Велику увагу, як і його батько, *кн. В.-К. Острозький* приділяв обороні земель від татарських наїздів. Князь власним коштом утримував кількатисячний загін вершників для оборони від татар. Він неодноразово в 70-90-х рр. успішно відбивав напади ординців. Саме в обороні українських земель *кн. В.-К. Острозький* виявив неабиякі військові і дипломатичні здібності, а його боротьба проти “поган” була високо оцінена в тогочасних хроніках та поетичних творах. “Великим оборонцем руських та подільських країн від поганих” називав його відомий хроніст О.Гваньїні, відзначаючи, що з “поганими він через своїх старост чима-

ло й мужньо воював, посилаючи проти ворогів і двір свій, і шляхту, і бояр” (Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії. – Київ, 2007. – С. 407). Коштом князя було засновано й побудовано чимало міст і замків, передусім на південно-східній Волині та Київщині. При його старанні були збудовані замки на межі з Диким полем – у Білій Церкві, Переяславі, Богуславі. Завдяки цим діям стала більш інтенсивною колонізація українцями нинішніх центрально-українських земель. Сам же князь неодноразово рятував Київ від татарських наїздів. Будучи Київським воєводою, *кн. В.-К. Острозький* зробив багато як для відродження Київської землі, так і Києва, котрі в XVI ст. були відкриті для татарських нападів і лежали в руїнах. Також він чимало зробив для культурного розвитку цього міста, зокрема, такого його культурно-релігійного центру, як Києво-Печерська лавра. Саме вихованці двору князя *кн. В.-К. Острозького* (Єлисей Плетенецький, Мелетій Смотрицький, П. Конашевич-Сагайдачний та інші) продовжили справу свого патрона з культурного відродження Києва. Є підстави говорити, що без *кн. В.-К. Острозького* не було б ні “Могилянського ренесансу”, ні піднесення Києва в XVII ст., ні перетворення його в духовну столицю України. Взагалі завдяки діям князя українські землі наприкінці XVI ст., будучи хоча б частково захищені від татарських нападів, отримали змогу відносно нормально розвиватися як у плані господарському, так і культурному. Саме в таких умовах стало

можливим т.з. українське відродження кінця XVI – початку XVII ст. Однак сумнівно, щоб це відродження відбулося без *кн. В.-К. Острозького*, який заснував ОА, *Острозьку друкарню*, надрукував *Острозьку Біблію* й здійснив чимало інших важливих справ на полі культурному. *Кн. В.-К. Острозький*, виступаючи покровителем православ'я в Речі Посполитій, чимало уваги звертав на розбудову церковних структур. Виступав фундатором численних церков, монастирів. Навіть виношував амбітний план створення патріархату на українських землях. Фактично *кн. В.-К. Острозький* і в господарському, й політичному, і культурному та церковному планах творив незалежну державну структуру. І хоча він визнавав зверхність над собою короля Речі Посполитої, проте часто поводився незалежно. Навіть у листах писав “Ми, Костянтин, з Божої ласки князь на Волині”. У той час так себе іменували суверенні правителі. На жаль, справи *кн. В.-К. Острозького* не знайшли належного продовження. Його син, *Олександр* (див. – *кн. Острозький Олександр Костянтинович*), на якого великі надії покладали православні України, помер ще за життя свого батька (отруєний слугою). Його сини, які дожили до повноліття, *Костянтин* і *Януш*, померли в молодому віці також при загадкових обставинах. Перший – у 1618 р., другий – у 1619 році. Інший син *кн. В.-К. Острозького*, *Януш* (див. – *кн. Острозький Януш Костянтинович*), котрий зарекомендував себе як талановитий полково-

дець і державний діяч, прийняв католицьке віровизнання і мало робив для православної церкви й розвитку культури православних українців. *Януш Острозький*, який помер у 1620 р., не залишив після себе спадкоємців по чоловічій лінії. На ньому й припинився князівський рід О. Їхні величезні володіння перейшли до інших магнатських родів (див. – *кн. Острозька Анна-Алоїза, Острозька ординація*).

Лит.: Витязевский С. Преподобный Феодор, князь Острожский // Воскресное чтение. – 1930. – № 34; Войтович Л. Родина князів Острозьких // НТШ. – Львів, 1996. – Т. 231. – С. 355-367; Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. – Львів, 1996; Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Переклад, упорядкування і передмова Ірини Ворончук. – Київ – Старокостянтинів, 2001; Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / Упор. та перек. польс. О.Ю.Мицика – Київ, 2007; Домбровський Іван (Ян). Дніпрові камени // Українська поезія XVII століття (перша половина). – Київ, 1988; Зноско К. Князь Константин Константинович Острожский и его деятельность в пользу православия. – Варшава, 1933; Копистенський З. Палинодия // Русская историческая библиотека: ППЛ – С.-Петербург, 1878. – Т. 4; Левицький О. Анна-Алоїза, княжна Острожская // КС. – 1883. – Т. 7. – XI (ноябрь); Максимович М. А. Письма о князьях Острожских к графине Блудовой – Киев, 1866; Галасливий Святослав [Мицько І.] Князі Острозькі – нащадки короля Данила Галицького // Галицька брама. Острог. – Львів, 2000. – № 9. – С. 4-10; Мицько. Острозька... академія; Мицько І. Синодики монастирів як унікальне джерело української генеалогії: князі Острозькі // Мицько І. Статті. – Львів, 2000; Огієнко І. Князь Костянтин Острозький і його культурна пра-

ця. – Вінніпег, 1958; Пасічник І. Д. Князь Василь-Костянтин Острозький // Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. Пекалід С. Про Острозьку війну під П'яткою // Українська поезія XVII ст. – Київ, 1987; Романовський Л. М. О Константине Ивановиче князе Острожском // Труды третьего археологического съезда в России. – Киев, 1878. – Т. II; Саух П. Ю Князь Василь-Костянтин острозький. – Рівне, 2002; Сендульський А. Преподобный Феодор, князь Острожский // Волынские епархиальные ведомости. – 1871. – Часть неофициальная. – № 9; Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / Підг. тексту до друку, передмова, коментарі Ю. А. Мицика – Київ, 1992; Тучемский М. Преподобный Федор, князь Острожский. – Почаев, 1911; Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3-х кн. Кн. 2. Середина XV – кінець XVI століття. – Київ, 1994; Ульяновський В. Відоме і невідоме з біографії та діяльності князя К. І. Острозького // Острозька давнина. – Львів, 1995; Франко І. Шість записів князя Іллі Костянтиновича Острозького з р.1535-1540 // Франко І. Зібрання творів: У 50-ти т. – Київ, 1983. – Т. 39; Яковенко. Українська шляхта...; Яковенко Н. М. Костянтин Острозький // Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – Київ, 1997; Яковенко Н. М. Василь (Костянтин) Острозький // Там само; Eryka Lassoty i Wilhelma Beaplana opisy Ukrainy. – Warszawa, 1972. – S. 62; Kardaszewicz St. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – Kraków, 1913; Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608). Wojewoda Kijowski i marszałek ziemi Wołyńskiej. – Toruń, 1997; Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmudska i wszyskiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Т. 1; Puzyna J. Danilo, ks. Turowski, ostrogski, chełmsi i ego potomstwo // Miesięcznik Heraldyczny. – 1931. – R. 10.

Петро Кралюк

Отпис на лист... Ипатія володимєрського и берестейского єпископа... (1598 р.)

Назва книги – „Отпис на лист... Ипатія володимєрського и берестейскогоєкопа... до... кн. Костентина Острозского воєводи Киевского... в року 1598 писаний єпис. Через одного найменшого клирика церкви Острожской в том же року отписаний“. На сьогодні багато вчених дотримується погляду, що авторство твору належить *Дорофейовичу Гаврилові* (інші гіпотези – *Суразький Василь*, *Смотрицький Мелетій*, *Борецький Іов*, *Лукаріс Кирило*). І. Мицько вважає, що під цим псевдонімом приховувався острозький протопоп Ігнатій. Вказане точне місце написання – „у школѣ кгрецкой Острозской“. Характеристика книги: 4^о; (57 арк. нумер.). Рядків – 26. Шрифт: 10 рядків – 59,81 мм (60, біля 81 мм). Орнамент: заставки 2 з 1-єї дошки; кінцівки 3 з 3-х дощок. Виливні прикраси – рамка з набірних прикрас. Рамка на титулі. Структура твору: 1) „До чителника“ (арк. 2-3 зв. нумер.); 2) „Передмова листу до отца єпископа“ (арк. 3 зв. – 4 зв. нум.); 3) „Лист“ (арк. 5-32 нум.); 4) „История о листрикийском то есть о

разбойническом ферарском синодѣ, вкоротцѣ правдиве, списаная“ (арк. 33-57 нум.). Приводом для написання твору послужив лист *І. Потія* (1598), до кн. *В.-К. Острозького*, де простежувалася спроба схилити його до унії. кн. *В.-К. Острозький* не став сам відповідати, а доручив це *Клірику Острозькому*. Останній з цим завданням впорався дуже швидко. Так само швидко „Отпис“ був надрукований. Головна увага автора звернена на унію та її наслідки. Він підкреслив, що її результатом стала не згода між церквами і конфесіями, а поглиблення ворожнечі – між братами, між паном та селянином. *Клірик Острозький* звернув увагу на поведінку та моральне обличчя ініціаторів та прибічників унії. При цьому наголосив не на зраді своїх єдиновірців, а на облудності, нечесності дій стосовно Риму. Так, у його висвітленні, ієрархи – ініціатори унії – зламали клятву; обманули папу, не виконавши даного йому слова; присягали за всіх православних, не маючи на те повноважень; вели переговори від імені православних, використовуючи підроблені листи („про які нам і не снилося“). Не обійшов увагою автор „отпису“ і традиційного питання про зверхність Римських пап. Завершується твір зверненням до Бога з молитвою

про істинну справжню унію.

Місця зберігання: Україна – Київ: ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України; Росія – Москва: ДБР, ДІМ, РДАДА; Спб.: БАНР, РНБ; Литва – Вільнюс: БАН Литви; Польща – Варшава: Нац. б-ка (Варшава), Б-ка Люблін. католицьк. ун-ту (список XVII ст. з відмінностями).

Публ.: ППЛ... – Т. 3. – С. 377-432, 433-476;
Слово многоцінне. – Київ, 2006. – Т. 1. – С. 432-459.

Каталоги стародруків: Быкова. – № 14. – С. 34-35; Запаско, Ісаєвич. – І. – № 37. – С. 31; Каратаєв І. – № 155. – С. 282-283; Каратаєв ІІ. – № 128. – С. 21; Максименко. – № 195. – С. 37; Мицько І. Острозька ... академія. – С. 92; Мицько І. Чар архівних свідчень: Матеріали до біографій славетних публіцистів // Жовтень. – 1987. – № 3. – С. 87-88; Петров, Бирюк, Золотарь. – № 37. – С. 28; Ундольский. – № 138. – Ствп. 22; Ундольский – Кастерин. – № 58. – С. 100.

Літ.: Грушевський. Історія української літератури. – Т. 5. – Кн. 2. – С. 175-188; Завитневич В. Палинодия... – С. 163-165; Кардашевич. – С. 127; Микитась В. А. Українська література в боротьбі проти унії. – Київ, 1984. – С. 42-43; Полек. – С. 79-82; Яременко П. К. Памфлети Клірика Острозького – українського письменника-полеміста кінця XVI ст. // Питання літератури: Наук. записки. – Дрогобич, 1962. – Вип. 7. – С. 117-179.

Віктор Атаманенко

Палінодія Захарії Копистенського 1621 р.

Заголовок цього трактату – “Палінодія сирѣчь книга обороны святой апостольской всходнѣй церкви кафолической и святых патриарховъ и о грекохъ и о роксоланахъ христіанехъ в ласце Божой”. Авторство цієї книги зазначено таким чином: “През арьхимандрита Захарію Копыстенского ... написана из ревизією учителей видана”. Є дата – 1621 рік. П. – багатоінформативний твір-пам’ятка української публіцистики (полемічної літератури), суспільної і політичної думки. Фактично це перший огляд вітчизняної історії із давніх часів до початку XVII ст. і одночасно важливе нарративне (оповідне) джерело з історії України кінця XVI – початку XVII ст. П. поділяється на частини, розділи, артикули. Розпочинається з переліку змісту (“Описаніє Палінодії”). Після цього подається алфавітний перелік прізвищ і назв джерел: “Каталог книгъ и учителей, которыхъ до тоей книги уживало” – всього 185 позицій церковних і світських творів. З. Копистенський виявив велику обізнаність із творами польських хроністів. Серед них були М.Кромер, Я. Длугош, М. Меховський, М. Стрийковський, О. Гваніні (Гвагнін, Гвагвін). Посила-

ється на польську хроніку М. Бельського, твори Ботеро (Ботеруша) і Баронія (Бароніуша), а також Титмара (Мерзебурзького), якого називає “историк нѣмецкій”. Простежуються посилення на анонімні хроніки, хронографи і літописи: “Маргвард хронолог”, “Кройника грецкая и словенская”, “Кройника сербская”, “Кройника словенская”, “Чешская история”, “Летописец російскій зри кроника”, “Росские летописци”. Використаний Київський Патерик, “орація” Станіслава Ориховського, “Требник словенский... з друкаръни стратинской”. Широко залучені твори українських полемістів як православної конфесії “Апокрисис” Христофора Філалета, “Ектезис”, твори *Мелетія Смотрицького*, так і уніатів (“Оборона” Л. Кревзи). П. – одне із важливих розповідних джерел про острозький культурно-освітній центр, ОА і її діячів. Висока оцінка дається першому ректорові ОА *Г. Смотрицькому*. Він називається: “годной памяти муж Герасим Данилович Смотрицкий”. Згадується збірник полемічних трактатів, виданих в Острозі наприкінці XVI ст., так звана “Книжица”: “а выразней и доводней... в книжице в Острозѣ друкованой...” (див. – *Книжица (в 6 розділах) 1588 р. і Книжица (в 10 розділах) 1598 року*). Найбільша ува-

га надається острозьким культурним діячам і кн. В.-К. Острозькому, який називається “пресвятим князем””. Останньому присвячений окремих артикул “О пресвѣтлом и православномъ Василии княжати Острозкомъ воеводѣ києвскомъ”. Про цього князя в П. говорить: “... княжа острозкое Василий Константинович... сын пресвѣтлого Константина, княжати острозского, а великого гетмана великого княжства литовського, воеводи троцкого... в дѣльности и правовѣрии, – первый mezi княжати роскими, великій заступ и потѣха всего народу роского; мур желѣзный на Украйнах, страх и трепет татаром...” Важливим свідченням великого значення Острога як культурного центру (див. – *Джерела з історії Острозької Академії XVI-XVII ст.; Роль і значення Острога в історії України XVI – перш. пол. XVII ст.*) є слова автора П. про те, що при дворі кн. В.-К. Острозького “найдовалися... и мовцы оному Димосфенесови ровнии, и Сафанове и иные розличнии любомудрцы. Найдовалися и докторове славнии, в греческом, славенском и латинском языках выцвѣчонии. Найдовалися и математикове и астрологове превыборнии, mezi которыми он презацный математик, философ и астролог, Ян Лятос, который календар новый славне зганил и пером доводне през друк показал, же ест омылный” (див. – *Лятош (Лятос)*).

Публ.: Палинодия // РИБ. – 1878. – Т. 4 / Под. ред. П. А. Гильтебранта. – ППЛ. – Кн. 1. – Стлб. 313-1150; Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / упо-

ряд. О. І. Білецький. – Київ, 1967. – С. 169-173; Палинодія Захарія Копистенського // Гарвардська бібліотека давнього українського письменства. Корпус текстів. – Т. 3. Лев Кревза. Оборона єдності церковної і Захарій Копистенський Палинодія; Lev Krevza's Obrona iedności cerkiewney and Zaharija Kopystens'kuj's Palinodia / With an Introduction by Omeljan Pritsak and Bohdan Struminsky. Harvard library of early Ukrainian literature. – Harvard, 1987. – Р. 71-596 (в цій публікації є дефект – випущений 3-й арт. 2-го розділу 4-ої частини стосовно оцінки ОА і наявності тоді в Острозі когорти вчених).

Лит.: Возняк М. С. Історія української літератури: У 2-х книгах. – 2-ге вид., випр. – Львів, 1992. – Кн. 1. – С. 337-338, 495-509; Завитневич В. З. Палинодія Захарія Копыстенского и её место в истории западно-русской полемики XVI-XVII вв. – Варшава, 1883; Загайко. – С. 80-85; Каганов І. Я. Українська книга кінця XVI-XVII століть: Нариси з історії книги. – Харків, 1959. – С. 55-56; Полек. – С. 88-90; Франко І. Увага про назву “Палинодія” // ЗНТШ. – 1903. – Т. 54. – Miscellanea. – С. 1-3.

Микола Ковальський

**Парасхес-Кантакузен
Никофор (*? – †1599,
м. Мальборк, Польща)**

Церковний діяч, учений-грецист. Навчався в Падуанському університеті, проповідував у Венеції при грецькій церкві св. Марка. Переїхавши до Константинополя, у 1592 р. став протосингелом патріарха, був двічі місцеблюстителем патріаршого престолу. Близько 1595 р. переїхав до Острога. Міг викладати у ОА, оскільки його характеризують як ректора “наук еллинских і грецких”. Брав активну участь у Берестейському антиуніатському соборі 1596 року. Був звинувачений у шпигунстві на користь Туреччини, засуджений 1597 р. і засланий у Мальборкську фортецю, де й скінчилося його життя.

Лит.: Дзюба Е. Н. Просвещение на Украине и его роль в укреплении связей украинского народа с русским и белорусским. Вторая половина XVI – первая половина XVII в. – Київ, 1987. – С. 61, 121; Мицько. Острозька... академія. – С. 106; Харлампович. Западнорусские... школы. – С. 268-269.

Петро Кралюк

**Пекалід (Пенкаля,
Пенкальський) Симон
(Pečala, Pečalski Szymon)
(*бл. 1567 – † після 1601)**

Латиномовний поет. Народився в сім'ї міського радника Тобіаша Пенкалі та міщанки Ганни Старчиновської у м. Олькуші (Польща). У 1585-1589 рр. П. навчався у Краківському університеті, де отримав ступінь бакалавра мистецтв і, як свідчить книга реєстрації присвоєння вчених ступенів цього університету, “став русином” (ruthenus factus). Правдоподібно, у роки навчання в університеті П. налагодив тісні контакти спочатку з *кн. Янушем Острозьким*, а потім і з *кн. В.-К. Острозьким*, ставши їх придворним поетом. Йому належить випущений ним 1601 р. у Львові поетичний твір “Epithalamium” на честь шлюбу відомого протектора православ'я на Перемишльщині Яна Щасного Гербурта з Єлизаветою Заславською. Однак найбільш відомим твором П. є латиномовна поема “Про острозьку війну” („De bello Ostrogiano“), яка вийшла друком 1600 р. у Кракові. Поема адресується *В.-К. і кн. Я. Острозьким* і описує конфлікт 1593 р. між ними, з одного боку, і козацьким військом Кришто-

фа Косинського, з іншого. Політичним ідеалом автора є шляхетська Річ Посполита, базована на зміцненні єдності трьох її складових: Польщі (Корони), Литви і Русі. Необхідними умовами реалізації цього ідеалу П. вважає досягнення злагоди між народами, що населяють Річ Посполиту, та утвердження релігійної толерантності. Як свідчить поема, її автор безпосередньо брав участь у придушенні повстання К. Косинського, тривалий час жив в Острозі, знайомився з діяльністю ОА та її бібліотеки. П. відзначає м'який клімат Острожчини, велику кількість лук і високу врожайність навколишніх земель, що дозволяє місцевим жителям розводити великі стада худоби, коней, свиней, кіз, овець, займатися бджільництвом, вирощувати зернові, навіть виноград. Славився Острог, на думку П., і ремісничими виробами, особливо зброєю. З особливим пієтетом описав автор Острозьку “тримовну гімназію”, власне ОА, її бібліотеку, храми та фортечні мури Острога. Зупинився П. у поемі на генеалогії кн. *Острозьких*, вважаючи їх нащадками міфічного Руса та князя Кия. Прославляючи рід *Острозьких*, П. детально зосередився на особистостях. Автор поеми “Про Острозьку війну” відзначив їх воєнні подвиги, державну мудрість і т. ін. Вони надихають своїми промовами військо на перемогу перед битвою (зокрема, *Януш*), гуманно ставляться до переможених (зокрема, Василь-Костянтин до К. Косинського). П. з повагою говорить про високе військово мистецтво козаків, але негативно ставиться до їхніх

спроб порушити соціальний спокій у Речі Посполитій. Наприкінці поеми П. заявляє про своє бажання написати ще низку творів “на лад аонійський”, але доля їх, якщо вони були написані, залишається невідомою. Після 1601 р. жодних даних про життя П. поки що не віднайдено.

Твори: De bello Ostrogiano ad Pianctum cum Nisoviis libri quattuor a Simone Pecalidis Artium Vaccalaureo conscripti. Cracoviae, 1600; Пекалід С. Про Острозьку війну під П'яткою проти низових // Українська поезія XVI ст. – Київ, 1987. – С. 195-242; Пекалід С. Про Острозьку війну під П'яткою проти низових // Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. – Київ, 1995. – Ч. 2. – С. 40-77; Пекалід С. Про Острозьку війну під П'яткою проти низових // Слово многоцінне. – Київ, 2006. – Т. I. – С. 291-338.

Лит.: Кардашевич. – С. 138-139; Литвинов В. Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII століття. – Київ, 2000. – С. 20, 187-235; Литвинов В. Католицька Русь. – Київ, 2005. – С. 21-22; Мицько. Острозька... академія. – 106; Стратій Я. Реформаційні і гуманістичні ідеї в Острозькому культурно-освітньому центрі в контексті міжслов'янських впливів // Історія і культура слов'ян. – Київ, 1993. – С. 93-95; Стратій Я. Значення Острозького культурно-освітнього осередку для розвитку української духовної культури і філософської думки на зламі XVI-XVII ст. // Острозька давнина. – Львів, 1995. – С. 95-96; Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI-XVII ст. – Київ, 2002. – С. 157-188; Wos K. Pełkala Szymon // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1980. – Т. 25. – S. 728-729.

Петро Кулаковський

Передмови Острозької Біблії

Перед першою передмовою Острозької Біблії, на звороті титульного аркуша розміщено зображення герба князя і вірш про нього, автором якого був Г. Смотрицький. Вірш на герб Острозьких – “Зри сія знаменія...” – своєрідна присвята, звернення до князя Костянтина. Кожний символ герба знаменує вірність князя К.-В. Острозького православної вірі. У верхній правій частині гербового картуша зображений Юрій Змієборець, який долає нечисту силу списом “Въоружень воинъ зміа поправъ мужественно, копіємъ сего посредѣ пронъзе гавственно”. Князь Острозький перемагає “мысльнаго сопостата”, захищає чистоту у православної віри з допомогою іншого “непобѣдимо оружје”, використовуючи Біблію – “острѣйшее меча обоюду остра слово б[о]жіе”. Смотрицький порівнює князя Костянтина і з іншим лицарем – вершником, зображеним у лівій верхній частині герба Острозьких. Подібно до цього воїна з мечем Костянтин відсікає “мракъ идолскія лести”, відганяє “еретиковъ полки оумовредныа, придоша бо в миръ волки нещадныа”. Зірка в нижній частині герба нагадує про зорю, що засяяла над Вифлеємом,

сповіщаючи про народження Спасителя; хрест – розіп’ятого Христа, який “на кр[е]стѣ руцѣ прострѣ, всѣх к себѣпріємла”. Пафос хреста домінує у вірші. Поет порівнює Костянтина Острозького з візантійським імператором Костянтином Великим, який у 313 р. легалізував християнство.

И ты крестное знаменіе не туне носиши,

Великому Константину им сѧ сподобиши.

Онъ бо на н[е]б[е]си сіе видѣвъ, побѣдилъ съпостаты,

Ты же побѣждай еретикъ и бѣсовъ тристаты (Тит. зв.).

Після вірша, на новій сторінці розпочинається перша передмова. Острозька Біблія містить дві передмови, які розташовані відповідно на аркушах 2 нн-3 нн зв. , 4 нн-7 нн зв. Перша з них анонімна, другу, згідно з вказівкою в самому тексті, написав Г. Смотрицький. Щодо авторства першої передмови, то стосовно нього думки дослідників розділились. В. Колосова приписує її Г. Смотрицькому, Я. Ісаєвич – Іванові Федорову, лише допускаючи участь ректора ОА у написанні її третьої частини.

Перша передмова є декларацією видавця-мецената князя К.-В. Острозького і складається з трьох час-

тин. Першу творить молитва-подяка Богу князя за завершення запланованої справи. Друга частина – відкритий лист князя до православних Речі Посполитої, в якому сповіщається про час – 12 серпня 1581 року – і місце видання – “въ б[о]госп[а]саемом и домоначалном градѣ моем Острозѣ”. Полемічно забарвлена третя спрямована проти ворогів православної церкви.

У передмові повідомляється, що головна мета Біблії – посилення авторитету православної церкви, яка переживає ненайкращі часи, “ꙗко волци тяжцы нещадно расхищают и распужают овчье стадо Х[ристо]во различные бо съпостаты” (2 нн зв. стародруку). “Кто бо есть ѿ бл[а]говѣрныхъ и б[о]горазумныхъ, его же не подвиже жалость, зраще ветхость ц[е]ркве х[ристо]вы нападеніе клонящусѧ?” (Там само) – патетично запитує автор. На його думку, порятунок може дати Святе Писання, бо “ꙗко неудобно ч[е]л[о]вѣкомъ сп[а]стисѧ токмо храненіемъ заповѣдей твоихъ съ вѣрою. Ихъ же роду ч[е]л[о]вѣч[е]скому бл[а]гоизволилъ еси предложити и възвѣстити б[о]жественнымъ своимъ и всесвѣтлымъ писаніемъ” (Арк.2 нн). Смотрицький просить читачів прийняти Біблію “не ꙗко вещи ч[е]л[ове]ческія, но ꙗко съвыше съходящее дарованіе д[у]ховное” (Арк.3 нн зв.).

У третій частині розповідається про велику підготовчу роботу, яка передувала виданню Острозької Біблії. До Острога привезли багато Біблій “различныхъ письменъ и языковъ”, але не в одній країні “языка словенскаго” повного церковнослов’янського

тексту Біблії не було. Від царя Іоанна Васильовича писарем Великого князівства Литовського Михайлом Гарабурдою (який неодноразово їздив до Москви у складі посольства в 1571 та 1573 рр.) був привезений церковнослов’янський переклад Біблії з грецької мови. До нього в Острозі поставилися з великою пошаною, вважаючи його перекладом “седмьдесятъ и двѣма преводники множає пяти сотъ лѣтъ... еще за великаго Владимира кр[е]стившаго землю рускую” (Арк. 3 нн). Тепер відомо, що з Москви був привезений не переклад княжої доби, а один із списків Геннадієвської Біблії, опрацьований наприкінці XV століття в Новгороді при митрополиті Геннадії. Джерелом помилки про давність рукопису була, очевидно, відтворена в Геннадіївській Біблії приписка Упиря Лихого в кінці книги Даниїла про переписання цієї книги за князя Володимира Ярославича, сина Ярослава Мудрого.

При порівнянні текстів Біблії “различныхъ письменъ и языковъ” виявилися “не токмо разньствіѧ, но и развращеніѧ”, настільки великі, що виник сумнів у можливості здійснити слов’янське видання. Проте вирішили не відступати від початої справи і з цією метою розпочали нові пошуки текстів по всій Європі, “много странъ далекихъ вселенныхъ проходаѧ, ꙗко римскіѧ предѣлы, тако и кандійскіѧ острова, паче же много монастырей грецкихъ, сербскихъ и болгарскихъ, даже и до самага ...преч[е]стнаго Іереміѧ архієп[и]с[ко]па Константина града, ...доидохъ, требуѧ съ тщаніемъ и моленіемъ

прилежнимъ тако людій, наказаных въ писаніяхъ св[ѣ]тыхъ еллинскихъ и словенскихъ, такоже изводовъ добрѣ исправленыхъ” (Арк.3нн). Після придбання додаткових текстів князь багато радився із зібраними в Острозі книжниками. Одностайно було вирішено “неизмѣнно” йти за традиційним перекладом 72-х “богомудрыхъ преводниковъ” книг Старого Завіту з єврейської мови на грецьку (за часів єгипетського царя Птолемея Філадельфа) – так званою Септуагінтою. У кінці передмови йдеться про те, яке величезне значення має Святе Писання для навернення людини до істинної віри і закликає читачів “в сей градъ ц[а]рѣ великаго и въ дворъ овецъ пастырѣ небеснаго Б[о]ж[е]ственаго Писаніѣ подобаєть входити искусно съ тщаніємъ, въземше ключъ совѣсти съ вѣрою, сквозь двери сего предсловаго възвѣщанія” (Арк. 3нн зв.).

Якщо перша передмова присвячена в основному історії видання та надрукування Біблії, то другу передмову “Пр[е]дсловіє къ благовѣрному и православному всѣакого чина, возраста же и сана читателеви” Г. Смотрицький присвячує боротьбі з ересю т.зв. антитринітаріїв. Він пише, що “в настоѣще се время послѣднее по грѣхомъ нерадеіѣ и не наказаніѣ нашего разгорѣса велик пламень злохитрыхъ и многоглавныхъ ересей” (Арк.5нн зв.). Найстрашніша з них ересь послідовників Арія – антитринітаріїв, які “тресъставнаго б[о]жества коснутисѣ деръзнуша” (Там само); антитринітарії виступали проти головного догмату

християнства – єдиносутності Святої Трійці, вони вважали, що існує тільки один Бог, а Христос – створена Богом істота нижчого ступеня. Смотрицький доводить неправильність цього твердження словами пророка Ісайї: “Тѣко отроча родисѣ нам с[ѣ]нъ и дастсѣ намъ. Єму же власть быст на рамѣ его и миру его нѣсть предѣла. И нарицаєтсѣ имѣ его велика совѣта а[н]гель, чуденъ совѣтник, б[о]гъ крѣпок, вл[а]д[и]ка, князь сміренія, от[е]ц будущаго вѣка” (Арк.4 нн зв.). Захищаючи догмат про єдиносутність Бога-Отця, Бога-Сина і Бога Святого Духа, Г. Смотрицький пише, що Христос мав дві природи: людську і божественну. Апостол Фома, доторкаючись до тіла Христа, бачив його людську сутність, яку ми пізнаємо “виденіємъ съ осѣзаніємъ” (Там само). Божественна природа Христа полягає в єдиносутності Св. Трійці. Тому на вигук апостола Фоми: “Бог мой” Христос заперечив: “Что мѣ г[лаго]леши Б[о]га, никто же бо Бог, токмо єдинъ иже на небесехъ” (Арк. 4 нн зв.). Вищу трансцендентну сутність Бога можна пізнавати тільки “Ѣ помышленіѣ съ вѣрою”, “блаженни невидѣшеи и веровавшеи” (Там само). Герасим Данилович закликає благовірних читачів не піддаватися на бісівські підступи ересей. Глибоко розуміти “божество Христово”, що Христос не тільки “син Давидов”, як відповіли йому законоучителі, а “самъ же с[и]н – Б[о]гъ, сый истиненъ Ѣцу же и с[вѣ]таму д[у]ху єдино сущенъ” (Арк.5 нн). Потрібно “іспитати” Писання, тобто знайти в ньому суть про Христа, яка при-

веде до життя вічного, читаючи Біблію, намагатися зрозуміти її духовний зміст, вмістити його в собі, пам'ятати слово Христово: “Могій вѣстити, да вѣститъ” (Арк.6 нн). Потрібно жити за заповідями Христа “иже аще кто вѣсть волю г[о]с[по]дина свого, и не творить, болшее осужденіе приѣмлетъ, нежели невѣдущій” (Арк.6 нн). У кінці передмови Смотрицький смиренно просить не судити його суворо за недосконалість передмови, яку він написав, як міг, захищаючи істину, “понеже людіе молчатъ, каменіе вопити понудисѧ” (Арк.7 нн).

Закінчується передмова таким зверненням до читача: “Писаніѧ испытуй, могущаѧ вѣстити вѣщай, творити прилѣжно не престай” (Там само). Тим самим благовірний читач покаже приклад еретикам и поганам, “они же, видѣвши наша добраѧ дѣла въ православной вѣрѣ, с нами прославѧт Ѡца нашего, иже на н[е]бес[а]хъ, купно съ едінороднымъ его с[ы]номъ и все[в]я[т]ымъ бл[а]гимъ и животворящимъ его д[у]хомъ, въ трехъ съставѣхъ, въ едіномъ же существѣ” (Там само).

Друга передмова закінчується віршем Г. Смотрицького “Всѣкаго чина православный читателю”. У ній поет також прославляє князя Костянтина, який рятує народ “въ се время люто и плача достойно” від “бѣсовскихъ наважденій”, “еретическихъ полков” Святим Писанням – Біблією. Він порівнює острозького князя з великими князями Київської Русі — Володимиром і Ярославом.

Владимеръ бо свой народ кр[е]щеніемъ просвѣтилъ.

Конъстантинъ же бл[а]го разуміѧ писаніемъ освѣтилъ...

Ерославъ зиданіемъ ц[е]рковнымъ Кієвъ и Черниговъ оукраси,

Костантинъ же едіну съборную ц[е]рковь писаніемъ възвыси (Арк.7нн зв.).

Вірші “Зри сія знаменія...” та “Всякого чина православный читателю” відзначаються великим звукописним багатством. Це характерні зразки нерівноскладової поезії. Амплітуда коливань кількості складів змінюється в них від 5 до 21. А у вірші “Зри сія знаменія...” амплітуда коливань виявилась системною: два останніх коротких рядки завершують кожну з шести строф. На відміну від ізосилабічного нерівноскладовий вірш був більш пластичним, гнучким, придатним для імпровізації і дозволяв легко трансформувати текст на потребу автора. Отже, Г. Смотрицькому належить вагоме місце в українській літературі як одному з зачинателів нерівноскладової поезії.

У першій передмові присутній певний політичний підтекст. Без сумніву, саме з ініціативи князя К.-В. Острозький тут підкреслюється, і це в час війни Речі Посполитої з Росією, що найкращий текст Святого Писання для друку був отриманий від російського царя. З таких же міркувань у першій в світі повній друкованій кириличній Біблії згадано лише українських діячів, князя-мецената К.-В.Острозького та письменника Г. Смотрицького та росіянина друкаря Івана Федорова (у післямовах). Заїжджі грецькі діячі були проігноровані. У той же

час, грецькі тексти перших двох частин першої передмови та післямови, вочевидь, мали показати високий рівень острозького осередку. Крім того, за їх допомогою європейці мали можливість ознайомитись з обставинами виходу православнослов'янського варіанту основоположної книги християнства.

Джерел.: Біблія. – Острог, 1581. – Арк.2
нн-7 нн зв.

Літ.: Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989. – С. 133, 135, 138-140; Колосова В. П. Идеологические предпосылки деятельности Острожского кружка (Герасим Смотрицкий как редактор-полемист) // Федоровские чтения 1981. – Москва, 1985. – С. 84-90; Мицько І. Нові сторінки з життя першодрукаря. До 400-річчя від дня смерті Івана Федорова // Жовтень. – Львів, 1983. – № 11. – С. 194; Сазонова Л. И. Украинские старопечатные предисловия конца XVI – первой половины XVII в. (борьба за национальное единство) // Русская старопечатная литература (XVI – первая четверть XVIII). Тематика и стилистика предисловий и послесловий. – Москва, 1981. – С. 129-152; Українська поезія. Кінець XVI – початок XVIII ст. / Упор. В. Колосова, В. Кречотень. – Київ, 1978. – С. 61-65, 372-373.

Ігор Пасічник

Пересторога

Анонімний полемічний антикатолицький твір, створений після 10 липня 1605 року – в 1606 році. Збереглись одна рукописна копія повного тексту та одна – фрагменту. Текстологічний аналіз пам'ятки свідчить, що її автор був шляхтичем, світською, пов'язаною з освітою особою. Він близько стояв до львівського та білоруського вільнюського братств, князівського двору К.-В. Острозького та ОА. Існують три гіпотези про автора “Перестороги”. А. Попов та П. Яременко вбачали в ньому шляхтича, львівського священника Андрія Літинського († після 21.XI.1628), І. Франко та І. Коляда – львівського сідляра, керівника Ставропігійського братства Юрка Рогатинця († між 20.V. та 1.IX. 1605). Найбільше аргументів говорить на користь І. Борецького, шляхтича, керівника школи львівського Ставропігійського братства, співробітника Дерманського культурно-освітнього осередка.

Головна мета твору – розповісти про підготовку та введення унії; застерегти від неї українців та білорусів. Автор намагається показати її причини, зокрема, духовний занепад тогочасного українського суспільства. Для цього, він звертається до

історії, зокрема до періоду занепаду Київської держави XI століття. Головною причиною він бачить у відсутності освіти, в тому, що “великі ревнителі” після прийняття християнства тільки монастирі і церкви будували, а того, що “было напотребнѣшое, школь посполитых не фундовали” (С. 25-26 за “Возняк М. Письменницька...”). Відсутність освіти породила “грубость поганскую”, опановані якою руські князі почали воювати між собою. Із цих міжусобиць скористались сусіди – угорці, поляки, литовці – які захопили наші землі. Латинську освіту автор “Перестороги” відкидає, подібно до того, як це робив у своїх творах Іван Вишенський. Адже, захопившись чужою освітою і культурою, потомки давніх князів “з вѣры православное на рымскую викрестилися и назвиска и имена собѣ поотмѣняли” (С. 26). На думку автора, і у ситуації загострення боротьби з унією, яка склалася після Берестейського собору 1596 р., надзвичайно велика роль належить національній освіті. Письменник схвально ставиться до культурно-освітньої діяльності братств і засуджує їх супротивників, уніатських владик Володимироберестейського єпископа Іпатія Потія та Луцько-острозького єпископа Кирила Терлецького. Автор доклад-

но зупиняється на описі дій останнього, спрямованих на організацію серед єпископів групи прихильників унії. Описує він і злочиння Терлецького, який поводив себе як феодал, морально спустошена людина. Нагадує “о двоженствѣ, о забитю Филиппа маляра, о мешканю в чужолозствѣ з братовою роженою и о иншихъ сквернодѣйствах, о обцованю з злочѣями, што ему воли до кухнѣ его вожовали, о ѣдѣню мяса, о кованю фальшивих червоних золотых и проч” (С. 31). Не зупинявся владика і перед вбивством. Так, його слуги втопили активного православного священника Стефана Добрянського, пароха у прилуцькому Святоспаському монастирі, власності К.-В.Острозького.

Негативно змальований у “Пересторозі” Іпатій Потій. На думку полеміста, він енергійно домагався прийняття унії, бо хотів уникнути контролю з боку братств, членами яких були простолюдни. До них Іпатій Потій ставився з відкритим презирством: “Хлопѣство с простоты своей такову зверхность собѣ привлащают, же ани єпископов ани поповъ самыхъ слухати не хочет, овшем, ростирки, васнь кровопролитіе чинят и люд посполитый ламлют” (С. 42). Сам же єпископ “великого непокоя и замѣшаня” наробив, насильно захопивши православні церкви у Вільнюсі.

У “Пересторозі” коротко розповідається про Берестейський собор 1596 р., підкреслюється всенародна підтримка, якою користувався антиуніатський табір, викривається поведінка Київського митрополи-

та Михайла Рогози, який, на думку полеміста, був сліпим зняряддям у руках К. Терлецького та І. Потія. Автор наводить аргументи з канонічного права на доказ незаконності проголошення унії. Щоб підкреслити її шкідливість для українців, наводяться приклади переслідування уніатською церковною верхівкою православного населення, особливо братств. “Такъ оныє отступници церковъ Божію почали воевати. А и первой ударили на братство виленское и берестецкое взаем, муками, отбираниям добръ, недопущаням робити, ремесла уживаня, торгованя и вшелякого гандлю, такъ власне, же хто нѣ малъ знаку на челѣ албо на руках отступленя и сполкованя з ними, жадному не было вольно ни купити, ни продати, а найбарзѣй у Берестю Потей помучиль, так же мусѣли от домовъ своих пречъ розбѣгнутися” (С. 35). Свої злочини єпископи-уніати роблять при активній підтримці Ватикану та польського королівського уряду. “Отступници, маючи по себе власть духовную рымскую и тежъ власть королевскую... чинили великое насилуване людем убогимъ” (С. 41).

Боротьбу з відступниками від православної віри очолили міщанські братства. Автор “Пересторози” особливо схвально відгукується про діяльність віленського братства, яке у боротьбі з уніатами і римокатоликами об’єднало свої сили з протестантами. Не без впливу творів Вишенського він, захищаючи простолюддя братств, згадує, що і Христос засудив “архієреов” і вибрав собі учнів з простих людей.

З великою повагою автор “Перестороги” пише про В.-К. Острозького, засновника ОА. Правда, ініціативу в цій справі він приписує Константинопольському патріархові (аби підкреслити його великі заслуги перед українським народом). Князь “умыслил утвердити православную вѣру, продками своїми везде уфундованую. Напервѣй старался у святѣйшого патрѣархи, абы ся zde дидакаловъ ку розмноженю наукъ вѣрѣк православной зослалъ. А он на то маетностями своими ратовати надолженя на то не жалует. Якъ юж збудоваль школу, шпиталѣ, маетностями их надарил. И такъ науки словенскіе и грецкіе у Острогу заложилъ, друкарню собралъ, со благословеніем и зосланям патріархи вселенского тое все заложилъ” (С. 27). Устами В.-К. Острозького письменник висловлює протест королю проти національно-релігійного гноблення. “За вѣру православную наступаеш на права нашѣ, ламаеш вольности нашѣ а наконец на сумнене налѣгаеш, чим присягу свою ламаеш... вижу, же то ку остатней згубе всей Короны Польское идет, бо за тым никто своего права ани вольности беспечен уже не будет и в коротком часѣ придет до великого замешаня, а бодай не домышлятся чого иншого” (С. 39).

Значна увага в творі приділена судові над патріаршим протосингелом Никиформ Парасхесом. Оскільки він, згідно з наданими йому повноваженнями, відлучив від церкви ініціаторів унії, то тим самим підважувалася законність самої Берестейської унії 1596 року. Через це

католицькі кола проти нього сфальсифікували процес з видуманими обвинуваченнями в шпигунстві на користь Османської імперії. Полеміст підкреслював ту обставину, що цей діяч приїхав “в справах духовных до Руси ... и мешканя у Острогу для отправления наукъ вызволенных”, плануючи “дидакаломъ быти у Острогу еще от кильканасту лѣт” (С. 34).

Автор намагається довести, що св. Петро ніколи не був єпископом у Римі, тим самим намагаючись підважити твердження латинян про першість Папи Римського.

Наприкінці автор звертається до православного люду: “...Можеш собѣ на приклад взятти братство виленское, якъ его превратити не могут от православія ни огонь, ни мечъ. Але тым барзѣ Богъ ихъ подкрѣпляет, такъ иж в нихъ найдуются люде учоные, годные, терпимые, смиренномудрые” (С. 56)

Стилістично близькими до цього твору є “Книга о вірі” (Вільнюс, Друкарня братства, 1596), коментарі до польськомовного перекладу (між 1597-1600 рр.) листа патріарха Мелетія Пігаса 1592 р., проект виступу шляхтича, члена вільнюського братства на сеймику (між 1603-1605 рр.), шкільний катихизис “Банкет душевний”, Послання Ставропігійського братва до усіх православних (1608), “Лямент албо мова до короля его милости”, “Епистолия, которую братство Ставропигион... року 1609 мешчаном Новаго Костянтинова послали”, вірші до випущеної 1609 р. у львівській Ставропігії книги Іоана Златоустого “Бесѣда избранныя w

всьпитаній чадь”.

Актуальність піднятих проблем, відображення близьких читачеві життєвих ситуацій і подій, безкомпромісність у критиці прихильників унії і палка пристрасть у захисті поборників православної віри та вітчизняної культури і освіти – роблять “Пересторогу” одним із кращих творів давньої української полемічної літератури.

Місце зберігання: ЦНБ. – Ф.Колеція рукописів у-ту св. Володимира. – N206(27). – С. 99-131; ЦНБ. – 476/1736 П. – Арк. 44-47.

Публ. Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. – Львів, 1954. – С. 25-56; Дзюба О. Невідомий уривок з “Перестороги” // Український археологічний щорічник. – Київ, 1999. – Вип.3/4. – С. 434-442; Науменко Ф. І. Педагог-гуманіст і просвітитель І. М. Борецький (лекції з історії педагогіки для студентів університету). – Львів, 1963. – С. 73-116; Памятники, изданные комиссией для разбора древних актов. – Киев, 1898. – Т.3. – С. 35-36; Справа братства церковного виленскаго...// Чтения Общества истории и древностей российских. – Москва, 1859. – Кн.3. – С. 1-22.

Літ.: Возняк М. Історія української літератури. – Львів, 1992. – Кн. 1. – С. 438-444. Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. – Львів, 1954. – С. 3-24; Загайко П. К. Українські письменники-полемісти кінця XVI – початку XVII ст. в боротьбі проти Ватикану і унії. – Київ, 1957. – С. 64-68; Коляда І. До питання про авторство “Перестороги” в світлі гіпотези Івана Франка. // Львівський держуніверситет. Збірник статей. – Львів, 1968. – С. 247-256; Мицько І. Авторство “Перестороги” в світлі українсько-білоруських взаємин // Прогресивна суспільно-політична думка в боротьбі проти феодальної реакції та католицько-

уніатської експансії на Україні: Тези конференції. – Львів, 1988. – С. 133-135; Науменко Ф. І. Педагог-гуманіст і просвітитель І. М. Борецький (лекції з історії педагогіки для студентів університету). – Львів, 1963. – С. 3-70; Попов А. Материалы для истории церковной унии в Юго-Западной Руси // Чтения Московского общества истории древностей российских. – Москва, 1879. – Т.1. – С. IV-V; Франко І. “Банкет духовный” // Франко І. Повне зібрання творів у п’ятдесяти томах. – Київ, 1975. – Т.28. – С. 365-374; Яременко П. К. Пересторога-український антиуніатський памфлет початку XVII ст. – Київ, 1963; Franko I. Charakterystyka literatury ruskiej XVI-XVIII wieku // Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1892. – S. 705; Franko I. Z dziejów synodu brzeskiego 1596 r. // Kwartalnik historyczny. – Lwów, 1895. – S.901-904.

Ігор Пасічник

Перлштейн Яким (*? – †?)

Один із перших істориків і археографів м. Острога, краєзнавець, вчитель Острозького дворянського училища, у 50-х рр. ХІХ – редактор “Волынских губернских ведомостей” (Житомир). П. редагував це видання з 1854 року. Обраний 1845 р. членом-кореспондентом Київської Археографічної комісії – “Временной (Киевской) Комиссии для разбора древних актов”. Тісні творчі зв’язки мав П. з іншим археографічним, науково-історичним центром – ОИДР при Московському університеті, спочатку був його кореспондентом, а в 1850 р. обраний “сореєнователем”. П. підтримували визначні діячі української історіографії і культури О. Бодяньський і М. Максимович, який цікавився історією Острога. З історії Острога П. опублікував 1847 р. в органі ОИДР “Чтениях” базовану на неопублікованому документі *акті поділу острозьких володінь кн. В.-К. Острозького між його синами Янушем і Олександром 1603 р.* статтю “Описание города Острога” (Чтения ОИДР. – 1847. – Кн. 4. – С. 137-142) зі схематичним планом міста. Продовженням цієї публікації є стаття П. “Несколько слов о кня-

жестве Острожском” (Временник ОИДР. – 1852. – Кн. 14. – С. 33-48). Невдовзі у “Волынских губернских ведомостях” (1855, № 4) була опублікована його ж стаття “Очерк истории типографий на Волыни”, де вміщені відомості про *Острозьку друкарню ХVІ – поч. ХVІІ ст.* Опублікував низку статей про Луцьк і Луцьке братство. У 1854-1857 рр. у “Волынских губернских ведомостях” було надруковано 15 статей П., причому найбільш плідним був 1856 р., коли він там надрукував 7 статей.

Листування: П. з ОИДР у Рукописному відділі ДБР (РДБ) – ф. 203. – Кн. 10. – Арк. 233; Кн. 11. – № 6. – Арк. 82, 145; Кн. 12. – № 10. – Арк. 18; Кн. 13. – № 7. – Арк. 269.

Публ.: Перлштейн І. – С. 137-142; Перлштейн П. – С. 33-48.

Лит.: Журба О.І. Київська археографічна комісія 1843-1921. Нарис історії і діяльності. – Київ, 1993. – С. 41, 46, 73, 177; Ковальський М. П. Яким Перлштейн – дослідник Острога і Волині // Матеріали V наук.-краєзн. конф. “Остріг на порозі 900-річчя”. – Острог, 1994. – С. 64-67; Лященко А. Волынские Губернские Ведомости в 1838-1887 гг. [бібліографія Волынских губернских ведомостей” за роки 1838-1887] // Живая старина. – С.-Петербург, 1893. – Вып. II. – С. 265-266 (вступна стаття), 266-278 (перелік назв статей).

Микола Ковальський

Пігас Мелетій
(*1535/1540, о. Кріт –
†1601, м. Олександрія
Єгипетська)

Церковний та культурний діяч. Обіймав становище Олександрійського патріарха. Вищу освіту здобував у Італії, зокрема, в Падуанському університеті. Вважався одним з найосвіченіших діячів православної церкви кінця XVI ст. У 90-х рр. налагодив контакти з діячами культурного осередку в Острозі, ведучи з ними листування. Серед його адресатів були кн. В.-К. Острозький, його син Олександр, Кипріан та інші. Сім послань П.М. до “всіх православних Речі Посполитої” було опубліковано в “Книжциці в десяти розділах”. Один із цих листів широко цитувався в “Апокрисисі”. У листах, адресованих В.-К. Острозькому (всі вони відносяться до 1597), П.М. високо оцінює діяльність князя на користь православної церкви, навіть порівнює його з імператором Костянтином Великим. У цих листах згадується архідиякон Кипріан, підкреслюється його старанність і прагнення до науки. В.-К. Острозький запрошував П.М. відвідати Острог. Проте він не міг це зробити. Зате послав до Острога як свого протосинкела Кирила Лукаріса.

Лит.: Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів, 2000. – С. 189, 198, 213, 241, 305, 322, 352; Малышевский И. Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах Русской Церкви: у 2-х т. – Київ, 1872; Ясіновський А. Роль острога в культурних взаєминах України із слов'янами і греками // Острозька давнина. – Львів, 1995. – С. 100-101.

Петро Кралюк

**Плетенецький
Олександр Хомович**
(малосхимницьке ім'я
Єлисей, великосхимниць-
ке – Євфимій) (*бл. 1554,
м.Львів – †29.10.1624,
м.Київ)

Церковний та культурний діяч. Його батько, “дяк Хома-русин”, з дрібношляхетського роду; переїхав до Львова з Рогатина. Брати П.О., Єронім, Панас та Ярош, служили у *кн. В.-К. Острозького*. При сприянні князя П.О. у 1595 р. став архімандритом Пінського Ліщинського монастиря. *кн. В.-К. Острозький* характеризує його як “земянина нашого”. Перебуваючи при дворі *кн. В.-К. Острозького*, П.О. мав змогу навчатися або хоча б ознайомитися з діяльністю ОА, спілкувався з її діячами. Тим більше, що він брав активну участь в Берестейському антиуніатському соборі, був одним з основних його діячів. Після смерті Никофора Тура в 1599 р., П.О. обрали архімандритом Києво-Печерської лаври. Правда, офіційно затверджений він був королем Сигізмундом III лише в 1605 році. П.О. зумів перетворити Києво-Печерську лавру в один із значних релігійно-культурних центрів України. Він запросив до Ки-

єва письменників, проповідників, перекладачів, друкарів, художників. Створив культурний осередок, який мав на меті захист православ'я й багато в чому нагадував подібні осередки в Острозі та Дермані. До того ж до його складу входили деякі діячі, що раніше були пов'язані з Острогом. Також у Києво-Печерській лаврі П.О. відкрив друкарню, яка випускала богослужбову літературу, богословські праці, а також книги світського характеру. Деякі з цих видань, наприклад “Бесіди на 14 послань апостола Павла” Йоана Златоуста, були підготовлені в Дермані. У певному сенсі осередок, створений П.О., продовжив традиції Острозького культурного осередку й ОА.

Лит.: Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – Київ, 1883. – Т. 1; Мицько. Острозька... академія. – С. 106-107; Огієнко І Історія українського друкарства. – Київ, 1994; Хижняк З. Плетенецький Олександр Хомович // Києво-Могилянська академія в іменах. – Київ, 2001. – С. 428.

Петро Кралюк

Послання... Ієремії (Траноса)

Місце і дата друку точно не встановлені. На підставі аналізу шрифтів та оформлення вважається, що книга була надрукована в Острозі після 1583 року. До складу книги входять послання: 1) до *кн. В.-К. Острозького*; 2) до Київського митрополита Онисифора і єпископів; 3) до єпископа Пінського і Турівського *Кирила*; 4) до міщан м. Вільна. “Послання” були написані з приводу календарної реформи 1582 р. у відповідь на звернення *кн. В.-К. Острозького* до Константинопольського патріарха. У наступному, 1583 р., Ієремія звернувся до митрополита та єпископів Київської митрополії щодо справи введення нового календаря. Характеристика книги: 4° (6) арк. Рядків – 29; шрифт: 10 рядків – 50 – 51 мм. (шрифт *Острозької Біблії*); орнамент: ініціал, виливні прикраси; герб князів Острозьких на останній сторінці.

Місця зберігання: Росія – Спб.: РНБ;
Польща – Варшава: Нац. б-ка; Вроцлав: Б-ка Нац. ін-ту ім. Оссолінських.
Публ.: Мальшевский И. Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах русской церкви. – Київ, 1872. – Т. 2. – С. 92, 98-101.
Каталоги стародруків: Быкова. – № 5.

– С. 21-22; Запаско, Ісаєвич. – I. – № 16. – С. 29; Каратаєв I. – № 109. – С. 224-227; Каратаєв II. – № 88. – С. 15-16; Максименко. – № 187. – С. 35; Ундольский. – № 95. – Ствп. 16.

Віктор Атаманенко

Послання... Ієремії (Траноса)

Місце і дата друку точно не встановлені. На підставі аналізу шрифтів та оформлення вважається, що книга була надрукована в Острозі після 1583 року. До складу книги входять послання до православного населення.

Характеристика книги: 4^о 12с. Рядків – 28; шрифт: 10 рядків – 50 – 51 мм (шрифт *Острозької Біблії*), виливні прикраси.

Місця зберігання: Росія – С.-Петербург: РНБ; Польща – Варшава: Нац. б-ка; Вроцлав: Б-ка Нац. ін-ту ім. Оссолінських.

Публ.: Мальшевский И. Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах русской церкви. – Киев, 1872. – Т. 2. – С. 84.

Каталоги стародруків: Быкова. – № 6. – С. 21-22; Запаско, Ісаєвич. – I. – № 17. – С. 29; Каратаєв I. – № 109. – С. 224-227; Каратаєв II. – № 88. – С. 15-16; Максименко. – № 188. – С. 35; Ундольський. – № 95. – Ствп. 16.

Віктор Атаманенко

Постанова на Академію Острозьку (Postanowienie na akademię ostrozską)

Довідка про надання ОА та співакам острозького кафедрального Богоявленського храму. Вона підготовлена на підставі відповідних привілеїв К.-В. Острозького (не збереглися і не відомі за іншими документами), із зазначенням незаконних конфіскацій спадкоємців князя та їх слуг. Автор довідки не вказаний. Судячи з тексту, ним був “Сава Флячич, ректор і дозорця добр Суража і шпиталя острозького”. Він разом із священником острозького Святотроїцького шпитального храму Никандром та настоятелем Святомиколаївської церкви Василем передав 1618 р. в оренду Суразьку волость князеві Олександрові Пузині. Довідка складена три роки після цього, правдоподібно, для комісії, яка 24.I.1621 здійснила перерозподіл спадщини Олександра Острозького між його доньками Софією Любомирською, Катериною Замойською та Анною-Алоїзою Ходкевич. Він проводився у зв’язку з отриманням прав власності останньої з дочок та зі смертю їх братів Адама-Костянтина (+10.IV.1618) та Януша (+10.IV.1619),

стрийка Януша Острозького (+12. IX.1620). А.А.Ходкевич отримала половину Острога та Острожчини (включно з Суражчиною), іншу перебрали спадкоємці її стрийка Януша. Справи церковних та харитативних установ вони повинні були вирішувати спільно.

У зв'язку з надзвичайною вагою документа для історії та побуту ОА наводимо його повністю, в перекладі з польської на сучасну українську мову, з відповідними уточненнями, наведеними у квадратних дужках.

“Постанова на Острозьку академію.

Відповідно із фундушем і письмовим надання святої пам'яті князя Їх Милості небіжчика старого [К.-В. Острозького] із Суразької оренди на Острозьку школу і на всіх співаків мало приходити щороку готівкою 1 000 польських злотих.

Окремим надання для мене, дозорці [шпиталю], належала маєтність під Степанем – село Звиждже з усім.

До того ж також в нагороду фільварку Бельмазького під Острогом, здавна на школу наданого і в частину князя Їого Милості [Януша Острозького] вписаного, окремим листом наказано було для перевезення дров і всякої допомоги і при дрібних ремонтах – у с. Завидові під Острогом 6 подворищних чоловік.

Також Пустовські городи та сіножаті. Їх після смерті князя їх милості небіжчика [Януша Острозького?] забрано паном Літинським [старостою острозьким] відразу до замку [острозького]. А в селі М'якотах, на частині княжат їх милості молодих

[Адама-Костянтина та Януша] було надано декілька чоловік. Їх теж відразу паном Яханем Їм Милостями від школи було забрано. При тому також забрано все бортне дерево, яке віддавна належало [школі];

Окремим наданням 10 підданих у підострозькій маєтності Борисові [фактично – Бущі. – І. М.], старшому співакові наданих – забрано;

Тепер вже три роки, як не залишилося жодного підданого, крім готівки від їх милості князя Олександра Пузини. Спершу вона надходила через пана Семена [Кричевича, підскарбія]. Потім нам самим з отцем Троїцьким [Никандром?] вже від двох с половиною років передається. Тобто на кожную чверть [квартал] є по 500 злотих. З яких отець Троїцький на шпитальні убогі бере 250 зл. А при мені ж на школу і на співаків залишається 250 зл.;

Які гроші на що [школу і співаків] завжди видається:

На кожний квартал 2 паном бакалаврам, слов'янському і латинському з підбалаврами – 50 зл.

На свої ж потреби – 15 зл.

Челяді, яка співає в церкві – 2 басам, 6 (часом 8) тенорам, 2 старшим альтам, старшому дисканту; шкільному шафареві [ключникові, економу, управителеві], кухареві з дружиною, шкільному рибалці – виходить до 90 зл.

Підросткам і меншим хлоп'ятам, альтові і дисканту, на кафтани, вбрання, хутра, шапки, чоботи, черевики, сорочки та інші потреби виходить до 10 зл.

Для їх всіх готовий стіл, без жодної звідкись найменшої допомоги,

з готівки, на збіжжя, м'ясо, кури, рибу, масло, сир, сало, пшоно, крупи, горох, городню ярину і на різні стравні речі, також на столи і завжди на пива до столу – виходить з ощадливістю на чверть до 100 зл.

В кожній чверті, як в платні співакам, так і закупівлі на ринку, часом більше, часом менше, може видаватися грошей.

До того ж, без жодного від трьох років підданого, до 7 (4?) кімнат зимою і до пекарні з кухнею [протягом року] лише за самі дрова, куплені в місті – до 15 зл.

Направа ж печей, шибок всюди в школі та кімнатах, на різні потреби та начиння до кухні, наймання [робітників] до млина для мелення збіжжя і збирання солоду до бровару, на злив пива та його принесення – до 10 зл.”

Дж.: Головний архів давніх актів у Варшаві. – Ф.Збірка Браніцьких із Сухої. – N323/409. – С. 638-639; Postanowienie na akademię ostrozska / Підготовка тексту В. Щербака // Острозька давнина. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 120-121;

Літ.: АЮЗР. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 676; Ковальський М. Документальні джерела з історії м. Острога і Острожчини, виявлені в Головному архіві давніх актів (АГАД) у Варшаві // М-ли IV науково-краєзнавчої конференції “Остріг на порозі 900-річчя”. – Остріг, 1993. – С. 66-69; Мицик Ю. Postanowienie na akademię ostrozska // Острозька давнина. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 120; Мицько І. Острозька... академія. – С. 115; Описи Острожчини. – С. 149, 164, 194, 298, 318.

Ігор Мицько

Потій (Адам) Іпатій (*1541 – †1613)

Один із найяскравіших українських полемістів уніатського табору, церковний і політичний діяч. Походив із сім'ї православних українців, що жили у Володавському повіті на Берестейщині. Його світське ім'я Адам. Навчався в кальвіністській школі князя М. Радзивіла, пізніше в Краківському університеті. До 33 років був сповідником кальвінізму. Але повернувся до православ'я. П.І. зробив блискучу кар'єру – став королівським секретарем, потім земським суддею в Бересті, зрештою берестейським каштеляном та сенатром Речі Посполитої. Підтримував добрі стосунки з *кн. В.-К. Острозьким*. Саме за наполяганням та підтримці останнього П.І. у 1593 р. став єпископом Володимирським та Берестейським. *Кн. В.-К. Острозький* розраховував, що така особа, як П.І., з його ерудицією та зв'язками, сприятиме покращенню становища православної церкви в Україні та Білорусі. Ці сподівання були пов'язані з певними унійними планами князя. У листі до П.І. в 1593 р. *кн. В.-К. Острозький* виклав свою програму унії, яка мала на меті зрівняти православних у правах із католиками. Вона мала універсальний характер і поширю-

валася на весь православний Схід. Ця унійна програма передбачала також реформування православної церкви шляхом поширення освіти і книгодрукування. Передбачалося збереження православного обряду і заборона переходу з православ'я у католицизм. Така унійна програма з її політичною лояльністю та прозахідною орієнтацією, з одного боку, і водночас певний традиціоналізм, з другого, не могли не імпонувати П.І. Проте він швидко переконався в неможливості універсальної унії й почав орієнтуватися на її регіональний характер. Це стало однією з причин розходження єпископа і князя. Будучи активним прихильником унії, П.І. написав цілу низку творів на її оборону. Деякі з них писані тогочасною українською книжною мовою, деякі – польською, а окремі, найбільш значні й актуальні, – і однією, і другою. Основна їхня тема – довести законність унії та її потрібність для України й Білорусії. Одним з найбільших творів П.І. є “*Антиризис*” – полемічна відповідь на “*Апокрисис*” Христофора Філалета. П.І. виступав одним із головних організаторів Берестейської унії та Берестейського уніатського собору 1596 року. Після смерті Київського митрополита Михайла Рогози в 1599 р. обійняв митрополиче становище. Вів відкриту

полеміку з кн. В.-К. Острозьким щодо унії. Його твори висвітлюють різноманітні аспекти церковного й культурного життя України кінця XVI – початку XVII столітті. Деякі з них, “Антиризис”, “Лист до князя Костянтина Костянтиновича Острозького”, “Відповідь клірику Острозькому”, стосуються як діяльності кн. В.-К. Острозького, так і ОА.

Дж.: Потей И. Антиризис // Русская историческая библиотека. – С.-Петербург, 1903. – Т. 19; Потій І. Унія греків з костелом римським 1595 року; Лист до князя Костянтина Костянтиновича Острозького; Відповідь клірику Острозькому // Українські гуманісти епохи Відродження. – Київ, 1995. – Ч. 2. – С. 101-171.

Літ.: Атаманюк Л. Постать волинського уніатського єпископа Іпатія Потія в історичній літературі // Осягнення історії. Збірник наукових праць на пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Острог, Нью-Йорк, 1999. – С. 144-148; Возняк. Іст. Укр. літ; Грушевський. Історія укр. літ; Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1995. – Т. 6; Грушевський. Культ.-нац. рух; Гудзяк Б. Криза і реформа. Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів, 2000; Кралюк П. М. Особливості вияву національної свідомості в українській суспільній думці XVI – першої половини XVII ст. – Луцьк, 1996. – С. 70-73; Паславський І. Між Сходом і Заходом. Нариси з культурно-політичної історії Української Церкви. – Львів, 1994. – С. 69-106; Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – Київ, 2006; Сенік С. Два митрополити – Потій і Рутський // Історичний контекст укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління. – Львів, 1995;

Трипольский Н. Униатский митрополит Ипатий Потий и его проповедническая деятельность. – Киев, 1878.

Петро Кралюк

Правило истинаго живота христiанского (Псалтир з возслiдуванням) 1598 р.

Оригінальний заголовок: “Сiа книга, правило истинаго живота христiанского, нарицатисѧ достойна”. Нижче заголовка на цьому ж титульному аркуші дрiбнiшим шрифтом вiдзначена роль у виданнi цiєї книги *кн. К.-В. Острозького* з перерахуванням його титулiв та повелiнням надрукувати її в Острозi (вийшла з друку 23.12.1598): “Божiєю помощiю повелѣнiємъ же і всѣмъ накладомъ благочестиваго и христолубиваго князѧ Константина, въ святомъ крещенiи нареченаго Василiа, княжати Острозскаго, воеводи Кiевскаго, маршалка земли Волинское, старосты Владимирскаго, и прочѧ, з друкарни его острозское выдана естъ“. Для встановлення прiзвища видавця або укладача й точної дати виходу в свiт книги надiйним джерелом є пiслямова на 438-му аркуші цiєї книги: “До здѣ еже по Бозѣ конецъ и съвершенiе прiать книга сiа правило истиннаго живота христiанского названа. Божiєю милостiю, повѣлениємъ и всѣмъ накладомъ вышiей менованаго благочестиваго князя Константина въ святомъ кре-

щенiи нареченаго Василiа княжате Острожскаго. Снисканвiемъ же отъ святыхъ божественныхъ писанiй, и трудомъ многогрѣшнаго худжьшаго въ христiанехъ, убогаго Василiа...”. На основi цього речення I. Каратаев подав заголовок даної книги – “Правило истиннаго живота...”, а не “Псалтырь”. Таким чином, в книзi, як i у збiрнику 1588 р. (“Книжица” у 6 роздiлах), зазначено видавця даного тексту – анонiмного полемiста Василя, який традицiйно вважається *Василем Суразьким*. У кiнцi пiслямови цiєї книги поданi її вихiднi данi: “Скончажесѧ и съвершисѧ книга сiа в лѣто отъ сздания миру зрз (7107. – *авт.*), а отъ по плоти рождест(ва) Господа Бога и Спаса нашего Исуса Христа, афчи (1598. – *авт.*), месяца декабрiа. На день святыхъ i (10. – *авт.*) мученикъ въ Критѣ страдавшихъ, числомъ кг (23. – *авт.*)” Формат книги – в октаву (8°). Аркуші рiзної нумерацiї: (4), 44, (7), 439 арк. Всього загальна кiлькiсть аркушiв – 496. Нумерацiя аркушiв – кирилична. Шрифт, хоч i дрiбний, досить гарний i чiткий. При друкуваннi використана i кiновар, тобто друк у два кольори – чорний i червоний. У книзi є прикраси: заставки, iнiцiали, рамка на титулi. На зворотi заголовного аркуша є зображення на всю сторiнку повного

герба князів *Острозьких*, по боках якого вміщені заголовні літери: К К К О. Вгорі над гербом вміщено такий текст: “Костантин Костянтинович княжа Острозское, воевода Киевский”. Внизу герба – “маршалокъ земли Волынской, староста Владимирский и прочѣ.” Структура видання: 1. Святці (“По образу Божию... Посемъ деньникъ, сирѣчь святцы в коротцѣ с показаніем доволнымъ), како водити и правити ихъ) имамамы, которые водлугъ солнечнаго обыходу з рукою лѣту, купно же и съ настатіем луннымъ и съ азбуками пасхальными съчинений суть”) (арк 2-29). 2. Про новоутворений (григоріанський) календар, який був неприйнятий православними (“... Такъ о новоутвореномъ богопротівномъ календарю, о немъ же еще кто съ вниманіемъ разсудителнѣ прочитающе оувѣсть и познаеть яко солнечное и луное теченіе съ пасхалією предано естъ христіаномъ, не на волхвованіе, і недовѣдомыхъ... вещей...”) (арк 29-38). 3. Пасхалії (“Посемъ ключъ пасхалии, и скара и луное теченіе, с показаніем доволнымъ, како то обрѣтати, или знайдовати имамамы”) (арк 39-44). 4. Псалтир (“Самыя книги начало. Первое съ предсловіемъ доволнымъ Псалтырь блаженнаго Давида пророка и царя”) (сім перших аркушів третього рахунку). 5. Часослов, який розпочинається словами “Начало вечерні...” (арк 1-438 четвертого рахунку). 6. Додаткові статті. 7. Післямова, яка розпочинається словами: “До здѣ еже по Бозѣ конецъ и свершеніе пріать книга сіа, правило истиннаго живота христіан-

скаго названаа...” (арк. 438). Текст післямови наведений у каталозі П. М. Строева “Обстоятельное описание старопечатных книг... Ф. А. Толстова” (Москва, 1829. – С. 86-87). Причому він подав її під заголовком “Псалтырь слѣдованная” (№ 59. – С. 85), як і пізніше (Спб. 1891) бібліотекар Спб. духовної академії Олексій Родоський (№ 34. – С. 48-52) – “Псалтырь слѣдованная” (съ Часословомъ, в малою 8° л...). Детальну структуру цього збірника він подав на С. 48-49 свого каталогу “Описание старопечатных книг...”. Ця книга подібна до конфесійних видань православної церкви, що були опубліковані в Східній Європі у 2-й пол. XVI ст., а саме: “Псалтырь” середньошрифтова (Москва, близько 1559-1560 і близько 1564-1565) в 2°; наступне московське видання друкарів Никифора Тарасьева і Невежи Тимофеева, 20.12.1568 р.; “Псалтырь с Часословцем” (Заблудів, друкар Іван Федоров, 23.03.1570) в 4°; “Псалтырь” (Вільно, друк. Петро Мстиславецъ, 16.01.1576) в 2°; “Псалтырь” (Слобода, друк. Андронік Тимофеев Невежа, 31.01.1577) в 4°; “Псалтырь і Новий Завет” (Острого, друк. Іван Федоров, 1580) в 3°; “Псалтырь з восслѣдованіемъ”, Вільно, 5 видань в друкарні Мамоничів: 10.02.1586 р., 1591-1592 рр., 8.01.1592 р., 30.11.1593 р. і після 1593 року в 4°.

Місця зберігання: В Україні – Львів: НМЛ; у Білорусі – Б-ка АН Білорусі; у Росії – у Москві: ДБР, Держ. публ. іст. б-ка, Держ. іст. музей; у Спб.: БАНР, РНБ; у Новосибірську: Новосибір. держ. публ. наук.-тех. б-ка (Сибір.

відділення РАН); у Загорському музеї Московської Патріархії.

Каталоги стародруків: Быкова. – № 13. – С. 31- 34; Запаско, Ісаєвич. – І. – № 41. – С. 31; Каратаєв І. – № 158. – С. 286-287; Максименко. – № 194. – С. 36; Родосский. – № 34. – С. 48-50; Строев І. – № 39. – С. 85-87; Ундольський. – № 138. – Ствп. 21-22; Ундольський – Ка-стерин. – № 56. – С. 100.

*Василь Жуковський,
Микола Ковальський*

Пригородок в Острозі

Територія, яка знаходилася між Замковою горою і містом („городом“). Від Замкової гори П. відділявся глибоким ровом, а від міста – дерев’яною оборонною стіною з проїзною брамою – „парканом“. Південна межа П. проходила по березі річки Грабарки, а східна і північна – по схилу невисокого пагорба, рельєф якого добре видно і в наш час. Документів, які б прямо вказували на час виникнення П., поки не виявлено. Вказівкою на існування П. вже в XIV ст. є згадка про церкву Св. Миколая XIV ст. (див. – *Церква Миколайівська*), яка знаходилася „в паркані“, тобто за межами дерев’яної оборонної стіни, що оточувала П. з боку міста. Як свідчить *акт розподілу володінь князів Острозьких 1603 р.*, в П. наприкінці XVI – на поч. XVII ст. розміщувалась друкарня (див. – *Острозька друкарня*) і ОА, а також церква Св. Миколая, Успенський дерев’яний костел (див. – *Костел фарний в Острозі*), будинки заможних міщан, частина замкових службових приміщень. У перш. пол. XVII ст. на території П. була збудована дерев’яна Успенська церква (див. – *Церква Успенська*), яку дуже пошкоджено під час Визвольної війни 1648-1654 років. Відбудова-

на вона була в 1681 р., а остаточно знищена під час пожежі Острога в липні 1889 року. Є відомості про те, що до 1809 р. на території П. існувала будова, на фронтоні якої можна було розрізнити зображення святих. У 1957-1958 рр. на території П. проведено пробні археологічні розкопки археологом І. Бондарем. В одному із шурфів виявлені фрагменти кам’яної споруди.

Лит.: Кардашевич. – С. 96-97; Перлштейн П. – С. 39.

*Ярослава Бондарчук,
Олександр Бондарчук*

ПЧЕЛА

Збірник афоризмів. Переклад виконаний у Дермані 24.III.1599 року із грецького видання (зі збірника 1546 р., опублікованого Конрадом Геснером в Фігурі або з франкфуртського видання 1581 р.). Очевидно, автором перекладу є Кипріян, який саме в цей час особливо активно займався літературно-перекладацькою діяльністю. З літератури відомо бл. 20 списків.

Кат.: Малышев В. Древнерусские рукописи Пушкинского Дома. – Москва, 1965. – С. 78; Сперанский М. Н. Переводные сборники изречений в славянорусской письменности: Исследования и тексты // ЧОИДР. – 1905. – Кн.1. – С. 372-377; Щапов Я. Н. Собрание И. Я. Лукашевича и Н. А. Маркевича. – Москва, 1969. – С. 96-99, 99-100;

Літ.: Мицько І. Острозька... академія. – С. 123; Творогов О. В. Пчела // Словарь книжников и книжников Древней Руси. – Ленинград, 1987. – Вып.1 (XI-первая половина XIV в.). – С. 385-386.

Ігор Мицько

Раллі Діонісій (*?, о.Крит (Кандія) – †після 28.12.1620)

Політик, дипломат, культурний діяч. Навчався в Римі. Підкреслював свою порідненість із візантійським імператорським родом Палеологів. На початку 80-х рр. XVI ст. Р.Д. був наближений до *кн. В.-К. Острозького*. Останній навіть виношував план зробити його патріархом із резиденцією в Острозі. Р.Д. привіз князю із Риму примірник Біблії, переданий папою Григорієм XIII. Зокрема, про це говориться в листі папського нунція в Польщі А. Болоньєтті кардиналові Кома від 25 червня 1583 року. У даному випадку вказується, що це був грекомовний текст Біблії. Також *кн. В.-К. Острозький* у листі до папи Григорія XIII (від 8 липня 1583 року) дякує римському понтифіку за те, що той передав через Р.Д. Біблію. Дослідники вважають, що це могло статися приблизно в 1578-1579 роках. У передмові до *Острозької Біблії* говориться, що *кн. В.-К. Острозький* посилав збирати тексти Біблії у різні краї, в т.ч. й на Кандійські острови. Не виключено, що певну роль у цьому відіграв Р.Д., який походив з тих країв. При підготовці до друку *Острозької Бі-*

блії Р.Д. міг працював з грецькими й, можливо, латинськими текстами біблійних книг, оскільки добре володів як рідною грецькою мовою, так і латинською.

Лит.: Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів: Вища школа, 1983. – С. 79; Кралюк П. М., Торконяк Р., Пасічник І. Д. Острозька Біблія в контексті української та європейської культур. – Острог, 2006. – С. 87; Мицько. Острозька... академія. – С.107-108; Острозька Біблія: Вступи, гравюри, дослідження / Опрацював та приготував до друку ермнх. архимандрит др. Рафаїл (Роман Торконяк). – Львів, 2005.

Петро Кралюк

Релігійне життя в Острозі в XVI – перш. пол. XVII ст.

У другій половині XVI – першій половині XVII ст. м. Острог стало одним із визначних центрів релігійного життя в Україні. Цей період є вершиною в духовному розвитку міста (див. – *Роль і значення Острога в історії України XVI – перш. пол. XVII ст.*). На території Острога розміщувались культові споруди представників різних конфесій і національностей, які тут проживали: українців, поляків, євреїв, татар, греків, вірмен та ін. За даними Миколи Теодоровича, в місті тоді знаходились 9 православних храмів (церква в ім'я Богоявлення Господня (див. – *Богоявленський Собор*); церква в ім'я св. Василя Великого; церква в ім'я святителя і чудотворця Миколая (див. – *Церква Миколаївська*); церква Пречистенська; церква в ім'я Світлого Воскресіння Христового; церква в ім'я св. Бориса і Гліба; церква в ім'я преподобного Онуфрія; церква в ім'я Святої Трійці; церква в ім'я Преображення Господня), мечеть та синагоги (див. – *Синагога в Острозі*). З ініціативи видатного релігійного діяча кн. В.-К Острозького в місті був створений

духовно-освітній осередок, до складу якого входили ОА, друкарня (див. – *Острозька друкарня*) та науково-видавничий гурток. При дворі князя знаходилися культурні діячі, що належали до різних конфесій. Це призвело до концентрації в місті значних духовно-інтелектуальних сил. Реформаційний рух, який поширювався в Україні у XVI ст., мав послідовників в Острозі. В місті існували громади антитринітаріїв і кальвіністів. Православні та протестанти Речі Посполитої вступали між собою в тісні відносини, підписували ряд союзів (у Торуні – 1595, Бресті – 1596, Вільні – 1599). Ці союзи не мали поважних наслідків. Однак протестанти справили певний культурний вплив на православних. Важливу роль у духовно-релігійному житті тогочасного Острога відіграв науково-видавничий гурток. Серед острозьких діячів кінця XVI – початку XVII ст., поряд із виразниками консервативно-православних поглядів (*І. Вишенський Г. Смотрицький, І. Федоров, Клірик Острозький, Л. Зизаній, Василь Суразький*), тут працювали католики (*Ян Лятош*) й протестанти різних течій (*М. Броневський, А. Римша*). До католиків чи протестантів належав *Симон Пекалід*. Суперечливою є постать *Мелетія Смотрицького*, який спочатку

був активним захисником православної віри, а пізніше змінив погляди, прийнявши унію. Слід відзначити певний вплив ідей реформації на зміст полемічних творів, що писалися в Острозі на захист православ'я. Учасники гуртка вели полемічні дискусії як з католиками, прихильниками унії, так і з протестантами (до наших днів дійшов лише один полемічний твір протестантів – стаття Василя (Суразького) “О храмахъ, иконахъ и почитании святыхъ”). У творах полемістів знайшла відображення релігійна ситуація в Україні в XVI-XVII столітті. Завдяки культурі та освіті просвітників осередку, які були представниками різних віросповідань, тут панувала відносна релігійна толерантність. Так, при укладенні *Острозької Біблії* (1581) використовувалися різні конфесійні джерела і не виключено, що над цим виданням могли працювати не лише православні, а й представники інших християнських віровизнань. *Кн. В.-К. Острозький* підтримував тісні зв'язки з протестантами. Довгий час при дворі князя перебував вільнодумець-аріанин Мотовило, який писав полемічні твори проти римо-католицької церкви. Саме йому в 1577 р. *кн. В.-К. Острозький* доручає написати відповідь на книгу єзуїта *П. Скарти* “Про єдність церкви божої”. Вважається, що автор відомого полемічного твору “*Апокрисис*” (Мартин Броневський) теж належав до протестантів. Як відомо, цей твір писався на замовлення *кн. В.-К. Острозького*. У родині князів *Острозьких* були представники різних віросповідань. Дружина *кн.*

В.-К. Острозького Софія Тарновська була католичкою. Старша дочка князя Катерина вийшла заміж за кальвініста Криштофа Радзивіла, молодша Єлизавета – за антитринітарія Яна Кішку. Дружини синів *Януша* та *Олександра* були католичками, а внучка *Анна-Алоїза* стала палкою прихильницею католицизму. Щодо самого князя, то він терпимо ставився до християнських конфесій. Зокрема, надсилав листи до Римського папи листи, в яких висловлював бажання підтримати унію (з врахуванням певних вимог). З іншого боку, князь прихильно ставився до антитринітаріїв-социніан, а православні називали його “світлом” православ'я. Розуміючи, що православна церква переживає кризу, *кн. В.-К. Острозький* готовий був співпрацювати і з католиками, і з протестантами. Таким чином, *Острог*, незважаючи на всю складність конфесійного життя, слугував своєрідним зразком толерантності і виваженості у релігійних стосунках.

Лит.: Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. – С.-Петербург, 1888. – С. 115-130, 138-142; Быков Н. П. Князья Острожские и Волынь / Введение в историческую записку “Пятидесятилетие Острожского Св. Кирилло-Мефодиевского Братства. – Петроград, 1915. – С. 14-18; Грушевський М. С. З історії релігійної думки на Україні // Духовна Україна: Зб. творів. – С. 51-72; Грушевський. Культ.-нац. рух. – С. 178-187; Девятисотлетие православия на Волыни (992-1892 г.). – Житомир, 1892. – С. 379-381; Ильинский. Юго-западное русское общество и его умственное и религиозно-нравственное состояние в к. XVI и первой пол. XVII в. (в период брестской унии) // ВЕВ. – 1891.

– № 27. – С. 815-823; Кардашевич П. Очерк истории православной церкви на Волыни. – С.-Петербург, 1855. – С. 116; Кралюк П. М. Особливості вияву національної свідомості в українській суспільній думці XVI – першої половини XVII ст. – Луцьк, 1996. – С. 16-47, 59-68; Левитский К. Константин Константинович князь Острожский – доблестный защитник православия и охранитель интересов православной церкви // ВЕВ. – 1908. – № 8. – С. 160; № 9. – С. 183; Лукьянович П. К вопросу об Острожской школе (XVI в.) // ВЕВ. – 1881. – № 25. – С. 824; – № 26. – С. 852, 864; Мицько. Острозька... академія. – С. 20, 30, 39; Огієнко І. Українська церква. Нариси з історії Української православної церкви: В 2-х т. – Київ, 1993. – С. 108, 109, 120, 140, 141; Полек В. Т. Історія української літератури X-XVII століть. – Київ, 1994. – С. 72, 79, 80; Рафальський Л. Свято-Троїцький храм, бывший в г. Остроге, на Волыне // ВЕВ. – 1883. – № 24. – С. 703; Теодорович. – Т. 2. – С. 642-644, 661-669; Українська культура: Лекції за ред. Д. Антоновича / Упор. С. В. Ульяновська. – Київ, 1993. – С. 205; Харишин М. В. Історія підпорядкування Української Православної Церкви Московському патріархату. – Київ, 1995. – С. 14; Четыркин Ф. Деятельность князя Константина Константиновича Острожского в пользу православия в Юго-Западной Руси // ВЕВ. – 1872. – № 9. – С. 317.

Людмила Атаманюк

Реформація та Острог

У реєстрі протестантських (євангелістських) громад, укладеному *М. С. Грушевським*, вказано на унітарську громаду в Острозі, згадану під 1617-1618 роками. З інших маєтків *кн. В.-К. Острозького* значна унітарська громада існувала в Старокостянтинові. У 1617 р. вона налічувала 100 членів. Загалом у маєтках князів Острозьких кількість протестантських громад була невеликою. На думку *М. В. Дмитрієва*, у 70-х рр. XVI ст. центром реформаційної агітації міг бути й Острог. У той же час неподалік від володінь князів *Острозьких* на Волині, зокрема, біля Острога, розташувалися маєтки прихильників різних реформаційних напрямків, у яких існували протестантські громади. Це – Гоща, Шпанів, Бабин, Киселин, Береськ, Дорогостаї та ін. Незначне число громад та невелика кількість членів у них дали підстави деяким дослідникам зробити висновок про незначне поширення Реформації на Волині, незважаючи на згадки про успіхи “єресі” в творах *І. Вишенського*, *Г. Смотрицького* та інших. Щоправда, на сьогодні ця точка зору переглядається дослідниками. До оточення *кн. В.-К. Острозького* входили представники волинського шляхетства,

що були антитринітаріями: слуга князя, володимирський гродський писар і правник *Станіслав Кандиба*, маршалок двору князя *Гаврило Гостський (Гойський)*, *Мотовило*. Перший у своїх маєтках передав деякі православні храми реформаторам, другий відкрив у Гощі аріанську школу, третій взяв участь у католицько-православній полеміці. Антитринітарії-социніани вважали *кн. В.-К. Острозького* своїм покровителем і навіть послідовником. Поділяючи цю думку, социніанин *Еразм Отвинський* присвятив йому віршовані притчі Христа. Непрямим свідченням поширення антитринітаризму на Волині, зокрема, в Острозі, можуть служити дані передмови до *Острозької Біблії*, написаної *Г. Смотрицьким*. Він вже в перших рядках заявляє, що Біблія повинна допомогти православним у боротьбі з “єретиками” (“избавитися тревльнення противных ветров еретических ухищрения”). *Г. Смотрицький* навіть полемізує з ними. Таким чином, поширення різних реформаційних течій знаходило відгук і в найбільшій пам’ятці острозького друкарства, яку, в певному сенсі, можна розглядати як відповідь радикальній реформаційній пропаганді. Подібне навантаження несли також і деякі інші острозькі

видання. Так, надрукована в Острозі “Книга о постничеств” (1594) та “Маргарит” Іоанна Златоуста (1595) повинні були показати відмінність поглядів “єретиків” від поглядів отців церкви, на які вони посилалися. В передмові до “Книги...” здійснено зіставлення вчень “єретиків” та поглядів Василя Великого і зроблено висновок, що вони відрізняються як “твань від сонця”. Цінність книги Златоуста визначалась не в останню чергу тим, що там обґрунтовувався і захищався догмат про трійцю. У той же час українські культурні діячі використовували все корисне, що міг дати реформаційний рух, але не зв’язуючи себе з ним. Православні полемісти запозичували із творів протестантів факти та ідеї; *кн. В.-К. Острозький* доручив протестантам давати відповідь опонентам православних у питаннях церковної унії – Мотивилу (відповідь на твір *П. Скарти* “Про єдність церкви Божої...”) та *М. Бронецькому* (“*Апокрисис*”). У боротьбі за права “дисидентів” у Речі Посполитій православні й протестанти часто виступали спільно, роблячи навіть спроби здійснення релігійного порозуміння. Як приклад, можна навести проект релігійного об’єднання православних, лютеран, кальвіністів, чеських братів на Віленському з’їзді у 1599 р., куди мав прибути *кн. В.-К. Острозький* із вченими православними священиками (серед яких могли бути викладачі чи випускники ОА або члени острозького гуртка). Про релігійну толерантність *кн. В.-К. Острозького*, а певною мірою і про атмосферу, що панувала в Ост-

розі та ОА наприкінці XVI – на поч. XVII ст., свідчили сімейні зв’язки з протестантськими родинами. Дочки *кн. В.-К. Острозького* були одружені з Я. Кішкою, протектором соцініан, та К. Радивілом (Радзивілом), керівником кальвіністів у ВКЛ (див. також – *Релігійне життя в Острозі*).

Лит.: Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні // Духовна Україна: 3б. творів. – Київ, 1994. – С. 53-61; Грушевський. Історія української літератури. – С. 36-45; Грушевський. Культ.-нац. рух. – С. 178, 184-185; Дмитриев М. В. Православие и Реформация. – Москва, 1990. – С. 106-108; Історія релігії в Україні. – Київ, 2002. – Т. 5: Протестантизм. – С. 31-94, 105-183; Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – Київ, 1994. – Кн. 2. – С. 183-184, 206.

Віктор Атаманенко

Римша Андрій (*біля 1550, с.Пенчина – † після 1595)

Український і білоруський поет, культурний діяч. Походив з дрібношляхетської родини (гербу “Півкозич”). Як сам зазначає у “Декетеросі”, одному зі своїх творів, народився в с.Пенчина на Новогрудщині (тепер Брестська область Білорусі). Близькість родинного гнізда до значних кальвіністських осередків (Новогрудка, Кльоцка, Берестя та Несвіжа) і до володінь покровителів кальвінізму Радзивилів (Радвилів, Радзивилів), без сумніву, визначили подальшу долю майбутнього поета. З 1572 р. перебував на службі у Радзивилів – Миколи “Рудого” та його сина Кшиштофа. Ровесник Р.А., один з героїв Лівонської війни і героєм його поеми “Декетерос” Кр. Радвил (згодом одержав прізвисько “Перун”) розпочав власну військову діяльність якраз 1572 року. І подальша доля Р.А. – військова, поетична, службова тощо – була пов’язана з цим можновладцем. Р.А. був добре освіченою людиною. Обставини і місце здобуття освіти невідомі, але за межі ВКЛ він не виїздив і, таким чином, навчався десь на батьківщині. Очевидно, набув її у якомусь

кальвіністському навчальному закладі. Такі, зокрема, існували в Бересті, Несвіжі, Слуцьку, Кльоцьку, Вільні. Гіпотетично висока освіта в галузі філології та точних наук (астрономія та математика) знаходить підтвердження у найбільш ранньому творі Р.А. (“Хронологія”) та листі *кн. В.-К. Острозького* до Кр. Радвила. Літературознавчий багаж Р.А. найкраще охарактеризував В.Перетц, який дійшов висновку, що де б поет не одержав освіти, можна сказати напевно, що він добре володів тими літературними формами, які були модними в його час. Питання про можливе навчання Р.А. в ОА, як і його перебування тут, не можна вважати остаточно з’ясованими, оскільки прямі вказівки на цей факт його біографії відсутні. Ні друкування “Хронології” в Острозі, ні згадка імені Р.А. в листі *кн. В.-К. Острозького* за остаточної аргумент, на нашу думку, вважатись не можуть. Але припущення про можливе навчання чи викладацьку діяльність Р.А. в Острозі є досить поширеним в історичних працях. Відтак, відвідини ним Волині могли бути пов’язаними із налагодженням контактів православних з протестантами, допомогою кальвіністських громад у налагодженні функціонування Острозької школи тощо. Після

ля завершення військових дій (Римша брав участь у 1582 р. в облозі Пскова), поет супроводжує “Перуна” в поїзді по Інфлянтах (Лівонія), а потім живе у його маєтку Девенішки (Дзевенішки Ошмянського повіту, тепер – Литва), де працює над поемою про ратні подвиги свого патрона. Після цього ще жив у Біржах. При дворі Кр. Радиви́ла було створено своєрідний культурний осередок, одним з найактивніших учасників якого був Р.А. Найбільш тісні та дружні стосунки зав’язались у нього з Я. Радваном, Я. Козаковичем, Е. Пельгримовським, С. Рисінським. На травень 1590 р. припадає остання документальна згадка про Р.А.: він одержав з королівської канцелярії приповідний лист на набір загону для участі у можливій війні з турками. Останнім фактом його біографії є переклад у 1593 р. “Хорографії” А. Полака, який було опубліковано 1595 року. Щодо зв’язків Р.А. з Острогом, *Острозькими*, то можна говорити про те, що він міг знати швагра Кр. Радиви́ла князя *Януша Острозького* (останні діяли спільно у передовій сторожі під час великолуцької кампанії у 1580), особисто чи заочно був знайомий з старим князем, іншими представниками родини (Єлизавета і Катерина Острозькі були одружені з “Перуном”). К. Харлампович, В. Перетц, Є. Карський вважали “Хронологію” учнівським твором, звідси, у зіставленій з місцем друку, впливало, що Р.А. навчався в Острозі; крім того, К. Харлампович називав цей твір першим плодом Острозької школи та стверджував, що Р.А. навіть міг

бути її викладачем. Відтак, цей факт на сьогодні фігурує в більшості досліджень та довідкових видань. Однак Р.А. на час створення ОА було майже 30 років. Це був не найкращий вік для навчання. До того ж Р.А. міг цілком здобути освіту в якомусь “єдиновірному” для нього кальвіністському освітньому осередку. Так чи інакше, друкування “Хронології” в Острозі та згадка в листі *кн. В.-К. Острозького* “математика і астронома” Р.А. свідчать про його контакти з ОА чи навіть про перебування тут. Опосередковано ці зв’язки простежуються і через віленську друкарню Мамоничів, з якої вийшли в світ “Граматыка” 1586 р., створена в Острозі, та епіграми Римші. Дослідник литовського книгодрукування О.Анушкін, крім того, вказує, що Р.А., будучи наближеним Радивилів, саме через них був зв’язаний з *кн. В.-К. Острозьким*. Р.А. виявив свій хист у різних галузях: військовій, організаційно-управлінській, навчально-дидактичній, перекладацькій, літературній. Та найзначнішим був його внесок у розвиток книжної поезії білоруського й українського народів. Головна заслуга його як поета полягає в тому, що на його творчості яскраво позначились пошук шляхів розвитку східнослов’янської версифікації, шукання тодішніми літераторами нових форм і засобів, впровадження в ужиток нових літературних жанрів. Не можна залишити поза увагою і факт прояви відповідальності й гордості за власні творіння: Римша першим із східнослов’янських поетів поставив своє ім’я під ві-

ршами. Дослідники книжної літератури кінця XVI – початку XVII ст. однак пов'язували перший етап засвоєння українськими та білоруськими поетами силабічного віршування з іменем Р.А. Всі праці, створені Р.А., невідомі. Дослідники називають близько двадцяти різножанрових творів цього автора. Хоча ідентифікація деяких з них має гіпотетичний характер. Окрім надрукованої в Острозі “Хронології”, найбільш відомим твором Р.А. є поема “Декетерос”, написана у 1583 р. “марта в остатний день” і надрукована у Вільно Д. Ленчицьким у 1585 р. коштом автора. Складається вона з 25 частин (2200 рядків). На думку Р. Радишевського, Р.А. є можливим автором поеми “Rozprawa starego żołnierza”, створеної в маєтках Острозьких і надрукованої у 1595 р. у Кракові. Якщо це справді так, то Р.А. можна вважати і автором вірша на герб князів *Острозьких*, вміщеного у цьому творі. В. Перетц вказував на відображення в творчості Р.А. процесу засвоєння нової для східнослов'янських земель версифікаційної техніки, зразками якої були вірші польських поетів. Правда, відзначаючи певний збіг прийомів Р.А. з польськими зразками, він знаходить немало подібності з українськими піснями і прямо вказує на близькість окремих двовіршів „Хронології” до народного розміру (пісні „Ой, джигуне, джигуне” та „Казав мені батько”). Новаторство А.Римші відзначають і в започаткованому ним пошуку якихось нових форм між дво- та чотиривіршем та вживанні „випадкового” леонінського вірша,

через який пізніше відбувся перехід до силабо-тонічного віршування. Творчість поета сприяла оновленню жанрово-стилістичних форм української та білоруської літератури (епіграми-панегірики, діаріуші, акровірші, поеми, двовірші, чотири-вірші, значні поетичні праці).

Публ.: Которогося місяця што за старыхъ вековъ дѣло короткое описание (фотокопія цієї унікальної листівки в каталозі: Запаско, Ісаєвич, І. – С. 27): Перетц В. Н. Малорусские вирши и песни в записках XVI-XVII вв. // Известия ОРЯС. – 1889. – Т. IV. – С. 869-938, 1218-1303; Перетц В. Н. Историко-литературные исследования и материалы. – С.-Петербург, 1900. – Т. 1. – С. 69-77; Укр. поезія. Кінець XVI – поч. XVII ст. – С. 70 (на с. 67-68 текст “Хронології”).

Лит.: Атаманенко В. Б., Пасічник І. Д. Андрій Римша (близько 1550 – після 1595) // Острозькі просвітники XVI – XX ст. – Острог, 2000. – С. 67-83; Грынчык М. М. Шляхі беларускага вершаскладання. – Мінск, 1973; Грушевський. Культ.-нац. рух. – С. 182; Исаевич Я. Д. Преемники... – С. 8, 14; Кавалёў С.В. Героіка-эпічная паэзія Беларусі і Літвы канца XVI ст. – Мінск, 1993; Немировский Е.Л. Иван Федоров (около 1510-1583). – Москва, 1985. – С. 163-164, 177, 184; Сулима М. М. Українське віршування кінця XVI – початку XVII ст. – Київ, 1985; Харлампович К. Западнорусские православные школы... – С. 252, 275.

Віктор Атаманенко

**Рутський Йосиф-
Вельямін**
(світське ім'я – Іван)
(*1574, с. Рута Новоград-
ського повіту, Білорусь
– +1637, с. Дермань, зараз
Здолбунівського району
Рівненської обл.)

Церковний і культурний діяч. Народився в шляхетській сім'ї, представники якої сповідували кальвінізм. Однак був охрещений православним священиком. Навчався в кальвіністській школі у Вільні. Деякий час перебував при дворах кн. Заславських та *Острозьких*. Можливо, знайомився з роботою ОА. Принаймні згадує про неї в одному зі своїх листів. Довгий час навчався за кордоном – у Празі, Варцбурзі й Римі. Повернувшись на батьківщину, став ревним прихильником унії. У 1611 р. митрополит *І. Потій* висвятив його на єпископа. Після смерті *І. Потія* Р.Й.-В. став Київським уніатським митрополитом.

Літ.: Довбищенко М. Йосиф Рутський // Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – Київ, 1997. – С. 179-188; Кралюк П. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. – Київ, 2007.

Петро Кралюк

**Сагайдачний-Конашевич
Петро (*прибл. 70-ті рр.
XVI ст. – †10(20).04.1622,
Київ)**

Видатний український державний і військовий діяч, гетьман запорозького козацтва (реєстрових козаків). Якщо останні два десятиліття в житті С. порівняно непогано відомі, то перші етапи його життя, особливо дитинство та роки навчання, знайшли слабе відображення в джерелах. До цього часу невідома точна дата його народження, як і його походження. Існують різні точки зору в історіографії щодо справжнього його прізвища і місця народження. Вже у XIX – на поч. XX ст. *М. Максимович*, *В. Антонович*, *Д. Яворницький* та ін. припускали назву прізвища або ім'я його батька – Конон або Конош. Останнім часом київський історик *П. Сас* висловив припущення, що “складова частка “Сагайдачний” у прізвищі гетьмана є прізвищем, даним йому козаками, а “Конашевич” – родове назвисько” і пов’язує походження гетьмана з дрібношляхетського роду з Підгір’я Конашевичів-Попелів. За твердженням *Д. Яворницького*, прізвище Сагайдачний походить від слова “сагайдак” або “саадак”

– “дикий козел”, колчан для стріл, обтягнений шкірою дикого козла. Існує декілька версій щодо місця народження С.: біля Самбора або біля Перемишля (на Підгір’ї). За свідченням *К.Саковича* у його “Віршах...”: “Уродився он в крвях □ подгорских премисских. Выхован в в □ р □ церкви всходнеї з л □ т д □ тинских“.

М. Грушевський зіставив ряд свідчень різних джерел про рівень станового походження С. з малюнка, який супроводжує текст цього віршованого панегірика. Образ гетьмана на коні з гербом Побог (підкова з хрестом на горі) – свідчення про його шляхетське походження. Він наводить слова мемуариста *Й. Єрлича* (“був він не простого походження, а шляхтич з-під Самбора”) і свідчення хотинських “дневників”, зокрема *Я.Собеського*, які вважають його нешляхтичем. Про його навчання в ОА свідчать “В □ рш □...” *К.Саковича* про те, що С. “шол потом до Острога, для наук уцтивых...” З Острога спершу подався до Києва, став домашнім учителем у міського судді *Я. Аксака*. Звідси в 1601 р. подався на Чортомлицьку Січ. Опис її подав *Ерїх Лясота*, посол до запорожців від німецького імператора *Рудольфа II*. *М. Каманін* (1850-1921) вважав, що острозький період життя і навчання С. припадав на

80-90-ті рр. XVI століття. Особисті якості С., його відважність і разом з тим розважливість зробили його впливовою і авторитетною особистістю серед українських козаків. У 2-му десятиріччі XVII ст. він став кошовим отаманом, потім – гетьманом. Польський автор, сучасник С., в реляції про Хотинську війну відзначив, що “морські походи прославили ім’я Конашевича”, і зробив такий підсумок: “Одним словом, це був чоловік сміливий розумом, що шукає небезпеки, нехтуючи своїм життям, перший у наступі і останній – у відступі. Рука його ніколи не давала промаху”. С. був організатором морських походів запорожців проти Кримського ханства і Османської імперії – 1613 р., 1614 р., 1615 р.. З усіх морських експедицій, організованих С., найефективнішим і найбільш масштабним став похід 1616 р., коли була здобута фортеця Кафа в Криму (тепер – Феодосія), виведені з татарського полону тисячі християнських бранців. У 1618 р. 20 тис. запорожців під командуванням С., що були на урядовій службі польського короля Сигізмунда III, за розпорядженням останнього здійснили похід через територію Росії на Москву з метою підтримки кандидатури сина польського короля Сигізмунда III, Владислава, претендента на московський престол. Потім, після вдалого походу під Перекоп, С. у 1620 р. вчинив спробу налагодити контакти з московським урядом і скерував до Москви посольство на чолі із запорізьким отаманом Петром Одинцем із пропозицією організації спільного з московським військом походу

проти Кримського ханства. Однак цей проект не був реалізований. С. відіграв істотну роль у релігійному житті України. У 1620-1621 рр. за його ініціативою та діяльною участю була відновлена вища православна ієрархія в Україні за допомогою єрусалимського патріарха Теофана (Феофана). Дуже важливою була моральна і матеріальна підтримка С. Київського Богоявленського православного братства., до якого він разом із запорізькими козаками (“зо всім військом запорізьким”) у 1620 р. записався, що значно піднесло авторитет і потужність цієї організації українських міщан. Найвищого військового успіху досягли за гетьманства С. запорізькі козаки у битві під Хотином у 1621 році. У перемозі над турецьким військом запорожці відіграли головну та вирішальну роль. Тяжко поранений С. невдовзі помер. Похований у Києві біля стін Богоявленської церкви Київського братства. Могила С. до нашого часу не збереглася. Пишні похорони супроводжувалися читанням спудеями братської школи віршів, складених її ректором К. Саковичем.

Публ. дж.: Кулиш П. А. Материали для истории воссоединения Руси. – Москва, 1877. – С. 93-98; Каманин И. Материали к “Очерку гетмана Петра Сагайдачного” // ЧИОНЛ. – 1901. – Кн. 15. – Вып. 3. – С. 127-177; Львівський літопис // Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – г. Михайлова Сагайдачним в 1618□сть об осад□2-е вид. – Киев, 1971. – С. 104; Пов г. // КС. – 1885. – Т. 13. – С. 684-689; Собеский Я. История хотинского похода. 1621 // Мемуары, относящиеся к истории южной Руси / Пер. К.

Мельник (под. ред. В. Антоновича).
– Киев, 1896. – Вип. 2. – С. 40-125;
Воссоединение Украины с Россией.
Документы и материалы: в 3-х томах.
– Москва, 1954. – Т. 1. – № 1-3. – С.
3-7.

Лит.: Антонович Д. Б. Петро
Конашевич-Сагайдачний // Україна. –
1990. – № 1 (публ. Я. Дзири). – С. 24;
Антонович Д. Б. Про козацькі часи на
Україні. – Київ, 1991. – С. 71-83; Гру-
шевський М. Історія України-Руси.
– Київ, 1909. – Т. 7. – С. 355, 369-
386, 390, 413, 426-428, 432-437, 450,
459-461, 464-468, 470-478, 485-487,
489-492, 575, 583, 588; Голобуцький
В. Запорозьке козацтво. – Київ, 1994.
– С. 229-234, 241, 243-245, 249, 254,
257-259; Каманин І. Очерк гетьман-
ства Петра Сагайдачного // ЧИОНЛ.
– 1901. – Кн. 15. – Вып. 1. – Ч. 2. –
С. 3-5, 7-9, 123-126, 127; Мордовцев
Д. Сагайдачний. Історичний роман
// Між двох вогнів. Друга половина
XVII ст. – Київ, 1996 (серія: “Історія
України в прозових творах і доку-
ментах”). – С. 19-201; Сас П. Петро
Конашевич-Сагайдачний // Володарі
гетьманської булави. Історичні на-
риси. – Київ, 1994. – С. 87-139; Явор-
ницький Д. І. Історія запорозьких
козаків: У 3-х томах. – Київ, 1990. –
Т. 2. – С. 143, 145, 149-155, 170, 390,
465; Яворницький Д. Гетьман Петро
Конашевич-Сагайдачний // Історичні
постаті України. Історичні нариси. –
Одеса, 1993. – С. 24-64.

Микола Ковальський

Сакович Касіян
(мирське ім'я
Калістрат) (*бл. 1580 р.,
м.Потелич на Галичині –
†1647 р., **м.Краків**)

Український культурний та церковний діяч. Народився в сім'ї священника. Освіту здобував у Замойській академії. Був домашнім вчителем Адама Кисіля – відомого політичного діяча часів Хмельниччини. Після закінчення навчання в Замості став дияконом церкви Іоанна Хрестителя в Перемишлі. Звідси виїхав до Києва в 1620 р., де прийняв чернецтво і працював ректором школи Київського братства. Тут у 1622 р. написав *“Вірші на жалісний погреб Петра Конашевича-Сагайдачного”*, що стали одним із найкращих зразків української поезії того часу. З 1624 до 1625 рр. жив у Любліні й був проповідником у православному братстві. У 1625 р. в Кракові видрукував твори компілятивного характеру *“Трактат про душу”* й *“Дезідероз”*. Цього ж року став уніатом, отримавши за це від князя Олександра Заславського Дубнівський Преображенський монастир. У цій ролі вів перемовини про перехід *М. Смотрицького* в унію. Дубнівським архимандритом залишався

до 1639 р., поки його не позбавили цього сану. Після цього кілька років мандрував, побував у різних монастирях – у Дермані, Холмі, Любліні, Суспралі, Вільні. Під час цих мандрівок написав кілька полемічних брошур. 1641 р. у Луцьку прийняв римо-католицьку віру. Наступного, 1642 р., опублікував у Кракові полемічний твір *“Перспектива”*, де критикував як православних, так і уніатів. Цей твір викликав новий сплеск релігійної полеміки в Речі Посполитій. Став римо-католиком, ксьондзом.

Ім'я його в миру – Каллікст. Народ. близько 1578 в м. Потеличі в Руському воєводстві (Галичина) у сім'ї правосланого священника. Навчався в Замойській та Краківській академіях. У 1620 постригся в ченці і прийняв ім'я Касіян. Після Івана (Йова) Борецького в 1620-1624 – ректор Київської братської школи. Потім, у 1624 переїхав до Любліна, де був проповідником у православному братстві. У 1625 прийняв церковну унію, став архимандритом у монастирі в м. Дубні. У 1641 перейшов у католицизм і вступив до чернечого ордену августинців. Помер С. у 1647 в Кракові католицьким капланом. Крім віршів на честь П.Сагайдачного, С. видав збірку похоронних і весільних промов (Ярос-

лав, 1626). Автор польськомовного філософського трактату “Арістотелеві проблеми” (Краків, 1625), циклу публіцистичних, полемічних творів (також польськ. мовою) проти православної конфесії, коли він змінив віру: “Старий календар...” (Вільно, 1640), “Схизматицький київський собор, зібраний отцем Петром Могилою... 1640 р.” (Варшава, 1641; Краків, 1642), “Діалог або розмова Мацька з Діонизим схизматицьким попом” (Краків, 1642), “Спанортотіс, або перспектива і пояснення помилок, еретицтва і забобонів у греко-руській церкві” (Краків, 1642), “Окуляри старому календарю” (Краків, 1642) та ін.

Лит.: Бичко А., Бичко Б. Світлотінь Касіяна (Калліста) Саковича. – Київ, 2005; Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. – Київ, 1883-1898. – Т. 1,2; Грушевський М. Історія української літератури. – Київ, 1996. – Т. 6.

Петро Кралюк

Самчук Улас
Олексійович
(*20.02.1905, с.Дермань,
нині Здолбунівського району
Рівненської області –
+9.07.1987, м.Торонто,
Канада)

Видатний український прозаїк. У дитинстві та юнацькі роки часто неодноразово бував у Острозі. Середню освіту здобував у Дерманській школі та Кременецькій українській приватній гімназії, де написав перші літературні твори. 1927 р. дезертував з польської армії та втік до Німеччини. Жив у Бреслау (Вроцлаві), потім студіював у Вільному українському університеті в Празі. В еміграції почав писати епічний роман у трьох книгах “Волинь” (1934-1937), який зробив його відомим. Твір мав автобіографічний характер. Під час німецької окупації повернувся в Україну. У 1941-1943 рр. мешкав у Рівному, де редагував газету “Волинь”. Пізніше жив у Німеччині, а в 1948 р. виїхав до Канади. Автор численних прозових, публіцистичних та мемуарних творів, у яких домінує волинська проблематика, згадуються Дермань та Острог. У романі “Волинь” простежується думка, що

пам’ятки дерманської та острозької давнини, пам’ять про князів *Острозьких* були важливими чинниками написання цього твору. Вказував на значення цієї князівської династії в історії України, звертав увагу на культурно-освітню діяльність в Острозі наприкінці XVI – на початку XVII ст. У промові “Волинь незабутня”, яка була проголошена до 25-річчя Інституту дослідів Волині (25.05.1977), констатував: “Але чи не найбільше знаємо Волинь з діянь князів з Острога Острожських... .. за князів Федора, за Василя, за Костянтина Першого їх столиця Остріг розбудовується в один з наймаркантніших осередків політичного, а особливо культурного життя всієї землі української. Згадаймо хоча преславуту, єдину на сході Європи, Острожську академію, де працювало і вчилось стільки видатних, знаних і менш видатних, не знаних людей того часу... Тут також заложено першу на слов’янському сході книгодрукарню, що її заложив відомий перводрукар Іван Федорів і тут також 1581 р. появилася вперше друком на слов’янській мові знана Острожська Біблія разом з цілим рядом видань іншого, переважно церковного, значення” (Самчук У. Волинь незабутня // Погорина. – Рівне, 2006. – С. 4).

Дж.: Самчук У. Волинь: Роман у трьох частинах. – Острог, Львів, 2005; Самчук У. Волинь незабутня // Погорина. – Рівне, 2006. – С. 3-7.

Літ.: Чернихівський Г. Улас Самчук: сторінки біографії. – Тернопіль, 2005.

Петро Кралюк

Сендульський Аполлоній
(*17.10.1830, с.Садки,
нині Шумського райо-
ну Тернопільської обл. –
+7.01.1882, с.Сивки, нині
Білогірського району
Хмельницької області)

Краєзнавець, церковно-громадський і освітній діяч Волині, популяризатор острозької старовини. Народився в священницькій родині. Закінчив Кременецьке духовне училище і Волинську духовну семінарію в Кременці (1854). У 1854-1882 рр. – парафіяльний священник с. Сивки. Організатор місцевих шкіл – церковно-парафіяльної і для дорослих селян, член Правління Волин. духовної семінарії, голова епархіальних з'їздів волинського духовенства в освітніх справах (1871, 1878). Один з ініціаторів і активних учасників впровадження і поширення культу преподобного князя Федора Острозького (спорудження храму св. Федора Острозького в с. Сивки), написання (у співавторстві з професором, протоієреєм А. Ф. Хойнацьким) церковної служби в честь святого, публікація про нього історико-біографічного нарису. З 1867 р. С.А. – постійний співро-

бітник “ВЕВ”, в яких опублікував понад 40 матеріалів, більшість із яких – історико-краєзнавчі нариси про повітові міста, окремі містечка і села Волині, в т. ч. ті, що належали до володінь кн. Острозьких. Острогу присвячений найбільший за обсягом і найретельніше опрацьований нарис краєзнавця, публікація якого завершилася посмертно (Город Острог // ВЕВ. – 1882. – № 1-5). У ньому знайшли належне висвітлення – на рівні тогочасної джерельної бази і наукових розробок – проблеми діяльності ОА, літературно-наукового гуртка і друкарні.

Твори: (Сендульський А.) Автобіографія // КС. – 1896. – Т. 52. – (I) янв. – С. 59-77 (вступна стаття Л. Мацеєвича. – С. 58-59).

Лит.: Баженов Л. В. Аполлоній Сендульський – діяч українського національного відродження, видатний краєзнавець Волині // Духовне відродження культури України: Матеріали і тези доповідей наук. – практичної конференції. – Рівне, 1994. – С. 76-78; Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Бібібліографія. – Хмельницький, 1995. – С. 233-234; Манько М. П. Аполлоній Сендульський – краєзнавець Острога і Волині // Матеріали I-III наук. – краєз. конф. “Острог на порозі 900-річчя”. – (Острог), 1992. – Ч. 1. – С. 120-122; Тарнавський А. Отец Аполлоний Сендульський священник села Сивок

Острожского уезда (некролог) // КС. – 1882. – Т. 4. – (X) окт. – С. 166-170;
Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – С.-Петербург, 1900. – Т. 58. – С. 522.

Микола Манько

Синагога (Велика) Острозька

Оригінальна пам'ятка архітектури епохи Ренесансу та бароко на території Західної України. Була культурно-освітнім осередком єврейської громади і використовувалася для різноманітних цілей. Крім богослужіння, тут проводилися загальні збори кагату, навчали дітей, равинів, проводилися суди. При С. з 1608 р. працювала друкарня, яка була закрита 1832 р. у зв'язку з тим, що тут друкувалися маніфести польських повстанців. Про те, коли почала діяти С., точних відомостей немає. *А.Перлиштейн* відносив її початок до 1400 року. Такої ж думки щодо створення єврейської святині в Острозі дотримувалися автори монографій про Острог *С. Кардашевич*, *М. Тучемський*, *А. Хведась* та інші. У "Акті поділу володінь кн. *В.-К. Острозького між його синами Янушем і Олександром 1603 року*" вже згадувалася синагога та школа равинів, що існувала при ній С. була збудована у східній рівнинній частині Острога, неподалік від берега річки Вілії. У плані С. квадратна, в об'ємі кубічна, з чотирма внутрішніми восьмигранними стовпами з тесаного каменю, які поділяли її внутрішній простір на п'ять рівних

частин. Стовпи були завершені такими ж восьмигранними композитивними капітелями з квадратними карнизами зверху, на які опиралися циліндричні склепіння. Своїми осями склепіння орієнтовані в напрямі південь-північ. В протилежному напрямі стовпи зі стінками і між собою були з'єднані півкružними арками, які мали меншу висоту, ніж склепіння. Ширина арок і стовпів – 1,3 м. Чотирьом центральним стовпам відповідали плоскі пілястри на стінках з аналогічними композитивними капітелями й абаками. Ширина пілястрів така ж, як і стовпів. До другої світової війни капітелі пілястрів були яскраво поліхромними, а стеля вкрита орнаментами рослинного характеру. Посеред С. між стовпами розміщувалось підвищення – подіум, який у євреїв називався бімою або альмемором. Ця споруда в інтер'єрі призначалась для читання Біблії. Біма була оточена балюстрадами з кованого заліза. Із півдня і півночі вели сходи з ажурною металевією балюстрадою. Біля східної стіни розміщувалась вівтарна шафа – Аарон Хакодеш. Це найбільша святиня С., тому що в цій шафі зберігалися тори з текстом законів, написаних від руки на пергаменті. Судячи з фотографій, ця шафа відзначалася винятково майстерним

виконанням у стилі пізнього бароко XVIII століття. Її композиція була двох'ярусною, чотириколонною і дуже крепованою. Зовні С. була позбавлена будь-якого оздоблення. Гладенькі стіни завершені слаборозвиненим карнизом. У кожній стіні (крім північної) прорізані три великі арочні вікна. На головному, західному, фасаді нижче від вікон – двоє невеликих дверей та кам'яні сходи, які вели вниз до приміщення. Рівень підлоги С. значно нижчий, ніж територія навколо неї. Це пов'язано з тим, що католицька церква, королівська та місцева влада забороняли будувати синагоги вищими від костьолів і навіть рівними з ними. Тому, щоб створити високе, просторе приміщення, храм заглиблювали в землю. Однією з найкращих прикрас С. був чудовий ренесансний аттик з бійницями на головному фасаді, а також контрфорси між вікнами, які повністю знищені німецькими окупантами. Особливістю С. є її оборонне призначення. Товщина стін споруди 2,5 м, приблизно така ж сама, як оборонних мурів, які оточували Острог. У 1610 р. на свої кошти *Самуель Едельс (Маршує)* відремонтував С. та побудував з північного боку спеціальне жіноче відділення. З тих пір всі звали С. по імені Маршує. У 1726 р. дах С. покрили оцинкованим залізом, повністю відновили інтер'єр та закупили великий бронзовий підсвічник. Стіни були покриті керамічною плиткою. У 1941 р. С. зруйнували та пограбували гітлерівські окупанти. З того часу вона не відновлювала свою діяльність.

Публ. і дж.: Osiadłość miasta Ostroga anno 1708 / Wydał J.Nowicki. – Osobne odbicie z “Rocznika Wołyńskiego”. – Т. 7. – Równe, 1938. – S. 11-13.

Лит.: Бибер М.В. Память раввинов г. Острога. – Бердичев, 1907. – С. 141-142; Історія українського мистецтва. – Київ, 1967. – Т. 2. – С. 51; Камінський Ц., д-р. Синагозі Маршує виповнилося 400-років // Книга Острог. – Тель-Авів, 1987. – С. 58-59 (на мові ідиш); Кардашевич... – С. 116; Перлштейн І. – С. 138; Тучемський М. Острог. – Почаєв, 1913. – С. 17; Шпізель Р. Из истории древней острожской синагоги // Єврейська культура та історія в Україні. – Київ, 1995. – С. 227-29; Bałoban M. Zabytki historyczne żydów w Polsce. – Warszawa. 1929. – Т. 1. – S 114; Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. – Łuck, 1929. – S. 61, 270.

Рафаель Шпізель

Єкарга Петро (*1535 – †12.09.1612, Краків)

Польський церковний діяч, письменник. У 20-річному віці закінчив філософський факультет Краківського університету і отримав посаду ректора кафедральної школи у Варшаві. Переломну роль у житті С. відіграло перебування в Україні (1563-1568 з невеликими перервами). Тут він прийняв сан священника, ставши спочатку парафіяльним ксьондзом у Рогатині, а пізніше – каноніком львівської капітули. Протягом 1566-1567 рр. С. виконував обов'язки капелана при дворі Яна Казимира Тарновського і спочатку утримував його від переходу з католицтва у протестантизм, а після смерті цього можновладця відіграв не останню роль у заснуванні в 1574 р. на кошти Тарновських у Ярославі єзуїтського колегіуму. Безпосередньої участі С. в цьому не брав, оскільки наприкінці 1568 р. поїхав до Риму, де в лютому наступного року вступив до ордену єзуїтів. 1571 р. він повернувся на батьківщину, де присвятив себе викладацькій діяльності спочатку в Пултуському, а з 1573 р. у Віленському єзуїтських колегіумах. Останній 1579 р. був перетворений в академію, і С. став її першим ректором. У наступні роки

він заснував єзуїтські колегіуми у Полоцьку, Ризі й Дерпті. З 1584 р. С. став суперіором дому св. Барбари у Кракові, а з січня 1588 р. – надвірним духівником короля Сигізмунда III і залишався ним 24 роки. У 1606 р. переконав короля не визнати едикт толерантності щодо різновірців. Це призвело до рокошу М. Зебжидовського. Намагаючись змусити рокошан відступитися від своїх вимог, С. виїжджав до них як посол короля Сигізмунда III. На початку 1612 р. С. переїхав з Варшави до Кракова, де й помер. За твердженням історика О.Халецького, вже 1574 р. С. завершив працю “Про єдність церкви Божої” (“O jedności Kościoła Bożego pod jednym Pasterzem i o greckim od tej jedności odstąpieniu...”), центральною ідеєю якої є укладення унії шляхом повернення “заблудшої” греко-православної церкви у римсько-католицьке лоно. Побачила світ книга 1577 р. у віленській друкарні кн. Миколая Христофора Радзивілла. Праця С. присвячувалася найвпливовішому православному магнатові Речі Посполитої кн. В.-К. Острозькому, який перебував у споріднених зв'язках із Тарновськими і, очевидно, знав С. Таким чином, автор книги підштовхував кн. В.-К. Острозького до діяльності на користь унії. При написанні праці С.

використовував значну кількість як західних, так і східнослов'янських літописів і хронік. Так, східнослов'янські джерела надав йому для користування палкий прихильник єзуїтів, віленський католицький єпископ Валеріан Протасевич. Широке залучення джерел і безумовний полемічний талант С. швидко зробили його книгу надзвичайно популярною серед проуніатських кіл. Звинувачення автором православних священиків у святохульстві та симонії, тобто придбанні за гроші церковних посад, відповідали реаліям і не могли бути спростовані. С. не визнавав можливості існування “ні однієї академії чи колегіуму, де б теологія, філософія чи інші вільні науки” викладалися б церковнослов'янською мовою, що, зрештою, незабаром було заперечено фактом створення і функціонування ОА. Подібне зауваження С. підводить до думки, що він знав плани *кн. В.-К. Острозького* щодо створення ОА й застерігав його від цього кроку. Православна сторона, попри спроби дати відповідь (наприклад, публіцистичний трактат, створений 1578 р. в Острозі місцевим протестантським полемістом *Мотовилом*), виявилася на певний час неготовою до дискусії. С. не тільки теоретично обґрунтував необхідність унії, а й взяв активну участь у процесі її реалізації. У середині 1595 р. він вперше виступив офіційним експертом у ході підготовки унії. У наступному році С. взяв активну участь у Брестському церковному соборі, протягом якого двічі зустрічався з *кн. В.-К. Острозьким* і виступав як головний

радник королівських послів під час їхніх переговорів з православними. За свідченнями сучасників, С. вирізнявся унікальним хистом проповідництва, тонким аналітичним розумом і величезною ерудицією. Присутні на його проповідях переживали велике потрясіння. С. був найбільш впливовою фігурою польської контрреформації кінця XVI – початку XVII століття.

Твори: Kazania sejmowe. – Warszawa, 1984; O jedności Kościoła Bożego pod jednym Pasterzem i o greckim od tej jedności odstąpieniu z przestrogą i upominaniem do narodów ruskich przy Grekach stojących. – Wilno, 1577; Synod brzeski. – Kraków, 1597.

Лит.: Стельмашенко М. Политическая деятельность Петра Скарги. – Київ, 1902; Яновский Л. В. Политическая деятельность Петра Скарги // Университетские известия. – Київ, 1905. – № 6. – С. 111-153; – № 10. – С. 57-97; 1906. – № 5. – С. 99-147; – № 11. – С. 149-180; – № 12. – С. 181-191; 1907. – № 3. – С. 193-224; – № 4. – С. 225-246; Berga A. Un Predicateur de la Cour de la Pologne sous Sigismond III, Pierre Skarga (1536-1612). Etude sur la Pologne du XVI-e siecle et le protestantisme polonais. – Paris, 1916; Grabowski T. Piotr Skarga na tle katolickiej literatury religijnej w Polsce wieku XVI. 1536-1612. – Kraków, 1913; Rychcicki M. Piotr Skarga i jego wiek. Kraków, 1850-1851. – Т. 1-2; Tazbir J. Piotr Skarga. – Warszawa, 1962; Tazbir J. Piotr Skarga. Szermierz kontreformacji. – Warszawa, 1978; Tretiak J. Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii Brzeskiej. – Kraków, 1912; Tretiak J. Skarga i Filalet // Przegląd Powszechny. – 1912. – Т. 113. – С. 136-148; Windakiewicz S. Piotr Skarga. – Kraków, 1925; Wojciechowski K. Piotr Skarga. – Lwów, 1912.

Петро Кулаковський

Скорина Франциск (*бл. 1485, Полоцьк – † бл.1550)

Білоруський культурний діяч, першодрукар. Йому належить перша спроба здійснити повне видання книг Біблії “руською” (тогочасною літературною мовою України й Білорусі) та старослов’янською мовами. Зразком та орієнтиром для С. стали чеські переклади біблійних текстів, які існували не лише в списках, а й виходили друком, починаючи з кінця XV століття. Видавничу діяльність С. розпочав у Празі. Тут у 1517 р. видав свою першу книгу – Псалтир, яка була надрукована старослов’янською мовою. Далі С. видав ряд перекладів біблійних книг “руською мовою”. У 1517 р. у Празі вийшли перекладені ним книги Іова, Притчі Соломона, книга Премудрості Ісуса, сина Сіраха; у 1518 р. – Еклезіаст, Пісня пісень, Премудрість Соломона, чотири книги Царств, книга Ісуса Навіна; у 1519 р. – Юдіф, П’ятикнижжя Мойсея, Руф, книга пророка Даниїла, Есфір, Плач Єремії, книга Суддів. Видані книги були об’єднані під загальним заголовком “Библия Руска, выложена доктором Франциском Скориною из славного города Полоцка, Богу ко

чти и людем посполитым к доброму научению”. Празькі Скориненські видання виходили в міру підготовки їх перекладів, а не в порядку розташування в біблійному каноні. Також ці друки не охопили повного кола старозавітних книг. На початку 20-х рр. С. опинився у Вільно, де в домі “почтивого мужа Якуба Баби́ча”, бургомистра Віленського, продовжив свою видавничу діяльність. Спочатку ним була надрукована “Мала подорожня книжка”, яка побачила світ, ймовірно, в другій половині 1522 р. Вона складалася з Псалтиря, Часослова, 17 акафистів та канонів, Шестодневця зі службами на всі дні тижня та святців з пасхалією. У березні 1525 р. побачила світ “Книга Діянь і Послань апостольських, звана Апостолом”. Віленські, як і празькі видання С., супроводжувалися численними передмовами й післямовами. Так, лише до Апостола було 22 передмови й 17 післямов. Дослідники цілком справедливо відзначають, що на Скориненські видання мало вплив білоруське мовне середовище. Однак ці книги мали й відношення до України. Саме з українських земель походить чимало рукописних списків книг білоруського першодрукаря. Одним із найбільш ранніх рукописів Скориненських видань є рукопис Псалтиря 1543

р., переписаний якимсь Партеном, що жив у Кобринсько-Пінському старостві. З 1568 р. походить т.з. Ярославський список видань С., до якого ввійшли книги Іова, Притчі, Екклезіаст та Премудрість Соломона. У ньому ім'я С. в передмові замінене іменем переписувача Василя Жугаєва з м.Ярослава в Галичині, що іменує себе, подібно до С., доктором у лікарських науках і навіть перекладачем згаданих книг. Відомі інші списки Скориненських видань, які походять із Галичини. Це список із Підмонастиря Бобрецького повіту, копія П'ятикнижжя в збірці А. Петрушевича, а також списки Апостола із бібліотеки Перемиської уніатської капітули. У ряді випадків українські рукописні списки видань С. поєднуються з іншими біблійними текстами, що, можливо, відносяться до втраченої частини повного Скориненського перекладу Біблії. До таких варто віднести рукопис Луки з Тернополя, взаємодоповнювані списки Дмитра із Зінькова та список, який приписують священнику Іоану (Івану) з Манячина (1573-1577). Існування на українських землях вищезгадуваних списків старозавітних книг, які пов'язуються із Скориненською традицією, дають підстави дослідникам вважати, що С. після Праги планував продовжити свою видавничу діяльність в Україні. Деякі документальні дані свідчать, що першодрукар у 20-х рр. був наближеним до віленського католицького єпископа Яна, котрий, можливо, користувався його послугами як лікаря. У той час цьому єпископу належав Кременець, де він

фактично жив. Ці дані опосередковано свідчать, що С. міг бути в Кременці, який знаходиться неподалік Острога. Звідси помітні Скориненські традиції в Україні, вплив його видань на українські рукописні копії біблійних книг того часу. Дослідники, наприклад М. Возняк, вказують на вплив Скориненських видань на *Острозьку Біблію*, зокрема, на те, що острозькі видавці в дечому наслідували їхнє естетичне оформлення. Ймовірно, що з цими виданнями були знайомі острозькі книжники й використовували їх.

Лит.: Владимиров П. В. Доктор Франциск Скорина. – С.-Петербург, 1888; Владиморов Л. Франциск Скорина – первопечатник вильнюсский. – Вильнюс, 1975; Голенченко Г. Я. Новое о Скорине и его окружении // Вторая всесоюзная конференция по проблемам книговедения. Секция истории книги. Книговедение и его задачи в свете актуальных проблем советского книжного дела. – Москва, 1974; Ісаєвич Я. Д. Українське книгодрукування: витоки, розвиток, проблеми. – Львів, 2002; Кралюк П. М., Торколяк Р., Пасічник І. Д. Острозька Біблія в контексті української та європейської культур. – Острог, 2006; Миловидов А. В. Новые документы, относящиеся к биографии Франциска Скорины // Известия Отделения русского языка и словесности Российской Академии наук. – Т. 22. – Кн. 2. – Петроград, 1918; Охріменко П. П. Взаємозв'язки давніх української і білоруської літератур // Українська література XVI-XVII ст. та інші слов'янські літератури. – Київ, 1984; Подокшин С. А. Франциск Скорина. – Москва, 1981; Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні. – Львів, 2003; Gębarowicz M. Iwan Fedorow i jego działalność w latach 1569-1583 na tle epoki // Roczniki Biblioteczne. – Warszawa., 1969. – Т. 13. – Z. 3-4.

Петро Кралюк

Скульптура Острожчини XVI – I пол. XVII

До середини XVI ст. на теренах Острожчини, як і на всій Західній Україні, переважала декоративна скульптура, тісно пов'язана з архітектурою, бо створювалась для декору архітектурних споруд, насамперед замків та церков. Збереглося чимало фрагментів скульптурного декору XIV-XVI ст. із Вежі Мурованої замку князів Острозьких. Прикладом декоративної пластики готичного стилю є барельєфні плетінчасті орнаменти, що декорують портал однієї з кімнат другого ярусу замку кн. Острозьких, так званої “казни”, та виті колонки порталу великої зали цього замку. Декоративне різьблення Острозького замку XVI ст. має характерні ознаки ренесансного стилю: на ньому вирізьблені рослини, квітучі вазони, троянда (розетка), кожна пелюстка якої передана реалістично, з невеликою долею стилізації. На одному з фрагментів порталу вирізьблений герб кн. Острозьких, на іншому фрагменті – мотив виноградної лози, найпопулярніший у той час. Всі декоративні елементи різьблення мали символічне значення. Листки аканта символізували стійкість християнської віри, пелюстки троянди – душі праведни-

ків, що потрапили в рай, виноградна лоза – євхаристичну жертву Христа. Ті ж самі мотиви аканта, квіток винограду, які переважали в різьбленні на камені, поширюються в XVII ст. в декорванні тла ікон, а також в декорі кіотів, вівтарів, іконостасів, у різьбленні царських врат. З другої половини XVI ст. на Західній Україні набули особливого значення скульптурні надгробки. Вони, правдоподібно, існували у парохіальних та монастирських храмах, де були поховані представники роду. Однак жодний з них не зберігся. Уяву про них може дати надгробок Костянтина Івановича князя Острозького, зроблений на замовлення його сина *Василя-Костянтина* в 1579 р. львівським майстром Себастьяном Чешекком і встановлений в Успенському соборі Києво-Печерської лаври (знищений у 1941 р.). Це був типовий ренесансний надгробок, в якому світське начало уславлення та увічнення людської особистості переважало над церковним містичним змістом, що навіював думки про смерть. Князь зображений сплячим, постать його повернута на бік, голова сперта на руку. Одягнута в бойові обладунки постать князя велична і спокійна, обличчя передано реалістично, без ідеалізації, подібно до живописного портрета князя. Від

XVII ст. в інтер'єрах церков поряд із декоративно-рельєфною скульптурою поширювалася трьохвимірна фігурна скульптура, що зображує Христа, Бога Саваофа, святих, ангелів. Особливого поширення ця скульптура набула в католицьких та уніатських храмах. На поч. XVII ст. на Острожчину прибувають католицькі ордени єзуїтів, францисканців, пізніше капучинів, які засновують тут свої монастирі і костели, що стають головними замовниками скульптури. Найбільшого свого розквіту вона досягла у другій половині XVII – на початку XVIII ст. в період панування стилю бароко.

Збереглись лише декілька згадок про скульпторів Острожчини. Відомо, що головний вітвар острозького костьолу виготовляли майстри зі Львова. В. Олександрович припускає, що серед них був відомий митець Йоган Пфістер (походив з м. Вроцлава). Ним же віднайдена згадка про залучення до цих робіт німця Якуба з м. Тучина. Скульптурний декор в камені могли виконувати деякі з будівничих, мулярів. У 1591 р. згадується громадянин Острога (перед тим мешканець Львова, Тернополя), італієць за походженням Петро Сперендіо. Будівничими костьолу стали місцеві жителі, також італійці, Каспер Дазинт (помер 1620) та його син Войцех (помер 1625); поляк Станіслав Зимно. У цей же період відомі такі острозькі муляри: Миколай (відправлений К.В кн. Острозьким 1599 р. за мармуром в Татри, в Спіш), Павло, Петро, два Яни (згадка 1603), Кшиштоф (1610), Анджей (1620), Ян, Шимон, Давид,

Войцех, Ярош, німець Андрис (всі згадані 1622), Себастьян (1630).

Лит.: Александрович В. Мистецьке середовище Острога епохи академії (1570-і -1630-і рр.) // Острозька давнина: Документи і матеріали. – Львів, 1995. – Т. 1 – С. 62-63; Овсійчук В. А. Українське мистецтво другої половини XVI – першої половини XVII ст. – Київ, 1985. – С. 75-76; Gębarowicz M. Studia renesansowe nad dziejami kultury artystycznej różnego renesansu w Polsce. – Toruń, 1962. – С. 156-157.

Ярослава Бондарчук

Смотрицький Герасим (* ? , Смотрич?, тепер Хмельницької обл. – † осінь 1594, Острог)

Видатний український письменник-полеміст, поет, педагог, учений, один з ідеологів культурно-освітнього руху в Україні в останній чверті XVI ст. Народився на Поділлі у дрібношляхетській родині. Правдоподібно, його батьком був дяк Данило, який “у богоспасаємоу граді Смотричі” переписав для якогось отця Василя україномовні “Пасії” (розповіді про страсті Христові). У пом’янику Межигірського монастиря серед черниць згадується “Мавра, отця Смотрицького мати”, а також “Род ієрея Стефана з Острога Смотрицького... Герасима, Даниила, Антонія, Єфросинію, Марію, Маланію, Христину, Анастасію, Анастасью, Йоана, Марію”. Очевидно, Г. Смотрицький здобув домашню освіту при батькові Данилові, бо в передмові до Острозької Біблії 1581 р. говорить, що “училища не бачив”. Проте був одним з найосвіченіших людей свого часу, володів грецькою, латинською та церковнослов’янською мовами. У книзі “Оборона Верифікації”, надрукованій у Вільно в 1621 р., його

син Мелетій писав: “знало Герасима Даниловича Смотрицького Поділля, котре родило його, і виховало, і гродським писарем кам’янецьким за трьох старост кам’янецьких мало. Знала Волинь, де від ... князя Острозького, воєводи Київського забезпеченим, при своєму землянському на Поділлі земельному наділі, непогідливій маєтності, при косянтинівському тракті мешкав”. Маєтності Г. Смотрицького – Баклаївка та Борисівка – названі у книжці Якуба Суші “Савло і Павло” (Рим, 1666).

Близько 1576 р., після того, як *В.-К Острозький* отримав від Стефана Баторія привілей на Острог і приступив до організації в ньому культурно-освітнього центру, Г. Смотрицький на запрошення князя переїхав на Волинь. Цей факт підтверджується згадкою в літературі про “Апостоль, напеч. вь Львов± 1576 р. во 2. На конц± книги Королевская Привиллегія за подписью Князя Василя Острожскаго и справою Подскарбія Герасима Даниловича”. Незбережена до сьогодні книга, вочевидь, була додруком частини львівського Апостола 1574 р. у Дермані або Острозі, або в ній була рукописна копія якогось привілею.

Смотрицький займає при князівському дворі впливову посаду підскарбія, тобто фінансового керів-

ника величезних маєтностей роду Острозьких. Згодом (або одночасно) стає викладачем і першим ректором Острозької школи. Крім того, він бере активну участь у діяльності Острозької друкарні, стає одним з керівників літературно-наукового гуртка і одним з редакторів тексту *Острозької Біблії*, пише до неї дві передмови; вочевидь, працює з *Іваном Федоровим* над іншими острозькими виданнями.

Перед 1587 р. написав віршований полемічний твір, присвятивши його Київському митрополитові Онисифорові Дівочці. Пам'ятка не збереглася, можливо, це частина анонімного т.зв. Віршованого полемічного комплексу 80-90-х рр.. XVI ст., спрямованого, зокрема, проти католиків та протестантів.

У 1587 р. Г. Смотрицький написав “в Академии Острозьской” антикатолицькі полемічні твори “*Ключ царства небесного*”, “*Календарь римски новы*”, надруковані 1596 р. у вільнюській (?) друкарні.

У ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України (В. р. – Мелец. м / П.119) зберігається переписана письменною збірка творів традиційної православної книжності.

Євстафій Кисіль у 1632 р. називав його першим руським богословом.

Лит.: АЮЗР. – Ч.І. – Т.7. – С. 429; Гринчишин Д. Українська рукописна пам'ятка XVI ст. “Страждання Христа” (мовні особливості пам'ятки) ЗНТШ. Праці філологічної секції. – Львів, 2000. – Т.239. – С. 414-445; Дмитрієв М. “Єресь гусів” та “Єресь Феодосія Косого” українсько-білоруському житті третьої чверті XVI ст. // Вісник Львівського у-ту. Серія історична. Статті та

повідомлення. – Львів, 2002. – Вип. 37. – Ч.1. – С. 123; Кеппен П. Библиографические листы. – С.-Петербург, 1825. – № 31; Колосова В. П. Идеологические предпосылки деятельности Острожского кружка (Герасим Смотрицкий как редактор- полемист) // Федоровские чтения 1981. – Москва, 1985. – С. 84-90; Копреева Т. Н. Иван Федоров. Острожская Библия и Новгородский кружок книжников конца XV в. // Федоровские чтения. – 1981. – Москва, 1985. – С. 101-102; Махновець. Укр. письменники. – С. 544-546; Микитась В. Л. Українська література XIV – XVI ст. – Київ, 1988. – С. 212; Мицько І. Острозька ...академія. – С. 111-113; ППЛ. – Кн.1. – Стб.1057; Українська поезія. Кінець XVI – початок XVIII ст. / Упор. В. Колосова, В. Кречотень. – Київ, 1978 – С. 25-55, 71-136; Харлампович. Западнорусские... школы. – С. 262-263; Diplic G. Antapologia. – S.l., 1632. – S.623; Susza J. Saulus et Paulus. – Romae, 1666. – P. 15-16.

Ігор Пасічник

Гмотрицький Мелетій
(світське ім'я Максим)
(*бл. 1577, м.Острог? –
+27.12.1633, с.Дермань,
нині Здолбунівського району
Рівненської обл.)

Письменник і перекладач, вчений-філолог, церковний діяч, богослов. Був сином *Герасима Смотрицького*, одного з укладачів Острозької Біблії та ректора ОА. Дитячі роки С.М. пройшли в Острозі, де він здобував освіту в місцевій академії під керівництвом батька. Отримав добру мовну підготовку, знав старослов'янську, грецьку, латинську й польську мови. До його вчителів у Острозі зараховують *К. Лукаріса*. Освіту продовжив у єзуїтській школі у Вільно. Деякі дослідники вважають, що ще в ранній період С.М. написав деякі твори антиуніатського спрямування. Були навіть спроби ототожнити його з *Кліриком Острозьким*. Однак усі ці припущення не мають належного документального підтвердження. У 1600 р. С.М. став домашнім учителем латинської мови кн. Богдана Соломирецького в селі Боркулабові біля Мінська. Разом зі своїм учнем виїздив навчатися в Німеччину, де слухав лекції в ряді німецьких уні-

верситетів – Ляйпцігському, Віттенберзькому, можливо, також Нюрнберзькому й Бреславському. Деякі дослідники вважають, що він там отримав вчений ступінь доктора медицини. Але про це сам М.С. ніде не згадує і ні в одному зі своїх видань себе так не називає. Хоча, згідно традиціям того часу, мав би це робити. Повернувшись із-за кордону, С.М. поселився у Вільно, де співпрацював з місцевим міщанським братством, яке стало одним із осередків захисту православ'я й знаходилося в стані гострого протистояння з тодішнім уніатським митрополитом *Іпатієм Потієм*. Тут він написав і видрукував польською мовою один із найбільш відомих своїх полемічних творів “Тренос...” (1610), опублікований під псевдонімом Теофіла Ортолога. Також йому приписують написання анонімного полемічного твору “Антиграфи...” (1608). “Тренос...”, завдяки своїм художньо-літературним якостям, ерудиції автора, викликав значний резонанс. Початок твору, перші два розділи, поданий у форму плачу, “ляменту” православної церкви, яка персоніфікується з образом-символом матері. Автор, використовуючи прийоми риторичного мистецтва й водночас елементи українського фольклору, малює жахливий стан церкви. Особливо велика увага акцентується на невдячних “синах” (князівських та шляхетських родах), які покинули “матір”. Наступні вісім розділів носили богословський характер, де переважно йшлося на теологічних розходженнях між православною та католицькою церквами. У даному

випадку С.М. звертається до творів східних і західних отців церкви, візантійських богословів, а також до деяких ренесансних авторів (Ф. Петрарки, Е. Роттердамського). Розповсюдження “Треносу...” було заборонене владою. Його видавці, передусім *Л. Карпович*, зазнали переслідувань. А сам С.М. змушений був на деякий час полишити Вільно. Вважається, що в той час він міг опинитися в Острозі й навіть працювати в ОА. У 1616 р. в Єв’ю (нині м. Вевіс, Литва) віленські братчики опублікували “Євангеліє учительне”, підготовлене С.М. Близько 1617 р. він приймає чернечий постриг. У 1618-1619 рр. С.М. опублікував “Граматику...”, яка справила величезний вплив на розвиток філологічної науки в слов’янських народів. Велику роль в написанні цієї книги відіграла Острозька Біблія, участь у редагуванні якої брав його батько. “Граматики...” С.М. витримала ряд перевидань у Росії та Румунії й виступала підручником старослов’янської мови аж до кінця XVIII століття. У перекладі латинською мовою була відомою поза ареалом поширення старослов’янської мови. На основі “Граматики...” С.М. або під її впливом були укладені підручники з мови в різних слов’янських народів. Ймовірно, в час видання “Граматики...” С.М. став ректором братської школи в Києві. Восени 1620 р. був таємно висвячений патріархом Феофаном на архієпископа Полоцького, Вітебського й Мстиславського. Оскільки це висвячення вважалось владою незаконним, зазнав переслідувань. Так само переслідувані

були інші православні ієрархи Феофанового свячення. Бажаючи захистити себе й своїх соратників, М. Смотрицький написав і опублікував низку полемічних творів – “Верифікація невинності” (два видання 1621 р.), “Оборона верифікації” (1621), “Еленхус” (1622), “Юстифікація невинності” (1623). Вони стали етапними в розвитку полеміки між православними та прихильниками унії й викликали численні відповіді. Після вбивства у жовтні 1623 р. уніатського Полоцького архієпископа Йосафата Кунцевича С. М. змушений був покинути землі Речі Посполитої й подався на Близький Схід, побував у Константинополі, Палестині, Єгипті. Ймовірно, він мав завдання від українсько-білоруських православних ієрархів провести переговори зі східними патріархами й добитися від них згоди на порозуміння з прихильниками унії. Однак ці переговори не дали очікуваного результату. Після повернення зі Сходу в 1625 р. С.М. зустрівся з бойкотом з боку православного духовенства. Це стало однією з причин його переходу в унію. 6 липня 1627 року в м. Дубні він заявив про свій перехід перед *Йосифом-Вельямином Рутським* – тодішнім уніатським митрополитом. За це отримав від князя Олександра Заславського Дерманський Троїцький монастир. При цьому було домовлено, що С.М. не повинен афішувати своє уніатство. 1628 р. без згоди С.М. *К. Сакович* опублікував у Львові його полемічний твір “Апология...”, де осуджувалися східні патріархи й проводилася ідея єдності православних та уніатів. Книга ви-

кликала резонанс і була різко засуджена собором православних ієрархів. На свій захист С.М. написав кілька полемічних творів – “Протестацію” (1628), “Паранезіс” (1628) та “Екзетезіс” (1629), де проводилася думка про потребу порозуміння православних та уніатів. У останні роки життя полишив активну діяльність, вів аскетичних спосіб життя у Дерманському монастирі.

Літ.: Абрамович С. Д. Мелетій Смотрицький та проблеми філологічної культури барокко // Українська література XVI—XVIII ст. та інші слов’янські літератури. – Київ, 1984. – С. 137-160; Врадий А. А. Первопечатные книги Ивана Федорова (“Острожская библия” 1581 года) и “Грамматика” М. Г. Смотрицкого // Ученые записки Узбекского научно-исследовательского института педагогических наук. – Ташкент, 1975. – Вып. 26. – С. 90-111; Врадий А. А. Морфологическая характеристика имен существительных в “Острожской библии” 1581 г. печати Ивана Федорова и “Грамматика” М. Смотрицкого // Сборник научных трудов Ташкентского государственного педагогического института. – Ташкент, 1976. – Т. 166. – С. 31-41; Еленовський К. Мелетій Смотрицький, архієпископ полоцький // Православное обозрение. – 1861. – №6-8; Жукович А. Архієпископ Мелетій Смотрицький в Вильне в перші місяці після своєї хиротонії // Християнское чтение. – 1906. – 4-6; Короткий В.Г. Творческий путь Мелетія Смотрицкого. – Минск, 1987; Кралюк П. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. – Острог, 2007; Курилас Б. З’єднання архієпископа Мелетія Смотрицького в історичному і психологічному насвітленні. – Вінніпег, 1962; Маслов С. Казанье Мелетія Смотрицкого на честній погреб о.Леонтия Карповича. – Киев, 1898; Німчук В. К. Грамматика М. Смо-

трицького – перша перлина давнього мовознавства // Смотрицький М. Грамматика. – Київ, 1979; Новоселецька С. Мелетій Смотрицький // Острозькі просвітники. – Острог, 2000. – С. 84-93; Осинский А. Мелетий Смотрицкий, Архиепископ Полоцкий. – Киев, 1912; Прокошина Е. С. Мелетий Смотрицкий. – Минск, 1966; Соловій М. Мелетій Смотрицький як письменник: У 2-х т. – Рим, Торонто, 1977-1978; Яковенко Н. Мелетій Смотрицький // Історія України в особах. Литовсько-польська доба. – Київ, 1997. – С. 168-173; Яременко П. К. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість. – Київ, 1986; Frick D. Meletij Smotryc’kyj and the Ruthenian Question in the Early Seventeenth Century // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – № 8; Frick D. Meletij Smotryc’kyi and the Ruthenian Language Question // Harvard Ukrainian Studies. – 1985. – № 9; Frick D. Meletij Smotryc’kyj. – Cambridge, 1995; Sabol S. De Meletij Smotrickyi Polemista Anticatholico. – Rome, 1951; Susza J. Saulus et Paulus Ruthenae unionis, sanguine b. Iosaphat transformatus, sive Meletius Smotriscius, archiepiscopus Hieropolitanus etc. – Rome, 1666.

Петро Кралюк

Смотрицький Стефан Герасимович

(* ?, м. н. н. – † після весни
1636, м. Острог)

Церковний та культурний діяч. Старший брат М. Смотрицького. Навчався в ОА. Після її закінчення був секретарем кн. В.-К. Острозького, згодом став парохом острозької Пречистенської церкви. Займався переписування книжок. Можливо, також здійснював переклади, оскільки володів грекою й латиною. Після трагедії 1636 р., коли кн. Анна-Алоїза Острозька вчинила погром над православними, змушений був прийняти унію. Острозький літописець засуджує його за цей крок. Зокрема, в цьому творі зазначено, що острозькі православні міщани бачили в його особі людину, на яку можна спертися, оскільки він був “побожного життя, бездженний”. Однак він не виправдав їхніх надій, прийнявши унію, захворів і помер.

Лім.: Бевзо. – С.139; Мицько. Острозька... академія. – С. 112-113; Петрушкевич А. С. Сводная галицко-русская летопись с 1600 по 1700 год. – Львов, 1874. – С.35; Susza J. Saulus et Paulus. – Roma, 1666. – P.15.

Петро Кралюк

Спадщина

“Спадщина” – Острозьке науково-краєзнавче товариство ім. кн. Острозьких постало з клубу любителів історичної книги “Краєзнавець”, створеного П. Андруховим 12 березня 1987 року, і який ніби став підготовчим періодом, що пройшли його члени від вивчення спадщини предків і сучасників до серйозних справ по відродженню Острозьких святинь та “Координаційної ради по відродженню м. Острога”, створеної при міській раді з метою поєднання безпосередньої та представницької демократії для активізації територіальної громади і громадських організацій на відродження міста.

Ідея створення товариства, яке б продовжило роботу Братства ім. кн. Острозьких, протягом багатьох років обговорювалась друзями дитинства, острожанами П. Андруховим та М. Ковальським яким, здавалося б примарні ідеї відродження славнозвісної Острозької академії, передалися членом Братства Йосипом Новицьким (1878-1964 рр.), що був домашнім вчителем М. Ковальського та товаришем і наставником для П. Андрухова. Дякуючи Новицькому, М. Ковальський став всесвітньо відомим вченим, фундатором цілого наукового напрямку в українській

радянській і сучасній історичній науці – джерелознавства історії України періоду пізнього середньовіччя і раннього нового часу, засновником “дніпропетровської” школи джерелознавців, а П. Андрухов, залишаючись в рідному місті, став відомим краєзнавцем-істориком, зачинателем і основоположником ренесансу новітньої доби на теренах Волині, та, продовжуючи справу свого наставника, працюючи директором Острозького краєзнавчого музею, зробив значний внесок у зміцнення його бази.

Установчі збори товариства “Спадщина відбулися 5 липня 1989 року. У витоків товариства крім М. Ковальського та П. Андрухова, був міський голова м. Острога М. Грищук, лікарі І. Маєвський, М. Кушнір, Р. Шпізель, музейні працівники О. Бондарчук, О. Гладуненко, О. Рачківський. З часом до “Спадщини” ввійшли науковці Дніпропетровська, Києва, Львова, Луцька, Житомира, Рівного, Хмельницького.

Очолив товариство Андрухов.

Товариство “Спадщина” до проголошення незалежності України не користувалося авторитетом у правоохоронних та партійних органів, так як відкрито ставилося питання про відродження острозьких святинь, вивчення “білих” і “чорних” плям історії, відродження традицій, вивчення української історії, перейменування вулиць міста і повернення їм імен борців за Україну.

Зокрема, у першому статуті “Спадщини” зазначалось:

– Краєзнавче товариство Спадщина є науково-громадською орга-

нізацією яка об’єднує всіх справжніх шанувальників історії і культури краю, незалежно від віку, статі, професії, фаху; – Основним завданням краєзнавчого товариства “Спадщина” є пробудження справжнього інтересу серед населення (особливо серед молоді) до вивчення історії краю та залучення його членів до поглибленого дослідження і вивчення історії і культури.

З метою активізації діяльності роботи членів товариства головою товариства П. Андруховим була розроблена тематика (21 розділ) для дослідження та опрацювання, яка дістала схвальний відгук членів товариства і є досить актуальною ще й сьогодні.

Другий статут “Спадщини”, зареєстрований представником Президента України в Острозькому районі 21 червня 1993 року, розширював та уточнював окремі пункти відповідно до того, що Україна стала незалежною державою, виходячи з чого перед товариством поставало ряд нових завдань. Проте мрією членів товариства “Спадщина” було питання відродження острозьких святинь і зокрема славнозвісної

Острозької Академії. Зваживши можливості товариства і Острозької міської ради та встановивши, що лише своїми силами підняти історичні пласти при низькому науковому потенціалі Острога 90-х рр. дуже важко, виникає ідея, з метою залучення до проблем Острога наукового світу України, проводити наукові конференції “Острог на порозі 900-річчя”.

Організаційний комітет конфе-

ренції “Острог на порозі 900 річчя” у складі краєзнавця, голови товариства “Спадщина” Андрухова П. З. та міського голови Грищука М., очолив Ковальський М. П.

Життя показало правильний курс вирішення цього питання. Так, уже на першу наукову конференцію прибуло 23 науковці з провідних вузів України: Львова, Києва, Дніпропетровська, Луцька, Рівного. Хороший розголос про конференції в Острозі зібрав на другу Острозьку конференцію вдвічі більше науковців аж 56, третю – 54 науковці. Четверта конференція збрала 3 академіків, 27 докторів та кандидатів наук, 10 вузівських викладачів, 8 наукових працівників музеїв і бібліотек, п’ять архітекторів та 8 краєзнавців. В подальшому ці конференції збирали не менше 100 учасників. Цій меті були підпорядковані і збори інтелігенції міста острога і Острозького району. У цей час проводиться з’їзд Острожна, у якому брало участь більше 50-ти представників вихідців з Острога в усьому світі і який дав поштовх до створення товариств “Вихідців з м. Острога” в різних країнах (Польща, Ізраїль, Туреччина, США) члени яких займали активну позицію на підтримку починань відродження рідного міста та направляли звернення з цього приводу у владні інстанції України. На підтримку Острога виступили і ряд провідних вузів України, зокрема Дніпропетровський, Запорізький, Львівський та інші університети.

Ці заходи стали засобом згуртування інтелігенції різних регіонів України та світу з метою культур-

ного, історичного та духовного відродження Острога, піднесення його іміджу не лише у регіоні, Україні і світі. Зважаючи на це, віце-прем’єр міністр України М. Жулинський, після відповідного подання голови Острозької міської ради Грищука та голови Рівненської обласної ради Василюшина, звернувся з пропозицією до Президента України Кравчука Л. М. відродити в місті Острозі вищий навчальний заклад. На що 12 квітня 1994 року був виданий Указ Президента України “Про утворення Острозького колегіуму”. Цей заклад протягом невеликого періоду часу, дякуючи ректору Пасічнику І. Д. – академіку Міжнародної слов’янської академії наук (1998 р.), академіку Української академії економічної кібернетики (2000 р.), академіку Академії наук вищої школи України (2001 р.) автору понад 50 наукових праць в галузі вікової психології, в т.ч. низки монографій та його однодумцям, вибором право іменуватися Національним університетом “Острозька академія” (Укази президента України 5 червня 1996 року; 22 січня 2000 року; 30 жовтня 2000 року).

Мирон Кушнір

Старушич Ігнатій Оксенович

(* ?, м.Острог – † після 30 жовт. 1651 р., м.Київ)

Церковний та освітній діяч. Походив із міщанського роду Старушичів, що жили в Острозі. Ймовірно, навчався в ОА. У 1639 р. був ректором православної школи в м. Гощі. Наступного року згаданий в Києво-Печерській лаврі, а в 1641 р. став ректором Київської академії. Перед смертю, у 1650 р., був висвячений на Могильовського єпископа.

Літ.: Мицько. Острозька... академія. – С.113; Тесленко І. Шата “презацного уродження” отця Ігнатія Старушича (нові матеріали про походження та волинську рідню ректора Київського колегіуму) // Київська академія. – Вип. 4. – Київ, 2007. – С. 180-185.

Петро Кралуок

Суразький – Малюшицький Василь

(сер. 50-х рр. XVI ст. – † між 15.01.1604 та 4.06.1608)

Український культурний діяч, полеміст, член Острозького культурно-освітнього гуртка, близький до *В.-К. кн. Острозького*. Сам підписувався “многорушный и худший в христианах убогий Василий” “ВА”. Сучасники (*І. Потій, М. Смотрицький, К. Сакович, І. Кунцевич*) завжди називали його Василем Суразьким. С.В. часто ототожнювали з *Кліриком Острозьким*, відтак існували гіпотези про те, що під цим ім’ям ховались *М. Смотрицький, І. Борецький, Г. Дорофейович*. На думку *Мицька*, це – шляхтич *Василь Андрійович Малюшицький*, батько його був власником Суража, обіймав посаду королівського писаря. Сам же він служив у 1575-1581 рр. у *кн. В.-К. Острозького. І. Потій* в “Антиризисі” (1600). називав його “пан Василь староста Суражский”. Одночасно виконував обов’язки доглядача Острозького шпиталю. У документах Кременецького земського суду фігурує як “старший строитель и патрон шпиталя Острожского и всех имений до того належачих” (1593-1607). Ймовірно, брав участь

у підготовці до друку *Острозької Біблії*. Дослідники вважають, що С. В. міг готувати до друку “*Псалтир з возслідуванням*” (1598), “*Маргарит*” *Іоанна Златоуста* (1595); також міг бути укладачем та редактором “*Книжиці*” в 10-ти розділах (1598). Вершиною полемічної діяльності С.В. є “*Книжиця*” в 6 розділах (1588), високо оцінена *І.Вишенським*. Якщо ототожнити якогось острозького богослова Василя, що біля 1590 р. вів диспут з єзуїтами, з С.В., то можна зробити висновок про його активну участь у публічному житті Острога. Під 1608 р. згаданий як померлий. Інвентар 1620 р. зафіксував у Суражі дім пана Малюшицького, можливо, родича (брата) С.В.

Твори: Суразький (Острозький) Василь]. Книжиця в шести розділах. – Острог, 1588; [Суразький (Острозький) Василь]. Сіа книга правило истиннаго живота христіанского нарицатися достойна. – Острог, 1598; О единой вере / Соч. острожского священника Василия 1588 года // ППЛ. – 1882. – Кн. 2. – Стовп. 600-938. [Текст Книжиці в шести розділах Василя Суразького (Острозького) за вид. 1588 р. (без початку)] (див. Українські письменники...) Л. С. Махновець. – Т. 1. – С. 558).

Лім.: Атаманенко В. Василь Суразький // Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. – С. 98-107; Возняк. Іст. укр. літ. – Кн. 1. – С. 400-401, 465-466; Грушевський. Культ.-нац. рух. – С. 186; Завитневич В. З. “Палинодия” Захарии Копыстенского и ее место в истории западно-русской полемики XVI и XVII вв. – Варшава, 1883. – С. 56-59, 90-107; Исаевич Я. Д. Острожская типография и ее роль в межславянских культурных связях // ФЧ 1978. – Москва, 1981. – С. 34-46; Копержинський К. Український письменник XVI ст. Василь Суразький // Наук. збірник за

рік 1926. ВУАН. – Київ, 1926. – С. 38-72; Мыцко И. З. Украинский писатель-полемист Василий Суразкий – сподвижник Ивана Федорова // ФЧ 1979. – Москва, 1982. – С. 18- 23; Мицько І. Чар архівних свідчень. Матеріали до біографій славетних публіцистів // Жовтень. – Львів, 1987. –№ 3. – С. 85-86; Мицько І. Острозька... академія. – С. 100.

Віктор Атаманенко

Терлецький Кирило (*40-і рр. XVI ст., ймовірно, м.Пінськ – † травень 1607 р., м.Луцьк)

Церковний діяч, один із ініціаторів Берестейської церковної унії 1596 року. Походив із православно-го шляхетського роду, корені якого були на Перемишлянщині. Освіту, ймовірно, здобував у якійсь канцелярії гродського чи земського суду. Про це свідчить його добре знання Литовського статуту, інших законодавчих актів, уміння складати ділові папери. У 60-і рр. XVI ст. Т.К. став священником замкової церкви св.Дмитра в м.Пінську. Доходи його тоді були дуже скромні, про що пізніше писав *Іван Вишенський*: "... Кирило, коли простим попом був, тільки дячка за собою волочив, котрому платив пирогами з храмового свята..." (Вишенський І. Твори. – Київ, 1986. – С. 69). Після смерті Турово-Пінського єпископа Андрія Русина-Берестейського в 1572 р. почалася боротьба за його кафедру. Одним із претендентів виступав Т.К. На той час він став удівцем і прийняв чернечий постриг. Однак королівську грамоту на єпархію йому вдалося отримати лише в період безкоролів'я в 1574-1575 роках.

На території Турово-Пінської єпархії знаходилися володіння *кн. В.-К. Острозького*. Судячи з усього, Т.К. вдалося налагодити добрі стосунки з князем та його родиною. Показово, що його підпис стоїть під заповітом княжни *Гальшки Острозької*, в якому давалася фундація на ОА. Т.К. на становищі єпископа чимало зробив для покращення матеріального становища Турово-Пінської єпархії й користувався авторитетом у православних колах. Так, у 1583 р. Константинопольський патріарх Єремія послав на Україну й Білорусію листи проти календарної реформи. Серед православних ієрархів вони були адресовані лише Т.К. Така вибірковість у листування патріарха дає підстави говорити, що він вбачав у особі Т.К. одного із ревних захисників православ'я на українських та білоруських землях. Тому цілком логічним видається те, що *кн. В.-К. Острозький* після смерті в 1585 р. Луцько-Острозького єпископа Іоана Борзобагатого-Красенського відстоював призначення Т.К. на це становище. 17 вересня 1585 року Т.К. отримав королівську грамоту на Луцько-Острозьку єпархію. У сані Луцько-Острозького єпископа Т.К. тісно співпрацював із *кн. В.-К. Острозьким* і підтримував його релігійно-культурні ініціативи. Так,

у 80-х рр. на кошти Т.К. була видана книга “Про хресне знамення”. Очевидно, не без підтримки *кн. В.-К. Острозького* Константинопольський патріарх Єремія у серпні 1589 р. призначив Т.К. екзархом у Київській митрополії, надавши широкі повноваження. Т.К. було доручено наглядати за духовенством, карати винних і навіть позбавляти їх становищ. Завдяки цьому призначенню він фактично став першою особою в тогочасній православній церкві України й Білорусії. Однак незадовго після цього між Т.К. та *кн. В.-К. Острозьким* почалися непорозуміння. У такій ситуації Т.К. почав шукати нових покровителів. Одним із них став Луцький католицький єпископ Берnard Мацієвський, який запропонував йому прийняти унію. З того часу починається уніатська діяльність Т.К. Його підпис стоїть під першою грамотою про унію, підписаною православними ієрархами на соборі в Бресті в 1591 році. Разом із Володимиро-Берестейським єпископом *Інатієм Потієм* він від імені православних ієрархів їздив на переговори в Рим з папою Климентом УІІ в 1595 році. Був Т.К. й учасником Берестейського собору 1596 р., де православними ієрархами України й Білорусі була прийнята унія. Православні намагались представити Т.К. у негативному вигляді, приписуючи йому різноманітні злочини.

Джс.: Архив Юго-Западной России. – Київ, 1859. – Т. 1. – Ч.1. – № 69, 70, 101 та ін.; Вишенський І. Твори. – Київ, 1986. – С. 69; Заповіт княжни Гальшки Острозької 1579 р., березня 16

// Острозька Давнина. Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – С. 110-111.

Лит.: Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1994. – Т.5. – С.590, 591, 595-600 та ін.; Грушевський М. Історія України-Руси. – Київ, 1995. – Т. 6. – С. 565, 567 та ін.; Кралюк П. М. Луцько-острозький єпископ Кирило Терлецький: питання оцінки діяльності // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та внз. – Рівне, 2003. – Вип. 4. – Ч. II. – С. 44-49; Левицький Ор. Кирило Терлецький, єпископ Луцький и Острожский // Холмская Русь. – С.-Петербург, 1885. – С. 308-341.

Петро Кралюк

Требник” (“Молитовникъ”) 1606 р.

Формат видання – 4□, 191 нenum. арк., рядків – 17 і 25, друк у 2 фарби, шрифти: 10 рядків – 84 і 52 мм. Гра-вюри: герб кн. В.-К. Острозького на звороті титулу. Рамка на титулі. За-ставки: 14 із 6-ти дошок. Кінцівки: плетінка І, набірних 8 трьох різних малюнків. Датування зазначене на титулі: “Въ богоспасаеомъ градѣ Острозѣ въ лето отъ созданіи мира 7114, а отъ рождества Христова 1606 выдрукована”. Передмова – “Пред-мова до того, кому належить тая книга”, підписана Даміаном Нали-вайком (“Дамианъ недостойной презвитерь”).

Екземпляри: Україна – Львів – НМЛ (2 деф. екз.), ЛНБ-ка ім В. Стефаники НАН України (деф.); ЛІМ; Київ – ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України; Росія – С.-Петербурґ: РНБ (2 деф. екз.).

Каталоги стародруків: Быкова. – № 18. – С. 39-40; Запаско, Ісаєвич. – № 68. – С. 34; Каратаєв П. – № 184, 185. – С. 30; Максименко. – № 197. – С. 37; Пе-тров, Бірюк, Золотарь. – № 48. – С. 31; Свенціцький І. – № 244(185). – С. 72; Ундольський. – № 162. – С. Ствп. 25; Ундольський – Кастерин. – № 71. – С. 101.

Літ.: Ісаєвич. Преемники. – С.17.

Микола Ковальський

Тучемський Михайло (*5(17).09.1872, с.Понебель, нині Рівненського району – +23.04.1945, м. Кременець)

Релігійно-громадський і освіт-ній діяч на Волині, церковний пу-бліцист, краєзнавець. Організатор і перший керівник історичного музею в Острозі (“Музею імені князів Ост-розьких”). Закінчив Кременецьке духовне училище і Волинську духо-вну семінарію в Кременці (1893). В наступні роки – вчитель загальноос-вітніх предметів і церковного співу в Почаївській Лаврській двокласній церковно-парафіяльній школі (1893-1896), священник і законовчитель в с. Загірці на Кременеччині (1896-1904). З 1904 р. – “наблюдатель” церковно-парафіяльних шкіл Острозького по-віту, водночас – другий священник Богоявленського собору в Острозі (див. – *Богоявленський Собор*) і за-коновчитель ряду навчальних за-кладів міста. Член Всеукраїнського Православного Церковного Собору (Київ, 1918) від духовенства і мирян Острозького повіту. В міжвоєнне двадцятиріччя – священник с. Вербі-вець на Кременеччині, кафедральний протоієрей м. Кременця (обіймав вищі церковно-адміністративні

посади в управлінні Волинсько-Кременецькою православною єпархією). З Острогом пов'язані 17 років життя і праці Т. Він – серед ініціаторів перенесення в Острог частки мощів преподобного князя Федора Острозького, відзначення 300-річчя від дня смерті засновника Острозької слов'яно-греко-латинської академії *кн. В.-К. Острозького* (1908). Т. – один із організаторів і провідний діяч релігійно-просвітницького та науково-краєзнавчого *Братства ім. кн. Острозьких* (1909), яке своїм завданням визначило збереження, вивчення, відбудову і популяризацію пам'яток острозької старовини, відкриття у місті історичного музею (див. – *Джерела з історії Братства ім. кн. Острозьких в Острозі (1909-1920 рр.)*). Важливе джерельне значення має впорядкований Т. братський архів, більша частина якого зберігається у Волинському краєзнавчому музеї (м. Луцьк). З ініціативи і при активній участі Т. здійснено реставрацію Вежі Мурованої XIV ст. на Замковій горі в Острозі (1912-1914). Т. поклав початок систематичній науково-музейній праці в Острозі, як засновник і хранитель давньосховища *Братства* (1910), збирач і упорядник колекцій стародруків, рукописних книг, архівних документів, нумізматики, портретного живопису, церковних старожитностей, насамперед, належних до доби *кн. Острозьких*. На основі цих збірок 11 (24) серпня 1916 року у приміщеннях відреставрованої Вежі Мурованої відкрився історичний музей, очолюваний Т., з науковою бібліотекою при ньому. Т. популя-

ризував острозьку давнину, освітню діяльність *кн. В.-К. Острозького*, діячів заснованої ним ОА в численних брошурах, а також статтях і повідомленнях у періодиці (ВЕВ, “Почаевський листок”, Церква і нарід”).

Джс.: Братство имени князей Острожских под покровом преподобного Федора // ВЕВ. – 1909. – № 6. – С. 137-149; Первые страницы жизнедеятельности Братства имени князей Острожских в г. Остроге // ВЕВ. – 1909. – № 41. – С. 867-872.

Твори: Первое торжество на Волини в честь преподобного Федора, князя Острожского. – Почаев, 1907; К трехсотлетию со дня смерти князя К.К.Острозького // Почаевский листок. – 1908. – № 1. – С. 4-5; Преподобный Федор, князь Острожский. – Почаев, 1911; Сторожевой замок князей Острожских. – Почаев. 1912; Город Острог в современном князю Константину Константиновичу Острожскому состоянии. – Почаев. 1913; По глухих закутках Волинського Полысся. – Кременець, 1938; Життя і діяльність святого рівноапостольного князя Володимира та хрещення при ньому Руси-України. – Кременець, 1938.

Лит.: Бірюліна О. Михайло Тучемський – волинський релігійний та культурно-просвітницький діяч // Матеріали VI Острозької наук.-краєз. конф. “Остріг на порозі 900-річчя”. 1995 р. – Острог, (1996). – С. 16-18; Манько М. Михайло Тучемський – засновник і перший керівник музею // Місто. – 1996. – 23 серпня; Манько М. Серед уславлених імен Волині: Михайло Тучемський – краєзнавець, освітній і церковно-громадський діяч // ЖіС. – 1996. – 13 квітня; Манько М. Михайло тучемський // Історія музейництва та пам'яткоохоронної справи в Острозі і на Волині. – Острог, 2006. – С. 19-25.

Микола Манько

Федоров (Федорович) Іван

(*? – †5.12.1583, Львів)

Видатний східнослов'янський друкар, продовжувач справи С. Фіоля і Ф. Скорини, видавців кирилических книг. Ф. – “Друкаръ книгъ предь тымъ невиданныхъ”, що “своімъ тщаниємъ друковане занедбалое обновиль”. Він глибоко розумів свою місію – “духовна □ с □ мена по вселенн □ и раз □ вати и вс □ мь почину раздавати духовную сію пищу” (післямова у Львівському “Апостоли” 1574 р.). Є.Немировський виявив у архіві краківського Ягеллонського університету записи про вступ до нього 1529 р. та отримання 1532 р. ступені бакалавра “Іваном Федоровим сином москвитином”. Дослідник вбачає в ньому друкаря Івана Федорова. Ф. – організатор чотирьох друкарень: у Москві, Заблудові (ВКЛ, тепер – на території Польщі), Львові і Острозі. Відіграв велику роль в культурі східнослов'янських народів, особливо в Україні, де започаткував видання шкільних підручників для навчання дітей грамоті, читанню і основам граматики (львівський “Буквар” 1574, острозький “Буквар” 1578). Брав участь у редагуванні текстів, автор

т. зв. додаткових статей-післямов у львівських “Апостоли” і “Букварі”, острозьких “Азбуці” і “Біблії”. Ці тексти складають літературну спадщину Ф. В Україні пройшли два періоди життя і діяльності Ф.: львівський – 1572-1574 рр. і 1582-1583 рр., і дермансько-острозький – 1575-1581 рр. Поки в Острозі споруджувалась друкарня і проводилась підготовка до видання біблійних книг, Ф. на запрошення кн. В.-К. Острозького для заснування і здійснення книгодрукування прибув у його володіння, спочатку в село Дермань (див. – *Дерманський культурно-освітній центр*), де був призначений управителем Дерманського монастиря (1575-1576). В Острозі був не тільки простим виконавцем чисто технічних завдань і функцій, а й брав участь у підготовці і редагуванні текстів до видання, співпрацював із вченими з багатьох країн, що прибули до Острога для вивчення і видання книг (див. – *Острозька друкарня*, а також – *Острозька папірня*). Острозький період – найбільш плідний у діяльності Ф. Видані такі книги: “Азбука” (або “Буквар” в 1578) “Книга Нового завіта” (1580), “Книжка собраніє вещей нужн □ йших...” “Тимофія Михайловича (1580), перша повна слов'янська кирилична “Біблія” (1580-1581),

твір під назвою “Котрогос □ місяца што за старыхъ вековъ д □ ело короткое описаніє” (умовна назва “Хронологія”), автор якої *Андрій Римша* (5 травня 1581 року). На всіх виданнях, крім останнього, участь Ф. зазначена вміщенням його друкарського знака, що раніше надрукований у львівських “Апостоли” і “Букварі”. Ф. застосував у острозьких виданнях нові шрифти. У Біблії – 6 різних шрифтів, з них два грецьких, у тому числі дрібніші. Острозькі видання Ф. мають численні орнаментальні прикраси: дереворитна рамка на титульному аркуші *Острозької Біблії*, герб кн. *Острозьких*, ініціали, заставки, кінцівки, унікальна орнаментальна деталь – зображення обличчя (“херувим-українець”) з крильцями з обох сторін. *Острозька Біблія* стала справжнім шедевром поліграфічного мистецтва. Ф. не лише заснував друкарство в Острозі, а й створив умови для наступної книговидавничої діяльності в місті після свого від’їзду до Львова.

Публ. дж.: Першодрукар Іван Федоров та його послідовники на Україні (XVI – перш. половина XVII ст.) Зб. документів / Упоряд. Я. Д. Ісаєвич, О. А. Купчинський, О. Я. Мацюк, Е. Й. Ружицький. – Київ, 1975. – № 1, 3-17, 19-21, 23, 28, 30-34. – С. 17, 18-40, 42-45, 47-52, 57-58, 59-63; Ісаєвич Я. Д. Новый документ об Иване Федорове // ФЧ 1978. – Москва, 1981. – С. 5-13 (Публ. С. 11-12); Ісаєвич Я. Д. Новый документ об Иване Федорове // ВИ. – 1979. – № 9. – С. 172-173; У истоков русского книгопечатания. К трехсотсемидесятипятилетию со дня смерти Ивана Федорова 1583-1958. – Москва, 1959. – М. В. Щепкіна подала тексти додаткових статей Івана Федорова (Федоровича) до виданих ним

книг на Україні та фотокопії їх окремих сторінок (С. 234-254).

Лит.

Возняк М. С. Історія української літератури: У 2-х книгах. – Львів, 1992. – Кн. 1. – С. 335-337; Голубець М. Графіка друків Івана Федоровича // Стара Україна. – Львів, 1924. – Вип. 2-5. – С. 42-45; Запаско Я. П. Мистецька спадщина Івана Федорова. – Львів, 1974. – С. 37-78, 81-88; Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII ст. – Львів, 1971. – С. 37-78, 81-88; Зернова А. С. Начало книгопечатания в Москве и на Украине. – Москва, 1947. – С. 47-54 (“Типография Ивана Федорова во Львове”), 55-65 (“Типография Ивана Федорова в Остроге”); Ісаєвич Я. Д. Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – 2-е вид. – Львів, 1983; Ісаєвич Я. Д. Літературна спадщина Івана Федорова. – Львів, 1989; Ковальський М. П. Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Федорова в 70- на поч. 80-х рр. XVI ст.). – Дніпропетровськ, 1972; Ковальський М. П. До історії Острозької друкарні (кінець XVI – початок XVII ст.) // Тези доповідей другої наук. конф. Криворізького загальнонаукового ф-ту (Дніпропетров. ун-т). – Кривий Ріг, 1965. – С. 31-33; Ковальський М. Іван Федорович (Федоров) // Острозькі просвітники. – Острог, 2000. – С. 24-43; Кревецький І. Надгробні каміні Федоровичів у Львові. І. Доля надгробного каміня Ів. Федоровича // Стара Україна. – Львів, 1924. – Вип. 2-5. – С. 48-51; Кревецький І. Спомини Ів. Федоровича про початки друкарства на Україні // Там же. – С. 35-37; Михайлович Б. Наукове зацікавлення надгробним каменем Ів. Федоровича // Там же. – С. 51-54; Мицько І. З. Документальні данні о надгробіи и захоронении первопечатника Ивана Федорова // ФЧ 1978. – Москва, 1981. – С. 63-75; Начало книгопечатания в Москве и на Украине: Указ. лит-ры 1574-1974 / Сост. Е. Л. Немировский. – Москва, 1974; Немировский Е. Л. Иван Федоров около 1510-1583. – Мо-

сква, 1985. – С. 14-22, 156-189; Немировский Е. Л. Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров. – Москва, 1974. – С. 83-150; Немировский Е. Л. Острожские издания Ивана Федорова – выдающиеся памятники в восточнославянской культуре // ФЧ 1981. – Москва, 1985. – С. 5-12; Немировский Е. Л. По следам первопечатника. – Москва, 1983. – С. 23-28, 39-41, 46-48, 55-57, 91-93, 96-99; Огієнко І. Иван Хведорович, фундатор постійного друкарства на Україні. Життя і діяльність // Стара Україна. – Львів, 1924. – Вип. 2-5. – С. 21-34; Огієнко І. Історія українського друкарства. Історично-бібліографічний огляд українського друкарства XV-XVII в.в. – 3-є вид. – Київ, 1994 (1-ше вид. – Львів, 1925., 2-е вид. – Вінніпег, 1983); Свенціцький І. Пам'яті першого друкаря України // Стара Україна. – Львів, 1924. – Вип. 2-5. – С. 20; У истоков русского книгопечатания. К трехсотсемидесятипятилетию со дня смерти Ивана Федорова 1583-1958. – Москва, 1959. – С. 189-196 (покажчик Протасьєвої видань Івана Федорова (Федоровича) в Україні).

Микола Ковальський

Фляка (Флячич) Сава
(у чернецтві Самуїл)
(*?, Острог – +після 1618-
1634 рр., Межигірський
монастир)

Один із ректорів ОА. Походив із численного острозького роду Фляк. Ймовірно, навчався в ОА. До 1618 р. був ректором ОА. Луцько-Острозький православний єпископ Афанасій Пузина в 1634 р. пише про нього як про померлого і зазначає, що той до 1618 р. виступав “ректором і дозорцею добр Суража і шпиталю острозького”. Очевидно, після цього перебрався до Межигірського монастиря, де став його ченцем. Запис про нього як про “монаха” й “ректора острозького” є в пом’янику Скиту Манявського. Даний запис був зроблений Ісакієм Борисовичем, що свідчить про знайомство цього церковного й культурного діяча з Ф.С.

Лит.: Архив Юго-Западной России. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 676; Мицько. Острозька... академія. – С.115.

Петро Кралюк

Франко Іван
(*27.08.1856,
с.Нагуєвичі – †28.05.1916,
м.Львів)

Великий український письменник, поет, вчений. У ряді творів Ф. знайшли відображення наукові зацікавлення Острогом, його історією, зокрема князями Острозькими, особливо *кн. В.-К. Острозьким*, письменниками ОА та їх видань. Пам’ятки письменства, пов’язані з Острогом, привертати пильну увагу Ф. з 80-х XIX ст. Насамперед це твори *Івана Вишенського*. З циклу праць Ф. про *Вишенського* виділяються “Сочинения Ивана Вишенского. Книжка” (1889) (Зібр. тв. в 50-ти томах. – Т. 27 – далі зазначено номер тому у дужках) “Іван Вишенский і його твори (Т. 30) (1895), “Вишенский писатель XVI в.” (1892), “Іван Вишенський, його час і письменницька діяльність” (Т. 28), “Новий причинок для студій над Іваном Вишенським” (1900) (Т. 32), “Иоанн Вишенский (новые данные для оценки его литературной и общественной деятельности)” (1911) (Т. 27). У працях, що стосуються берестейського церковного собору та Берестейської унії, зокрема “Дві унії. Образок з історії Русі при кінці

XVI віку”, вперше надрукованих у Чернівцях в 1890 (Т. 46. – Кн. I), Ф. відзначив позиції *кн. В.-К. Острозького* щодо Люблінської унії: “князь Острозький і другі князі... сильно опиралися унії Люблінській”, але “швидко вимерли”. Відзначив роль *кн. В.-К. Острозького*, якого називає “славний князь, у просвіті”, культурному відродженні, фундації ОА: “Він то зрозумів, що без просвіти Русь не може двинутись з упадку, і православіє не може остатись перед напором латинства. І ось він великим коштом завів у своїм місті Острозі вищу школу, або, як тоді звали, “академію”. Ф. поіменно зупинився на когорті видатних діячів культури й науки, які працювали в Острозі в часи *кн. В.-К. Острозького*. “Він запросив до її (академії – ред.) ведення славного грецького ученого Кирила Лукаріса, що опісля був патріархом Константинопольським. Побіч нього працювали як учителі при тій школі також розумні й учені русини. Герасим Смотрицький, отець славного Мелетія Смотрицького, і галичанин Іван Княгиницький, пізніший монах Іов, основатель Скиту Манявського”. Ф. відзначав значення Острозької друкарні (див. – *Острозька друкарня*), в якій видано “багато дуже гарних книжок для науки народу і для оборони православ’я”. Ф. відмітив, що “крім книг церковних почали русини видавати й книги в обороні своєї віри”, зокрема *Г.Смотрицький* “видав в Острозі дуже гарну книжечку” “*Ключ царства небесного*” в обороні старого календаря, та “*Клірик Острозький*”, *Василь Суразький*,

видав також в Острозі написану “Книжицу о единой истинной вере” (див. – Книжица (в 6-ти розділах). У 1895 р. в 6-му томі ЗНТШ в статті “Бібліографічна рідкість”, Ф. подав інформацію про невідому книгу “Житте Марії Єгипетскія”. Тут же він перерахував усі відомі йому 22 книги, що вийшли з Острозької друкарні в 1580–1612 роках. Ф. неодноразово звертався до Острозької Біблії, називав її “прекрасною книгою”. Особливо важлива стаття Ф. “Причинок до студій над Острозькою Біблією”, надрукована у 80-му томі ЗНТШ (1907) (Т. 37). Ось як він характеризує значення цього видання: “Заходами князя Острозького видана була в 1580-1581 рр. в Острозі перша повна Біблія в перекладі на церковно-слов’янську мову. До того не мав православний слов’янський світ повного перекладу Біблії. Щоправда, ще в добу Кирила і Мефодія були перекладені окремі біблійні книги”. Основну увагу у цій розвідці Ф. звернув на якість і адекватність перекладу Книги Ездри в *Острозькій Біблії* з Геннадіївського кодексу 1499 р., привезеного з Росії *М. Б. Гарабурдою*. Ф. прийшов до висновку, що переклад цієї частини тексту *Острозької Біблії* “нижче всякої критики..., перекладений механічно, дуже часто не розуміючи його значення...”. Ф. зазначив, що проведений ним аналіз свідчить про дві недоречності: “недотепний латинський переклад грецького тексту і недотепний переклад латинського тексту на церковну мову, доконаний механічно, а часто і зовсім недоречно в Новгороді і непоправлений

(Львів, 11-15 вересня 1986 р.). – Київ, 1986. – С. 183- 184; Ковальський М. П. Іван Франко-джерелознавець та археограф // Іван Франко і світова культура. Матеріали міжнародного симпозиуму ЮНЕСКО (Львів, 11-13 вересня 1986 р.) У 3-х книгах. – Київ, 1990. – Кн. 2. – С. 125-128. Ковальський М. П. Острогіана Івана Франка (Острог та його письмові історичні пам'ятки XV-XVII ст. у творчій спадщині великого Каменяра) // Матеріали VI Острівської наук.-краєз. конф. “Остріг на порозі 900-річчя”. 1995. – Острог (1995). – С. 92-97.

Микола Ковальський

Фундації Острозької академії

Перший з відомих записів на ОА зробила Гальшка Острозька. Передаючи заповітом від 16.III. 1579 маєтності стрийкові К.-В. Острозькому та його синам, вона згадала своє надання “на шпитал и академію Ўстрозскую, на манастырь св[я]т[о]го Сп[а]са недалеко Луцка над рекою Стыром и на сели Дорогыню шест тысячей грошей личбы литовской”. Пов’язання фундації навчального закладу з шпиталем та монастирем для Речі Посполитої була звичною практикою. Так, у Кракові була досить відомою католицька “шпитальна школа” при монастирі Св. Духа. У тогочасних українських умовах така форма фундації школи разом із благодійною установою на майбутнє мала вберегти її від утисків з боку радикальних католицьких світських та церковних кіл.

Села Доросинь (з присілками Княж, Немир) та Чернчиці, де розташовувалася Святоспаська обитель, фігурують у документах останньої чверті XVI – першої чверті XVII. Орендарями сіл у них виступають О. Волович, С. Граєвський, К. Клодницький, Я. Клодницький, С. Харлинський, Щ. Харлинський, М. Князький, Ф. Князький, Т. Зик, С.

Добринський, В. Деревинський, Я. Прилепський М. Глембоцький. У виявлених матеріалах жодного разу не згадано шпиталь, академія чи їх фундація. Правдоподібно, К.-В. Острозький ці гроші перевів на Суразькі володіння. 14.II.1585 року князь передав на острозький шпиталь і його Святотроїцький храм власним коштом придбані маєтності: замок і місто Сураж, села Сураж, Турову, Оношковці, Ходаки, Перші і Другі Зіньки, Ізерну, двір і село Тетерівку. В шпиталі мали право перебувати лише православні, патронат над ним обійняли православний Луцько-Острозький єпископ Кирило Терлецький та Олександр, єдиний православний син князя. Академія в документі завбачливо не фігурує: король та верхівка католицької церкви не затвердили б грамоту, в якій йшлося б про забезпечення такого відомого антикатолицького осередку. В грамоті К.-В. Острозький передбачливо застеріг право вносити доповнення, чим згодом і скористався. Цей додатковий акт не зберігся. Він у загальних рисах переказаний у “Постанові на академію Острозьку” (бл.1621); згаданий у наданні А.-А. Ходкевич 1624 р. острозькому костелові.

За “Постановою на академію острозьку”, К.-В. Острозький при-

значив з доходів Суразької оренди щороку “на острозьку школу та співаків” 1 000 злотих готівкою. Дозорця шпиталю, який міг бути і ректором ОА, орендував село, щороку отримував 60 зл. Школа володіла розташованим на передмісті фільварком Бельмажем та приписаними до нього 6 селянами. До допоміжних робіт в ній було призначено декілька чоловік. Школі також належали городи та сіножаті, борті з медом.

На рік “2 бакалаври, греко-слов’янський та латинський, з підбакалаврами” отримували по 200 зл. Вони харчувались разом із хористами в спеціальній кухні. Керівник хору (у 1604-1621 рр. Ваамій – *I. M.*) мав 10 підданих в с. Бущі. Платня хористам та обслузі в школі та на кухні виносила 200 зл. Решта грошей йшла на вбрання малим хористам, ремонт та опалення приміщень, на їжу для вчителів та хористів.

Крім штатних бакалаврів та підбакалаврів, до викладання залучалися священники Острожчини та висоосвічені закордонні ієрархи. Вони отримували дохідні посади на Острожчині, зокрема, в багатих монастирях. У Дерманській обителі друкар *Іван Федоров* орендував маєток, тут же жив грецький Стагонський єпископ Аврамій Гаціда; галичанин, близький до друкарства діяч, покровитель освіти Ісає Балабан став ігуменом монастиря. Архімандрит *Ісакій Борискович* організував у Дермані друкарню, примонастирське училище, філію ОА. Письменник, добрий знавець греки і латини монах *Віталій*, ігуменствував у дубнівському Спаському мо-

настирі. В ньому ж перебував болгарський Софійський митрополит Неофіт. У Степанському монастирі жили грецький Пелагонський єпископ Ієремія, закарпатський Мукачівський єпископ Сергій Тисмянський. Кізікійський архієпископ Діонісій Раллі став архімандритом у Дорогобужі. При прямій підтримці К.-В. Острозького Меглинський єпископ Феофан Грек очолив Жидичинський монастир біля Луцька. Викладач *Ян Лятош* мав двір біля самої академії, володів в Острозі селянами. Охридський архієпископ Афанасій жив на Бельмажі, на нього працювало 26 селян. Тут же оселився високоосвічений грек, викладач і ректор *Кирило Лукаріс*. Можливо, в тутешньому палаціку перебував і грек, випускник Падуанського університету Никифор Парасхес, коли протягом 1595-1597 рр. навчав юнаків в ОА. Ректор ОА, письменник *Г. Смотрицький*, займав висооплатну посаду князівського підскарбія, тримав с. Борисівку та Баклаївку. Полеміст Василь Малюшицький, знаний як “старший строїтель (керівник – *I. M.*) і патрон шпиталю острозького і всіх іменій до того шпиталю належачих”. Таку ж посаду займали і деякі керівники академії (Сава Флячич). Письменник, вчитель о.Ігнатій (*Клірик Острозький*) мав у державі села Богоявленського кафедрального собору. Його настоятелем був письменник Дем’ян Наливайко. Полеміст *Мартин Бронєвський* орендував багату Вільську волость.

Після смерті К.-В. Острозького (+1608) поступово від ОА, дозорці, старшого співака та шпиталю було

відібрано згадані маєтності, робітників. Від 1618 р. академія та хористи отримували лише згадану готівку.

А.-А. Ходкевич, відразу після отримання прав власності 1621 р., разом з чоловіком К.Ходкевичем намагалася забрати для єзуїтів Суражчину. На заваді таким планам став козацький загін гетьмана Бородавки. У 1622 р. А.-А. Ходкевич викупила оренду Суразької волості. Проте зобов'язання щороку видавати на шпиталь 2 000 зл. вона не виконувала. Позбавивши ОА матеріального забезпечення, магнатка намагалася звести її до рівня початкової школи. Фундаційною грамотою острозькому костьолові 25.X.1624 року дозволила забрати “з фундації на Суражу, призначеній на школи грецьку та латинську... на школу костьольну половину тієї фундації, тобто 180 зл.”. Анна-Алоїза свідомо пішла на фальсифікацію волі діда, трактуючи “школи грецьку і латинську” ОА як українську академію та польську школу.

Після спровокованої нею *Острозької трагедії 1636 р.* княжна записала 1640 р. Суразькі маєтності на бурсу для 20 студентів острозького єзуїтського колегіуму. Опротестування в Луцькому гродському суді 22.I.1641 року цього акту православним Луцько-Острозький єпископом Афанасієм Пузиною магнатка проігнорувала.

Ще у 1624 р. вона передала шпиталь із маєтностями під патронат уніатського Луцько-Острозького єпископа Єремії Почапівського. З цього вирішив скористатись уніатський Київський митрополит Йосиф

Вельямин Рутський. Формально уніатська церква на терені Речі Посполитої була правонаступницею православної, яка протягом 1596-1632 перебувала поза законом. Митрополит спробував відібрати незаконно присвоєні римо-католиками маєтності. На їх підставі він хотів створити фундацію для уніатської семінарії. Першими в його списку були “записані Луцько-острозькому єпископові села біля Острога, фундація Турово-Пінського єпископа, Дорогобузький монастир, фундації всіх острозьких церков, місто Сураж з волостю – фундація острозьких школи та шпиталю”. Папська адміністрація 17.XII.1624 року обмежилася дорученням “генералові єзуїтів, щоби той зажадав від провінціала в Польщі висилки 2 єзуїтів, призначених нунцієм, котрі мали зайнятися справою звороту загарбаних дібр”. За свідченням К.Саковича, в 1642 р. уніатський Холмський єпископ Мефодій Терлецький збирався їхати в цій же справі до папи. Суражчину він сподівався перебрати на засновану ним 1639 р. гімназію (“академією”), де “юнаки навчались латинським і грецьким наукам”.

Православні кола не змирились із закриттям ОА, втратою Суражчини. Про їх повернення та відновлення школи опосередковано йшлося у Гадяцькій угоді 16.IX.1658 року. Оскільки А.-А.Ходкевич (+1654) віддала маєтності ОА впливовому ордену єзуїтів, в угоді прямо не говорилося про їх повернення. Лише фігурував забраний православним Святотроїцький шпиталь. Внесення в угоду відповідних пунктів, прав-

доподібно, ініціював сам гетьман І.Виговський. Він мав добре знати історію цього учбового закладу, бо між 1626 і 1640 рр. працював в луцькому суді писарем, адвокатом. Оскільки угода не увійшла у дію, аналогічну спробу, також безуспішну, здійснив 1669 р. гетьман Петро Дорошенко. В інструкції козацьким послам на елекційний та коронаційний сейми говорилось про повернення православних фундацій “на церкви и шпитал± кнѣжаты и панов шлѣхты рускои учиненые. А через ътцовъ езуитовъ, љко то Ѡстрозких в Ѡстрогу церкви с[вѣ]тоє Троици муруваної ... и маєтности названої Суражъ з селами в фундушѹ поменеными на шпитал тамошныи легкованыє на выживлене студентовъ Ѡстрозкихъ Ѡберненыє”.

В українському суспільстві ще довго пам'ятали про трагічну долю ОА. Зокрема, про неї йдеться в полемічних “Навітах” (1667-1671). Їх анонімний автор використав “*Пересторогу*”, в якій прославлялась ОА, знав текст Гадяцької угоди, супутні їй матеріали та юридично-майнові акти. Тут згадуються князів Острозьких “в Острогу церкви і шпиталі і їх місто на Волиню Сураж і ініє фундації з маєтностями і привілеями”... “Школ, і в них високих наук, філософії ново фундувати Русі православним по містах боронять кріпко ляхи. А давніє розоряють і іскоренили, яко в Острозі і у Вільні, і розно”.

Після ліквідації 1773 в Речі Посполитій ордену єзуїтів, Суразькі маєтності були передані т. зв. Едукаційній комісії. Деякий час прибутки

від них йшли на Кременецький ліцей (1805-1831), відомий польський учбовий заклад на Волині.

Джс.: ЛБАН. – В.р. – Ф.Радзімінських. – N 181/ІУ. – 4. – Ч. 3. – Арк. 11 зв., 22, 22зв, 23, 29 зв.; Республіка Польща. – Вроцлав. – Б-ка Оссолінських. – N3696 II. – Арк.83-83 зв.; Російська Федерація. – Москва. – ЦГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – С.380-381; ЦДІАУК. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.34. – Арк.299зв. – 301; Спр.37. – Арк.93-93зв., 270зв. – 272зв., 281-283, 404-407; Спр.50. – Арк.97-98зв., 592-592зв., 602-602 зв.; Спр.53. – Арк.652-653 зв.; Спр.224. – Арк.79 зв. – 81; Акты Западной России. – С.-Петербург, 1853. – Т. 5. – С. 77; Акты Южной и Западной России. – С.-Петербург, 1863. – Т. 4. – С. 143; АЮЗР. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 672-677; Бевзо О. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. – Київ, 1971. – С. 16, 110-111; Герасимчук В. Виговщина і Гадяцька угода // ЗНТШ. – 1909. – Т. 89. – С. 83, 85; Заповіт княжни Гальшки Острозької 1579 р., березня 16 / Підготовка тексту Л.Демченко // Острозька давнина. Дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Т. 2. – С. 110-111; Ісаєвич Я. Навіти” – невідома пам'ятка української публіцистики XVII ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – Київ, 1964. – № 6. – С. 57, 58; Ковальський Н. Источники. – С. 74; Крикун М. Інструкції послам війська запорозького на елекційний та коронаційний сейми 1669 року // Центральна і Східна Європа в XV-XVIII ст.: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження Професора Дмитра Похилевича. Львів, 1998. – С. 207, 208; Мицик Ю. Postanowienie na akademię ostrozska // Острозька давнина. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 120-121; Оляничин Д. Пункти Івана Виговського українським послам на Варшавський сейм 1659 року // ЗНТШ. – Львів, 1991. – С. 331, 338-339; Памятники. – Киев, 1852. – Т. 3. – С. 313; Памятники. – 1898. – Т. 3. – С. 334-335; Стадник М. Гадяцька

унія // Записки Українського наукового товариства у Києві. – Київ, 1911. – Кн. 8. – С. 31, 33; *Epistolae Josephi Velamin Ruskij Metropolitae Kioviensis catholici (1613-1637)*. – Romae, 1956. – P. 120, 121, 127-128; *Monografia ks. Sanguszków...* – Lwów, 1906. – T. 3. – S. 143; Sakowicz K. *Επιτομή* abo *Perspektywa*. – Kraków, 1642. – K.4v; *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae*. – Roma, 1863. – T. 3. – P. 426; *Zródła dziejowe...*-Warszawa, 1889. – T. 19. – S. 9, 10, 12, 13, 58, 62, 68, 90, 93, 100.

Лит.: Головацький Р. Митрополіча семінарія Рутського // Записки ЧСВВ. – Рим, 1960. – Т. 3. – Вип. 3/4. – С. 381; Ковальський М. Джерела про діяльність князів Острозьких // Матеріали I-III науково-краєзнавчої конференції "Острог на порозі 900-річчя (1990-1992) рр. – Острог, 1992. – Ч. 1. – С. 100; Мицько І. Острозька... академія. – С. 22-23, 81, 82-83, 83, 84, 84-85, 86, 92, 98, 106, 110-111, 111-112, 115; Площанський В. М. Прошлое Холмской Руси по архивным документам XV-XVIII в. и другим источникам. – Вильна, 1901. – Т. 2. – С. 45; Хомин П. Митрополит Йосиф Рутський і його освітні змагання // Богословія. – Львів, 1923. – Т. 1. – С. 276; Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. – Київ, 1993. – С. 233; Dunin-Kawicki T. *Z zamglonej i niedawno minionej przeszłości: Wolyńskie opowiadania historyczne*. – Warszawa, 1901. – S. 61, 64; Krukowski J. *Z dziejow budownictwa szkolnego w Krakowie: Budynek szkoły przy koscielo sw.Ducha* // *Ojczyzna bliższa i dalsza*. – Krakow, 1993. – S. 535-546.

Ігор Мицько

Харлампович Костянтин
 (*18 (30).07.1870, с.
 Рогачі, нині Березівського
 району Брестської області,
 Білорусь – +23.03.1932,
 м.Київ)

Видатний український дослідник історії церкви та освіти. Народився в сім'ї православного священика.. Отримав духовну освіту спочатку в Литовській духовній семінарії у Вільно, потім у Петербурзькій Духовній Академії. З 1895 р. працював у Казанській духовній семінарії, з 1900 р. – в Казанському ун-ті на посаді приват-доцента, а з 1914 р. – ординарного професора. В 1917 р. переїхав до Києва. В 1920 р. був обраний дійсним членом ВУАН. В 20-ті роки мешкав у Росії. У цей час продовжував активну наукову працю в ВУАН, друкувався в “Записках історико-філологічного відділу” ВУАН та журналі “Україна”. Під час “чистки” ВУАН в 1929 р. був виключений із її членів. У своїх працях основну увагу приділяв питанням історії шкільництва на українських та білоруських землях у кінці XVI-XVII ст., діяльності братств того періоду, українським впливам на церковне життя Росії. У низці своїх студій (зокрема “Острожская право-

славная школа“ (Историко критический очерк) // КС. – 1897. – Май. – С. 177-207; Июнь. – С. 363-388 та “Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви”. – Казань, 1898) Х. значну увагу відводив проблематиці ОА. Вважав, що однією з основних причин організації Академії була потреба *Острозької друкарні* у вихованні людей “зі знанням мов і православними переконаннями”. На думку Х., ОА почала діяти не раніше 1576-1580 років. Х. зараховував її до навчальних закладів середнього типу. Своє судження дослідник аргументував тим, що острозьке училище, або школа, як називає він цей навчальний заклад, не мало права присвоєння вчених звань й королівського чи папського привілею. Х. припускав, що Острозька школа зазнала впливу аналогічних грецьких освітніх установ, тому що першими її вчителями і керівниками були “грецькі дидаскали”. Щодо протестантських і католицьких шкіл, то їхній вплив позначився не з самого початку, коли в діяльності Острозької школи велику роль відігравали греки, а згодом, коли *кн. В.-К. Острозький* став більш лояльним до західних про-

світницьких ідей, які йшли з католицького і реформаційного табору. Але, як зауважував історик, вплив іноземних педагогів міг виявитись лише в розширенні навчальної програми на користь світських наук, а “внутрішнього ладу, православного духу і спрямування училища він не торкнувся”. Найвищий розквіт ОА, як гадав Х., припав на кінець 80-х років XVI століття. У 90-і вона послаблюється внаслідок нестачі наукових сил і засобів, а припинила своє існування в 1624 році. Х. припускав, що тоді приміщення цього закладу були віддані єзуїтській колегії, заснованій *Анною-Алоїзою*. Друкарня, на його думку, існувала до 1640 року. Х. високо оцінював діяльність *кн. В.-К. Острозького* як фундатора освітнього осередку в Острозі і критикував П. Куліша за спробу “скинути його з того постаменту, на котрий поставила його історія”. Історик відкидав звинувачення П. Куліша на адресу князя в його релігійній безпринциповості, в бажанні догодити всім: і католикам, і протестантам, і православним, вважаючи це проявом не безпринциповості, а найвищої віротерпимості. Крім загальних питань, пов’язаних з функціонуванням ОА, Х. в своїх працях помістив нариси про життя і літературну спадщину окремих діячів острозького гуртка: *Герасима і Мелетія Смотрицьких, Дем’яна Наливайка, Гаврила Дорофєйовича, Лаврентія Зизанія – Тустановського, Кипріяна, Іова Княгиницького, Кирила Лукаріса, Христофора Філлалета, Андрія Римшу*. Х. був першим українським дослідником, що

дав послідовний виклад історії ОА. Ті проблеми, що були поставлені в його студіях (про час заснування острозького навчального закладу, його тип, роль *кн. В.-К. Острозького* в діяльності культурно-освітнього осередку в Острозі), до сьогодні не втратили свого значення.

Твори: Острожская православная школа (Историко критический очерк) // КС. – 1897. – Май. – С. 177-207; июнь. – С. 363-388 (існує також окремий випуск); К истории западно-русского просвещения.. Виленская братская школа и первые полвека ее существования. – Вильно, 1897; Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви”. – Казань, 1898; Борьба школьных влияний в допетровской Руси. – Киев, 1912; Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. – Казань, 1914.

Лит.: Біднов В. К. В. Харлампович (1870-1932). – Варшава, 1933; Синіцький М. Забутий дослідник України // Календар Укр. Правос. Церкви в США на 1980 р.; Харлампович Константин Васи́лиевич // Библиографический словарь профессоров и преподавателей Казанского университета 1905-1917. – Казань, 1986. – С. 19-24; Харлампович Костянтин // ЕУ. – Paris; New-York, 1980. – Т. 9. – С. 3566-3567.

Віталій Яремчук

Хроніка Острозького Фарного костелу

Умовна назва історичної праці, яку почав писати близько 1620 настоятель *Острозького фарного костелу* Войцех Вітковський (? – 1623). Зберігається в Польській Республіці, в Краківському воєводському архіві. Розпочинається Х. подіями початку XV ст. При її написанні автор використовував як праці польських хроністів, так і документальні матеріали. На початку Х. йде передмова і розділ, де розповідається про побудову *Острозького фарного костелу*. У Х. велика увага приділена роду *Острозьких*. Частина Х., де висвітлюються події 1497-1616 рр., втрачена. У Х. є три згадки, які стосуються ОА. Після смерті В.Вітковського писання Х. продовжувалося з великими перервами. Цей твір, окрім наративних повідомлень, містить матеріали документального характеру – копії тестаментів, привілеїв, топографічний опис Острога 1622, реєстри прибутків і видатків *Острозького костелу* та ін.

Лит.: Вихованець Т. Хроніка Острозького фарного костелу як джерело до історії Острозької Академії // Студентські наукові записки. – Острог, 2000. – Т.1.; Вихованець Т. Войцех Вітковський // Острозькі просвітники XVI-XX ст. –

Острог, 2000. – С.148-154; Ковальський М. Документи родинного фонду Сангушків Краківського державного воєводського архіву як джерела з соціально-економічної історії України XVI-XVII ст. // Архіви України. – 1983. – №3. – С.60-63.

Gorczał B. Katalóg rękopisów archiwum xx. Sanguszków w Sławucie. – Sławuta, 1902. –S.351-352. –N1031

Хронологія” Х. А. Римші 1581 р.

Оригінальна назва твору: ”Которого с □ м □ сяца што за старыхъ вековъ д □ єло короткое описаніє”. Назва “Хронологія” – цілком умовна і запропонована в такому спрощеному вигляді вченими-книгознавцями, істориками кириличної книги кінця XVIII-XIX ст. Час, місце, авторство простежуються у заключній частині: ”друковано є (=5) дн □ ма □ року афпа (=1581) въ Остро □ є Писанье Андре □ Рымшы”. ”Хронологія” є двоаркушною листівкою. Характеристика: 2 □ (2) арк., рядків 36, 26, шрифти: 10 рядків – 85, 51 мм, орнамент: кінцівка, виливні прикраси. Х. належить першість окремої публікації поетичного твору у кириличному друкарстві. У творі в порядку місяців представлені найважливіші моменти з життя Христа. Хоча Х. і мала релігійне забарвлення, але не була призначена для літургійного використання. Це – світський за характером приклад силабічного віршування XVI ст. Х. А. Римші є важливою пам’яткою мови – вперше в історії друкарства вона подає кирилицею народні назви місяців: “вресень”, “паздерникъ”, “грудень”, “просинець”, “стычень”, “люты”, “марецъ”, “кветень”, “май”,

“чырвецъ”, “липецъ”, “серпень”, за якими і подано окремі біблійні сюжети. Наведено також латинські і єврейські назви. Твір випущено у світ у ході публікації *Острозької Біблії*. Він міг бути як витвором І. Федорова, так і друкарською спробою котрогось із його учнів. Друкарський знак (марка А) І. Федоровича (Федорова) відсутній. Як зазначив Є. Л. Немировський, цей унікальний примірник зберігався у бібліотеці купця О. Н. Кастеріна, його спадкоємець подарував цей твір Публічній бібліотеці в С.-Петербурзі.

Місце зберігання: Твір зберігся в одному примірнику. В Росії – С.-Петербург: РНБ.

Репродукції: Запаско Я. П. Мистецька спадщина Івана Федорова. – Львів, 1974. – С. 33, 36; Запаско, Ісаєвич. – І. – С. 27.

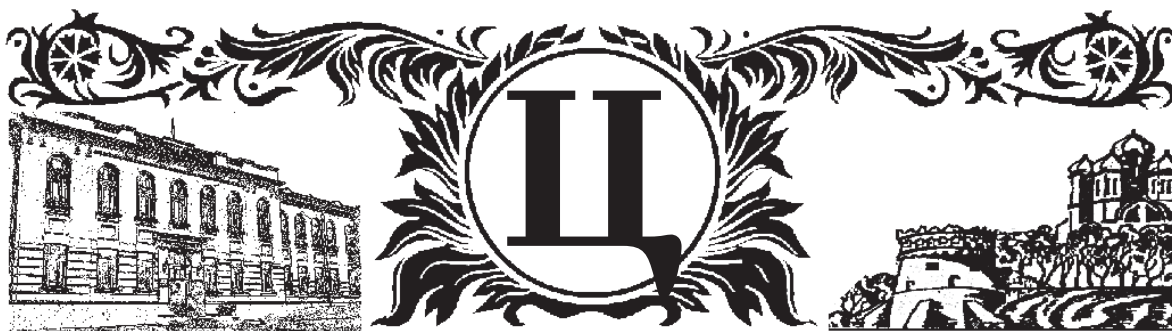
Публ.: Укр. поезія. Кінець XVI – поч. XVII ст. – С. 67-69.

Каталоги стародруків: Быкова. – № 3. – С. 16; Запаско, Ісаєвич. – І. – № 12. – С. 26-27; Каратаєв І. – № 103. – С. 217-219; Каратаєв ІІ. – № 83. – С. 15; Максименко. – № 183. – С. 34-35; Ундольский. – № 89. – Ствп. 15.

Лит.: Атаманенко В., Пасічник І. Андрій Римша // Острозькі просвітники XVI-XX ст. – Острог, 2000. – С. 67-83; Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів, 1975. – С. 93-94; Ковальський М. П. Джерела про початковий етап друкарства на Україні (Діяльність першодрукаря Івана Фе-

дорова у 70-х на початку 80-х рр. XVI ст.). – Дніпропетровськ, 1972. – С. 35-36; Немировский Е. Л. По следам первопечатника. – Москва, 1983. – С. 55, 56-57.

Віктор Атаманенко

Щерква Воскресенська

Розташована на Новому місті в Острозі. Заснована, ймовірно, у другій половині XVI ст. У 1591 р. згадується її священник Григорій. У ревізії володінь *О. Острозького* 1620 р. на Застав'ї (те ж, що й Нове Місто) називаються церква “Воскресіння” та “під воскресенський”. Під час подій 1636 р., за повідомленням “Острозького літописця”, “ішли священники всі со крести от замкової церкви до храму воскресенія Христова на нове місто”. Після острозької трагедії *А.-А. Ходкевич* на своїй частині міста три церкви “позапечатовала”, серед яких була й “воскресеніє Христова”. У літописі серед трьох міських священників, котрі тоді не прийняли унію і “уступили з міста ніщим”, згадується також “отець Марко – воскресний”. Правдоподібно, була зведена по-новому/відбудована чи перебудована у 1672 році. За *М. Теодоровичем*, у другій половині XIX ст. на певні землі ЦВ існувала копія з документа, даного *Я.-О. Конєцпольським* 20.II. 1657 року. На межі XIX–XX ст. дерев'яна ЦВ через ветхість була розібрана. З придатного матеріалу ЦВ у 1901 р. збудовано приписаний до неї кладовищний Миколаївський храм. Сучасна мурована

Воскресенська Новоміська церква збудована у т. зв. епархіальному стилі на початку XX ст.

Джс.: Державний історико-культурний заповідник м. Острога. Відділ фондів. – КН 11681/III Д 6056 (1906 р.); Архив Юго-Западной России. – Киев, 1859. – Ч.1. – Т.1. – С. 320; Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. – Київ, 1971. – С. 138-139; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко. – Київ, Острог, Нью-Йорк, 2004. – С. 198-199.

Лит.: Близняк М. Метрична книга острозького новоміського Святовоскресенського храму як джерело з історії Острога // Записки наукового товариства ім. О. Оглоблина. – Острог, 2002. – Т.І. – С. 5-8; Манько М. Дев'ятсотлітній Острог. – Острог, 2000. – С. 34; Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1889. – Т.ІІ. – С. 677-678; Kardaszewicz S. Dzieje. – S. 155-156; Ostróg. Ilustrowany przewodnik krajoznawczy. – Biały Dunajec, Ostróg, 2000.

Тарас Вихованець

Церква Глібобориська

Нині не існує. Ймовірно, виникла у першій половині XVI ст. або й раніше, бо в “Акті введення у володіння Острозькою волостю Беати та Гальшки Острозьких 1542 р.” згадується село святого Гліба та Бориса. Це ж село називає і “Підтвердження прав Беати Острозької на маєтки покійного чоловіка з вписанням акту їх поділу в 1542 р. між нею та її дочкою Гальшкою”. На 1603 – рік розподілу маєтностей між синами К.-В. Острозького Янушем та Олександром – іменується глібобориський священник Сава, котрий мешкав на Загородді в Острозі. А в інвентарі ординацької частини Острозької волості від 1621 р. в Острозі на Загородді значиться “отець Глібобориський”. Згідно з інвентарем ординацької частини Острога від 1708 р., ЦГ знаходилася у пригородку: після опису острозького парафіяльного костьола та деяких дворів повідомляється: “Трунт і місце, на котрому колись церква закладення СС. Гліба і Бориса бувала, і належний до тієї церкви цвинтар, зараз тільки порожнє, голе стоїть урочище”. Зовнішній вигляд та доля храму – невідомі.

Джс.: Описи Острожчини. – Київ, Острог,

Нью-Йорк, 2004. – С. 19, 36, 77, 91, 298; Тесленко І. Акт поділу володінь між кнг. Беатою з Костельця і кн. Гальшкою Острозькою 1542 року як джерело з соціально-економічної історії Острозької волості // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. Архів і Особа. – Київ, 2001. – Вип. 3. – С. 115; Osiałość miasta Ostroga anno 1708 / Wyd. J. Nowicki // Rocznik Wołyński. – Równe, 1938. – Т. 7. – С. 196.

Лит.: Мицько І. З. Острозька ... академія. – С. 109; Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1889. – Т. 2. – С. 665; Перлштейн А. Описание города Острога // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1847. – № 4. – С. 143.

Тарас Вихованець

Церква Онуфріївська

Нині не існує. Ймовірно, була заснована у другій половині XVI ст. У 1591 р. згадується священик “онофріевский”. Знаходилася на Новому місті в Острозі. В акті поділу володінь К.-В. Острозького між його синами в 1603 р. на передмісті Загородді, яке відійшло Я.К. Острозькому, згадується піп онуфріївський. У ревізії володінь О. Острозького перед їх поділом між його дочками від 1620 р. на Застав’ї (те ж, що й Нове Місто) в Острозі називаються церква св. Онуфрія та “піп святого Онуфрія”. Внаслідок т. зв. острозької трагедії 1636, як повідомляє “Острозький літописець”, А.-А. Ходкевич на своїй частині міста три церкви “позапечатовала”, серед яких була й “святого Анофрія”. Це ж джерело повідомляє під 1619 р., що згадана княгиня “церков у Острозі святого Ануфрія повелі розметати”, під чим, певно, потрібно розуміти якийсь погром храму. “Острозький літописець” серед трьох міських священиків, котрі у 1636 р. не прийняли унії і “уступили з міста ніщим”, згадує отця Кирила онуфріївського. За С. Кардашевичем, певний час священиком ЦО був Дем’ян Наливайко. Зовнішній вигляд та доля храму – невідомі.

Джс.: АЮЗР. – Киев, 1859. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 320; Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. – Київ, 1971. – С. 134, 138-139; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко. – Київ, Острог, Нью-Йорк, 2004. – С. 77, 199.

Лит.: Мицько І. Острозька... академія. – С. 95, 103; Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1889. – Т. 2. – С. 665; Kardaszewicz S. Dzieje. – S. 152, 157.

Тарас Вихованець

Церква Параскево-П'ятницька

Нині не існує. Розміщувалася на території, яка сьогодні знаходиться по вул. Князів Острозьких приблизно навпроти стоматологічної поліклініки й частково вкрита забудовою. Зберігся план території ЦПП від 1840 року. На низці світлин удалині проглядаються верхи ЦПП та її дзвіниці. Ймовірно, виникла у першій половині XVI ст. або й раніше, бо в “Акті введення у володіння Острозькою волостю Беати та Гальшки Острозьких 1542 р.” згадується Гринь П'ятницький, що тримав половину с. Лютчина, в той час як іншу половину тримав невідомий на ім'я острозький ксьондз плебан. Цей же документ згадує “монастир с(вятої) П'ятниці з тим же селом”, проте чи згадані об'єкти якимось пов'язані між собою – невідомо. На 1603 – рік розподілу маєтностей між синами К.-В. Острозького Янушем та Олександром – згадується “піп п'ятницький”, який мешкав в Острозі на Загородді. Цей же документ повідомляє, що п'ятницький піп мав в Острозі підданих (“холопи попа п'ятницького”), та що він тримав частину згаданого с. Лючина (“попа Пятницького и ксендза полского село Лучин”). “Первинний поборовий реєстр Ост-

розької волості 1604 р.” у згаданому селі називає безіменного священика (“поп”) та під заголовком “Попа П'ятницького частина” наводить імена п'яти підданих п'ятницького попа. В інвентарі ординацької частини Острозької волості від 1621 р. в Острозі на Загородді іменується “отець П'ятницький”. Документи ж від 1605 та 1621 рр. називають ім'я священика – Йосиф. Свого часу на дверях церкви було зазначено рік “1720”, що, на думку Я. Перлштейна, засвідчувало рік відновлення будівлі. Первісний вид ЦПП невідомий. Зберігся “Головний опис острозької Параскево-П'ятницької церкви 1886 р.”, у якому подається вербальний опис будівлі незадовго до її знищення пожежею. Храм був дерев'яним на кам'яному фундаменті. Форма церкви нагадувала хрест, а сама споруда була трикупольною. Зовні храм був опоясаний галереєю. Всередині вівтарна частина храму мала довжину 6 аршинів (1 аршин = 16 вершків = 71,12 см.) і 3 вершки, а ширини – 7 аршинів і 6 вершків. Середня частина храму була завдовжки 10 аршинів, а завширшки 10 аршинів і 2,5 вершка. Притвор храму мав довжину 7 аршинів і 5 вершків, ширину – 7 аршинів і 4 вершки. Паламарня з ризницею мала довжини 5 аршинів і 4 вершки, а ширини 5 аршинів і 6

вершків. У 1883 здійснено капітальний ремонт храму. Л. Рафальський вказував на “простоту архітектури и не слишком роскошний вид” церкви, та зазначив, що вона була “одноглава”, мабуть, звертаючи увагу на домінуючі розміри середнього купола. При церкві знаходилася двоярусна дзвіниця, побудована в зруб із соснового матеріалу. На церковному цвинтарі було також 5 будинків, що належали храму. У ЦПП певний час знаходився образ преподобного Ф. Острозького, який перебував у Церкві Миколаївській до знищення останньою пожежею. При ЦПП, згідно з описами від 1825 р. та 1886 р., існувала бібліотека церковних книг. У другій половині XIX ст. ЦПП була приписною до острозького Успенського храму. Відомо, що у першій половині XIX ст., до ЦПП була приписана острозька Церква Миколаївська. 4 червня 1889 року ЦПП та більшість її нерухомості згоріли. ЦПП планувалося відновити. У 1890 навколо храмового цвинтаря було влаштовано загорожу, а на місці колишнього вівтаря ЦПП уміщено хрест.

Дж.: Карти, плани:

Генеральное описание Волынской губернии (нач. XIX в.) / Наукова бібліотека Львівського державного університету ім. І. Франка. Відділ рідкісної, рукописної та стародрукованої книги ім. Ф. П. Максименка. – Спр. 1721. IV. – Арк. 21: Мапа Острога. (Фотовідбитка з: Російський державний військово-історичний архів (РДВІА). – Ф. ВУА. – Спр. 21277); Державний архів Рівненської області (ДАРО). – Ф. 545. – Оп. 1. – Спр. 512; Державний історико-культурний заповідник м. Острога. Відділ фондів (ДІКЗО. ВФ.). – КН 11599/III-Д 5976 (1840 р.); Кудрявцов В. Краткое описание Волынской

губернии. 1810 / Наукова бібліотека Львівського державного університету ім. І. Франка. – Мікрофільм № 50. – Арк. 625-626: Мапа Острога. (Ориг. у: РДВІА. – Ф. ВУА. – Спр. 21551. – Арк. 625-626); РДВІА. – Ф. ВУА. – Спр. 19558. – Арк. 1.

Зображення, фото:

ДІКЗО. ВФ. – КН 1290/3 /III-Д 2129/3; Ковальський М. П. Етюди з історії Острога: Нариси. – Острог, 1998. – Ілюстр. 4, 6; 7: у праці говориться про Борисоглібську церкву, проте найімовірніше, що на іл. 7 проглядається саме ЦПП; Острозька академія XVI-XVII ст.: Енциклопедичне видання. – Острог, 1997 – Ілюстр. 78, 79, 81.

Документи:

ДАРО. – Ф. 22. – Оп. 4. – Спр. 49; ДІКЗО. ВФ. – КН 12590 /III-Д 6705 (1890-1892 рр.). – Арк. 66 зв.; КН 12593 /III-Д 6708 (1886 р.). – Арк. 30 зв.; КН 7744 /III-Д 3362 (1825 р.); Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. Радзимицьких 181/VI, 4. – Ч. 1а. – Арк. 9а.; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко. – Київ, Острог, Нью-Йорк, 2004. – С. 19, 34, 36, 77-78, 91-92, 94, 163-164, 298; Тесленко І. Акт поділу володінь між кнг. Беатою з Костельця і кж. Гальшкою Острозькою 1542 року як джерело з соціально-економічної історії Острозької волості // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. Архів і Особа. – Київ, 2001. – Вип. 3. – С. 114-115.

Лит.: Бондарчук Я. Церква Параскево-Пятницька // Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С. 174; Вихованець Т. Параскево-П'ятницька церква в Острозі // Кобудь. Костянтинів. Старокостянтинів. Історія, археологія, культура, архітектура. Науковий збірник “Велика Волинь”. – Т. 34. – М-ли Всеукраїнської наук.-практ. конф., присвяченої 800-літтю міста, 10-11 березня 2006 року. – Старокостянтинів, 2006. – С. 329-338;

Його ж. Острозькі церковні книгозбірні XIX століття // Волинська книга. Історія, дослідження, функціонування: Науковий збірник. – Острог, 2005. – Вип. 1. – С. 55-58; Мицько І. Острозька... академія. – С.93; Перлштейн А. Описание города Острога // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1847. – № 4. – С. 141; Рафальский Л. Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии в 1864-1865 гг. – Почаев, 1872. – С. 20; Сендульский А. Город Острог // Волынские епархиальные ведомости. – 1882. – № 5. – 11 февраля. – С. 108; Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1889. – Т. 2. – С. 676-677; Kardaszewicz S. Dzieje. – S. 155.

Тарас Вихованець

Церква Пречистенська (Успенська)

Тепер не існує. Знаходилася в пригородку (“окольному замку”). У скарзі єпископа К. Терлецького на Ж. Боровицького від 23 грудня 1591 року повідомляється, що двір владики був там, “подле церккви Пречистое Светое”. В “Акті введення у володіння Острозькою волостю Беати та Гальшки Острозьких 1542” згадується “село церковне святої Пречистої”. Воно ж зустрічається у “Підтвердженні прав Беати Острозької на маєтки покійного чоловіка з вписанням акту їх поділу в 1542 р. між нею та її дочкою Гальшкою”. В одному з джерел 1571 р. вказана його назва, “сільце Попівці попа С[вятої] Пречистої”, називаються імена 10 підданих. “Село Попа Пречиського” відзначає податковий документ 1583 року. Марія Боровицька у тестаменті від 6 серпня 1591 року заповідала поховати себе в острозькій Пречистенській церкві. При розподілі 1603 р. маєтностей між синами *К.-В. Острозького – Янушем та Олександром* згадані с. Попівці ЦПУ, “хлопи... попа Пречистого”. Про Попівці повідомляє первинний поборовий реєстр 1604, а ЦПУ згадує справа про вбивства 1609 р. в Острозі шляхтича.

Священиком у ній на зламі XVI і XVII ст. був Андрій Мелешко, учасник Берестейського антикатолицького собору 1596 року. Під синодальним універсалом він підписався як “Андрей Пречиский, протопопь Острозский”. Згодом настоятелем став його зять Стефан Герасимович Смотрицький. У 1607 р. для церкви “Успения пречистое Брцы в замку острозском” він переписав “Бесіди” Іоана Златоуста на послання ап. Іоанна”. У зв’язку з подіями 1636 р. “Острозький літописець” віднотував: “Міщане мали надію на отца Стефана Пречиського, хотіли при ним опертися, яко при мурі, же чоловік був побожного житія, безженний і научений по-латині, по-гречеськи. А он наперед всіх приял унію. Зараз кадук его напал, а вже старенський бул”.

Церковне с. Попівці в 1621 р. тримав світський, шляхтич Дмитро Карлочі. За “Екстрактами з виказів про подимне” (1629) воно перебувало в посесії неназваної “церкви острозького замку”. За Я. Перлштейном, 1681 р. на території колишнього пригородка поблизу замку з’являється /чи відбудовується дерев’яний Успенський храм, який згорів під час пожежі 4.VI. 1889 року.

Деякі дослідники XIX ст. виводили початки ЦПУ від храму Матері

Божої, нібито фундованого у XV ст. князем Федором Даниловичем Острозьким (для домініканського кляштору).

Дж.: Карти, плани:

Генеральное описание Волынской губернии (нач. XIX в.) / Наукова бібліотека Львівського національного у-ту ім. І. Франка. Відділ рідкісної книги ім. Ф.Максименка. – Спр. 1721. – IV. – Арк. 21: Мапа Острога. (Фотовідбитка з: Російський державний військово-історичний архів (РДВІА). – Ф. ВУА. – Спр. 21277); Кудрявцов В. Краткое описание Волынской губернии. 1810 / Там само. – Мікрофільм № 50. – Арк. 625-626: Мапа Острога (Ориг. у: РДВІА. – Ф. ВУА. – Спр. 21551. – Арк. 625-626).

Документи, наративи:

Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАНУ. – В. р. – Ф. Радзимінських 181/VI- 4. – Ч. 1а. – Арк. 9а, 26а зв.; Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф.25. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 249 зв. (документ виявлений І.А. Тесленком); Архив Юго-Западной России. – Киев, 1859. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 203, 319, 528; Баранович О. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – Київ, 1930. – С. 38; Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. – Київ, 1971. – С. 139; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко. – Київ, Острог, Нью-Йорк, 2004. – С. 19, 36, 43, 78, 92, 99, 115-116, 308; Тесленко І. Акт поділу володінь між кнг. Беатою з Костельця і кж. Гальшкою Острозькою 1542 року як джерело з соціально-економічної історії Острозької волості // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. Міжвідомчий збірник наукових праць. Архів і Особа. – Київ, 2001. – Вип. 3. – С.115; Akta kościoła farnego Ostrogskiego od 1622 r. / Wyd. J. Hoffman //Rocznik Wołyński. – Równe, 1934. – Т. 3. – S. 211; Źródła dziejowe. – Warszawa, 1889. – Т. 19. – S. 81.

Лит.: Боднарчук Я. Церква Успенська

// Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. – С. 175; Копія рапорта...Модесту, Епископу Волинському и Житомирському... протоиерея Игнатия Зилинтикевича //Волинские епархиальные ведомости. – 1891. – № 36. – С. 710-717; Мицько І. З. Острозька... академія. – С. 101, 112-113; Перлштейн А. Описание города Острога // ЧОИДР. – Москва, 1847. – № 4. – С. 141-143; Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. – Почаев, 1889. – Т. 2. – С. 664-665; Тесленко І. Інкорпорація підострозьких володінь Луцької єпископії до Острозької волості в останній чверті XVI ст. // Релігія і церква в історії Волині. Зб. наук. праць під ред. В. Собчука. – Кременець, 2007. – С. 48-51; Його ж. Сторінки історії Східної Острожчини (державці села Колом'є у XVI ст.) // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – 2003-2004. – Вип. 2/3. – С. 84-88; Kardaszewicz S. Dzieje – S. 158-163; Knapiński W. Sprawa o kościół w Ostrogu na Wołyniu. – Biały Dunajec, Ostróg: Wołanie z Wołynia, 2000; Kowalów W.J., ks. Szkice z dziejów kościelnych Ostroga i okolicy. – Biały Dunajec; Ostróg: Wołanie z Wołynia, 2001. – S. 11-14.

Тарас Вихованець

Церква Святотроїцька

Нині не існує. Ймовірно, зведена у 70-80-х роках XVI ст. Входила до комплексу будівель *Шпиталю православною*. Створюючи академію, К.-В. Острозький одночасно, як постає з “Підтвердження від короля Стефана Баторія фундації київського воеводи, маршалка Волинської землі князя Костянтина Острозького шпиталеві в Острозі. 1585 р., лютий 25. Варшава”, наказує збудувати “дім шпитальний а в нім церкву закладення Святої Трійці”. Для фінансового забезпечення ЦС та Шпиталю православною князь надає “замок, містечко Нове і село Сураж, село Турову, село Онишківці, село Ходаки, село Зіньки, село друге Зіньки, село Ізерне, двір і село Тетерівку”. ЦС, *Шпиталь православною* й усі надані маєтки повинні були бути в завідуванні і триманні “дозорці” – “чоловіка віри християнської вірного Східній Церкві”, механізм обрання якого обумовлювався фундаційним документом. Знаходилась ЦС приблизно при з’єднанні нинішніх пр-ту Незалежності з вул. Острозького. У 1591 р. згадується троїцький священик Никандро, котрий, перебуваючи в тому ж сані, в 1618 р. називається як один із опікунів

Шпиталю православною. В ревізії володінь О. Острозького перед їх поділом між його дочками від 1620 р. на Застав’ї в Острозі іменується “дім попа троїцького”, можливо, того ж таки Никандри. Невідомий на ім’я “отець Троїцький” згадується у недатованому “Наданні на Острозьку академію”. Після смерті у 1620 р. Я. К. Острозького ситуація ЦС змінилася. Певно, передбачаючи у перспективі закріпити перебування в Острозі єзуїтів, після отримання у 1621 р. частини Острога та волості, А.-А. Ходкевич в 1622 р. “вимогла” від А. Пузини оренду Суразької волості, зобов’язуючись виплачувати річно на ЦС та *Шпиталь православною* по 2 000, а самому Пузині – 1 000 зл. Як повідомляв Пузина, ще 15 серпня 1618 року Сураж із волостю був переданий йому в аренду з відомою пресвітера ЦС Никандра, священика *Церкви Миколаївської* Василя та ректора академії й дозорці суразьких добр та *Шпиталю православною* Сави Флячича. Анна-Алоїза виконувала свої зобов’язання до 1632 р. й лише стосовно Пузини, не передаючи жодних коштів на утримання ЦС та згаданого закладу опіки. З огляду на політику княгині, економічна опора ЦС та *Шпиталю православною* фактично була зруйнована. У 1624 р. Анна-Алоїза, чинячи фундацію острозькому парафіяльному костьолові, записала частину прибутків на Суражі та волості для римокатолицької прикостельної школи. Перед 19 червня 1628 року А.-А. Ходкевич заявила, що “по уступенью Антонего [ад]министратора церкви монастиря албо рачей шпи-

таля острозкого до того ж шпиталю [ад]министратора Онуфрия попа (чернече ім'я Олександра) презентувала и подала". У 1640 р., засновуючи в Острозі для шляхетської волинської молоді конвікт – Колегіум Нобіліум, А.-А. Ходкевич передала йому прибутки, свого часу призначені на ЦС та *Шпиталь православний*. Право зробити це вона отримала ще 20.XII. 1633 року, коли папа Урбан VIII звільнив княгиню від можливих проклять за привласнення маєтків "схизматицької церкви та шпиталю". Як зазначає І. Мицько, у папському посланні справа представлялась так, ніби через безгосподарність українців маєтності занепали, а А.-А. Ходкевич повернула їх собі на законних підставах. Відомо, що для конвікту Анна-Алоїза виділила в місті окремих плац, імовірно, або під *Шпиталем православним*, або поблизу нього таким чином, що останній разом з ЦС увійшов до його площі. "Encyklopedia wiedzy o jezuitach..." стверджує, що ректор острозького єзуїтського колегіуму К. Реслер у 1645 р. зруйнував муровану церкву ЦС, яка знаходилася на дитинці конвікту, будуючи натомість латинську каплицю. Л. Рафальський зазначав, що в роки його молодості, у I пол. XIX ст., колишня будівля кармелітанського костюлу (перед тим – комплекс католицького конвікту) – це була перебудована православна ЦС, збудована К.-В. Острозьким. Якщо вірити Л. Рафальському, то можна припустити, що ЦС не була буквально знищена, а лише значною мірою реконструйована у характерному в той час, при-

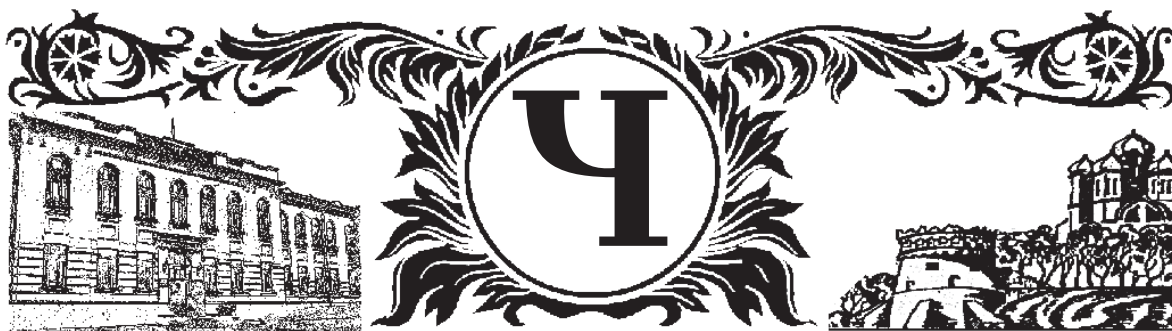
таманному католицьким сакральним будівлям, стилі. Будівля перестала існувати в XIX ст.

Дж.: АЮЗР. – Киев, 1859. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 320; Там само. – 1883. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 675-677;

Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упоряд. В. Атаманенко. – Київ, Острог, Нью-Йорк, 2004. – С. 197; Підтвердження від короля Стефана Баторія фундації київського воєводи, маршалка Волинської землі князя Костянтина Острозького шпиталеві в Острозі (14 лютого 1585 р. у Варшаві). 1585 р., лютий 25. Варшава / Підгот. М. Боянівська // Острозька давнина: дослідження і матеріали / Відп. ред. І. Мицько. – Львів, 1995. – Вип. I. – С. 114-119; Postanowienie na akademie ostrozka / Підгот. В. Щербак [у:] Мицик Ю. Postanowienie na akademie ostrozka // Там само. – С. 120-121.

Лит.: Атаманенко В. Маєткове забезпечення церкви на Волині в 2-й полов. XVI – I-й полов. XVII ст. // Релігія і церква в історії Волині. Зб. наук. праць / Ред. В. Собчука. – Кременець, 2007. – С. 63-65; Мицько І. З. Острозька... академія. – С. 66-67, 104; Рафальський Л. Свято-Троїцький храм бывший в г. Остроге на Волині // Волинские епархиальные ведомости. – 1883. – № 23. – С. 669-681; № 24. – С. 696-707; Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. – Львів, 2005. – С. 132-133; Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995 / Opr. L. Grzebień SI. – Kraków, 1996. – S. 482-483; Kowalów W.J., ks. Szkice z dziejów kościelnych Ostroga i okolicy. – Biały Dunajec, Ostróg, 2001. – S. 46-47.

Тарас Вихованець

Часослов 1598 р.

Титульний аркуш відсутній, примірник РНБ, переплетений до неповного екземпляра книги “Правило истиннаго живота христіанского”. Перші сім аркушів позначені кириличними цифрами; формат – 8□, [121 ненум. арк.], рядків – 22; орнамент: заставок 16 із 4-х дощок, кінцівок 4 із двох дощок. Примірник РНБ починається із першого аркуша і має заголовок “Начало вечерни”. Повний склад видання наведений у І. Каратаєва. На звороті 121 арк. вказано: “Выдруковано в л□то от создания миру 7100 июня 6” тобто 8.06.1598. На думку *М. Максимовича*, книга надрукована *В. Суразьким*. Назва книги “Часослов” вказана в тексті цього видання таким чином: “Часослов с Богом, им□яй службу ношную и дневную по уставу святое соборное восточное церкви” (арк. 112-167 – 2-га ч. книги) (за *В. Родоським*. – С. 49).

1924. – Ч. 1-3. – С. 76; Максимович М. А. Письма о князьях Острожских // Собр. соч. – Киев, 1876. – Т. 1. – С. 188.

Микола Ковальський

Примірник: Росія – С.-петербург: РНБ.
Каталоги стародруків: Быкова. – № 11. – С. 29-30; Запаско, Ісаєвич. – І. – № 42. – С. 32; Каратаев І. – № 152. – С. 279-280; Родосский. – № 34. – С. 49.
Літ.: Копержинський К. Острозька друкарня в Острозі та Дермані після Берестейської унії (1596 р.), її видання і діячі // Бібліологічні вісті. До 350-річчя друкарства. – 1574-1924. – Київ,

Часослов 1612 р.

Титульний аркуш – ”Часословъ сирѣчь послѣдованіє службы по преданію церковному, по чину часовъ всего дня положенное”. Ч. – богослужбовий збірник текстів для священослужителів. Формат – 8□. Аркушів: титул. арк., 7 нenum., 1-498 арк. Всього 61 зош. У пагінації допущена помилка, після 509 арк. ідуть аркуші 600-625 замість 510-536. Рядків 20. Шрифт – 10 рядків 59 і 42 мм. Друк в 2 фарби. Гравюра на звор. тит. арк. – герб князя Януша Острозького розм. 95x67 мм. Довкола герба кіновар’ю літери: Я.К.О.К.К., тобто “Януш князь Острожский каштелян Краковский” і вірші на його честь. У кінці титульного арк. зазначено: ”Повеленіємъ пресветлаго и богохранимаго княжати Януша Острожского, каштеляна Краковского, изобразися. Въ Острож□ л□та отъ воплощенія Христова 1612 мая 25”. Ця вказівка дозволяє точно і чітко датувати Ч. На нenum. арк. 2: “На сторожитной клейноть ясн□ освещенныхъ и велможныхъ княжатъ Острожскихъ”. Склад: “Предмова до чителника” (на думку К.Копержинського, можливо, належить Даміану Наливайку, “Оглавленіє”, “Часослов з м□сяцесловом” (починаючи з вечірні), “Октоихъ”

(від 6-го гласу), частина “Каноніка”. “Октоихъ” та “Каноникъ” включені в загальний рахунок аркушів, але їх не має в “Оглавленіі”. К.Харлампович відзначив ще в 1897 р., що Ч. “виданий з дотриманням відомих критичних прийомів, а саме шляхом зіставлення текстів, переважно грецьких”.

Примірники: Україна – Львів: НМЛ, ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України; Росія – Москва: ДБР; С.-Петербург: РНБ; Саратов: Б-ка Саратов. держ. ун-ту, Свердловськ: краєзн. музей.

Публ.: Бычков И. А. Заметки о некоторых церковно-славянских старопечатных книгах. – С.-Петербург, 1988. – С. 5-9.

Каталоги стародруків: Быкова. – № 21. – С. 43-44; Запаско, Ісаєвич. – І. – № 87. – С. 35-36; Каменева, Гусева. – № 19. – С. 16; Каратаев. – І. – № 211, 212. – С. 322, 323; Каратаев ІІ. – № 175. – С. 27; Максименко. – № 199. – С. 37; Строев П. Описание старопечатных книг словянских, служащее дополнением к описаниям библиотек графа Ф. А. Толстова и купца И. Н. Царского. – Москва, 1841. – № 17. – С. 31-33; Свенцицкий. – № 163(402). – С. 46-47; Ундольский. – № 190. – Ствп. 28; Ундольский – Кастерин. – № 83. – С. 102.

Лит.: Викторский П. Г. Западно-русские дворянские фамилии, отпавшие от православия в конце XVI и в XVII в. – Киев, 1912. – Вып. 1. – С. 38; Запаско Я. П. Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII ст. – Львів, 1971. – С. 86-87; Копержинський К. Острозька друкарня в Острозі та Дермані після

Берестейської унії (1596 р.), її видання і діячі // Бібліологічні вісті. До 350-річчя друкарства 1571-1924. – Київ, 1924. – Ч. 1-3. – С. 81; Харлампович К. Острожская православная икона школа (Историко- очерк) // КС. – 1897. – Т. 57. – Июль. – С. 869.

Микола Ковальський

III школа латинська

Відомостей про її початковий період збереглося небагато. В *Актах (хроніці) острозького парафіяльного костьолу* у розділі “Зміни в костьольному управлінні” під 1617 р. записано: “Першого серпня від їхали отці бернардини... Від’їзд ченців дався взнаки, бо й богослужіння не могло так чинно й статечно в костьолі відбуватися. І пан бакалавр Валентинус Заклікович, котрий за наполяганням ченців у костьольний будинок на цвинтарі з руської школи перебрався (аби при костьольних стінах навчати шкільних діток не лише наук і святих цнот, але й богослужіння) знову до руської школи перейшов. Своім недоглядом і своїм лайдакуватим життям через молодих людей будинок той (котрий йому для навчання дітей відведено) вночі вогнем запаливши. З тої причини вільно (безкоштовно?) жив у тій школі або академії руській, так як був привчився”. Під 1620 р. у розділі “Будинок школи острозької при костьолі острозькій” записано: “Ксьондз плебан острозький [*Войцех Вітковський – Т.В.*], оскільки застав великий непорядок латинської школи, котра на той час ще при руській академії під керівництвом руського

ректора знаходилася, маючи дуже недбайливих наставників, так що ні оздоби в латинській костьолі з тієї школи не будучи у змозі мати, ні жодного помічника до відправлення С[вятої] Меси не міг мати. Більше того, шкільна молодь повна була поганих безсоромних звичаїв через недогляд і шкільну недбалість. Запобігаючи тому, кс. плебан, бажаючи відновлення шкільного порядку, збудував два приміщення для латинської школи при костьолі острозькій...”. Являли вони собою власне клас та помешкання вчителя. Деякі витрати на їх зведенням зафіксовані у розділі видатків 1619 р.: “Теслям від побиття школи флоренів 6. За деревину до комина флорен 1 грошів 7 1/2. Від майстрування комина далось флорен 1. За печі у школі і кімнаті бакалаврській флоренів 5. За пруті і за залізо до склепіння печей грошів 24”.

ШЛ принагідно згадана під час ревізії володінь дочок *О. Острозького* 1620 р.: “Там же академія, школи і друкарня, і інші будівлі колегіальні, польські і руські”.

Йдеться про неї в листі *А.-А. Острозької* (Ходкевич) від 22.I.1623 року “До руських острозьких бакалаврів”. Княжна говорить нібито про волю свого діда К. – В. Острозького, “котрий, бажаючи, аби роз-

виваючись наука у римській школі так латинською мовою, як і грецькою, перешкоди жодної од руської школи не мала, на що й певну суму призначив”. Вона ж побажала, “аби римська школа в науці своїй жодної перешкоди від руської школи не мала, а якби щось таке за правдивою відомістю трапилося, і ми про те почули, тоді та сума тій школі (руській. – Т.В.) призначена, пропасти має”. (Див. *Фундації Острозької академії*).

З’являється лист А.-А.Острозької із заборонаю руським бакалаврам ОА викладати по-польськи й по-латинськи, а лише по-руськи.

Чинячи 25.X.1624 року фундацію острозькому парафіяльному костьолові, княжна зазначила: “І це ще докладаю, аби для вправління діток у християнській побожності і визволених науках, не порушуючи волі святої пам’яті князя Костянтина на Острозі Київського воєводи, діда мого, з фундації на Суражі, учиненої на школу грецьку і латинську за дозволом усіх дідичів ясновельможних князів Острозьких, дозволяю, аби на костьольну католицьку школу приходило половина тієї фундації, тобто сто вісімдесят злотих. З чого острозький ксьондз плебан повинен буде утримувати старанного бакалавра, котрий від своїх дітей іншої плати брати не повинен”. У такий спосіб до прикостьольного начального закладу перейшла частина фундації ОА. Цими заходами княжна підняла ШЛ на вищий ступінь, аніж зведена до рівня прицерковної школи академія.

В *Актах (хроніці) острозького*

парафіяльного костьолу у переліку острозьких католиків 1622 р. мають місце згадки про учнів ШЛ: “Андрій Зитониця – син у школі”, “Христов – син їх у школі” та “Григорій сирота – до школи дано”. За “Звичаями”, впровадженими 1624 р. острозьким плебаном Миколаєм Олександром Рамультом, євреї повинні були давати бакалаврові на Різдво і на Пасху по 1 талерові.

Дж.: Archiwum Państwowe w Krakowie (Polska). – Archiwum Sanguszków. Rękopisy. – Sygn. 1031. – S. 118-119, 153-154, 189, 220; “До бакалаврів руських острозьких” (факсиміле) // Мицько І. Острозька... академія. – С. 68; Інвентар частини замку в Острозі 1620 р. / Підг. М. Боянівська // Острозька давнина: дослідження і матеріали. – Львів, 1995. – Т. 1. – С. 122; Ковальський М. До історії латинської школи в Острозі. “Budynek Szkoły Ostrogskiej przy Kościele Ostrogskim (1620)” / Підг. М. Ковальський // Wołanie z Wołynia=Воляння з Волині. – 1996. – № 9. – С. 37-39; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упоряд. В. Атаманенко. – Київ, Острог, Нью-Йорк, 2004. – С. 185; Akta kościoła farnego Ostrogskiego od 1622 r. / Wyd. J. Hoffman // Rocznik Wołyński. – Równe, 1934. – Т. 3. – S. 196, 201, 205, 210; Kronika parafii Ostrogskiej. [Rok Pański] 1617. Odmiana w rządzie kościelnem / Підг. Т. Вихованець // Wołanie z Wołynia=Воляння з Волині. – 1999. – № 30. – С. 45-46.

Лит.: Ковальський М. П. Документи родинного фонду Сангушків Краківського Державного Воєводського Архіву як джерела з соціально-економічної історії України XVI-XVIII ст. // Архіви України. – 1983. – № 3. – С. 60-63; Мицько І. Острозька ... академія (1576-1636). – Київ, 1990. – С. 66-67.

Тарас Вихованець

Шпиталі єврейські

В Острозі існували, ймовірно, вже в XVI ст. В акті розподілу володінь Острозьких між Олександром та Янушем Костянтиновичами в 1603 р. в Острозі на частині Олександра називається “шпиталь жидівський”. Інвентар ординацької частини Острозької волості від 1621 р. на Великій Жидівській вулиці в Острозі згадує про “шпиталь зборовий”. Оскільки йдеться про споруди на різних частинах міста, то, вочевидь, маються на увазі різні об’єкти. Про “шпиталь жидівський”, який знаходився за єврейською школою на ординацькій частині, згадують також інвентар кінця XVII ст. та інвентар 1708 р., а інвентар тієї ж частини Острога 1724 р. називає “порожні плаці біля жидівського шпиталю”. Вірогідно, Жидівська вулиця на ординацькій частині розпочиналася від конвікту о. єзуїтів, тобто Колегіуму Нобіліуму, і йшла попри паркан пригородка у північно-західному напрямку аж по міський мур приблизно від сучасного перетину вул. Островського та пр-ту Незалежності уздовж пр-ту Незалежності. Шпиталь на частині О. Острозького, вочевидь, знаходився в межах єврейського кварталу у східній частині міста.

Дж.: Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa, Polska). Zbiór Branickich z Suchej. – Sygn. 323/409. – S. 590; Archiwum państwowe w Krakowie (Polska). Archiwum Sanguszków. Rękopisy. – Sygn. 461. – K.379; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упор. В. Атаманенко. – Київ, Острог, Нью-Йорк, 2004. – С. 81, 297; Osiadłość miasta Ostroga anno 1708 / Wyd. J. Nowicki // Rocznik Wołyński. – Równe, 1938. – Т. 7. – S. 188.

Лит.: Вихованець Т. В. Інвентар Острога та частини Острожчини від 1708 року як джерело з історичної топографії міста // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – 2003-2004. – Вип. 2-3. – С. 31; Його ж. Острозькі шпиталі 2 пол. XVI – XVIII ст. // Історія музейництва, пам’яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в м. Острозі і на Волині. – Острог, 2006. – Вип. I. – С. 83-100; Рафальський Л. Свято-Троїцький храм, бывший в г. Остроге, на Волини // Волинские епархиальные ведомости. – 1883. – № 23. – С. 669-681; № 24. – С. 696-707.

Тарас Вихованець

Шпиталі католицькі

За С. Кардашевичем, перший католицький шпиталь в Острозі заснував К.-В. Острозький. Фундуючи 1582 р. костел, князь передав 2 000 злотих на утримання при ньому шпиталю. В *Актах (хроніці) острозького парафіяльного костьолу* в 1620 р. є записи про його ремонт. В інвентарі ординацької частини Острога 1621 р. по вулиці Низькій згадується “шпиталь польський”.

Документом від 25.VI.1622 року (опублікованим В. Атаманенком), А.-А. Острозька (Ходкевич) “з урожаїв і прибутків ... острозьких” учинила надання на провізію шпиталеві, який утримуючи 12 “убогих”, не мав на це відповідної фундації. 27.X.1623 року княжна зобов’язала острозького пробоща доглядати за шпиталем та записала на нього 2 000 зл. Можливо, ним опікувався Анджей Кветнович, котрому в жовтні 1623 року було дано “на потреби шпитальні флоренів 8”. В *Актах (хроніці) острозького парафіяльного костьолу* під 1622 р. зазначені видатки “на ремонт шпиталю старого”. Про польський “шпиталь старий” за Луцькою брамою та фундований А.-А. Острозькою “шпиталь новий” згадує у тестаменті від 14.II.1625

року Юрій Залеський. Новий благодійний заклад на честь св. Франциска Ксаверія княжна, правдоподібно, заснувала на своїй частині міста, щоб він був незалежний від інших співвласників Острога.

С. Кардашевич згадує надання 15.II.1625 року княжни острозькому шпиталеві щорічного прибутку острозької папірні. Вона тестаментом від 20.VI. 1651 року передала шпиталеві св. Франциска Ксаверія 2000 польських злотих, щорічний дохід від папірні, деякі прибутки з острозького фільварку. В інвентарях володінь А.-А. Острозької (перед 1648) та 1654 р. зазначено, що папірня давала на рік 50 злотих, які віддавались шпиталеві.

Вулиця Низька, на якій розташовувався найдавніший шпиталь, знаходилася на частині *Януша Острозького*, у передмісті Суха Воля. Воно розташовувалося між західним оборонним земляним валом та західною частиною міського муру. Вірогідно, вулиця знаходилася приблизно на території теперішньої центральної міської площі.

Джс. : Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 142. – Арк. 471-473 (документ виявлений І. А. Тесленком); Archiwum Głównie Akt Dawnych. – Zbiór Branickich z Suchej. – Sygn. 323/409. – К. 615;

Archiwum Państwowe w Krakowie (Polska). – Archiwum Sanguszków. Rękopisy. – Sygn. 1031. – S.190, 206-207, 212, 216-222, 276; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упоряд. В. Атаманенко. – Київ, Острог, Нью-Йорк, 2004. – С.299, 368; Akta kościoła farnego Ostrogskiego od 1622 r. /Wyd. J. Hoffman // Rocznik Wołyński. – Równe, 1934. – Т. III. – S. 199, 208.

Лит.: Атаманенко В.Б. Джерела вивчення фундаційної діяльності князів Острозьких //Вісник Нетішинського краєзнавчого музею.–2003-2004.–Вип. 2-3. – С. 6, 9; Вихованець Т. Острозькі шпиталі 2 пол. XVI–XVIII ст. //Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в м. Острозі і на Волині. – Острог, 2006. – Вип. I. – С. 88-92; Ковальський М. П. Документальні джерела з історії м. Острога і Острожчини, виявлені в Головному архіві давніх актів (АГАД) у Варшаві // М-ли IV наук. – краєзн. конф. “Остріг на порозі 900-річчя”. – Сокаль, 1993. – С. 70; Його ж. Острожский инвентарь 1654 г. // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI – XX вв. – Днепропетровск, 1990. – С. 38; Левицкий О. Анна-Алоиза, княжна Острожская // Киевская старина. – 1883. – Т. 7. – С. 354; Мацюк О. Острозька папірня кінця XVI – початку XVII ст. // Острозька давнина: дослідження і матеріали / Відп. ред. І. Мицько. – Львів, 1995. – Т. I. – С. 38; Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. – Львів, 2005. – С. 130; Kardaszewicz S. Dzieje. – S. 163, 168, 170.

Тарас Вихованець

Шпиталь православний

Виник, вірогідно, у 1576-1577 рр. з ініціативи К.-В. Острозького разом із заснуванням академії, оскільки в одному з фіскальних документів за цей період в Острозі згадуються “перед замкомъ почемши ѿт шпитали домки уличьные”. 6 000 кіп литовських грошей на академію та ШП в Острозі записала у 1579 р. Гальшка Острозька. Створюючи академію, князь одночасно, як видно з “Підтвердження від короля Стефана Баторія фундації київського воєводи, маршалка Волинської землі князя Костянтина Острозького шпиталеві в Острозі. 1585 р., лютий 25. Варшава”, наказав збудувати “дім шпитальний, а в нім церкву закладення Святої Трійці (*Церква Святотроїцька*)” для людей “народу нашого християнського за волею і вподобанням Божим як тяжкими хворобами, так і недостатком навіданих, котрі самі собі жодного порятунку ані допомоги вчинити не можуть”. У джерелах та літературі ШП іменується також монастирем. Призначався для тридцяти осіб людей “добрих побожного життя”, “не чужих, але з власних маєтків моїх (К.-В. Острозького. – Авт.) батьківських і будь-яким чином набутих будь-якого стану, тільки ві-

рних грецькій церкві”. Для опікуваних передбачалися “найкращі ліки відповідно до хвороби”, а також щоденне харчування згідно з потребою. Персонал закладу мав складатися з “лікаря, балвіра, цирульника”, які повинні були бути “досвідчені у ліках і не п’яниці”. У ШП мав перебувати аптекар “з достатньою аптекою зілляв для ліків”, а для послугування хворим та двірської роботи у закладі повинні були бути чотири дорослі парубки, двоє хлоп’ят-підлітків, кухар, три, очевидно, молоді, та чотири старі жінки. За роботу передбачалася винагорода “згідно з домовленістю”. Для економічного забезпечення функціонування ШП та *Церкви Святотроїцької* князь надавав “замок, містечко Нове і село Сураж, село Турову, село Онишківці, село Ходаки, село Зіньки, село друге Зіньки, село Ізерне, двір і село Тетерівку”. ШП, церква в ньому й усі надані маєтки повинні були бути в завідуванні і триманні “дозорці” – “чоловіка віри християнської вірного Східній Церкві”, механізм обрання якого обумовлювався фундаційним документом. Знаходився ШП приблизно при з’єднанні нинішніх пр-ту Незалежності з вул. Островського. У 1596 р. як “строїтелі старші іменій шпиталю острозького” згадуються Богдан Котович-Здітовський та Василь

Малюшицький. Вочевидь, час розквіту ШП збігається з періодом зеніту академії, а поступовий занепад намічається після смерті К.-В. Острозького у 1608 році. Згідно з актом поділу Острога від 1603 р., шпиталь та належні до нього добра повинні були перебувати під спільною опікою обох власників. Ситуація ШП змінилася після смерті у 1620 р. *Я.К. Острозького*. Певно, передбачаючи у перспективі закріпити перебування в Острозі єзуїтів, після отримання у 1621 р. частини Острога та волості, А.-А. Ходкевич в 1622 р. “вимогла” від А. Пузини оренду Суразької волості, зобов’язуючись виплачувати на ШП та *Церкву Святотроїцьку* щорічно по 2 000, а самому Пузині – 1 000 зл. Як повідомляв Пузина, ще 15 серпня 1618 року Сураж із волостю був переданий йому в аренду з відома пресвітера *Церкви Святотроїцької* Никандра, священника *Церкви Миколаївської* Василя та ректора академії й дозорці Суразьких добр і шпиталю Сави Флячича. Анна-Алоїза виконувала свої зобов’язання до 1632 р. й лише стосовно Пузини, не передаючи жодних коштів на утримання ШП. З огляду на політику княгині, економічна опора закладу фактично була зруйнована. У 1624 р. Анна-Алоїза, чинячи фундацію острозькому парафіяльному костьолові, записала частину прибутків на Суражі та волості для прикостольної школи. Незважаючи на це, ШП ще продовжував, очевидно, якимось чином діяти. Перед 19 червня 1628 року А.-А. Ходкевич заявила, що “по уступенью Антонего [ад]министратора церкви монастиря албо

рачей шпиталю острозкого до того ж шпиталю [ад]министратора Онуфрия попа (чернече ім’я Олександра) презентовала и подала”. Про ШП побіжно згадує під 1636 р. “Острозький літописець”. Автор літописця повідомляє, що того ж року восени в Острозі наступила унія. Певно, того ж 1636 р. чи раніше, ШП став уніатським, бо в *Актах (хроніці) острозького парафіяльного костьолу* є повідомлення, що “дня 14 квітня [1636] поховано під кофницею Ядвігу Янову Ковалеву з уніатського шпиталю, дано від гробу зл. 10”. Вірогідно, йдеться про колишній ШП. Остаточо ліквідуваний шпиталь А.-А. Ходкевич створення 1640 р. в Острозі Колегіуму Нобіліуму (див. *Церква Святотроїцька*).

Дж.: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. – Ф. Радзимінських 181/VI, 4. – ч.1 а. – Арк. 8а; Archiwum Główne Akt Dawnych (Warszawa, Polska). – Archiwum Radziwiłłów. – Dział XI. – Sygn. 27. – S. 73-80; Archiwum Państwowe w Krakowie (Polska). – Archiwum Sanguszków. Rękopisy. – Sygn. 1031. – S. 216-222, 246; АЮЗР. – Киев, 1883. – Ч. 1. – Т. 6. – С. 675-677; Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. – Київ, 1971. – С. 138; Заповіт княжни Гальшки Острозької. 1579 р., березня 16 / Підгот. Л. Демченко // Острозька давнина: дослідження і матеріали / Відп. ред. І. Мицько. – Львів, 1995. – Вип. I. – С. 110-111; Описи Острожчини. – С. 48, 74; Податкові реєстри сплати королівщини з міст Острога (1576) і Дубна (1586) / Підгот. Т. Ю. Гирич // Матеріали до історії Острозької академії (1576-1636): Біобібліографічний довідник. – Київ, 1990. – С. 146; Підтвердження від короля Стефана Баторія фундації київського воєводи, маршалка Волинської землі князя Костянти-

на Острозького шпиталеві в Острозі (14 лютого 1585 р. у Варшаві). 1585 р., лютий 25. Варшава / Підгот. М. Боянівська // Острозька давнина: дослідження і матеріали / Відп. ред. І. Мицько. – Львів, 1995. – Вип. I. – С. 114-119; Postanowienie na akademię ostrozską / Підгот. В. Щербак [у:] Мицик Ю. Postanowienie na akademię ostrozską // Там само. – С. 120-121.

Лит.: Атаманенко В. Маєткове забезпечення церкви на Волині в 2-й полов. XVI – 1-й полов. XVII ст. // Релігія і церква в історії Волині. Зб. наук. праць під ред. В. Собчука. – Кременець, 2007. – С. 63-65; Його ж. Джерела вивчення фундаційної діяльності князів Острозьких // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. – 2003-2004. – Вип. 2-3. – С. 6; Вихованець Т. Острозькі шпиталі 2 пол. XVI – XVIII ст. // Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в м. Острозі і на Волині. – Острог, 2006. – Вип. I. – С. 83-88; Ковальський Н. П. Акт 1603 года раздела владений князей Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 2. – С. 133-134; Мицько І. Острозька ... академія. – С. 21, 66-67, 104; Рафальський Л. Свято-Троїцький храм, бивший в г. Остроге, на Волині // Волинские епархиальные ведомости. – 1883. – № 23. – С. 669-681; № 24. – С. 696-707; Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. – Львів, 2005. – С. 132; Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995 / Opr. L. Grzebień SI. – Kraków, 1996. – S. 482-483; Kempa T. Akademia i drukarnia Ostrogska. – Biały Dunajec, Ostróg, 2006. – S. 19-20; Ejusdem. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok.1524/1525–1608), wojewoda kijowski, marszałek ziemi wołyńskiej. – Toruń, 1997. – S. 102-103; Kowalów W.J., ks. Szkice z dziejów kościelnych Ostroga i okolicy. – Biały Dunajec, Ostróg, 2001. – S. 46-47.

Тарас Вихованець